

P 11 1955
UNICAT

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ
AL MUNICIPIULUI TURDA
MUZEUL DE ISTORIE

POTAISSA

STUDII ȘI COMUNICĂRI

**

P 208066

1980

TURDA

<https://biblioteca-digitala.ro>

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ
AL MUNICIPIULUI TURDA
MUZEUL DE ISTORIE

POTAISSA

STUDII ȘI COMUNICĂRI

TURDA
1980

COLEGIUL DE REDACȚIE:

M. BĂRBULESCU
(secretar de redacție)

A. CĂȚINAȘ

A. HOPÂRTEAN

C. LUCA
(redactor responsabil)

N. VLASSA

V. WOLLMANN

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie Turda
Str. B. P. Hașdeu nr. 2
Tel. 11227

Toute correspondance
sera envoyée à l'adresse:
Muzeul de istorie Turda
Str. B. P. Hașdeu nr. 2
ROUMANIE

CUPRINS

HADRIAN DAICOVICIU, Epoca lui Burebista	5
ION T. LIPOVAN, O descoperire din paleolitic provenind de la Șura Mare (Jud. Sibiu) Eine Entdeckung aus dem Paläolithikum von Șura Mare (Krs. Sibiu)	11 13
FL. MARINESCU, Puncte de vedere cu privire la organizarea militară a geto-dacilor	17
DORIN ALICU, Le camp legionnaire de Sarmizegetusa	23
DAN ISAC — ALEXANDRU DIACONESCU — CORIOLAN OPREANU, Săpăturile arheologice în castrul roman de la Gilău. Campaniile 1976—1979	29
The Archaeological Excavations in the Roman Camp in Gilău (1976—1979)	47
LIVIU PETCULESCU, Închizitoare de balteus din Dacia	55
„Balteusschliessen” de Dacie	62
I. WINKLER — M. BLĂJAN — T. CERGHI, Drumul roman Napoca — Potaissa Die Römerstrasse Napoca — Potaissa	63 72
ANA CĂTINAȘ, Ceramica romană de la Potaissa — str. Cheii	81
Die römische Keramik von Potaissa — Cheiistrasse	113
CLAUDIA LUCA — ANA HOPÂRTEAN, Noi descoperiri în necropola sudică a Potaissiei Nouvelles découvertes dans la nécropole du sud de Potaissa	115 122
IOAN PISO, Epigraphica (XI).	123
Epigraphica (XI)	130
N. VLASSA, Sfinxul de bronz de la Potaissa	133
Le sphinx en bronze de Potaissa	153
CONSTANTIN POP, Similitudini artistice între monumentele napocense și potaissense Des similitudes artistiques entre les monuments de Napoca et de Potaissa	155 160
MIHAI BĂRBULESCU, Potaissa după mijlocul secolului al III-lea	161
Potaissa après le milieu du III ^e siècle	187
IOAN AUREL POP, Considerații statistico-istorice asupra fondului documentar din arhiva orașului Bistrița între anii 1590—1601	189
Considérations [statistiques—historiques sur le fond documentaire des Archives de la ville Bistrița pendant les années 1590—1601	194
MARIUS PORUMB, Mihai Viteazul, ocrotitor al artei și culturii românești din Transil- vania	195
Michel le Brave, protecteur de l'art et de la culture roumains en Transylvanie	204
DAN RÎPĂ—BUICLIU, Contribuții privind cartea românească veche (1786—1828) Contributions au sujet de l'ancien livre roumain (1786—1828)	205 214
LADISLAU GYÉMÁNT, Din relațiile „Gazetei de Transilvania” cu Principatele române în perioada 1844—1846	215
The Gazette of Transylvania and the Romanian Principalities between 1844—1846	227
N. BĂRBUȚĂ — N. BOCȘAN, Independența României și poziția presei belgiene Romania's Independence and the Attitude of the Belgian Press	229 238
VIOREL GRAMA — LIVIU MOLDOVAN, Dr. Ioan Rațiu, apărătorul țărănilor din Toplița	239
Dr. I. Rațiu — Verteidiger der Bauern von Toplița	243
NICOLAE CORDOȘ, Declarația lui Ioan Rațiu din 23 mai 1894	245
Die Erklärung Ioan Rațiu's im Memorandum — Prozess vom 23 Mai 1894	250

E. GLODARIU — M. RAȚIU , Emilia Rațiu, reprezentantă de seamă a mișcării femeilor din Transilvania	253
Emilia Rațiu, eine hervorragende Persönlichkeit der Frauenbewegung in Transsilvanien	258
GHEORGHE IANCU , Aspecte din frământările și acțiunile muncitorilor din Uioara (1919 — mai 1920)	259
Aspekte aus den Bewegungen und Aktionen der Arbeiter von Uioara (1919 — Mai 1920)	263
EUGEN GERGELY , Contribuții privind lupta maselor populare din Turda și împrejurimi împotriva fascismului și războiului	265
Beiträge zum Kampf der Volksmassen aus Turda und dessen Umgebungen gegen den Faschismus und den Krieg	270
PETRU BUNTA , Din activitatea politico-ideologică a Partidului Comunist Român în perioada 23 August 1944 — 6 Martie 1945	271
Aus der politisch-ideologischen Tätigkeit der RKP im Zeitraum 23 August 1944 — 6 März 1945	280

VALORIFICAREA COMPLEXĂ A PATRIMONIULUI CULTURAL-NAȚIONAL

MIHAI BĂRBULESCU , Evoluția cercetărilor privind Potaissa romană	283
L'évolution des recherches concernant Potaissa romaine	296
NICOLAE EDROIU , Mișcarea muzeistică din România după 1918.	297
Le mouvement muséistique en Roumanie après 1918	302
IOAN OPRÎȘ , Despre începuturile muzeografiei la Turda	303
Über die Anfänge der Museographie in Turda	306
DORIN URSUȚ — PETRICĂ PAUL , Colaborarea dintre topograf și arheolog în diferite etape ale lucrărilor de ridicare de topografie arheologică	307
The Topographer and the Archaeologist Collaboration in different Stages of the Topographical-Archaeological Raising Workings	311
DORIN URSUȚ , Prospekțiunea seismometrică în arheologie	313
La prospection séismique en archéologie	317
MARIA LUKÁCS , Restaurarea unui opaiț roman	319
Die Restaurierung einer römischen Tonlampe.	320
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE	325

EPOCA LUI BUREBISTA

Este neîndoielnic că aproape patru decenii din istoria Daciei (82—44 î.e.n.) au fost marcate de personalitatea lui Burebista și că o parte din opera realizată de el i-a supraviețuit, influențând evoluția ulterioară a statului dac până în momentul cuceririi romane. Dar este tot atât de sigur că Burebista însuși a fost produsul epocii sale, că înfăptuirile lui s-au întemeiat pe anumite condiții istorice reale și pe anumite cerințe obiective ale societății dacice.

În istoria Daciei, Burebista rămîne, în primul rînd, întemeietorul statului. Nu există nici un motiv de a crede, deși ideea a fost nu odată exprimată¹, că tatăl lui Burebista s-ar fi aflat și el în fruntea unui stat. Strabon pune făurirea statului pe seama lui Burebista, precizînd că înaintea lui poporul era istovit de frecventele războaie², desigur interne. Fără îndoială, tatăl lui Burebista a putut fi și el „rege“, dar chiar în acest caz „regatul“ său trebuie să fi fost o uniune tribală, căci dacă cetatea de la Costești este anterioară lui Burebista³, sistemul de fortificații care acoperă întreaga zonă a Munților Orăștiei reprezintă opera acestuia. Iar sistemul de fortificații din Munții Orăștiei, articulat pe puternicele cetăți de la Costești, Blidaru, Virful lui Hulpe, Piatra Roșie, Bănița, constituie cel mai de seamă argument arheologic în favoarea realității istorice a statului dac.

Într-un anumit sens, statul dac este opera lui Burebista, dar întemeierea lui a fost posibilă numai pentru că în societatea dacică se cristalizaseră condițiile necesare trecerii de la democrația militară la o organizare de tip statal. Ca în toate țările antice, și în Dacia statul a apărut ca un instrument al clasei dominante, în speță al aristocrației (*tarabostes*, *pileati*) războinice și sacerdotale. Apariția statului era, așadar, condiționată de transformarea vechii aristocrații gentilico-tribale într-o clasă dominantă și exploatatoare, de apariția contradicțiilor antagonice de clasă între *tarabostes* și masa oamenilor liberi (*comati*, *capillati*). La rîndul lor, aceste profunde și hotărîtoare transformări sociale deveniseră posibile numai ca urmare a dezvoltării economice generale a Daciei, care se produce, pe baza generalizării fierului, începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n.

Dezvoltarea metalurgiei fierului și, ca urmare, avîntul agriculturii și al diferitelor meșteșuguri nu constituie fenomene specifice numai pentru o anumită regiune a Daciei. Așa cum s-a remarcat, tocmai cu mijlocul secolului al II-lea î.e.n. începe formarea civilizației daco-

¹ Vezi C. Daicoviciu, în SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 48; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 90—92.

² Strabon, VII, 3, 11.

³ Vezi H. Daicoviciu și I. Glodariu, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 72—73.

getice clasice unitare⁴. Formarea nucleului statal în Munții Orăștiei (sau, mai exact, în sud-vestul Transilvaniei) trebuie să aibă și anumite explicații particulare.

Se poate spune că această zonă dispunea de suficiente premise de natură economică pentru a deveni un asemenea centru statal. În adevăr, ținutul Munților Orăștiei este bogat în zăcămintele de fier, în piatră de construcție, lemn și pășuni. Arama, aurul și argintul se găseau în imediată apropiere: prima la Micia, celelalte peste Mureș, în Munții Apuseni. Pe de altă parte, agricultura se bucura și ea de condiții prielnice în largă și roditoare vale mijlocie a Mureșului, dar și pe cursul inferior al Apei Grădiștii (Sargetia?). Aceste condiții favorabile explică apariția, în zona propriu-zisă a Munților Orăștiei sau în vecinătatea ei, a unor centre tribale încă din a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n.: Costești, Bănița, Căpilna, Piatra Craivii.

Nu este mai puțin adevărat că și în alte regiuni ale Daciei existau condiții analoge și că, deci, marile resurse ale regiunii Munților Orăștiei (în sens larg) nu explică pe de-a-ntregul fenomenul statal. Acesta trebuie să aibă și anumite explicații de ordin politic, mai strins legate de însăși personalitatea lui Burebista.

Premisele politice îndepărtate ale formării statului dac intracarpatic trebuie căutate, probabil, în acea „creștere a puterii dacilor sub regele Rubobostes“ despre care vorbește Pompeius Trogus⁵, dar încheierea nucleului statal din Munții Orăștiei trebuie să fi avut și anumite premise politice imediate.

Așa cum s-a arătat mai sus, Burebista n-a moștenit o organizare statală de la predecesorul său și este greu de închipuit că noul rege ar fi putut imprima chiar de la început acest caracter formațiunii politice în fruntea căreia ajunsese. Este mai logic să se presupună că statul dac s-a constituit în procesul consolidării autorității lui Burebista și al unificării treptate a triburilor daco-getice. Cu alte cuvinte, Burebista a fost, probabil, inițial, șeful unei uniuni de triburi din sud-vestul Transilvaniei, al cărei centru era cetatea de la Costești; această uniune tribală s-a transformat într-un stat pe măsură ce se întărea și se extindea autoritatea regelui, căci o autoritate exercitată în dimensiuni și în forme noi avea nevoie, fără doar și poate, de organe noi, măcar în parte altele decât cele moștenite din orînduirea gentilico-tribală.

Pe lângă condițiile economice favorabile despre care s-a vorbit mai sus, uniunea de triburi din sud-vestul Transilvaniei cu centrul la Costești beneficia de o împrejurare care lipsea în celelalte regiuni ale Daciei cu dezvoltare economică analogă: prezența centrului religios pandacic de pe muntele Kogaionon⁶. Este meritul lui Burebista de a fi sesizat acest avantaj și de a fi știut să-și asigure alianța puternicei și influentei tagme sacerdotale în frunte cu marele preot Deceneu. Izvoarele antice pun în evidență rolul pe care l-a jucat Deceneu în impunerea autorității regelui⁷, după cum mărturisesc și felul în care Burebista a știut să-l răsplătească pe principalul său sfetnic și colaborator, inves-

⁴ M. Babeș, în *SCIVA*, 30, 3, 1979, p. 329.

⁵ Pompeius Trogus-Iustinus, *Prolog.*, 32.

⁶ Strabon, VII, 3, 5; vezi H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 52—54.

⁷ Strabon, *loc. cit.* și VII, 3, 11.

tindu-l cu o putere aproape regală⁸. Este semnificativ faptul că tocmai în spațiul geografic dintre cetățuia Costeștilor și muntele sfânt Kogaionon se construiește, sub Burebista, sistemul de fortificații din Munții Orăștiei, completat mai târziu de urmașii săi. Acest ținut devine centrul unui stat, iar cetatea de la Costești, reședința lui Burebista⁹, se transformă într-un fel de capitală politică, cea religioasă rămânând mai departe pe Dealul Grădiștii. Celelalte uniuni de triburi din spațiul intracarpatic se supun autorității lui Burebista, iar centrele tribale mai apropiate (Căpîlna, Piatra Craivii, Tilișca, eventual Polovragi și Ocnița) sînt incluse, ca elemente auxiliare, în sistemul defensiv din inima statului dac. Este probabil că în procesul subordonării uniunilor de triburi intracarpatică (ceea ce nu exclude anumite prelungiri dincolo de munți, mai ales în Oltenia), care a putut dura 10—20 de ani, formațiunea politică a lui Burebista s-a transformat într-un stat.

Etapa următoare a constituit-o realizarea unității politice a întregului neam daco-getic, la care se referă Strabon atunci cînd definește formațiunea politică a lui Burebista drept un stat puternic (ἀρχή)¹⁰. Geograful antic precizează și metodele pe care regele Burebista, avîndu-l permanent ca ajutor pe Deceneu, le-a folosit pentru a-și înălța poporul: exercițiile (desigur militare), cumpătarea și ascultarea față de porunci. Toate acestea înseamnă, în fond, impunerea unei severe discipline atît în sfera activității militare cît și în aceea a vieții civile; problema este cum a reușit Burebista să impună această disciplină.

Sprijinul de care a beneficiat regele din partea preoțimii daco-getice poate sugera concluzia că o parte a triburilor autohtone au acceptat de bună voie autoritatea lui Burebista. De asemenea, forța militară crescîndă a statului a putut și ea, în anumite cazuri, prin simpla ei existență, să determine supunerea; în alte cazuri, căpeteniile tribale vor fi fost îndemnate la aceasta de cele două pericole externe, celtic și roman, care se profilau la orizont. Se poate presupune că triburilor geto-dace nu le scăpase din vedere expansiunea Romei către Istru și că prăbușirea regatului macedonean (168 î.e.n.), expediția lui C. Scribonius Curio la Dunăre (74 î.e.n.)¹¹ și cele întreprinse de M. Terentius Varro Lucullus (73—72)¹² și C. Antonius Hybrida (62—61)¹³ în Dobrogea le arătase cît de mare devenise primejdia. Numai o puternică și încheagată alcătuire politică de tip statal ar fi putut duce cu șanse de succes lupta anti-romană.

Totuși, este posibil ca această concluzie, care astăzi pare absolut evidentă, să nu fi fost atît de limpede simțită în societatea daco-getică. Burebista și-a dat, fără îndoială, seama de pericolul roman, dar nu se poate înlătura posibilitatea ca interesul general, de perspectivă, care comanda unitatea, să fi fost adesea covîrșit de interesele particulare ale diverselor triburi daco-getice și ale păturii lor aristocratice. Dimpotrivă, anumite evenimente care au urmat morții lui Burebista¹⁴ și altele, care

⁸ Iordanes, *Getica*, 67.

⁹ C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 126.

¹⁰ Strabon, VII, 3, 11.

¹¹ Florus, *Epit.*, I, 39.

¹² Vezi D. M. Pippidi, în *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 272—280.

¹³ Cassius Dio, XXXVIII, 10; Titus Livius, *Epit.*, CIII.

¹⁴ Strabon, *loc. cit.*

s-au produs în timpul războaielor dacice ale lui Traian¹⁵, dovedesc că particularismul politic regional și tribal va fi fost destul de puternic. Măcar o parte a aristocrației tribale daco-getice nu va fi fost dispusă să renunțe, în favoarea puterii centrale, la vechea ei autonomie și nici să-și piardă anumite venituri și privilegii.

Toate acestea duc la concluzia că, în ciuda sprijinului lui Deceneu și al tagmei preoțești, în ciuda necesității obiective de unitate politică, Burebista a putut fi obligat să folosească forța împotriva unor triburi sau uniuni tribale care refuzau să i se supună de bună voie. Izvoarele literare antice nu oferă mărturii în această privință, dar anumite indicii se pot găsi în descoperirile numismatice și arheologice. Astfel, se constată că un număr relativ mare de tezaure monetare au fost ascunse în regiunile extracarpatică, în special în cîmpia munteană, spre sfîrșitul primei jumătăți a secolului I î.e.n.¹⁶. De asemenea, pot fi amintite în acest sens urmele de distrugere violentă, datînd cam din aceeași vreme, a așezării întărite de la Cîrlomănești¹⁷ și a cetății de pe Bîtea Doamnei¹⁸.

Unitatea politică a tuturor daco-getilor a fost opera conștientă a lui Burebista, al cărui merit constă în a fi înțeles imperativul epocii sale. Realizarea ei nu poate fi însă redusă la calitățile personale ale regelui și cu atît mai puțin la impunerea prin forță a autorității sale. Ea avea nevoie de existența anumitor premise obiective. După opinia mea, realizarea de către Burebista a statului unitar a reprezentat încununarea pe plan politic a unei unități mai profunde, fundamentale, manifestată ca unitate de neam și de limbă a daco-getilor¹⁹ și ca unitate de civilizație a societății autohtone.

Izvoarele nu oferă posibilitatea stabilirii unui raport cronologic cert între acțiunea unificatoare a lui Burebista și campaniile sale externe. Totuși, mi se pare plauzibil ca Burebista să fi stăpînit întreg spațiul intracarpatic, Crișana și Maramureșul în momentul (60 sau 59 î.e.n.)²⁰ declanșării atacului său împotriva celților de la Dunărea mijlocie și din Slovacia. Cît despre campania pontică, datată după anul 55 î.e.n.²¹, ea trebuie să fi avut loc după ce unificarea politică a triburilor daco-getice fusese, practic, încheiată.

Aceste campanii purtate de Burebista nu au fost simple expediții de pradă caracteristice democrației militare, ci adevărate războaie pentru lărgirea hotarelor Daciei, funcție specifică statelor antice. În urma lor, hotarele statului dac ajunseseră să se întindă spre vest și nord-vest pînă la Dunărea mijlocie și la Morava, spre nord pînă la Carpații Păduroși, spre răsărit pînă la Olbia și la litoralul dobrogean, iar spre sud pînă la Balcani²². Datorită lor, pericolul celtic a fost definitiv lichidat, iar pericolul roman a fost, cel puțin temporar, îndepărtat de la Dunăre. Campa-

¹⁵ Cassius Dio, LXVIII, 11.

¹⁶ Vezi Iudita Winkler, în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, München, 17, 1967, p. 133; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 61—65.

¹⁷ M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 134—135.

¹⁸ N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969, p. 22.

¹⁹ Strabon, VII, 3, 13; Pompeius Trogus-Iustinus, XXXII, 3, 16.

²⁰ Vezi M. Macrea, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 124—132.

²¹ Dio Chrysostomus, XXXVI, 4.

²² C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 263—265.

niile lui Burebista pot fi, aşadar, considerate şi ca expresie a unei politici de apărare a independenţei tînărului stat dac.

În sprijinul acestei interpretări vine şi un alt element al politicii externe a marelui rege: alianţa sa cu Pompeius în anul 48 î.e.n.²³. Dacă Burebista l-a preferat pe Pompeius lui Caesar, aceasta nu s-a întîmplat numai pentru că raportul de forţe părea favorabil celui dintîi, ci şi pentru că politica lui Caesar în Gallia nu prevestea nimic bun pentru statul dac. Se putea presupune că dictatorul roman nu avea să tolereze prezenţa unui stat puternic la frontierele balcanice ale Romei²⁴; este rezonabilă ipoteza potrivit căreia Burebista a obţinut de la Pompeius, în schimbul promisiunii de a-i acorda ajutor militar, recunoaşterea cuceririlor sale²⁵.

Despre organizarea statului dac sub Burebista se ştie destul de puţin. Evident, acest stat era o monarhie cu un pronunţat caracter militar, cum sugerează atît recenta lui desprindere din faza democraţiei militare, cît şi acţiunile războinice ale regelui. Se pare că anumite amănunte de organizare au fost împrumutate de la monarhiile elenistice: la curtea lui Burebista au existat demnitari purtînd titlul de „cel dintîi şi cel mai mare prieten“ (formă amplificată a titlului de „cel dintîi prieten“)²⁶, exista o cancelarie care emitea, în numele regelui, edicte scrise²⁷, iar un ambasador ca dionysopolitul Acornion putea fi trimis în misiune pe lingă o putere străină²⁸. Preoţii trebuie să fi jucat un rol important în guvernarea statului dac²⁹.

Centralizarea statului dac trebuie înţeleasă ca o centralizare politică şi nu ca o centralizare administrativă, imposibil de realizat atît de repede. Apartenenţa triburilor periferice şi a oraşelor pontice la statul lui Burebista se va fi manifestat prin plata unui tribut, prin renunţarea la o politică externă diferită de cea a regelui şi prin obligaţia de a-i furniza acestuia soldaţi în timp de război. Constituit recent, statul dac nu putea dispune încă de un aparat dezvoltat şi complex; Burebista s-a mărginit, fără doar şi poate, să-şi subordoneze conducerile urbane, tribale etc. existente. Nimic nu sugerează, de exemplu, că magistraţii oraşelor pontice ar fi fost înlocuiţi de „funcţionari“ ai regelui; dimpotrivă, se constată că un cetăţean de vază al oraşului Dionysopolis a fost folosit de către Burebista ca ambasador şi a obţinut un titlu onorific la curte. Se poate presupune că şi şefii locali de trib, mai ales aceia care s-au supus de bunăvoie, şi-au păstrat situaţia; cei care s-au opus politicii lui Burebista au fost, poate, înlăturaţi, dar este foarte probabil că ei au fost înlocuiţi cu partizani ai regelui aleşi din sinul aceluiaşi triburi.

²³ Despre aceasta vorbeşte decretul dionysopolitan în cinstea lui Acornion (vezi G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I, Serdicae, MCMLVI, nr. 13).

²⁴ După înfrîngerea ultimilor săi adversari în anul 45 î.e.n., Caesar a conceput planul unui război împotriva dacilor (Suetonius, *Caesar*, 46, 6; Plutarh, *Caesar*, 58).

²⁵ A. Petre, *Cucerirea cetăţilor vest-pontice de către Burebista*. Comunicare prezentată la Sesiunea ştiinţifică a Muzeului de arheologie din Constanţa, octombrie 1970.

²⁶ C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 52—54.

²⁷ Al. Suceveanu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 111—113.

²⁸ Cf. *supra*, nota 23.

²⁹ Cf. *supra*, notele 7 şi 8.

Prin mărturia faptelor sale, Burebista apare ca o personalitate complexă. El a fost întemeietorul și organizatorul statului dac, unificatorul pe plan politic al lumii daco-getice, creatorul sistemului de fortificații din Munții Orăștiei, apărătorul independenței Daciei, regele care a înțeles comandamentele vremii sale și care a știut să găsească mijloacele cele mai potrivite pentru a-și atinge scopurile politice. Într-un cuvânt, el trebuie privit ca un om politic clarvăzător și ca un mare comandant, iar epoca sa ca una din cele mai importante din trecutul îndepărtat al țării noastre.

HADRIAN DAICOVICIU

O DESCOPERIRE DIN PALEOLITIC PROVENIND DE LA ȘURA MARE (JUDEȚUL SIBIU)

Cu ocazia executării lucrărilor preliminare înființării unei plantații pomicole, în anii 1972—1974, în perimetrul administrativ al comunei Șura Mare, jud. Sibiu, în partea de hotar Șarba-Saivane, am identificat urmele unei așezări în aer liber, din perioada paleolitică.

Pieseile din silex, caracteristice acestei perioade au fost adunate din zona canalului colector al drenurilor de la intrarea în parcela „La Saivane” (Fig. 1).

Inventarul se compune din unelte întregi sau fragmente, așchii brute sau cu urme de prelucrare, nuclee și bolovani fără urme de fasonare, precum și un colț de mistreț (*Sus scrofa ferus* L.) crăpat în două, toate strinse în urma plugului sau din albia canalului amintit. Acest canal este executat pe vechea albie de scurgere a unui izvor situat în amonte, un izvor cu debit constant, ce străbate cu o ușoară înclinație sud-estică, situată la confluența unui pârâș, ce coboară din pădure, cu pârîul Șarba.

Din punct de vedere fizico-geografic zona are aspectul colinelor piemontane, cu pantele acoperite de depozite pleistocene reprezentate prin pietrișuri și o argilă loessoidă galbenă. Peste aceste depozite acvatic se dispune o argilă galbenă, bogată în oxizi de fier, care reprezintă, la origine, un praf eolian, selecționat din primele depozite glaciale, formînd o pătură discontinuă, mai groasă la baza pantelor și subțiată pînă la dispariție pe malurile diluviale¹.

Expoziția și structura acestor coline au determinat un microclimat favorabil dezvoltării unei flore și faune caracteristice zonelor de stepă.

Cele de mai sus au impus delimitarea unei zone de protecție, creîndu-se astfel, în imediata apropiere a așezării paleolitice, pe dealul lui Zackell, o rezervație naturală în suprafață de 20 ha., împrejmuită și supravegheată.

Tot datorită acestui microclimat, pe malurile pârîului Șarba trăiesc o mulțime de broaște țestoase, *Testudo hermanni hermanni* Gmelin și o rasă geografică *Testudo hermanni robertmertensi* Wehrmut, ce deobicei are aria de răspîndire mai în vest².

După cum am amintit, piesele din silex au fost găsite fortuit, nu s-a executat nici un profil pentru determinarea poziției stratigrafice a altor piese ce eventual se mai găsesc în sol.

Ca materie primă pentru debitarea uneltelor a fost folosit opalul (cu toată gama de culori, lăptos cenușiu, cărămiziu, galben muștar și un brun fumuriu, aproape negru) și șistul negru.

¹ I. Mircea, *Alcătuirea geologică a pămîntului românesc*, București, 1956, p. 207.

² I. Fuhn, *Specii mediteraniene de broaște țestoase din R.S.R.*, în *Ocrotirea naturii*, 2, 1956, p. 178—180.

Dintre piesele recoltate, considerăm demne de prezentat: un gratoar realizat pe capăt de lamă din opal cenușiu lăptos (Fig. 2/1), păstrînd pe latura dreaptă crusta naturală a bulgărului din care provine (Fig. 3/1). Un străpungător cărămiziu-gălbui, din jaspis, cu un vîrf foarte ascuțit (Fig. 2/2 și Fig. 3/2) avînd talonul lat și fațetat. Un vîrf de lamă cu nervură, deteriorat, folosit probabil și ca străpungător, părțile active de pe ambele laturi prezentînd urme de întrebuițare (Fig. 2/3 și Fig. 3/3). Piesele de la Fig. 2/4—5; Fig. 2/8—11; Fig. 2/12—16 și Fig. 2/18—20 sînt lamele diferite din opal galben-muștar. Cea de la Fig. 2/6 reprezintă o lamelă neagră cioplită din șist negru, iar Fig. 2/7, un fragment de lamelă roșie-cărămizie, din jaspis. În ce privește Fig. 2/17 este o lamelă simplă, parțial prelucrată, pe cînd Fig. 2/21—23 sînt așchii atipice, iar Fig. 2/24—26 reprezintă niște răzuitoare. La Fig. 2/27 avem o așchie de opal brun închis-aproape negru — cu urme de prelucrare, deteriorată, se poate observa un peduncul de prindere într-o unealtă de aruncat sau rașchetat. Fig. 2/28 reprezintă un răzuitor din silex de culoare galben-muștar, în formă de „tranche de citrus“, păstrînd pe latura groasă crusta naturală a nucleului din care provine³.

Lamelele sînt toate în stare fragmentară, ruperea producîndu-se, probabil, în timpul detașării lor din nucleu sau în timpul întrebuițării.

O piesă interesantă și unică pînă în prezent în această așezare, este un colț de mistreț (*Sus scrofa ferus* L.) crăpat în două, avînd pe revers urme de prelucrare. Ea a fost probabil utilizată ca răzuitor (Fig. 4/1 și Fig. 4/2).

Așa după cum am mai menționat, întreg inventarul în număr de 29 de piese din silex, șist și os, a fost recoltat de la suprafață.

Datorită acestui fapt nu putem face precizări în privința suprafeței ocupate de așezare și nici asupra intensității activității desfășurate de către purtătorii acestei culturi, deci nu putem confirma existența unei așezări de lungă durată sau numai a unei tabere vremelnice de vînătoare.

De asemenea, numărul mic de piese găsite nu ne-a permis să ne folosim de metoda statistică pentru efectuarea analizei cantitative.

La prima vedere, materialul pare a fi din paleoliticul superior, dar deocamdată din lipsa unor date tehnice, tipologice și stratigrafice este riscantă încadrarea lui în una din culturile acestei perioade, cu toate că am găsit unele analogii (gratoarul și lamelele) în atelierele de la Romi-nești-Dumbrăvița I, nivelul III⁴.

Pentru a se putea elucida cele de mai sus, în continuare se impune efectuarea unei cercetări sistematice, a unui studiu stratigrafic, iar pentru cunoașterea paleoclimatului și în scopul obținerii de date de ordin geocronologic asupra paleoliticului din această zonă sînt necesare analizele sporopolinice.

Considerăm că după efectuarea lucrărilor precizate mai sus, se va putea încadra în una din culturile paleoliticului superior această așezare din Șarba-Saivane, singura așezare în aer liber din această zonă cunoscută pînă în prezent.

ION T. LIPOVAN

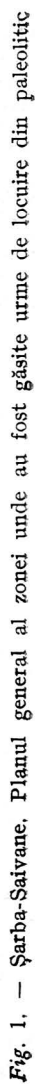
³ Fl. Mogoșanu, *Paleoliticul din Banat*, București, 1978, p. 27.

⁴ *Ibidem*, p. 58.

EINE ENTDECKUNG AUS DEM PALÄOLITHIKUM VON ȘURA MARE (KRS. SIBIU)

(Zusammenfassung)

Im Hattert der Gemeinde Groß-Scheuern (Șura Mare), Krs. Sibiu, im Sarba Saivane benannten Dorfflur, wurde zwischen den Jahren 1972—1974 eine paläolithische Siedlung identifiziert. Außer den 29 Steinwerkzeugen die aus Sandstein und schwarzem Schist hergestellt wurden, fand man noch einen Stoßzahn von einem Wildschwein. Zu den aufgezählten beschriebenen Werkzeugen und Gebrauchsgegenständen gehört auch ein Gratuar am Rande eines Schabers, eine Pfriem, Glätter und mehrere einfache Schaber. Dadurch, daß die Funde an der Oberfläche geborgen wurden und keine weitere Grabungen für die Begrenzung der Siedlung und ihre stratigraphische Lage durchgeführt wurden, ist zur Zeit schwer zu sagen ob wir hier eine ausgesprochene Siedlung von längerer Dauer, oder nur ein Jäger-Lager haben. Für eine typologische Einordnung dieser Funde und ihr Zuschreiben einer paläolithischen Kultur fehlen uns einige stratigraphische und technische Beobachtungen. Trotzdem können einige Analogien zu den steinzeitlichen Werkstätten von Românești-Dumbrăvița I (III Niveau) gemacht werden welche sich auf stratigraphische und geochronologische Beobachtungen stützen müssen.

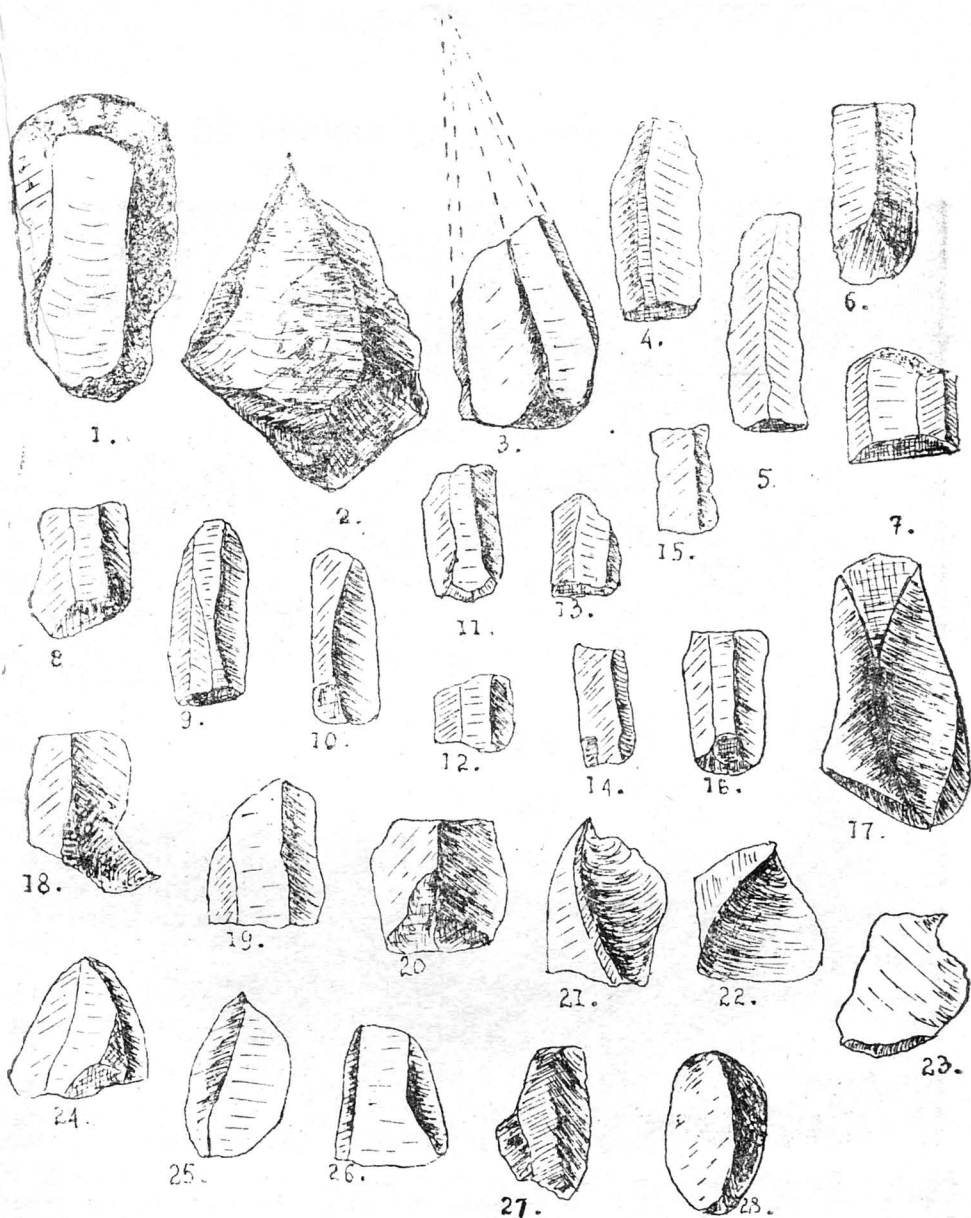

Fig. 2. — Șarba-Saivane. 1. — gratoar pe capăt de lamă 2. — străpungător 3. — vîrf de lamă cu nervură 4—5. 8—16, 18—20 lamele diferite 6. — o lamelă din șist negru 7. — fragment de lamelă din jaspis 17. — lamelă simplă 21—23. — așchii atipice 24—26. — răzuitoare 27. — așchie din opal brun-fumuriu cu urme de prelucrare 28. — răzuitor

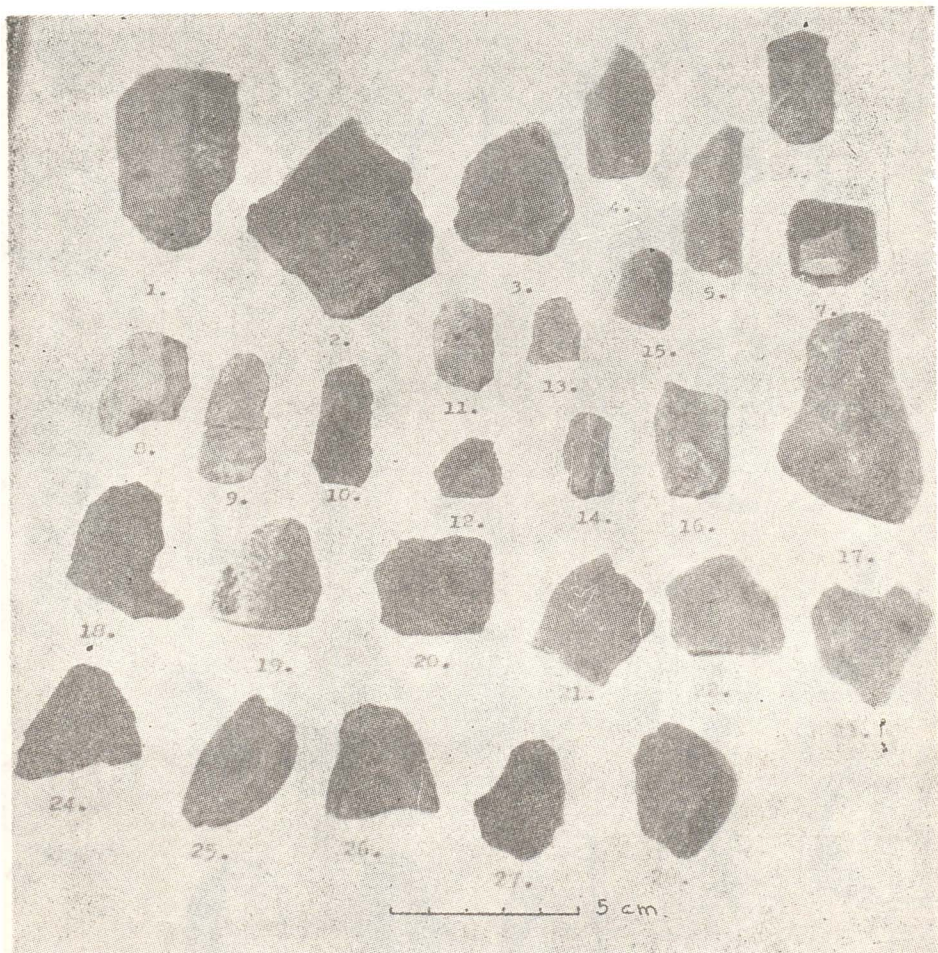

Fig. 3. — Șarda-Saivane. 1. — grator pe capăt de lamă 2. — străpungător 3. — vîrf de lamă cu nervură 4-5, 8-16, 18-20 — lamele diferite; 6. — o lamelă din șist negru, 7. — fragment de lamelă din jaspis 17. — lamelă simplă 21-23. — așchii atipice 24-26. — răzuitoare 27. — așchii din opal brun-fumuriu cu urme de prelucrare 28. — răzuitor

PUNCTE DE VEDERE CU PRIVIRE LA ORGANIZAREA MILITARĂ A GETO-DACILOR

Evenimentele militare petrecute în secolele I î.e.n.—I.e.n. în spațiul carpato-balcanic au avut, după cum se știe, o importanță hotărâtoare în evoluția viitoare a societății de pe aceste meleaguri. Este pe deplin firesc deci ca toate problemele ce țin de acestea să fie în atenția cercetătorilor, să fie discutate și analizate în lumina informațiilor pe care le avem la dispoziție — din păcate atât de puține. Tocmai datorită informațiilor directe și explicite, organizarea militară a tracilor nordici nu a fost discutată și analizată suficient. În general se evită caracterizarea forței armate a strămoșilor noștri, iar în redarea evenimentelor militare se folosește cu precădere denumirea generică a neamului (de genul „geții au trecut Dunărea...”, „dacii au atacat...”) deși procedeul nu este întotdeauna și întrutotul corect. Spun aceasta deoarece la anumite acțiuni de mai mică amploare, care nu au afectat decât o anumită formațiune politică, nu întreaga forță militară a geților sau a dacilor (în sensul zonal larg, de populație nord-tracică extracarpatică sau intracarpatică) a participat la acțiune, ba, uneori, nici măcar întreaga populație aptă de luptă a aceleiași formațiuni politice antrenată în conflict. Această lipsă de precizie poate da naștere la interpretări eronate și chiar la o viziune diferită față de cea a faptelor reale. Să nu uităm de asemenea că, populație eminamente stabilă, geto-dacii nu s-au lăsat antrenați, nici înainte și nici în epoca ce ne reține atenția, de tentația schimbării locului de baștină și ca atare la acțiunile militare nu au participat decât exclusiv războinicii, ori prin apelativul de neam se înțelege întreaga populație, ceea ce poate determina pe unii cercetători străini, mai puțin avizați, mai răuvoitori sau mai obișnuiți cu realitățile altor neamuri să considere că și în spatele luptătorilor geto-daci se găsea întreaga masă a populației respective. Ori, după cum prea bine se știe, acesta nu era cazul decât în timpul luptelor de apărare, când populația „civilă” nu avea unde să se mai retragă.

În afară de apelativul generic, frecvent se folosește termenul de „oaste” atât pentru perioada burebistană¹ și cit pentru epoca lui Decebal². De fapt această denumire, în sensul ei strict, se referă la armatele țărilor române în epoca medievală³ și la structura organizatorică specifică acestei vremi. Literar și prin extensie, cuvântul s-a folosit și pentru alte epoci și tinde să se încetățenească în lucrările de specialitate referi-

¹ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Ed. Dacia, Cluj, 1972, p. 73: „Oastea lui [Burebista] e apreciată la 200 000 oameni...”; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, p. 163 „Burebista își baza puterea mai cu seamă pe oastea sa”.

² H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 284 „Decebal vroia să-și înzestreze oastea cu arme bune”.

³ *Dicționarul enciclopedic român*, vol. III, Ed. Politică, Buc., 1965.

toare la geto-daci. Explicația trebuie căutată, desigur, în aceea că termenul de „oaste“ pare mai neangajant decât „armată“, care întrebuițat pentru epoca modernă și contemporană, presupune o erarhie și o organizare foarte precisă. Or, tocmai despre această structură și organizare de acum două milenii avem cele mai puține informații.

Singura abordare de pînă acum a acestui aspect se datorește lui I. H. Crișan care în binecunoscuta lucrare *Burebista și epoca sa* dedică un întreg subcapitol „Oastea și curtea“ problemei ce ne interesează. În cea mai mare parte a acestuia sînt amintite toate discuțiile referitoare la efectivul posibil — în legătură cu cifra de 200 000 de oameni ai armatei lui Burebista dată de Strabon —; amintind lipsa de date directe pentru cunoașterea oricărei alte laturi privitoare la oaste, pe baza analogiilor cu lumea celtică, creionează două idei și anume că Burebista trebuie să fi avut o *gardă personală* a cărui efectiv nu poate fi fixat și, în al doilea rînd, că *această armată personală* trebuie să fi fost nucleul întregii sale oștiri⁴.

Considerînd valabile aceste sugestii, trebuie să facem însă precizarea că din cauza termenilor folosiți subzistă niște neclarități. Din contextul pasajului amintit rezultă că armata și garda personală înseamnă același lucru, ori una este o gardă și alta o armată, atît în ceea ce privește scopul și misiunile ce li se încredințează cît și ca organizare și dotare.

În judecarea stărilor de fapt cu privire la organizarea militară din spațiul carpato-danubian în secolul I î.e.n. cred că trebuie să se pornească prin amintirea că cel puțin de la jumătatea mileniului II î.e.n. din masa tribală se detașase un grup social a cărui ocupație economică principală o constituie războiul. Știm, pe baza descoperirilor arheologice, că era o mare diferență în ceea ce privește eficacitatea armelor folosite de masa tribală față de cele întrebuițate de războinici și, desigur, aceeași diferență trebuie să fi fost și la „instrucție“. Fără nici o îndoială că acest proces se adîncește și se amplifică pe măsura scurgerii veacurilor astfel încît spre sfîrșitul mileniului I î.e.n. grupul social al războinicilor tinde să se transforme în clasă socială, proces firesc și fără de care închegarea unor formațiuni statale incipiente (și apoi a statului propriu-zis) nu poate fi avută în vedere. Se cunoaște că în etapa premergătoare apariției statului — în cadrul democrației militare — la lupte participa întreaga populație masculină aptă să poarte armele a tribului sau uniunii tribale aflate în conflict. După opinia mea, la această apreciere generală trebuie să facem precizarea că, cel puțin pentru etapa de sfîrșit a democrației militare în lumea nord-tracică, participarea *întregii* populații la conflict se făcea *întotdeauna* în luptele de apărare dar nu și atunci cînd era vorba de a ataca un dușman. Desigur, trebuie să fi existat și cazuri cînd toți luptătorii potențiali ai unei formațiuni politice luau parte la o acțiune ofensivă, dar aceasta este o trăsătură caracteristică doar acelor grupe de populație aflate în mișcare, ceea ce nu era cazul în lumea nord-tracică. Existența unei mase tribale mai prost înarmate — sigur și mai prost instruite — și a unor războinici în adevăratul accept al cuvîntului este cert documentată pentru tracii sudici. Tacit ne-o spune explicit cînd istorisește luptele purtate de guvernatorul Traciei, Sabinus, împotriva triburilor tracie din munți; o fortificație de-a acestora era

⁴ Op. cit., p. 163.

„păzită de numeroși apărători, soldați și gloată“ (*quod magna vis armata aut incondita tuebatur*)⁵.

Dacă aceasta era situația pentru niște triburi a căror evoluție social-economică era rămasă ceva mai în urmă datorită izolării, așa cum este consemnat în text, este de presupus că această diferență era și mai pregnantă la majoritatea uniunilor tribale de la nordul Dunării, aflate în plin proces de dezvoltare. Cu alte cuvinte, sîntem îndreptățiți să presupunem că fiecare formațiune politică geto-dacică avea un organism militar specializat — o armată profesionistă — care constituia elementul de bază în cazul luptelor de apărare și principalul sau chiar singurul element în luptele duse dincolo de teritoriul respectivei formațiuni. Nu trebuie să se înțeleagă din cele spuse mai sus că organizarea internă a acestei forțe militare era similară, sau măcar apropiată, cu cea a armatelor statelor sclavagiste. Nu putem vorbi încă de o împărțire a trupelor în unități specializate, cu un număr determinat de luptători și nici de o structură organizatorică care să corespundă unor principii tactice și strategice bine definite.

Sigur că exista o împărțire în cadrul forței militare de care dispuneau uniunile tribale geto-dacice, dar aceasta era datorată apartenenței tribale diferite, căci fiecare trib venea cu propriul său grup de războinici, ce era condus de șeful respectiv. În cadrul aceluiași grup tribal trebuie să fi existat o împărțire pe categorii de arme (să spunem, în mare, pe călăreți și pedestrași). Aceste „unități“ tribale puteau să fie uneori sensibile diferite în ceea ce privește numărul și valoarea combativă, ceea ce, desigur, reprezenta un element negativ al organizării lor.

Această forță armată nu trebuie confundată cu „garda personală“ a șefilor, în măsura în care aceasta a existat întotdeauna, deși este de presupus că ea a fost răspîndită cel puțin la marile uniuni tribale. Indiferent cît de important era un șef, el nu putea întreține *direct* întreaga forță militară a formațiunii în fruntea căreia se afla și nici nu era interesat să o facă. Ceeace îi era necesar, era un detașament suficient de puternic spre a-i asigura protecția, a-i da prestigiu și a constitui un element de persuasiune în mijlocul frămîntărilor și disensiunilor dintre familiile aristocratice ale tribului sau formațiunii respective, pentru a-și menține poziția dominantă în cadrul acesteia, ceea ce-i dădea posibilitatea să comande — în timpul conflictelor, să le zicem „externe“ — întreaga forță armată a formațiunii pe care o conducea, cu toate foloasele ce decurgeau de aci.

Pentru epoca domniei lui Burebista, structura organizatorică a potențialului său militar nu a fost, probabil, mult diferită față de cea schițată mai sus, cel puțin în primele două decenii. Să nu uităm că el a fost inițial conducătorul unei formațiuni prestatale, a unei uniuni tribale (desigur evolute, avînd și unele elemente ce tindeau spre forme superioare de organizare) și că a avut la dispoziție instrumentul militar specific acesteia și cu acesta a acționat. Saltul calitativ, de trecere de la forme de organizare specifice perioadei de sfîrșit a comunei primitive la cele caracteristice statului nu s-a putut înfăptui, în mod obiectiv, dintr-odată ci treptat, în decurs de ani și decenii. Nu cred că putem vorbi despre „stat“ înaintea înfăptuirii unității politice geto-dacice de-

⁵ *Anale*, IV, 47, 2.

pline, deci a cuceririi litoralului pontic cu tot ceea ce a însemnat din punct de vedere economic și social dependența orașelor elenistice față de stăpînirea marelui rege. Cel puțin pînă la acea dată forța sa militară a fost compusă din însumarea forțelor militare ale triburilor și uniunilor tribale ce se aflau sub autoritatea sa. Dacă războinicii formațiunilor care înțeleseseră să i se supună fără împotrivire rămăseseră sub vechea comandă a conducătorilor lor tradiționali, situația a fost diferită în celelalte cazuri. Fără îndoială că acolo unde au avut loc conflicte armate în timpul acțiunii de unificare s-a procedat la înlăturarea marilor familii ale aristocrației tribale ce se aflaseră la conducere și înlocuirea lor cu adversari de-ai acestora din însuși tribul sau însăși uniunea tribală respectivă. Forța militară a acestor formațiuni, exceptînd beneficiarii și partizanii declarați ai vechilor rînduieli autonomiste, ceea ce pe plan militar înseamnă în primul rînd acele „gărzi personale“ ale foștilor șefi, a fost înglobată, sub o nouă conducere nemijlocită în cadrul trupelor lui Burebista. Abia într-o etapă ulterioară se va ajunge probabil la înlocuirea unor șefi militari tribali cu persoane din anturajul regelui, fie rude de-ale acestuia, fie oameni din „garda“ sa, în a căror capacitate militară și credință Burebista avea deplină încredere, cu alte cuvinte se ajunge la începutul creării unor cadre de comandă ale „statului“, depășindu-se vechile rînduieli tribale specifice comunei primitive.

Așa cum spuneam mai sus, existența unei categorii sociale bine delimitate, cea a războinicilor, duce la concluzia firească că la campaniile burebistane, purtate toate *dincolo* de limita geografică a fiecărei vechi formațiuni în parte, această categorie a constituit nu numai baza ei și grosul forțelor sale de șoc. Ni se pare puțin probabil ca să se fi recurs la o „mobilizare generală“, la o participare a tuturor celor apți să poarte arme de pe întreg cuprinsul teritoriului tot mai vast pe care-l stăpînea Burebista. Așa ceva nu era nici în cutumă, era și foarte greu de realizat practic; o astfel de măsură ar fi dus la grave perturbații în viața economică a întregului spațiu carpato-danubian prin încetarea activităților productive timp îndelungat și ar fi fost inefficientă din punct de vedere militar. Inefficient, deoarece „gloata“ cum o numește Tacit, mai slab înarmată și instruită, era extrem de vulnerabilă în lupta pe cîmp deschis mai ales atunci cînd nu are suportul moral al apărării căminelor; slabul ei aport în acțiuni ofensive este cu totul anihilat prin încetineala deplasării, în special în cazul unor marșuri pe distanțe foarte mari, precum și prin problemele dificile puse de asigurarea subzistenței pe care le-ar fi ridicat. Desigur lucrurile nu trebuie excluse și este foarte posibil că unele detașamente ale „gloatei“ din zonele limitrofe teatrului de luptă să fi participat la campanie, așa cum nu toți războinicii să fi acționat în luptă, o parte putînd rămîne să asigure securitatea locurilor de baștină.

Dacă la jumătatea secolului I î.e.n. structura organizatorică a trupelor de sub comanda lui Burebista era încă apropiată de cea moștenită, înoirile abia începînd să se facă simțite, evoluția firească a societății și a statului dac a determinat și schimbări importante în organizarea militară astfel încît în preajma conflictelor majore cu romanii din 101—102, 105—106, putem vorbi deja de o armată permanentă apropiată ca mod de organizare și instrucție cu cea a statelor elenistice și cu a trupelor

romane. Dar această armată nu reprezenta decît o parte, proporțional mică, din întreaga forță militară de care dispunea Decebal, la ea adăugindu-se importante contingente ale triburilor și uniunilor tribale geto-dacice ce erau dependente de rege fără a fi înglobate organic în statul dac, cele ale aliaților de altă origine etnică, precum și „gloata“, adică întreaga populație aptă de luptă a ținuturilor prin care înainta armata romană.

FL. MARINESCU

LE CAMP LÉGIONNAIRE DE SARMIZEGETUSA

Ulpia Traiana Sarmizegetusa, identifiée au début du XVIe-ème siècle au sud-ouest de la contrée de Hatzeg (Țara Hațegului), partiellement sous le village moderne de Grădiște, a été la première ville de la Dacie romaine¹. Elle a été fondée par Trajan, par son gouverneur Decimus Terentius Scaurianus dans les années 108—110². Le nom intégral de la ville était Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica, auquel on ajouta le nom de Sarmizegetusa, au souvenir de l'ancienne capitale des Daces³. Au cours des temps, dans les inscriptions, la dénomination de la ville fût simplifiée, en restant seulement Colonia Sarmizegetusa.

Mais quelques éléments d'ordre littéraire, épigraphique et archéologique paraissent indiquer l'existence d'un camp militaire, antérieur à la ville devenue capitale de la Dacie romaine.

Ont attiré l'attention particulièrement quelques paragraphes de l'oeuvre de Dion Cassius relatifs à la période située entre les deux guerres daciques⁴. Ainsi apprenons-nous que Trajan avait fait bâtir à Tapae, l'endroit de la sanglante bataille entre les Daces et les Romains dans la première guerre, un autel où l'on devait apporter des offrandes, chaque année, à la mémoire des soldats morts au combat. Tapae est située entre les montagnes à 6 km. ouest de Ulpia Traiana.

On peut déduire, par conséquent, que les Romains ont gardé, au moins partiellement, le large plateau de Hatzeg qui s'étend à l'est devant le défilé de sombre souvenir pour les Romains⁵.

Une autre phrase de l'oeuvre résumée de Dion Cassius suscita aussi l'intérêt:

Ταῦτα συνθέμενος καὶ τὸ στρατόπεδον ἐν Ζερμιξεγεθούση καταλιπών, τήν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβών, ἐς τὴν Ἰταλίαν ἀνεκομίσθη⁶.

Quelle Sarmizegetusa est mentionnée par l'historien antique? S'agit-il de Sarmizegetusa Regia, la capitale des Daces, ou de Ulpia Traiana Sarmizegetusa, la capitale de la Dacie romaine?

Dans une ample étude consacrée à ce problème, H. Daicoviciu interprète le terme de στρατόπεδον de la phrase citée au sens de légion. Il démontre que Dion Cassius parlait en réalité de Sarmizegetusa du temps où il écrivait son ouvrage, par conséquent de Ulpia Traiana. Sarmizegetusa Regia était tombée depuis longtemps en ruine et déjà oubliée⁷.

¹ C. Daicoviciu, *RE*, suppl. XIV, col. 611.

² *CIL*, III, 1443.

³ H. Daicoviciu, *Tibiscus*, 3, 1974, p. 101—104.

⁴ Idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj,

⁵ C. Daicoviciu, *TransAnt*, 1945, p. 86.

⁶ Cassius Dio, LXVIII, 9.

⁷ H. Daicoviciu, *MemCD*, p. 111—116.

D'autre part, Sarmizegetusa Regia, cachée dans les montagnes, ne pouvait loger une légion romaine. Et si Décébale avait accepté cependant cela, dans cette éventualité la seconde guerre daco-romaine, des années 105—106, aurait perdu tout sens⁸. D'ailleurs, les fouilles archéologiques entreprises dans cette contrée n'ont pas attesté la présence d'une grande unité militaire romaine dans les années 102—105.

Il reste une seule probabilité réelle: le cantonnement de la légion à l'est de Tapae, à l'endroit où plus tard on va édifier la nouvelle ville de Ulpia Traiana⁹.

Si l'on considère le matériel épigraphique et les briques estampillées découvertes dans les fouilles de Ulpia Traiana, la légion y installée était la *legio IIII Flavia Felix*¹⁰. La IVème légion Flavia Felix fût créée en 70 par Vespasien¹¹; elle participe aux deux guerres daco-romaines, est cantonnée en Dacie entre les deux guerres et prolonge son cantonnement jusqu'à l'année 118, quand elle part pour s'établir à Singidunum¹². Pour la période certaine du stationnement de la légion en Dacie (les années 106—118), on a identifié avec certitude un camp à Berzovia, découvert déjà au XIXème siècle¹³.

Le matériel téglulaire estampillé découvert à Berzovia est comparable, en quantité et qualité, à celui découvert à Ulpia Traiana. On doit mentionner que jusqu'à présent les tuiles et les briques estampillées de la légion ont été trouvées surtout dans des positions secondaires, réutilisées dans les édifices de la ville ou dans les couches de remplissage et nivellement. On connaît 8 types d'estampilles à Sarmizegetusa, dont nulle n'est postérieure aux années 117—118¹⁴.

La ville en étant fondée dans les années 108—110, la légion dut stationner ici dans les années 102—108. En 108 l'unité se transfère à Berzovia où elle va rester jusqu'en 117—118.

A ces données théoriques, qui plaident pour l'existence d'un camp légionnaire antérieur à la ville, viennent s'ajouter quelques éléments d'ordre planimétrique et archéologique.

Le tracé des fortifications de la ville peut être reconnu encore en bonne partie sur le terrain, le dénivèlement entre les parties écroulées et celles conservées de la muraille en atteignant parfois 3 m. On a pu établir ainsi la longueur exacte du côté est à 540 mètres; la longueur du côté sud de la ville est estimée, avec une certaine approximation, à 600 mètres. Le côté ouest et une partie du côté nord, recouverts par des maisons dès le XVème siècle, restent insaisissables. La ville était traversée dans sa moitié ouest par une petite rivière qui coulait du sud vers le nord. Si l'on conçoit une forme régulière de l'enceinte de la ville, sa surface comprendrait 32,4 ha.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 114—115.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 116.

¹⁰ I. Glodariu, *ActaMN*, III, 1966 p. 431; Idem, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, p. 329; D. Protase, *ActaMN*, IV, 1967, p. 64; idem, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, p. 338.

¹¹ Ritterling, *RE*, XII, col. 1540.

¹² Idem, *op. cit.*, col. 1540—1544.

¹³ G. Téglaş, *AE*, XVII, 1867, p. 28—32; D. Protase, *ActaMN*, IV, 1967, p. 51, 67; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 334, n. 27.

¹⁴ D. Protase, *op. cit.*, p. 59.

D'autre part, Sarmizegetusa Regia, cachée dans les montagnes, ne pouvait loger une légion romaine. Et si Décébale avait accepté cependant cela, dans cette éventualité la seconde guerre daco-romaine, des années 105—106, aurait perdu tout sens⁸. D'ailleurs, les fouilles archéologiques entreprises dans cette contrée n'ont pas attesté la présence d'une grande unité militaire romaine dans les années 102—105.

Il reste une seule probabilité réelle: le cantonnement de la légion à l'est de Tapae, à l'endroit où plus tard on va édifier la nouvelle ville de Ulpia Traiana⁹.

Si l'on considère le matériel épigraphique et les briques estampillées découvertes dans les fouilles de Ulpia Traiana, la légion y installée était la *legio IIII Flavia Felix*¹⁰. La IVème légion Flavia Felix fut créée en 70 par Vespasien¹¹; elle participe aux deux guerres daco-romaines, est cantonnée en Dacie entre les deux guerres et prolonge son cantonnement jusqu'à l'année 118, quand elle part pour s'établir à Singidunum¹². Pour la période certaine du stationnement de la légion en Dacie (les années 106—118), on a identifié avec certitude un camp à Berzovia, découvert déjà au XIXème siècle¹³.

Le matériel téguilaire estampillé découvert à Berzovia est comparable, en quantité et qualité, à celui découvert à Ulpia Traiana. On doit mentionner que jusqu'à présent les tuiles et les briques estampillées de la légion ont été trouvées surtout dans des positions secondaires, réutilisées dans les édifices de la ville ou dans les couches de remplissage et nivellement. On connaît 8 types d'estampilles à Sarmizegetusa, dont nulle n'est postérieure aux années 117—118¹⁴.

La ville en étant fondée dans les années 108—110, la légion dut stationner ici dans les années 102—108. En 108 l'unité se transfère à Berzovia où elle va rester jusqu'en 117—118.

A ces données théoriques, qui plaident pour l'existence d'un camp légionnaire antérieur à la ville, viennent s'ajouter quelques éléments d'ordre planimétrique et archéologique.

Le tracé des fortifications de la ville peut être reconnu encore en bonne partie sur le terrain, le dénivèlement entre les parties écroulées et celles conservées de la muraille en atteignant parfois 3 m. On a pu établir ainsi la longueur exacte du côté est à 540 mètres; la longueur du côté sud de la ville est estimée, avec une certaine approximation, à 600 mètres. Le côté ouest et une partie du côté nord, recouverts par des maisons dès le XVème siècle, restent insaisissables. La ville était traversée dans sa moitié ouest par une petite rivière qui coulait du sud vers le nord. Si l'on conçoit une forme régulière de l'encinte de la ville, sa surface comprendrait 32,4 ha.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 114—115.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 116.

¹⁰ I. Glodariu, *ActaMN*, III, 1966 p. 431; Idem, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, p. 329; D. Protase, *ActaMN*, IV, 1967, p. 64; idem, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, p. 338.

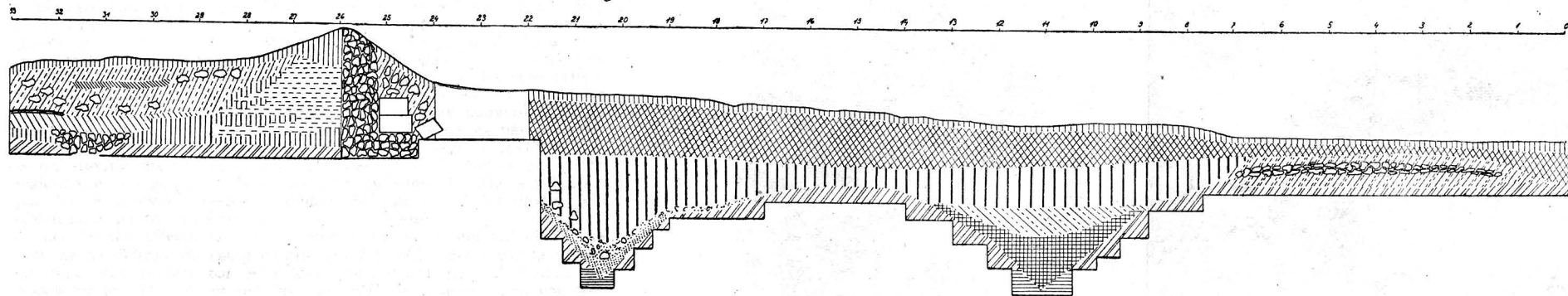
¹¹ Ritterling, *RE*, XII, col. 1540.

¹² Idem, *op. cit.*, col. 1540—1544.

¹³ G. Téglaș, *AE*, XVII, 1867, p. 28—32; D. Protase, *ActaMN*, IV, 1967, p. 51, 67; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 334, n. 27.

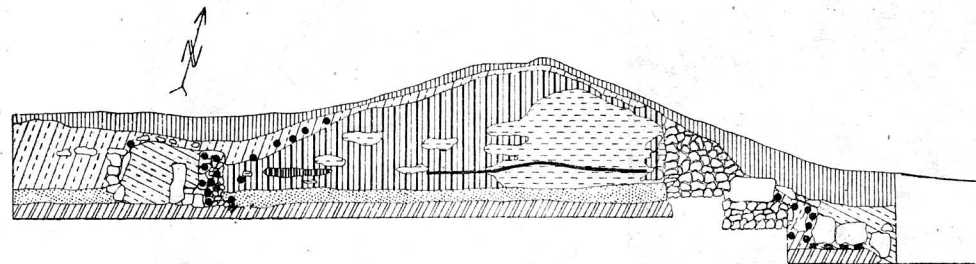
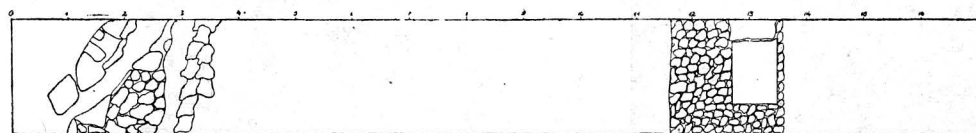
¹⁴ D. Protase, *op. cit.*, p. 59.

Z₁

	Sol actuel		Terre noire a traces de culture
	Couche de plâtras		Terre brune et de bris ceramiques os et pierre de riviere
	Couche de mortier		Terre noire grasse
	Charbon et traces de calcination		Plate forme alluvionnaire
	Via sagularis		Terre brune sablonneuse
	Terre noire		Sable
	Sol actif		Sable et cailloutis
	Terra jaune battue (lagger)		Terre calcinée
	Remplissure moderne provenant des fouilles		Trace rougeâtre, probablement de bois
	Blacs de pierre		Céramique

Z₂

Pl. I. Tranchée Z₁, profil est; tranchée Z₂, profil sud.

La question s'impose si les dimensions de la ville sont les mêmes que les dimensions du camp de la légion. Les sondages opérés sur les côtés nord, est et sud confirment que les remparts furent utilisés par la ville aussi. Mais la situation du côté ouest de la ville, malheureusement inexploré, reste obscure.

La découverte du Palais des Augustales¹⁵, dont le plan peut être rapporté aux *principia* d'un camp légionnaire¹⁶ a rendu possible une hypothèse séduisante concernant l'emplacement de ce côté¹⁷. Sur le plan de la ville le Palais des Augustales et le forum apparaissent comme déplacés vers l'est. Si l'on considère du moins une partie du Palais des Augustales comme *principia*, conformément au règles de la construction du camp fortifié on doit la situer au point d'incidence des rues principales. En connaissant la distance qui sépare le côté est du Palais des Augustales du côté est du camp fortifié (175 m), nous pouvons supposer l'emplacement du côté ouest du camp fortifié. Elle ne va pas coïncider avec le côté ouest de la ville, le camp ayant seulement 540×415 mètres, ce qui signifie une surface de 22,36 hectares¹⁸. C'est la surface des camps légionnaires en général¹⁹. Le côté ouest du camp fortifié serait donc parallèle à la rivière, restée en dehors du rempart. L'investigation archéologique pourra seule confirmer cette hypothèse.

Les fouilles effectuées sur les côtés nord, est et sud ont clarifié le système de défense du camp fortifié qui fut utilisé aussi par la ville²⁰. Le camp était protégé par deux fossés de défense. La délimitation des fossés sur les côtés est et sud fut bien difficile à cause du niveau très élevé de la nappe phréatique, qui nous empêche d'établir exactement la profondeur et même la largeur fig. 1. Sur le côté nord Pl. I, le fossé extérieur avait une largeur de 7 mètres et une profondeur de 2,5 mètres au maximum. Les dimensions correspondantes du fossé intérieur sont de 6,5 mètres et de 2,7 mètres. La berme varie en largeur entre 1 mètre sur le côté nord et 1,5 mètres sur le côté est. La largeur de la muraille varie aussi de 1,60 à 1,80 mètres. Sur les trois côtés explorés, la muraille a été construite dans la pente extérieure du rempart et elle dispose d'une fondation ou, pour nous exprimer plus clairement, d'un soubassement en *opus cementicium* pour les blocs. Cette fondation pénètre très peu (10—20 cm) dans la terre vierge, ce qui fut possible parce que la stabilité et la résistance de la muraille étaient assurées sur une hauteur de 3 mètres par le rempart dans lequel elle fut implantée. A quelques 50 cm au-dessus de la terre vierge, le soubassement de la muraille en *opus caementicium* revêt la forme d'une L, la haste longue ayant une épaisseur de 85—90 cm. Très intéressante est la fondation du côté est, construite en marches à la base de la pente fondation du côté est, construite en marches à la base de la pente extérieure du rempart en terre

¹⁵ C. Daicoviciu, *Dacia*, I, 1924, p. 242—243; Idem, *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 522—537.

¹⁶ H. v. Petrikovits, *Die Innerbauten römischen Legionslager während der Prinzipatzeit*, Bonn, 1974, p. 67 sqq.

¹⁷ M. Rusu, *AIIA*, XXII, 1979, p. n. 5.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Eburacum, 22, 5 ha; Emona, 22,7 ha (H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 150; J. Sašel, *RE*, Suppl., XI, 1968, col. 549 sq.).

²⁰ H. Daicoviciu et collab., *Sargetia*, XIV, 1979, p. 143—146; idem, *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 231—232.

Pl. I. Sur la barre horizontale de la L, au niveau du sol antique, on a posé le premier rang de blocs de grès façonnés, en retrait de 15 cm vers l'intérieur. Au-dessus de cette assise, en retrait de 10 cm encore, on a bâti l'assise suivante, puis les autres. En considérant que la partie postérieure de la muraille, enfouie dans le rempart en terre, est relativement étroite, approximativement égale avec la face extérieure de la muraille, plaquée avec des blocs façonnés, on peut supposer qu'au-dessus du rempart il y avait un *opus quadratum* pur, bâti sur un fondement d'*opus caementicium* fig. 2. C'est à cette conclusion que nous conduit aussi un calcul tout simple des dimensions des blocs. Leur longueur est généralement de 1,20—1,40 mètres, la largeur de 0,40—0,60 mètres et la hauteur 0,35—0,45 mètres. En juxtaposant un bloc posé en longueur avec un autre posé en largeur, on obtient la profondeur maxima de la muraille (1,80 mètres). Notre hypothèse est soutenue aussi par de photographies plus anciennes de la tour du coin sud-est qui paraît être construite sur le rempart. La mieux conservée est la partie intérieure de la tour, construite certainement en *opus quadratum*. A une date incertaine une partie du côté intérieur de la tour, fut réparée en *opus incertum* en utilisant de gros cailloux²¹. On doit retenir que les blocs sont liés entre eux avec du mortier. Les parements de la muraille sont bâtis en grès dur extrait d'une carrière située dans la proximité²². La muraille de la ville a nécessité un volum de 20 000 m.c. approximativement, en considérant sa hauteur de 6 mètres.

Derrière la muraille, l'agger s'est conservé sur un largeur de 4 mètres du côté nord Pl. I et 8 mètres du côtés est Pl. I et sud. La plus grande hauteur qui s'est conservée est de 2,7 mètres (côté est) fig. 3. Un chemin pavé avec des gros cailloux posés sur le côté, peut-être une *via sagularis*, large de 3 mètres, a été découvert sur le côté nord, un autre, large de 3,75 mètres, sur le côté sud.

D'après l'emplacement de la muraille sur la pente extérieure du rempart, on peut supposer deux phases de construction. La phase en terre appartient certainement au camp fortifié, mais il est difficile de préciser, à l'étape actuelle des recherches, la date quand fut construite la muraille. On peut seulement supposer que dans la période de préparation pour la seconde guerre, à l'époque où Apollodore de Damas construisait le pont sur la Danube, à Drobeta, la IVème légion Flavia Felix érigeait son camp fortifié en pierre. L'immense volume de travail nécessaire pour bâtir la muraille en pierre imposait le travail militaire.

Les fouilles archéologiques de 1979, effectuées dans le forum de la ville ont surpris un chemin antérieur au forum, qui fut supprimé en étant incorporé dans la place de la ville. Ce chemin, qui date d'une phase antérieure au forum, appartient probablement au camp fortifié. A cette même occasion ont été mis en évidence, dans le forum et dans un bâtiment situé à proximité, des couches d'incendie d'une date plus ancienne. On n'a pas pu établir un date précise de ces niveaux jusqu'à présent, mais la chronologie relative indique une époque antérieure au forum, peut-être l'époque du camp.

²¹ C. Daicoviciu, *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 379, fig. 8.

²² D. Alicu et colab., *ActaMN*, XIII, 1976, p. 137.

Il reste aussi comme un des objectifs des recherches prochaines d'établir le moment et les raisons de l'incendie du camp.

Après le transfert du camp à l'administration civile une vive activité édilitaire commença à l'intérieur comme à l'extérieur des murs²³. Des édifices publics et privés apparaissent même à l'époque de Trajan à l'extérieur de la muraille.

La fortification dressée par la IVème légion Flavia Felix va protéger la ville pendant 165 années, jusqu'à ce qu'elle sera abandonnée.

DORIN ALICU

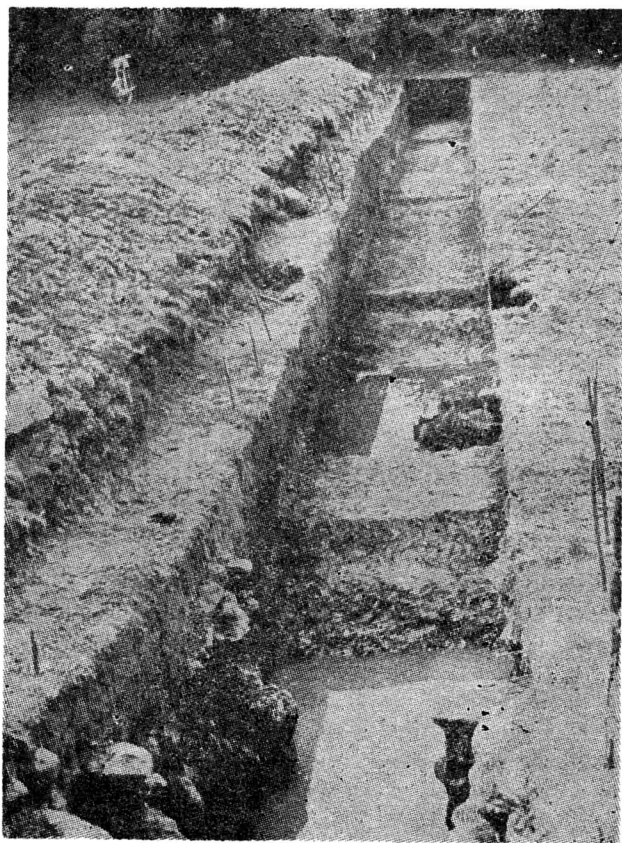
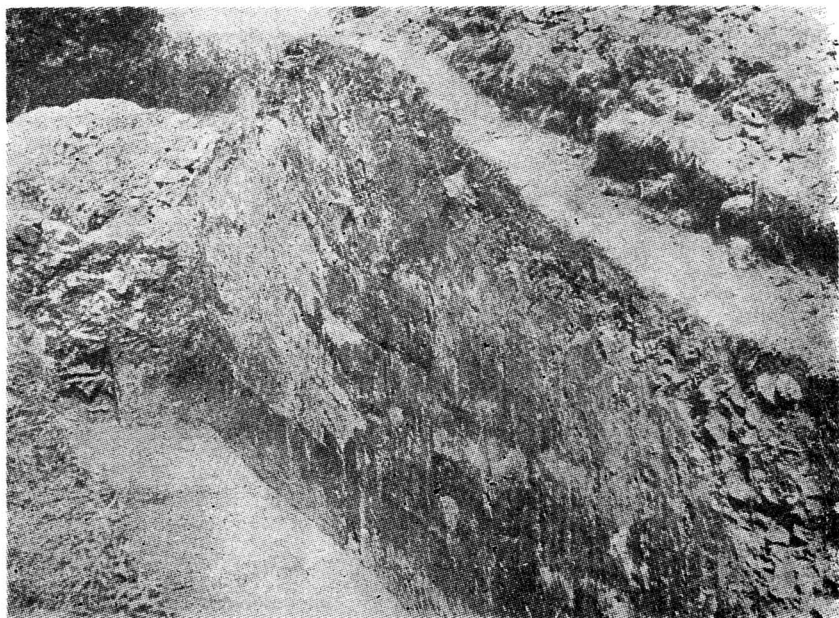

Fig. 1. Tranșee Z₃; les fosses du côté sud.

²³ C. Daicoviciu, *Dacia*, I, 1924, p. sqq; H. Daicoviciu et collab., *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 225—233; idem, *Sargetia*, XIV, 1979, p. 139—154; idem, *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 231—233.

Fig. 2. Tranchée Z₃; mur du sud.

Fig. 3. Tranchée Z₂; vallum du côté est.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE ÎN CASTRUL ROMAN DE LA GILĂU. CAMPANIILE 1976—1979

Reluarea săpăturilor de la Gilău, sub egida Academiei R.S.R. și a M.E.I.¹, își propune cercetarea sistematică a castrului și valorificarea acestuia sub forma unei monografii arheologice. Asupra noilor săpături sau descoperiri mai importante au fost prezentate rapoarte și au apărut mai multe studii². Cele patru campanii au stabilit dimensiunile castrului și orientarea sa, planul săpăturilor (fig. 1) fiind realizat cu aparatură modernă prin colaborare cu D. Ursuțiu de la O.P.C.N. Cluj. Operînd cu secțiuni și dezveliri masive, au fost precizate etapele ridicării fortificației precum și ale locuirii în interior, a fost identificată rețeaua de drumuri în castru, fiind dezvelite și restaurate integral *porta decumana* de pe latura de vest, bastionul din colțul de NV, bastionul intermediar de pe latura de sud, o parte a principiei și clădirea A din *praetentura sinistra*. Totodată, a fost recoltat un abundent material arheologic din care ies în evidență câteva descoperiri deosebite, ca de exemplu inscripția onorifică din anul 135—138, două fragmente de diplome militare dintre care prima datînd din 14—30 aprilie 127 e.n., o statueta din bronz înfățișînd-o pe zeița Venus („Venus de la Gilău”), fragmente de monumente sculpturale și epigrafice și recent, un vas din bronz cu figuri de luptători.

Înainte de a trece la enumerarea principalelor rezultate ale celor patru campanii, sub forma unui raport preliminar care nu are pretenția și nici posibilitatea de a epuiza toate problemele ridicate de cercetarea unui obiectiv arheologic atît de complex, dorim să facem cîteva precizări, absolut necesare din punctul de vedere al celor care au reluat săpăturile de la Gilău.

Vechile săpături, efectuate în anul 1951 și apoi în 1956 și abandonate³, au reușit să precizeze cîteva elemente importante, cum sînt fazele

¹ Șantierul de la Gilău aparține Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca și în cadrul lui își desfășoară practica studenți ai Facultății de Istorie-Filozofie. Responsabilul șantierului este lect. univ. Dan Isac. Din colectivul de șantier au făcut parte între 1976—1979 Alexandru Diaconescu și Coriolan Opreanu, în prezent absolvenți ai acestei Facultăți.

² D. Isac a prezentat rapoarte de săpături la sesiunile anuale de la Oradea (1979) și Tulcea (1980); asupra unor descoperiri mai importante, cu date și despre săpături: D. Isac, *Venus de la Gilău. Aspecte de iconografie romană provincială*, în *ActaMN XIV*, 1977, p. 163—170; idem, *A New Military Diploma from Gilău*, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 69—73; idem, *Monede postauréliene de la Gilău*, în *ActaMN XV*, 1978, p. 251—254; idem, *Ala Siliana c.R. torquata et armillata in Dacia*, în *ActaMN XVI*, 1979, p. 39—67; de asemenea asupra săpăturilor și a descoperirilor au apărut articole și informații în presa centrală și locală din Cluj-Napoca.

³ SCIV III, 1952, p. 317 sq; M. Rusu, *Cercetări arheologice la Gilău*, în *Materiale II*, 1956, p. 687—703 (cu o Anexă de I. I. Russu la p. 703—713, care publică diploma IDR-DiplD XVIII); M. Macrea—M. Rusu—I. Winkler, *Șantierul arheologic Gilău*, în *Materiale V*, 1959, p. 453—458.

de pământ și de piatră ale castrului, care se suprapun, precum și existența mai multor nivele de locuire în interior. Inițiate din cu totul alte scopuri decât cercetarea unui obiectiv de epocă romană, cele două campanii au precizat și relația dintre castrul roman și fortificațiile medievale, care au afectat o parte a acestuia, iar ceramica dacică de epoca romană, dovadă indubitabilă a permanenței elementului autohton în castru și în vecinătatea acestuia, deși inițial greșit atribuită ca „prefeudală”, a fost de justețe reconsiderată de colectivul de cercetare care a întocmit al doilea raport în anul 1959, avînd drept bază săpătura din anul 1956. Prima campanie a avut și șansa descoperirii diplomei din 21 iulie 164 e.n., unul din puținele documente de acest fel păstrate intacte.

Recent a apărut un voluminos studiu al lui M. Rusu, membru al colectivelor de cercetare din 1951 și 1956, intitulat *Castrul roman de la Gilău*⁴, care, judecînd după titlu, reprezintă probabil în concepția autorului o mai bună valorificare, după 23 de ani de la ultima campanie la care a participat, a concluziilor și părerilor la care ajunsese în cele două rapoarte din *Materiale* II, 1956 și *Materiale* V, 1959. Desigur că oricine are dreptul, chiar după scurgerea altor ani, de a reveni ori de cîte ori consideră necesar asupra unor aspecte insuficient clarificate în trecut. Din păcate această revenire poate genera pentru cititorul neavizat o serie de confuzii și neclarități față de ce se știe deja despre castrul de la Gilău, fapt pentru care precizările noastre, fără nici o intenție polemică, sînt justificate în măsura în care pot îndepărta aceste confuzii în urma noilor săpături. Propriul nostru raport preliminar nu se vrea nicidecum o replică la studiul lui M. Rusu pe care nu îl poate accepta în acele puncte care nu aduc nimic nou sau, dimpotrivă, în acelea care ne oferă elemente invalidate de noile săpături.

Autorul studiului amintit se pare că a adoptat de la început principiul valorificării exclusive a propriilor săpături. Întrucît este știut, mai ales de către M. Rusu, că din anul 1976 au fost reluate săpăturile în castrul de la Gilău, dintr-un motiv care pentru noi este cu totul de neînțeles, în recentul studiu amintit, apărut la patru ani după reluarea săpăturilor, acestea nu sînt menționate nici măcar într-o notă deși autorul *Castrului roman de la Gilău* a vizitat șantierul și în prezența noastră. A scrie despre *Castrul roman de la Gilău* după anul 1976, pe baza a numai două campanii de săpături care au însemnat în total doar 6 secțiuni (A—F) și două casete în agerul castrului, dintre care o singură secțiune (D) în interior și doar trei (A, C și E) peste agger și șanțuri și de a trage concluzii mai mult sau mai puțin definitive ni se pare cel puțin un act de curaj și de optimism care reflectă, probabil, vechea metodologie de cercetare pe cale arheologică a unor asemenea obiective, abandonate și ulterior reluate de pe poziții noi și cu rezultate pe măsura acestora. Desigur, autorul studiului pomenit nu poate fi învinuit de a se folosi de rezultatele noilor săpături, de vreme ce le ignoră. În egală măsură el nu poate fi obligat de a cita informațiile verbale (deși în cazul altor obiective o face, ca de ex. la p. 173, nota nr. 27) și nici rapoartele *citite* (sublinierea noastră) la diferite sesiuni, ca de exemplu prezentarea inscripției descoperite în castru în anul 1977 și care lămurește o serie de probleme controversate legate de istoricul alei Siliana și despre care

---

⁴ M. Rusu, *Castrul roman de la Gilău*, în *StCom Caransebeș*, 1979, p. 153—191.

M. Rusu încearcă fără mare succes de a rediscuta unele păreri deja publicate (despre aceasta a fost prezentată o comunicare, autor D. Isac, la sesiunea de comunicări a Muzeului de Istorie al Transilvaniei din 1977).

În schimb, citind o bibliografie impresionantă pentru lucrarea amintită, inclusiv la nivelul anului 1977 (nota nr. 14 de la p. 162), din această bibliografie nu puteau lipsi, dacă nu *ActaMN XVI*, 1979 (istoricul alei Siliana, pe baza descoperirii epigrafice deja menționate), cel puțin *Epigraphica* 1977 (diploma din 127 e.n.), *ActaMN XIV*, 1977 (Venus de la Gilău) și poate și *ActaMN XV*, 1978 (semnalarea unor monede postauréliene la Gilău), în toate acestea vorbindu-se este adevărat mai puțin și despre săpăturile propriu zise.

Am putea fi întrebați de ce reproșăm lui M. Rusu consecvența de a nu aminti sau de a nu folosi *nimic* din rezultatele noilor săpături. Această ignorare însă este tocmai cauza pentru care noile interpretări ale sale, după atîția ani de la încheierea săpăturii din 1956, suferă ciudate metamorfozări față de cele vechi, autorul, uitînd ceea ce afirmase în primele rapoarte ori schimbîndu-și între timp părerea, dar de cele mai multe ori enunțînd opinii infirmate de săpăturile în curs. Întrucît aceste păreri greșite au fost formulate după începerea noilor săpături, credem că este de datoria celor ce-și propun cu această ocazie un raport preliminar asupra noilor campanii de săpături să le rectifice, în măsura în care rezultatele obținute pînă acum le permit acest lucru.

Fără intenția de a supune aprecierilor volumul ori calitatea vechilor și noilor săpături (cele două planuri ale castrului sînt o oglindă nepărtinitoare), ne rezumăm acum doar la a rectifica unele confuzii și inadvertențe care privesc probleme mai generale legate de castrul de la Gilău. Monografia arheologică consacrată acestui obiectiv va ține cont firește și de rezultatele vechi care se vor fi dovedit verificate și viabile.

În *Materiale II*, 1956 (p. 694) se afirmă că „ala Siliana staționa în Dacia încă din primii ani ai cuceririi ei de către romani”, fapt repetat la p. 711 pentru a se opta în *Materiale V*, 1959, la p. 458 pentru o venire a ei în Dacia după anul 114 e.n. În recentul studiu din 1979 (p. 177), autorul își modifică din nou opinia, optînd pentru construirea castrului în anii 118—119, fără alte precizări, pentru ca la p. 182 să accepte transferarea alei în Dacia între 118 și 119 în timpul evenimentelor de la Dunăre prilejuite de războiul sarmatic al lui Hadrian. Încercînd reconstituirea istoriei alei Siliana pe baza unor știri neîmbogățite de vreo nouă descoperire (deși aceasta există deja prin inscripția onorifică din 135—138) și neaducînd nici o contribuție nouă la această controversată problemă, autorul se contrazice din nou la p. 181. Discutînd aici despre cariera lui L. Valerius Firmus afirmă că „nu ar fi exclus ca transferarea alei Siliana în Dacia și construirea primului castru de pămînt de la Gilău să se fi făcut tot sub comanda lui L. Valerius Firmus”, adică sub Traian. Nehotărîrea autorului ni se pare firească din moment ce ignoră inscripția descoperită și făcută cunoscută încă în 1977 și pe baza căreia am reușit credem să reconsiderăm diferitele etape ale decorării alei Siliana, inclusiv datarea prefecturii lui L. Valerius Firmus⁵.

O altă problemă care poate da naștere la confuzii este în legătură cu dimensiunile și orientarea castrului. Astfel, în *Materiale II*, 1956

⁵ D. Isac, în *ActaMN XVI*, 1979, p. 36—67; cf. și *Epigraphica* 1977, p. 73.

(p. 687) se spune că „în anul 1949, cu ocazia unei excursii științifice făcută aici, s-a executat un sondaj de verificare aproximativ în centrul castrului și s-au măsurat dimensiunile lui, după conturul actual al valurilor (180/130 m)“. Acest sondaj, despre care am fi vrut să aflăm mai mult în studiul consacrat castrului publicat în 1979, l-am identificat totuși în *oecus*-ul principiei, distrugînd pe lungime jumătatea zidului exterior de vest al „camerei cu hypocaust“ și afectînd încăperea intermediară între această cameră și *cella*. În *Materiale* V, 1959, se afirmă că „dimensiunile *aproximative* (sublinierea noastră) ale castrului măsurate de la zid la zid, sînt de 210×138 m“ (p. 458). Aceste dimensiuni au fost preluate în alte lucrări de specialitate⁶ și le-am considerat și noi la reluarea săpăturilor drept un bun cîștigat. Iată că în revista de la Caransebeș (p. 156), fără nici o aluzie la vechile dimensiuni stabilite împreună cu M. Macrea și I. Winkler, M. Rusu își reconsideră din nou părerile oferindu-ne pentru a treia oară alte dimensiuni, care nu numai că arată cit de „aproximative“ au fost cele publicate în 1959 dar sînt și mai „aproximative“: 220×148 m. Trebuie să precizăm cu acest prilej că în cursul campaniei din 1976 și a celei următoare, pentru a putea plasa pe planul topografic și vechile secțiuni, care erau vizibile dar care nu permiteau nimănui remăsurarea castrului (aflată într-o zonă puternic împădurită), am procedat la *redezvelirea* zidului de incintă din vechile secțiuni (acestea sînt marcate cu litere pe planul nostru general) B și E. De asemenea am efectuat trasarea noilor secțiuni S IV (1976) și S VI (1977) precum și dezvelirea (1976) bastionului intersectat în 1951 de secțiunea C, stabilind cu precizia oferită de instrumente (teodolit) dimensiunile castrului: $221 \times 137,50$ m, făcute cunoscute încă din 1978⁷. În urma acestor două campanii am marcat cu borne definitive ductul zidurilor de incintă atît din secțiunile lui M. Rusu cît și din ale noastre. Cititorul s-ar putea întreba dacă noile dimensiuni, și acestea inexacte, publicate de M. Rusu în 1979, sînt rezultatul unor măsurători efectuate înainte sau după anul 1976.

O altă confuzie este generată în lucrarea amintită printr-o modificare de ultimă oră a opiniei autorului ei cu privire la orientarea castrului. În raportul din anul 1956 (*Materiale* II, p. 694 și 701) se afirmă că bastionul de pe latura de sud, nesăpat total și intersectat de secțiunea C, ar fi „turnul vestic al porții sudice (porta principalis dextra)“. Noile săpături au dovedit încă din 1976 că acesta este un turn intermediar, la fel cu cel dezvelit tot în 1951 prin dezvoltarea secțiunii A. Castrul este orientat cu *porta praetoria* într-adevăr spre E, dar aceasta se află mai la est de turnul în care s-a descoperit și diploma *IDR-DiplD XVIII*. Poate că autorul săpăturilor din 1951 și 1956 nu a beneficiat atunci de un plan prea precis al săpăturii și nu a observat pe planul pe care îl publică deabia în 1979 (pl. VI) că acesta este plasat aproximativ la mijlocul laturii lungi de sud. Iar dacă s-ar fi întrebat în cursul campaniei din 1956 sau acum, cînd republică profilul secțiunii D (*Materiale* V, 1959, fig. 2, p. 455 și *Studii și Comunicări de istorie*, 1979, Pl. V, p. 169) ce semnificație poate avea drumul lat de circa 6 m cu două rigole, surprins între metrii 1,60 și 7,40 ai secțiunii D, poate că ar fi evitat o atribuire

⁶ D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 232; *Dictionar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 303.

⁷ D. Isac, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 251, nota, nr. 1.

greșită a turnului cu pricina. Drumul identificat în secțiunea D este de fapt *via principalis* pe care noi, cum vom arăta, am secționat-o în S XIII (1979). Dar această confuzie, care în fond este scuizabilă în 1959, se metamorfozează brusc și fără nici un fel de argumente, deși, sîntem datori s-o spunem din nou, autorul studiului amintit a avut posibilitatea să vadă acel turn dezvelit și restaurat, *porta decumana* și porțiunea posterioară a principiei. Nu știm de aceea ce l-a determinat să afirme în 1979 că turnul respectiv ar fi de fapt al porții *principalis sinistra* (p. 159, 175). Fie autorul a uitat ce afirmase mai demult fie și-a modificat părerea, fără a o argumenta și aceasta în ciuda tuturor evidențelor. Credem că nu este de prisos să reamintim că făcînd abstracție de identificarea principiei și a *viei principalis* și prin comparație cu bastioanele porții *decumana* o asemenea atribuire este absurdă, orientarea castrului respectînd întrutotul prescripțiile lui Hygius⁸. Plasat fiind castrul pe o culme în pantă, cu vîrfurile spre Cluj-Napoca, *porta praetoria* se afla într-adevăr în partea mai joasă, deci spre est, adică tocmai de acolo de unde putea ataca inamicul, obligat de plantele naturale de pe laturile de S și N să vină dinspre vest dar să nu poată ataca excelenta sa poziție decît dinspre vîrfurile promontoriului. Prin urmare inversarea orientării castrului în studiul amintit reprezintă o altă eroare care se cere rectificată, ca și cea privitoare la semnificația bastionului de pe latura de sud.

Respectînd deocamdată părerile autorului cu privire la datarea surprinzător de precisă a nivelelor de distrugere, pe care noi înșine încă nu am reușit s-o lămurim, amintim aici doar faptul că din dorința de a aduce lămuriri cît mai precise autorul argumentează cu deosebire prin raportarea la evenimente care s-au petrecut sau se credea că s-au petrecut în Dacia, în general. Cu acest prilej credem că se cere înlăturată o nelămurire cu privire la diploma descoperită de M. Rusu în secțiunea C din 1951 și publicată de I. I. Russu în *Anexa* raportului de săpătură din 1956. Dacă asupra locului ei de descoperire se strecoară unele confuzii în cadrul aceluiași raport⁹, autorul studiului de la Caransebeș uitînd probabil că diploma pe care o descoperise se datează din 21 iulie 164 și nu din 25 iulie a aceluiași an (p. 175), cu privire la interpretarea ei sub raport arheologic și stratigrafic credem că se cuvin cîteva precizări.

Deși părerea noastră, exprimată deja¹⁰, încadrează la sfîrșitul domniei lui Hadrian refacerea în piatră a castrului, credem că argumentele folosite de M. Rusu pentru o datare a acestui eveniment în timpul lui Antoninus Pius sînt cel puțin ciudate, deși datarea în sine nu este total exclusă.

După M. Rusu aceste argumente ar fi „moneda de la Antoninus Pius (148 e.n.) aflată sub stratul de nivelare a castrului de pămînt și diploma militară din anul 164 e.n.” (!?-subl. n.). Moneda provine din sec-

⁸ Hyginus 56 (ed. A.v. Domaszewski, Leipzig, 1887): „... in qua positione porta decimana eminentissimo loco constituitur, ut regiones castris subiaceant. Porta praetoria semper hostem spectare debet”.

⁹ *Materiale* II, p. 703 se afirmă, evident eronat, că diploma a fost găsită „la secțiunea D a zidului de incintă în dreptul porții de sud, în interiorul turnului B de la castrul Gilău”. Aceeași formulare este repetată și în *IDR-DiplD* XVIII, p. 126.

¹⁰ *ActaMN* XVI, 1979, p. 54.

țiunea D, deci din interior și nu credem că M. Rusu poate să facă o corelare atât de precisă între faza unei barăci de piatră și faza de piatră a castrului. Nu vedem însă cum poate un document epigrafic emis de Marcus Aurelius să ofere argumente de datare pentru un eveniment ce s-ar fi petrecut mai înainte de acest împărat. Ca *terminus ante quem* nu folosește ca argument în sensul dorit de M. Rusu iar ca *terminus post quem* pierderea ei putea surveni la orice dată după anul emiterii ei. Nu înțelegem de aceea rațiunea autorului după care castrul de piatră ar fi fost construit între 148—161 e.n. dar, conform aceleiași păreri revizuite „cea mai plauzibilă dată când a început construirea în piatră a castrului de la Gilău poate fi plasată în jurul anului 158 e.n.“ (p. 190). A crede că toate castrele din această parte a Daciei sînt reconstruite de către Antoninus Pius reprezintă într-adevăr o părere mai veche dar care credem că se cere nuanțată, în orice caz sprijinită de argumente mai solide. Ni se oferă prin urmare o părere asupra fazei de piatră în raportul din anul 1956¹¹, alta, mai prudentă în raportul din 1959¹² și în fine a treia versiune, cea mai precisă dar din păcate încă nedovedită.

Revenind la diploma militară descoperită în turnul intermediar de pe curtea de sud, autorul descoperirii ei din 1951 remarcă cu acea ocazie urme de arsură pe aceasta cit și pe obiectele descoperite în același context. Pe baza acestui amănunt însă M. Rusu crede a dovedi acum o incendiere a turnului în cursul unor presupuse lupte din 167 e.n. În plus, dînd dovadă de o intuiție de invidiat, el ne sugerează și felul cum a pierdut-o titularul ei, Acilius Dubitatus, care „deși era veteran, a putut participa la luptele împotriva dușmanilor ce au atacat castrul și foarte probabil că a avut un sfîrșit tragic deoarece nu s-a mai întors să-și caute livretul militar“ (p. 191). Ar însemna că după părerea autorului diploma ar fi așteptat momentul descoperirii ei în 1951 într-un strat de răvășiri care nu ar fi fost amenajat de romani timp de cel puțin 100 de ani. Adevărul este însă mai puțin complicat și reiese chiar din analiza stratigrafică făcută de M. Rusu prin secțiunea C (*Materiale* II, p. 691 și *Studii și comunicări de istorie*, 1979, același profil, redesenat, la p. 169, Pl. V). Din aceste profile cit și din dezvelirea de care noi în 1976 a bastionului reiese că el nu a fost incendiat, podeaua nivelului de jos fiind de lut peste care s-a depus doar dărîmătura, probabil și cu urme de arsură postromane. Nici într-un punct cercetat de noi pînă acum nu am întîlnit distrugeri sau răvășiri care să nu fi fost reamenajate, cu excepția ultimului nivel, cum este și cazul bastionului care a permis atîtea interpretări.

Reiese prin urmare că dorința de a rezolva sub formă monografică problematica unui castru roman, prin cîteva secțiuni și ignorarea completă a unor săpături începute în perioada cînd probabil M. Rusu s-a gîndit să-și îmbunătățească vechile rapoarte, dar fără săpături noi, poate da naștere la unele ipoteze care se cer în mod obiectiv contrazise de noile săpături. Este tocmai ceea ce am intenționat în rîndurile de pînă acum, în continuare precînd la prezentarea principalelor rezultate, cu caracter

¹¹ *Materiale* II, p. 695: „Unele observații ar indica construirea lui în piatră încă înainte de anul 150 e.n., poate chiar pe timpul lui Hadrian... Toate aceste observații ne fac să presupunem, pînă la probe contrarii (subl. n.), construirea acestui castru în piatră încă din prima jumătate a secolului al II-lea“.

¹² *Materiale* V, p. 408: „După anul 148 e.n. se construiește castrul de piatră...“.

preliminar firește, ale săpăturilor din anii 1976—1979 în castrul roman de la Gilău. Prezentarea nu va fi în ordinea cronologică a dezvoltării săpăturii ci în funcție de principalele obiective urmărite și săpate integral sau parțial.

Elementele de fortificație au reprezentat unul din primele obiective ale cercetărilor. Pentru precizarea fazelor de construcție ale valului de pământ și a șanțurilor, a fost săpată pe latura de vest S IV (1976), lungă de 35 m (fig. 2). Ea a intersectat toate elementele fortificației și a adus precizări cu privire la principalele faze ale acesteia. Pentru anumite componente ale sistemului de apărare s-au făcut precizări suplimentare prin alte secțiuni sau casete, în cadrul aceleiași campanii și a celor următoare. Din observațiile făcute asupra profilului sudic al S IV am ajuns și noi (vezi mai sus rezultatele vechilor săpături) la concluzia existenței a două faze de construcție.

În prima fază, corespunzătoare castrului de pământ, a fost construit un *agger* lat la bază de 10,50 m alcătuit dintr-un pământ lutos de culoare gri-brună, compact și foarte bine tasat. Miezul acestuia este alcătuit dintr-un lut brun, pigmentat cu oxizi de fier roșcați, provenind probabil din amestecul rezultat în urma săpării șanțului castrului de pământ. În *agger* apar sporadic niște fișii orizontale alcătuite dintr-un pământ gras și mai închis la culoare. Având în vedere că în S IV nu a fost sesizată nici o urmă de lemn carbonizat în val, aceste dungi de pământ închis la culoare pot reprezenta *caespites*. Nu am sesizat urma unei palisade în valul de pământ, dacă aceasta a existat probabil că a fost distrusă cu ocazia construirii curtinei de piatră. Între metrii 22,50 și 27,50 (v. fig. 2) se găsește șanțul de apărare ce corespunde primei faze de construcție a fortificației de pământ. Are forma unei *fossa fastigata* foarte clar pronunțată, cu vârful aflat la 2,80 m adâncime față de nivelul actual al solului. Acest șanț a fost astupat cu un pământ lutos de culoare maronie ce conține puține pietre și materiale arheologice și nici un fel de dărîmătură, ceea ce dovedește că aparține castrului de pământ. La baza pantei interne a valului începe *via sagularis*, sesizată între metrij 8—11, sub forma unei lentile de pietriș mai bombată la mijloc.

În cea de a doua fază de construcție, cea a castrului refăcut în piatră, *aggerul* devine ceva mai lat la bază și cu pantele ușor îndulcite, prin înălțarea lor printr-un strat de pământ de amenajare gros de 0,40—0,50 m. Acest strat acoperă primul șanț astupat precum și *via sagularis* a primei faze. Peste el se așează stratul de dărîmare post-roman, dovedind funcționarea fortificației pînă la abandonarea castrului. Lățimea aproximativă a *aggerului* în această fază este de 12 m la bază, el fiind prevăzut cu un zid de piatră. Acesta a fost identificat în S IV dovedindu-se a fi fost scos pînă la temelie într-o epocă mai tîrzie, păstrîndu-se doar ultimele trei rînduri din bolovani de rîu cu pământ între ei, lățimea temeliei fiind de 1,30 m. Zidul de incintă a mai fost identificat în aceeași stare precară și în S VI (1977) de pe latura de est precum și în S IX (1978) de pe cea de nord, fiind bine păstrat în schimb în vechea secțiune E (1956) redezvelită de noi (vezi mai sus) și pe porțiunea urmărită cu ocazia dezvelirii bastionului intermediar de pe latura de sud. Zidul de incintă propriu zis, construit în tehnica *opus incertum* are grosimea medie de 1,20 m și este alcătuit din blocuri neregulate din calcar local care se sparg destul de ușor pe linii drepte, dînd impresia unei

fasonări sumare. În exteriorul zidului de incintă (v. S IV) există o porțiune situată între metrii 20,70 și 22 care reprezintă berma. Noi nu am reușit să identificăm și o bermă a fazei de pământ. Șanțul aparținător celei de a doua faze a fortificației are o formă albiată, datorată probabil unor amenajări succesive, fiind cuprins între metrii 23 și 30,50, cu fundul la 1,50 m adâncime față de nivelul solului actual. Șanțul este umplut cu dărâmături din zid, mortar și mai puțin cu tegule, ce nu ajung până în fundul lui, ceea ce s-ar putea interpreta printr-o umplere parțială în momentul cînd zidurile au început să se prăbușească. La circa 3 m spre exterior de acest șanț, am identificat începutul unui al doilea șanț ce pare să fi funcționat concomitent cu cel anterior. Din cauza terenului acesta din urmă nu a putut fi săpat în întregime prin prelungirea secțiunii, neputîndu-i preciza lățimea. El avea însă aceeași formă albiată, cu fundul situat la 1,30 m față de nivelul actual al solului. *Via sagularis* corespunzătoare fazei a doua se prezintă sub forma unui strat mai subțire de pietriș ce se așează pe stratul de amenajare deja amintit ce formează noua pantă a *aggerului*. Această *via sagularis* practic se suprapune peste cea precedentă și are aproximativ aceeași lățime, adică 3 m. În S VI (1977) de pe latura estică precum și în S IX (1978) de pe cea de nord s-au putut aduce noi precizări cu privire la *via* fazei de piatră a castrului de la Gilău. Pe aceste laturi drumurile de la panta interioară a *aggerului* au cunoscut mai multe amenajări (v. și S XV, 1979; fig. 12).

Faza de piatră, despre care credem că datează de la sfîrșitul domniei lui Hadrian¹³, a suferit desigur o serie de refaceri și reparații, ce au putut fi sesizate mai bine cu ocazia dezvelirii porții de pe latura de vest și a celor două bastioane.

Pe latura de vest a castrului a fost dezvelită integral *porta decumana* în urma campaniilor din toamna anului 1978 și primăvara următoare. Astfel, S XI a surprins stratigrafia celor două bastioane iar S XII a identificat *via sagularis* și dărîmătura unei clădiri din apropierea acesteia. Dezvelirea porții s-a făcut prin dezvoltarea sub forma unei case a celor două secțiuni.

Poarta este deplasată cu circa 8 m spre nord față de mijlocul laturii de V. Stratigrafic, în S XI (1978) a fost sesizat atît nivelul de călcare al fazei de lemn cît și diferitele amenajări ale bastioanelor de piatră prin umplerea lor cu pămînt afinat. În ultima etapă a existenței porții, *via decumana*, constînd dintr-un strat compact de pietriș și bolovani de rîu, gros de 0,30—0,40 m prezintă urme puternice de arsură provenind din dărîmarea și incendierea porții propriu-zise.

Față de nivelul de călcare antic, bastioanele s-au păstrat pe unele porțiuni pînă la înălțimea de peste 1 m, distrugerii mai mari rezultate în urma scoaterii zidurilor producîndu-se cu deosebire la zidul de incintă și la ieșindurile bastioanelor. Restaurarea integrală a porții, făcută în cursul campaniei din 1979, a respectat înălțimea maximă păstrată a zidurilor, principiu adoptat de noi în toate cazurile de restaurare de pînă acum.

Bastioanele au o formă ușor trapezoidală (fig. 3) fiind construite din blocuri de calcar nefasonate în tehnica *opus incertum*, zidurile sprijii-

¹³ Vezi supra, nota nr. 10.

nindu-se pe o temelie din bolovani de riu neprinși cu mortar. Bastionul de nord (fig. 4) are zidurile groase în medie de 1,20 m, latura sa de est fiind îngroșată pînă la 1,85 m, fie în urma unei refaceri ulterioare fie ca un element constructiv intenționat. Acest bastion, spre deosebire de cel sudic, prezintă și particularitatea că zidurile sale prezintă o îngroșare ce alcătuiește un cant față de zidul mai subțire clădit fie concomitent fie ulterior, ceea ce pare mai probabil, accentuînd supoziția că acest bastion a suferit o refacere. Bastionul, cu laturile de $8 \times 4,50$ m ($4,75$ m pe latura de vest) are un ieșind drept de $1,30$ m față de linia zidului de incintă. Bastionul de sud, cu zidurile groase de $1,20$ — $1,30$ m, fără cant, are laturile de $7,60 \times 4,70$ m, cu un ieșind de $1,10$ m. În colțul de NE al bastionului a fost încastrat un bloc de piatră patruleter și fasonat, indicînd probabil o altă refacere a zidului cu material rezultat din monumente probabil neterminate. Intrările în cele două bastioane nu au putut fi surprinse. Locul porții este marcat de doi pînți interiori, ușor dezaxați, care probabil că susțineau o arcadă. Dimensiunile acestora sînt de $0,95 \times 0,35$ m (cel de nord), respectiv $0,90 \times 0,45$ m (cel de sud), distanța dintre bastioane fiind în dreptul lor de $3,70$ m.

Materialul arheologic descoperit în bastioane este destul de sărac și constă din ceramică inclusiv ceramică dacică, fragmente de sticlă, piroane și scoabe, două fragmente de tegule cu ștampila EXDP¹⁴. Mai bogat este materialul provenit din exteriorul, spre *via sagu'aris*, a bastionului de S și de pe *via decumana*. În această zonă au fost descoperite cîteva unelte din fier (ciocan miniatural, sfredel, fierăstrău), obiecte mărunte din bronz și fier, ceramică. În ultimul nivel de călcare al bastionului sudic a fost descoperită o fibulă din bronz de tipul „cu piciorul întors pe dedesupt” iar în același nivel, dar din deschiderea porții, a ieșit la iveală (S. XI) o altă fibulă de același tip însă din fier, ambele datîndu-se în al treilea sfert al sec. III e.n. În stratul de dărîmătură și arsură al porții au ieșit la iveală o serie de fragmente de monumente funerare precum și o inscripție funerară fragmentară, dovedind refolosirea lor în cursul unor reparații ale porții. Cel mai neașteptat și valoros obiect îl constituie însă un vas din bronz de formă semisferică, cu figuri de luptători și pugiliști într-o scenă de palestră, realizat într-un relief foarte pronunțat și avînd o toartă decorată la extremități cu protome în formă de capete de lei. Caracterul de unicat în Dacia romană și semnificația deosebită a acestui obiect impune un studiu aparte asupra acestei descoperiri de excepție.

În orice caz, existînd certitudinea orientării principiei cu deschiderea spre E (vezi mai jos) și identificînd în S XIII *via principalis*, apare definitiv lămurită problema orientării castrului de la Gilău, poarta descoperită de noi pe latura de V fiind cu certitudine *porta decumana*. Această orientare corespunde, așa cum am arătat deja, principiilor antice ale castramentăției stabilite de Hyginus.

Un alt element al fortificațiilor de pe latura de vest îl reprezintă *bastionul de colț*. Acesta, aflat în colțul de NV al castrului, a fost cercetat în cursul campaniei din 1977 și dezvelit integral iar ulterior restaurat (1978). Bastionul a fost construit în interiorul incintei și are o formă

¹⁴ ActaMN XVI, 1979, p. 58, fig. 4; împreună cu alte trei ștampile de același tip, descoperite în „clădirea A”, numărul acestora descoperite la Gilău se ridică pînă acum la 5.

trapezoidală (fig. 5), ușor descentrat față de arcul de cerc cu raza de circa 10 m al colțului castrului. Dimensiunile celor două ziduri ale turnului diferă între ele. Astfel, zidul de N are o lungime de 5,40 m și o grosime între 1,36 și 1,44 m iar zidul de S, mai bine păstrat, are lungimea, măsurată în exterior de 5,20 m, cu o grosime de 1,20—1,28 m. Zidul castrului, din care s-a păstrat doar temelia din bolovani de riu și primul rând de pietre prinse cu mortar, are grosimea medie de 1,30 m. Zidurile bastionului, păstrate pe înălțimi variabile între 0,70 m și 1,03 m (nivelul maxim al elevației, până la care s-a restaurat turnul) este mai distrus în locul de adosare la zidul de incintă al laturii de nord, distrusă până la temelie. Se mai cere făcută remarca potrivit căreia zidurile bastionului au fost adosate incintei, probabil în același timp, astfel încât bastionul de colț reprezintă tot faza a doua a ridicării sistemului de fortificație (faza de piatră), contemporan cu *porta decumana*. S-a putut observa cu ocazia dezvelirii și apoi a restaurării că racordul arcului de cerc, reprezentând zona curbării, este greșit față de ductul zidului de incintă propriu-zis, bastionul apărînd și el descentrat. În punctul de racord de pe latura vestică au fost evidențiate urmele unei reparații a zidului, prin prezența unui bloc mare de piatră cu urme de cioplire și a numeroase fragmente de monumente sculpturale căzute în zona exterioară a zidului din incintă.

Intrarea în bastion este perfect păstrată, fiind de 1,40 m. Zidul sudic al bastionului formează aici un unghi printr-un capăt în formă de „L“, indicînd locul porții propriu-zise. Intrarea are un prag din pietre acoperite cu mortar bătătorit, sub forma unei temelii de zid, care se întinde de o parte și de alta a intrării. Pereții interiori au fost tencuiți, după cum o indică urmele de mortar bine păstrate pe unele porțiuni. În interior nu a fost sesizată o podea propriu-zisă, nivelul de călcare fiind un pământ lutos de amenajare pe care s-a depus dărîmătura postromană. De asemenea, lipit de zidul sudic al bastionului a fost identificat un alt zid, mai îngust, ce delimitează probabil o construcție adiacentă ce urmează să fie cercetată. Materialul arheologic recoltat este relativ sărac, constînd din ceramică romană și de factură dacică, cîteva fragmente de sigilate de import, mînerul de lut ornamentat de la un vas în formă de pateră, o mistrie din fier, cîteva minere de cuțit din os. Dintre fragmentele sculpturale se pot aminti resturile unui ancadrament decorat cu astragale și un fragment minuscul dintr-o inscripție. Refacerea parțială sau repararea bastionului nu poate fi exact datată, refolosirea unor monumente sculpturale sau epigrafice fiind o dovadă certă a unor asemenea refaceri, poate în sec. III e.n.

Pe latura de sud a castrului a fost decopertat și ulterior restaurat integral (1976 și 1977) un bastion intermediar de curtină. În acest bastion a fost descoperită în anul 1951 diploma militară din 21 iulie 164 (secțiunea C, vezi mai sus), ocazie cu care descoperitorii au avut impresia că ar fi un bastion al unei porți principale (*dextra, sinistra*). Bastionul se află la 104 m de latura de V și la 112 m de cea de E, fiind de formă aproape patrulateră (fig. 6), dimensiunile sale fiind de 5,40 × 5,30 m, cu ziduri groase de 0,98 m. Tehnica de construcție a zidurilor este *opus incertum* iar conservarea lor a fost relativ bună, cu excepția unei porțiuni din zidul estic, scos pînă la temelia din bolovani de riu. Spre deosebire de bastionul de colț, cel intermediar a fost țesut organic cu

cel de incintă, gros de 1,30 m. Forma, amplasarea (pe mijlocul laturii de sud) și observațiile stratigrafice exclud, cum am arătat deja, posibilitatea ca aceasta să reprezinte un turn al porții principale. Stratigrafic, dezvelirea bastionului nu a sesizat urme de arsură sau o podea anume constituită, nivelul de călcare corespunzând aproximativ locului de unde începe construcția din blocuri prinse în mortar. Materialul arheologic este și mai sărac decât cel descoperit în bastionul de colț. A fost recoltată ceramică romană și câteva fragmente de vase de factură dacică, obiecte din fier și bronz (o toartă de vas în forma unor delfini stilizați), tegule dintre care câteva cu ștampila alei Siliana de formă obișnuită. Bastionul a fost restaurat integral pînă la nivelul maxim păstrat al zidurilor.

Un al doilea bastion intermediar, aflat la circa 50 m vest de acesta a fost dezvelit în cursul vechilor săpături din anul 1951, prin dezvoltarea secțiunii A. Din motive lesne de înțeles (urma săpăturii pe teren fiind foarte slabă), pînă la reddezvelirea lui, nu l-am plasat pe planul nostru. Castrul de la Gilău avea prin urmare cîte două bastioane patrulare intermediare în zona retenturii, element constructiv justificat de extensiunea apreciabilă a acestuia în comparație cu restul suprafeței castrului.

În scopul identificării complexului de clădiri din centrul castrului, campaniile 1977—1979 au condus la identificarea și apoi la dezvelirea parțială a *principiei*. Plasată aproximativ în centrul castrului (vezi fig. 1) — la 45,60 m de zidul de nord al castrului și la 63 m de cel sudic —, între *via principalis* la est (intersectată de S XIII) și un drum lat de pietriș la vest (intersectat de S VII), ea este mărginită la N și S de cîte un drum de pietriș lat de 4 și respectiv 5 m. Clădirea *principiei* este orientată cu deschiderea spre est, unde se află castelul medieval. Planul construcției este relativ simplu: o primă curte interioară *a* este despărțită de o a doua *b* printr-un rînd de piloni dreptunghiulari. Cele două curți sînt închise spre N și S de zidurile exterioare ale clădirii. Pe latura de vest a *principiei*, alcătuiind partea ei posterioară, se află un șir de încăperi ce alcătuiesc *oecus-ul*. În centrul acestuia se află o încăpere în formă de absidă, *c*, cella, flancată spre N și S de una sau două încăperi, *officia* cel mai probabil. Întreaga clădire măsoară 38,50 × 28,50 m. În cursul campaniilor din anii 1977—1979 au fost dezvelite în întregime: zidul de N al clădirii, șirul de 6 piloni între cele două curți și o parte din curtea *a*, două încăperi și *cella*, fiind delimitată zona din spatele *principiei* precum și colțul ei de SV.

Zidul nordic al clădirii are o temelie lată de 0,90 m și este alcătuită din bolovani rotunzi de rîu, dispuși pe o adîcime de 0,30 m. Pe aceasta se așează un zid lat de 0,80—0,90 m și înalt de 0,40 m, alcătuit din gresie gri legată cu mortar. Deasupra acestuia se găsește un zid mai îngust, lat de 0,60—0,65 m care formează în ambele părți un cant de 10—15 cm față de zidul mai gros. Zidul de incintă propriu-zis, mai îngust, este lucrat în aceeași tehnică, adică *opus incertum*, fiind inegal păstrat (0,95 m înălțimea maximă la care a fost restaurat). La 2,90 m de capătul de est al acestui zid se găsește un ieșind de 1 × 1,40 m, servind probabil ca și contrafort. În cele două colțuri ale *oecus-ului* se găsesc alți doi contraforți rotunjiți la capete și cu lungimea de circa 0,90 m.

Pilonii care despart curea *a* de curtea *b* (*atrium* și curtea sacră) sînt lucrați în aceeași tehnică și din aceeași varietate de gresie calcaroasă

ca și zidul de N. În timp ce pilonii din extremități sînt mai mari, avînd dimensiunile de $2,30 \times 1,30$ m, ceilalți patru din centru au dimensiunile medii de $1,50 \times 1,10$ m, toți șase avînd o temelie din bolovani de rîu, fără mortar, groasă de 0,30 m. Între piloni, pe pietrișul care alcătua ultimul nivel de călcare al curții a și care corespunde, ca în multe cazuri cum s-a văzut, nivelului temeliei, s-a găsit un strat foarte compact de tegule amestecate cu multă dărîmătură printre care au fost descoperite și cîteva fragmente de coloane precum și un fragment dintr-o arcadă. Aceste materiale ar putea constitui un indiciu al faptului că pilonii susțineau un portic cu arcade și coloane semiîngropate¹⁵.

Oecus-ul este relativ bine păstrat, fiind parțial afectat, cum am mai arătat, de o secțiune trasată probabil în anul 1949 și care a distrus o parte din stratigrafia sa. De asemenea, prezența copacilor în zonă a îngreunat considerabil cu deosebire urmărirea unor ziduri și a ultimului nivel de călcare. Încăperea din partea de N a *oecus*-ului, denumită de noi „camera cu hypocaust” sau *d*, are dimensiunile de $6,20 \times 5,70$ m. Zidurile sale de V, N și E sînt de factura celui nordic avînd un cant de 10—15 cm iar zidul de S are 0,65 m grosime și este construit din blocuri de gresie calcaroasă așezate pe o temelie de bolovani de rîu, neavînd cant. Trebuie remarcat faptul că atît temelia cît și baza ei se găsește la aceeași adîncime cu cea a zidului cu cant. O secțiune pe direcția N—S prin această încăpere (fig. 7 și profilul de la fig. 8) a pus în evidență existența mai multor faze de construcție. Primul nivel roman (fig. 8) de locuire se găsește așezat direct peste un strat de lut brun cu pigmenți roșcați și cioburi neolitice, fiind reprezentat în cazul de față printr-un drum de pietriș. Vom reveni cu precizări cînd vom discuta stratigrafia din *cella*. În a doua etapă deasupra drumului se va construi o cameră cu podea de lut și ziduri de chirpic, judecînd după urmele de scoatere a acestor ziduri încă în epoca romană. Într-o a treia etapă zidurile de chirpic sînt scoase, camera fiind lărgită și înconjurată cu un zid de piatră, anume zidul gros de 0,80—0,90 m pomenit mai sus. Acest zid mai gros, cu temelia din pietre rotunde de rîu delimitează o fază distinctă a încăperii, lucru dovedit de podeaua de lut care se află la nivelul temeliei zidului. Deasupra podelei au fost observate urme de mortar, nisip, fragmente ceramice, urme de arsură precum și mai multe lentile succesive de lut atestînd o locuire mai îndelungată precum și amenajări succesive ale podelei. Faza de piatră a încăperii cunoaște o nouă amenajare o dată cu construirea peste zidul de 0,80—0,90 m a unui mai îngust, de numai 0,60—0,65 m. Cu aceeași ocazie camera *d* este dotată cu un *hypocaustum*, a cărui podea se sprijină acum pe cantul celor două ziduri. Instalația de hypocaust a acestei ultime faze a cunoscut la rîndul ei mai multe amenajări succesive.

Din prima instalație (v. fig. 7) s-a păstrat o platformă albiată de $3,12 \times 4,17$ m, foarte îngrijit lucrată dintr-un *cocciopesto* de un roșu pal. În a doua etapă de funcționare a sa, peste platforma amintită s-a turnat o podea dintr-un *cocciopesto* de un roșu mai intens, așezată pe un pat de bolovani mărunți de rîu. Podeaua celei de a treia faze de amenajare a hypocaustului are o culoare gri și are forma literei „T”,

¹⁵ R. Felmann, *Die Principia des Legionlagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg, 1958, p. 51, p. 130, fig. 54.

fiind alcătuită din două culoare perpendiculare. Unul central, străbate camera pe direcția S—N, fiind mărginit de doi pereți din pietre de riu și de carieră a căror față internă a fost îngrijit fasonată. Acest culoar avea două rânduri de *pilae* din cărămizi patrate suprapuse, în mare parte descoperite *in situ*. La sud, spre *praefurnium*, instalația a fost puternic avariata. Totuși, s-a putut identifica un canal de aducțiune a aerului cald situat între peretele de est al instalației și un zid înalt de doar 0,25 m și alcătuit din cărămizi. Pe podeaua instalației s-au găsit de asemenea numeroase fragmente de tegule ce alcătuiseră podeaua încăperii din zona hypocaustului. Cel de al doilea culoar se găsește dispus de-a lungul peretelui nordic al camerei și este mai prost păstrat. Cele câteva fragmente de *tegulae mammatae* găsite în zonă atestă faptul că aerul cald circula și pe o porțiune din peretele de nord. În exteriorul zidurilor care mărginesc instalația se găsește un pământ de umplutură cu resturi de mortar, pietre de carieră și de riu. Pe podelele hypocaustului a fost descoperit un material arheologic nesemnificativ, lucru explicabil prin faptul că nivelul de călcare în încăpere se afla la 30 cm deasupra. Din podeaua propriu-zisă a încăperii, reprezentând ultimul nivel de călcare și care a funcționat concomitent cu a treia podea a hypocaustului (v. fig. 7 și 8), s-au păstrat doar câteva porțiuni în partea de E a camerei, podeaua fiind alcătuită din pietre de carieră sfărâmate și prinse cu mortar. Din camera *d* s-a recoltat un material arheologic foarte sărac.

Între „camera cu hypocaust” și *cella* se găsește o încăpere de $2,80 \times 6,15$ m, în care se afla cuptorul, realizat din lut și cărămidă care s-a macerat cumplet din cauza oxidării și a umezelii din sol.

În partea centrală a *oecus*-ului (fig. 7) a fost dezvelită o încăpere de $5,60 \times 5$ m, în formă de absidă, constituind *cella*. Observațiile stratigrafice orizontale, coroborate cu cele obținute din secțiunea EV prin încăpere, au condus la precizarea nivelelor de locuire și a diverselor amenajări din *cella*. Deasupra stratalui alcătuit dintr-un lut brun pigmentat cu roșu și cu urme neolitice, se așează primul nivel roman de locuire al castrului. La această adâncime (fig. 9) secțiunea a intersectat un drum din petriș de 2,55 m lățime și 0,30 m grosime având forma unei lentile. În partea de vest a acestuia se găsea o clădire atestată de urma unui zid din chirpic scos precum și de urme de arsură, ceramică, câteva piese atipice din bronz și fier, toate probând o locuire certă. Foarte probabil că în această fază a clădirii planul ei este diferit de cel datînd din faza următoare. Cel de al doilea nivel roman corespunde construirii încăperii în formă de absidă. Zidul acesteia nu are obișnuita temelie din bolovani de riu, fiind alcătuit din calcar de carieră de culoare gălbui, legat cu mortar. În partea de N a *cellei* zidul s-a păstrat pînă la o înălțime apreciabilă, de 1,30 m. În această porțiune, pe fața interioară a zidului s-a păstrat un strat de tencuială finisată cu grijă. Tot pe latura de N a absidei s-a identificat o intrare largă de 1,90 m, al cărei prag se afla probabil pe latura de est, înspre curtea *b*, azi imposibil de sesizat.

În interiorul încăperii am putut identifica cert un singur nivel de călcare. Deasupra primului strat roman s-a turnat un pământ lutos de amenajare de culoare brun-roșcat. Peste acesta se așează podeaua propriu-zisă alcătuită dintr-un lut portocaliu, presărat peste un pat de bolovani de riu mărunți. Această podea a funcționat pînă la părăsirea clădirii, dărîmăturile așezîndu-se direct pe ea. De menționat că nu au fost obser-

vate urme de distrugere sau de răvășire în *cella* și nici în *oecus*. În mijlocul celei s-a putut observa un șir de patru adâncituri circulare (v. fig. 7 și 9) dispuse pe axa NS, provenind foarte probabil de la un rînd de stîlpi. Șirul de stîlpi fiind dispus exact deasupra zidului scos din nivelul anterior, presiunea transmisă de stîlpi precum și pămîntul de umplutură insuficient tasat au determinat adîncirea podelei în această zonă. Lipsa completă a tegulelor în stratul compact de dărîmături care măsoară 0,50 m ar putea indica faptul că șirul stîlpilor nu susținea acoperișul ci planșeul unui etaj superior.

Atunci cînd această încăpere a fost dotată cu primul zid de piatră, gros de 0,80—0,90 m, absida este înconjurată dinspre V cu un zid similar, marcînd un ieșind de 1,15 m față de traiectul zidului de vest al *oecus*-ului. Cu această ocazie o parte din zidul de S al absidei a fost scos, racordul cu noul zid fiind realizat printr-un cot de numai 0,40 m, păstrat doar în temelie. Se pare că înconjurarea *cellei* cu un nou zid ce alcătuiește ieșindul (v. fig. 1) s-a făcut nu atît pentru a mări rezistența pereților absidei cît pentru nevoia susținerii unui etaj superior. Această construcție pare să fi fost adăugată într-o fază cînd a fost construit zidul gros de 0,80—0,90 m. Probabil că în această fază la nivelul inferior să fi funcționat *erarium* iar la etaj „Fahnenheiligtum“.

Înspre vest, în spatele principiei, se găsea un strat compact de pietriș și bolovani de rîu, urmărit pe o lungime de peste 5 m. În exteriorul „camerei cu hypocaust“ și a celei care adăpostea prefurniul au fost identificate două blocuri dreptunghiulare fasonate, cu dimensiunile de $0,60 \times 0,60 \times 0,80$ respectiv $0,80 \times 0,80 \times 0,90$ m, aliniate perfect paralel cu zidul vestic al principiei. De asemenea, în exteriorul ieșindului dreptunghiular a fost identificat un jgheab bine păstrat ce folosea pentru scurgerea apei. El era alcătuit din cărămizi patrulate de $0,30 \times 0,40 \times 0,05$ m. Acest jgheab, în secțiune trapezoidal, conducea apa, într-un plan înclinat pe direcția S—N spre o platformă de $1,20 \times 1,30$ m alcătuită din cărămizi de aceeași factură și plasată în capătul de N al ieșindului (v. fig. 1).

La sud de *principia* a fost identificată de S X (1978) o încăpere aparținînd probabil *praetoriului* care era despărțit de *principia* printr-o stradă lată de 5 m, constituită dintr-un strat compact de bolovani de rîu și balast. Încăperea intersectată cu acea ocazie și dezvelită integral, cu dimensiunile de $4,50 \times 4$ m este prevăzută cu o instalație de hypocaust. Aceasta s-a păstrat în condiții excelente și era alcătuită dintr-o podea albiată de *cocciopesto* pe care erau dispuse șirurile de *pilae* dreptunghiulare de cîte cinci cărămizi. Peste acestea urmează un rînd de cărămizi mari patrulate după care a fost turnată podeaua propriu-zisă a încăperii, alcătuită dintr-un *cocciopesto* de un roșu intens. În mijlocul încăperii, pe direcția EV a fost identificat un canal de aducțiune a aerului cald, lat de 0,30 m din care pornesc ramificații laterale. Pe latura de N a încăperii cu *hypocaustum* din *praetorium* (fig. 10) au fost găsite mai multe *tegulae mammatæ*. Plasarea pretoriului în partea dreaptă a principiei castrului de la Gilău explică și distanța mai mare a acesteia din urmă față de zidul de S al castrului.

Praetentura castrului se află în partea sa de E și din păcate a fost parțial afectată de fortificațiile medievale, zona fiind în plus și puternic împădurită. În cursul a mai multor campanii au fost identificate două

șanțuri medievale paralele, pe direcția NS, care au distrus atît o parte din așa numita „clădire A“ cît și *porta praetoria*, precum și cel puțin unul din bastioanele porții *principalis sinistra*.

Praetentura ocupă, cum se observă (v. fig. 1) o parte disproporționat de mică a castrului. *Via principalis*, care o delimitează la V, a fost identificată de S XIII (1979). Astfel, între metrii 19—22 (fig. 11) a fost sesizat începutul celui de al doilea șanț medieval care a distrus extremitatea vestică a „clădirii A“. Între metrii 14,50 și 19 S XIII a pus în evidență o porțiune dintr-o podea de *cocciopesto* de culoare roșie pală precum și zidul exterior de V al clădirii amintite. *Via principalis*, surprinsă între metrii 11,75 și 5,25, lată de 6,50 m, este alcătuită dintr-o lentilă compactă de prundiș de rîu și bolovani rotunzi, foarte bine întreținută și fără urme arheologice în componența ei. Reamintim cu această ocazie că ea a fost sesizată, fără a fi considerată ca atare, în secțiunea D din anul 1956, cum am arătat la începutul acestor rînduri. La cele două extremități ale ei au funcționat două șanțuri-rigolă, cel de vest, în forma unui „V“ pronunțat fiind mai bine păstrat deoarece se afla în pantă și a fost mai bine curățat. O parte din capătul estic al zidului principiei, precis delimitat, s-a prăbușit în rigolă. Aceeași secțiune a surprins și stratigrafia curții a din *principia*, cu faza ei veche, reprezentată de o groapă a unui zid de chirpic scos, surprins între metrii 1—2. Peste lutul steril și cel brun cu pigmenți roșcați și cioburi neolitice se suprapune nivelul vechi roman corespunzător acestui zid de chirpic. Peste acest nivel se suprapune apoi prundișul curții a și stratul compact de dărîmături postromane, cu multe tegule, indicînd faptul că această primă curte era acoperită. Pe podeaua de *cocciopesto* surprinsă în S XIII au fost descoperite două pietre de rîșniță iar în rigola vestică a *viei principalis* o aplică din bronz de mari dimensiuni servind ca piesă de harnașament.

Ocupînd practic întreaga *praetentura sinistra*, cel puțin după cum ne arată săpăturile efectuate pînă acum, „clădirea A“ a putut fi dezvelită parțial pe porțiunea cuprinsă între cele două șanțuri medievale. Clădirea, săpată în cursul campaniilor din 1976, 1977 și 1979 este delimitată în partea ei de sud, spre *via praetoria*, de un zid păstrat pe lungimea de 17,50 m, ale cărui capete au fost scoase de fortificațiile medievale. Acest zid formează un „T“ cu un zid lung, orientat S—N și care a fost construit în tehnica *opus incertum*, avînd o grosime de 0,95 m și o temelie din bolovani de rîu fără mortar. Grosimea temeliei este de asemenea în medie de 0,95 m iar înălțimea ei de 0,75 m. Prin identificarea capătului de nord al clădirii, din care se păstrează doar temelia din bolovani de rîu, s-a putut determina lungimea ei exactă, care este de 41 m. Lățimea ei, măsurată din capătul distrus parțial dinspre *via sagularis* de E și pînă la zidul exterior de V al „clădirii A“, surprins în S XIII, este de aproximativ 40,50 m. În partea vestică a zidului lung, clădirea are mai multe încăperi. A fost dezvelită camera a, avînd o podea de lut și care este delimitată de un zid cotit ce formează un coridor larg de 1,20 m în partea spre zidul lung (v. fig. 1, planul general). Pe podeaua camerei s-au găsit numeroase oase de animale mari. Încăperile b ($4 \times 5,80$ m), c ($7,60 \times 5,80$ m) și d ($3,80 \times 5,80$ m) au podele de *cocciopesto* de culoare roșie, relativ bine păstrate. S-a remarcat factura diferită a zidurilor acestor camere, în sensul că temelia zidului despărțitor lung de est

și a porțiunii sudice a camerei *b* o constituie un zid mai vechi și mai lat, de 0,70—0,75 m, care iese în afară cu 10—20 cm față de zidul propriu-zis al acestei părți din clădire. Lipsa obișnuitei temelii din pietre de râu și factura diferită a acestor ziduri ne îndeamnă să le atribuim unei faze mai vechi a „clădirii A”. Puternic distrusă de al doilea șanț medieval, partea vestică a clădirii este totuși delimitată cu certitudine de un zid, scos parțial dar al cărui duct poate fi ușor bănuît (acesta apare punctat pe planul general de la fig. 1). Spațiul central al clădirii este de fapt un „hol” lung, ce este cuprins între cele două ziduri NS și în exteriorul nordic al camerei *d*. Nivelul de călcare al acestui spațiu este reprezentat de un strat de pietriș și bolovani de carieră și de râu, în centru fiind sesizate resturile unei platforme din cărămizi patrulete (55 × 40 × 6 cm), platformă așezată direct pe stratul de pietriș. Numeroasele urme menajere și cioburi sparte ne-au determinat să ne gândim, eventual, la o *iumenta*, după cum încăperile mai sus amintite ar putea fi *contubernia*. În partea nordică a clădirii au fost identificate mai multe ziduri înguste ce au compartimentat clădirea, după un plan ce nu poate fi deocamdată stabilit cu precizie.

Cîteva secțiuni efectuate în „clădirea A” precum și în partea dreaptă a pretenurii, într-o clădire pandant pe care am denumit-o tot convențional „clădirea B”, au dus o serie de date stratigrafice deosebit de importante ce dovedesc mai multe nivele de locuire. Nepropunîndu-ne acum concluzii finale, ne vom rezuma în a oferi concordanța stratigrafică a celor două secțiuni principale prin cele două clădiri, prima fiind S I (1976) ce o completează pe a doua S XV (1979). Cele două secțiuni se completează reciproc (v. fig. 1) în sensul că ele păstrează stratigrafia din zonele afectate de șanțurile ulterioare, S XV de pildă fiind revelatoare pentru stratigrafia din zona situată la est de zidul cel lung, zonă distrusă în schimb în partea unde a fost trasată S I. Apelînd la legenda celor două profile și cu mențiunea că primele cifre se referă totdeauna la S I (v. fig. 12 și 13), această concordanță ar fi următoarea.

Astfel, stratul virgin constituit dintr-un lut gălbui (8 și 1) este urmat de un nivel de pămînt brun cu pigmenți roșcați, reprezentînd stratul în care a existat așezarea neolitică (7 și 2). Fazei de lemn a clădirilor „A” și „B” îi corespund mai multe etape. Podelei de lut compact din S I (între metrii 20,50 și 25,75), nr. 9 din legendă, îi corespunde nr. 4 din S XV, acesta fiind primul nivel de călcare în castrul de pămînt. Îi succede o puternică distrugere și răvășire (6 și respectiv 3 și 5), eveniment greu de datat deocamdată. Urmează un strat de amenajare (4 și 5, respectiv 6) după care clădirea este reconstruită în piatră. În această fază distingem stratul de *cocciopesto* al podelelor (3 și 5), corespunzător nivelelor de călcare din camerele *a*, *b*, *c* și *d* și din „hol”. Acum se construiește zidul vechii clădiri compartimentate. Acestui nivel bine determinat de podele îi urmează o depunere din pămînt afinat, cu slabe urme arheologice, gros de 0,40—0,50 m (2 și 7), ultimul nivel de călcare, corespunzător demarcației dintre temeliele zidurilor și elevație și ultimei *via sagularis* de pe latura de E, suprinsă în S XV. Acest strat, pe care îl apreciem totuși ca un nivel de locuire tîrziu, posibil conținînd și urme postromane, ar pleda pentru o locuire îndelungată în încăperile respective, timp în care vechile podele de *cocciopesto* au fost acoperite și s-au înălțat cu 40—50 cm. În concluzie, există cel puțin două nivele de

locuire în faza de lemn a clădirilor și unul sau două în faza de piatră. Se mai poate observa în această fază a cercetării că planurile clădirilor în cele două faze sînt aproximativ suprapuse, în sensul că uneori, sub zidurile de piatră am sesizat urmele vechilor ziduri de chirpic răvășite și nivelate (ca în S XV de pildă).

O problemă căreia nu am reușit încă să-i răspundem mulțumitor este legată de existența a două „canale” oblice ce au fost săpate cu certitudine după părăsirea castrului. Primul canal, lat de circa 0,40 m, a străpuns cu precizie și grijă zidul camerei *d* precum și podeaua respectivă, pierzîndu-se undeva în centrul camerei *c*. Un al doilea canal, surprins atît în stratigrafie orizontală în „hol” cît și în cea verticală în capătul sudic al camerei *a*, a distrus o parte din platforma de cărămizi deja amintită, fiind perfect paralel cu primul. De asemenea, în colțul de NV al camerei *c* a fost suprinsă o vatră de foc, aflată pe stratul de depunere al încăperii respective, fiindu-ne greu de precizat, deocamdată, dacă datează din faza de funcționare a clădirii sau din epoca imediat următoare părăsirii castrului și provinciei.

Materialul arheologic recoltat în cursul celor trei campanii de săpături în *praetentura sinistra* și *dextra* este extrem de variat și abundent și provine cu mai mare frecvență din primele două nivele de locuire. Astfel, în exteriorul *viei praetoria* dinspre „clădirea A” a fost descoperită în anul 1976 statueta din bronz a Venerii¹⁶ precum și fragmentul de diplomă militară din anul 127 e.n.¹⁷ iar în anul 1979 un fragment dintr-un monument sculptural cu scena banchetului funerar. Pe podeaua de *cocciopesto* a camerei *c* s-a găsit în cursul campaniei din 1977 inscripția onorifică ce datează din 135—138 e.n.¹⁸, iar în anul 1979, continuînd dezvelirea ei, a fost descoperit un *aureus* emis de împăratul Titus. În fine, dintre resturile platformei de cărămidă din „hol” a ieșit la iveală în anul 1979 un alt fragment de diplomă militară, ceea ce ridică la trei numărul acestor documente descoperite pînă acum în castrul de la Gilău. În exteriorul camerei *a* a fost descoperit un pahar din sticlă cu pereții foarte fini și evazați, care în urma restaurării¹⁹ reprezintă singurul obiect de sticlă întregit descoperit pînă acum. Un abundent material ceramic provine din toate nivelele de locuire. Astfel, ceramica provincială este asociată cu ceramică de factură dacică, aceasta din urmă fiind mai numeroasă, cum este și normal, întrucît din ultimul nivel de locuire în castru. Trebuie să remarcăm descoperirea unui număr de 7 fragmente de cești dacice de tipul fără torți și cu alveole deasupra fundului, databile întrucît spre sfîrșitul sec. III iar în alt context arheologic mai ales în sec. IV e.n. Această ceramică lucrată cu mîna și care la Gilău este foarte numeroasă, probează intensele legături ale trupe din castru cu elementele autohtone din așezarea învecinată precum și prezența efectivă a autohtonilor în cadrul alei Siliana mai ales în sec. III cînd aceasta își pierde caracterul pannonic. Putem presupune, bazîndu-ne și pe șemnalarea în zonă a unor monede de secolul IV²⁰, că

¹⁶ *ActaMN* XIV, 1977, p. 163—170.

¹⁷ *Epigraphica*, 1977, p. 69—73.

¹⁸ *ActaMN* XVI, 1979, p. 39 sqq.

¹⁹ M. E. Lukács, în *ActaMN* XV, 1978, p. 665—667.

²⁰ *ActaMN* XV, 1978, p. 251—254.

în castru a existat și o locuire postromană, asupra acestei probleme însă fiind necesare noi observații stratigrafice.

În primul nivel de locuire surprins în S I au fost găsite resturile unei *lorica squamata*, aceeași secțiunea prilejuind și descoperirea unui număr destul de mare de monede provenite din toate nivelele „monede emise de Traian până la Severi. Numeroasele piese de harnașament din bronz și alte obiecte mărunte, provenite din S I și S III și de pe podelele de *cocciopesto* ale încăperilor mai sus pomenite, ori obiectele din fier, precum arme, unelte, belciuge, piroane, o lampă cu un minier torsionat de agățare etc., completează descoperirile din „clădirea A“. La acestea se adaugă câteva fibule de sec. II—III, teracote, numeroase fragmente de sticlă și de geam, gresii, câteva lucerne. Tegulele cu ștampila ALS²¹ precum și cele trei fragmente cu ștampila EXDP descoperite pe podeaua camerei d întregesc materialul tegular din castru.

În scopul identificării viei *praetoria* și a celeilalte clădiri din partea dreaptă a pretenturii, au fost trasate în anul 1979 S XIV și S XV. În S XIV a fost intersectată *via praetoria*, cu o lățime de 7 m, formată din straturi succesive de prundiș de râu. Aceasta a fost foarte bine întreținută, ca și celelalte drumuri din castru, alcătuite, fără excepție, doar din balast de râu cu bolovani rotunzi. Spre sud, *via praetoria* este delimitată de un zid sau o platformă din pietre de calcar prinse cu mortar, fără temelie din pietre de râu, a cărei lățime este de 1,50 m iar înălțimea de numai 0,35 m. Probabil că *via* era mărginită, cel puțin pe latura ei sudică de astfel de platforme sau de un fel de trotuar. În S XIV a mai fost surprins, în apropierea zidului exterior de sud al „clădirii A“, un al tziid mai îngust, de 0,55 m grosime, datînd dintr-o fază mai veche și corespunzînd probabil temeliei mai sus pomenitului zid. Acest zid mai vechi este de fapt acoperit într-o fază ulterioară de pietrișul *viei praetoria* care se va întinde pînă la „clădirea A“. Cît privește S XV (v. fig. 13), despre care am mai vorbit, aceasta a completat stratigrafia locuirii din *praetentura*, surprinzînd două ziduri ale „clădirii B“, o porțiune din agerul distrus parțial precum și amenajările succesive ale *viei sagularis* de pe latura de E a castrului.

Drumurile din castru au constituit o preocupare firească sub raportul cunoașterii orientării și a împrățirii suprafeței active a obiectivului cercetat. *Via principalis* și *via praetoria* au fost intersectate de S XIII (1979) respectiv S XIV (1979) și s-au dovedit a fi fost lentile succesive de prundiș de râu foarte bine întreținute. *Via principalis*, lată de 6,50 m are două rigole bine conturate iar *via praetoria*, cu lățimea de 7 m, este mărginită la sud de un fel de platformă lată de 1,50 m.

Via sagularis, despre care s-a mai vorbit cu ocazia discutării sistemului de fortificații, a fost surprinsă practic în secțiuni pe trei laturi, cea de E, N și V. S-a văzut că în aceste secțiuni a fost identificat primul drum, lat în general de 3 m, corespunzător fazei de pămînt a castrului. În schimb, amenajările succesive ale drumului corespunzător castrului de piatră au fost surprinse cu claritate cu deosebire în S VI de pe latura de E și în S IX de pe cea de N. Cu ocazia identificării porții *decumana*, S XII, trasată doar pînă la nivelul *viei sagularis* din ultima

²¹ Despre tipurile de tegule ale alei Siliana v. *ActaMN XVI*, 1979, p. 55, sq., fig. 3 a—c.

fază, a prilejuit descoperirea pe aceasta a unui interesant material arheologic, printre care un vas *terra sigillata* produs în Gallia centrală în perioada Hadrian-Antoninus Pius precum și un *pugio* din fier. S IX, care nu a putut fi prelungită dincolo de zidul de N al castrului, a scos în evidență *via sagularis* aparținând castrului de pământ și o alta, suprapusă pe prima și ușor deplasată dar de aceeași lungime, ce a funcționat începând din faza de piatră a castrului. Aceeași suprapunere a *viei sagularis* din cele două faze, ulterior amenajată de mai multe ori, a fost relevată de S VI (latura de E) și de S XV trasată pe aceeași latură (v. fig. 13). În concluzie se poate face o corelație directă între cele două faze de construcție ale sistemului de fortificație și amenajările *viei sagularis*, de regulă cea din a doua fază suprapunându-se peste prima, între ele fiind un strat de pământ de amenajare. Lățimea medie a acestui drum este aproximativ de 3 m, chiar în cazurile în care a doua *via* este ușor deplasată spre interiorul castrului.

Cele patru campanii de săpături au avut prin urmare darul de a oferi date noi despre castrul de la Gilău, confirmând sau dimpotrivă infirmând unele din concluziile trase în urma săpăturilor din anul 1951 și 1956. Aceste observații mai generale pe care le-am făcut cu ocazia prezentului raport preliminar se cer desigur conjugate cu studiul materialului arheologic recoltat, existind posibilitatea, pe care ne-o propunem de altfel, de a încerca o corelare a materialului arheologic cu stratigrafia. Campaniile viitoare vor conduce la nuanțarea observațiilor noastre și la încercarea, atunci când se poate face acest lucru, de a atribui diferitele etape de locuire și de distrugere unor perioade mai precise de timp. Restaurările, care vor continua și în viitor paralel cu săpăturile, vor oferi la sfârșitul cercetării noastre, care se va concretiza într-o monografie arheologică²², și posibilitatea înființării unui interesant muzeu în aer liber, care să satisfacă interesul numeroșilor vizitatori din țară și din străinătate.

DAN ISAC — ALEXANDRU DIACONESCU — CORIOLAN OPREANU

THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE ROMAN CAMP IN GILĂU (1976—1979)

(Abstract)

The principal results of the new excavations in the Roman camp in Gilău (district of Cluj) are presented under the form of a preliminary report. The dimensions of the camp (221×137,50 m) and its orientation, with the *porta praetoria* which faces East, that's Cluj and not vice versa as it was mentioned in a study devoted to the earlier excavations, are defined more accurately. The camp has two construction phases; one of turf and another of stone. The reconstruction in stone is dated with the greatest probability at the end of Hadrian's reign and the construction of the camp during the years 117/118 which coincide with *Ala Siliana's* coming from Pannonia. The excavations that have been made until now let to the

²² Cercetarea castrului reprezintă o temă de contract și va fi finalizată de D. Isac, responsabilul șantierului, printr-o monografie arheologică.

total uncovering of the *decumana* gate from the western side. The eastern side and the *porta praetoria* were destroyed by the medieval fortifications. The tower from the NW corner and an intermediate tower from the southern side in which in 1951 the diploma of 21 July 164 was discovered, were also uncovered. This intermediate tower was incorrectly considered to belong to the *porta principalis* (*dextra* or *sinistra*) even in the study which came out 1979 (see below).

From the building of the *principia* whose orientation definitely clears up the problem of the orientation of the camp, 6 pillars which mark the passing from the yard *a* to the yard *b*, were uncovered. The excavations also uncovered the northern wall of the building, a room (*d*) with *hypocaustum* as well as a room having the form of an apse (*cella*). The *praetorium* is on the right side of the *principia* and one of its rooms equipped with an *hypocaustum* was also uncovered.

Inside the *praetentura sinistra* a building with several rooms, which were inhabited in several periods during the timber and stone phase, was uncovered. A series of sections intersected the roads of the camp; first via *praetoria* and via *principalis* as well as the *via sagularis*, all these being made of yellow river gravel. All these constructions were totally restored up the maximum preserved height of the walls.

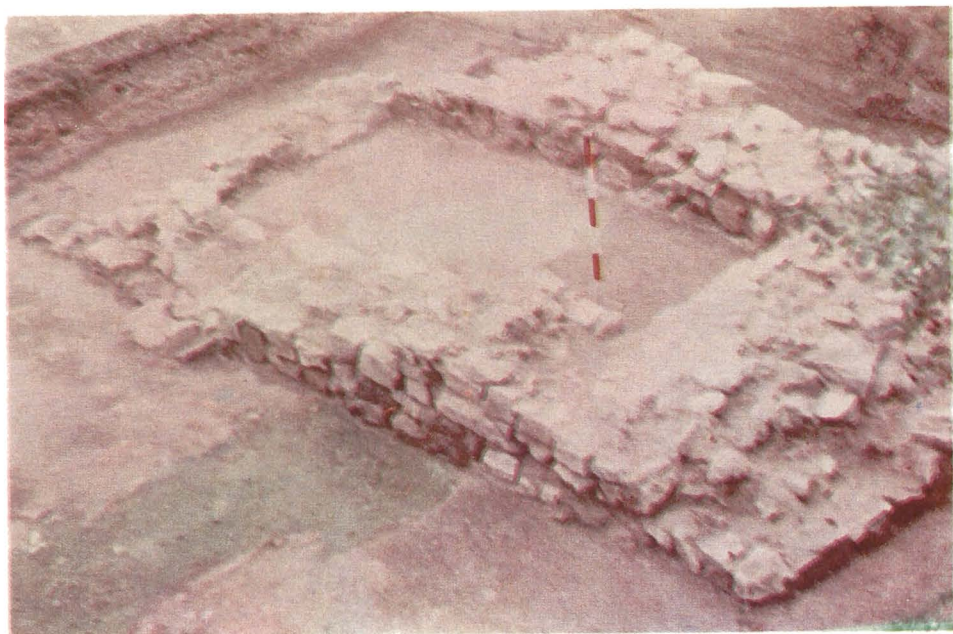
The archaeological material discovered during the four campaigns is extremely rich and varied. We must particularly mention two fragments of military diplomas, one being from 127 A.D., a bronze statuette representing Venus, an inscription from 135—138 A. D. made by *Ala Siliiana c.R. torquata et armillata* in honour of Hadrian, other fragments of epigraphic and sculptural monuments, bronze, silver and golden coins, different bronze and iron things, stamped tiles, glassware, Roman and Dacian pottery. In 1979 a bronze vessel, a unique object in Dacia, with boxing and fighting scenes on it was discovered in *porta decumana*.

The present study at the same time corrects several confusions and mistakes referring to the dimensions and the orientation of the camp as well as to other problems dealt with in a study written by M. Rusu, entitled „The Roman Camp in Gilău“ and published in *Studii și comunicări de istorie*, Caransebeș, 1979. It is the author of this study who made the earlier excavations in 1951 and 1956 and who wishing as much as possible to clear up all the problems raised by such a complex archaeological objective, without mentioning anything about the new excavations and changing some of his earlier opinions, without making other excavations, has put forward some assumptions which the new excavations have invalidated.

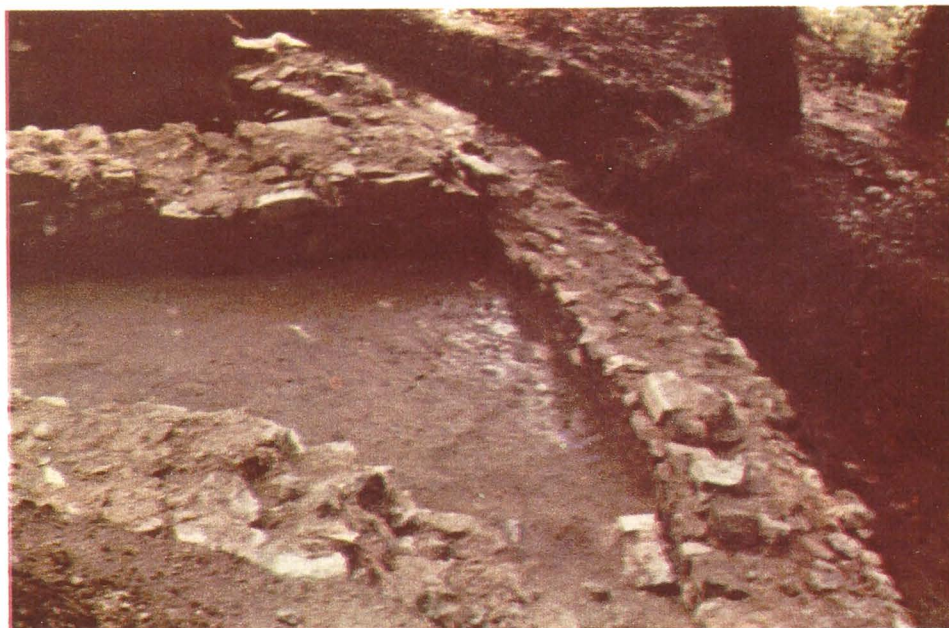
Explications of the figures

- Fig. 1 The camp from Gilău. General plan of the excavations.
- Fig. 2 The profile of the S IV section.
- Fig. 3. Porta decumana. Plan.
- Fig. 4 The northern tower of the decumana gate.
- Fig. 5 The tower from the NW corner.
- Fig. 6 The intermediate tower from the southern side. Plan.
- Fig. 7 Principia. The room with hypocaustum and the apse. Plan.
- Fig. 8 The profile of the NS section through the room *d* from the principia.
- Fig. 9 The profile of the EW section through the cella.
- Fig. 10 Praetorium. Detail of hypocaustum.
- Fig. 11. The profile of the S XIII section.
- Fig. 12 The profile of the S I section.
- Fig. 13 The profile of the S XV section.
- Fig. 14 Principia. The apse.

Fig. 4. Bastionul de nord al porții decumana.

Fig. 5. Bastionul din colțul de NV.

Fig. 10. Praetorium. Detaliu al hypocaustului.

Fig. 14. Principia. Detaliu cu cella.

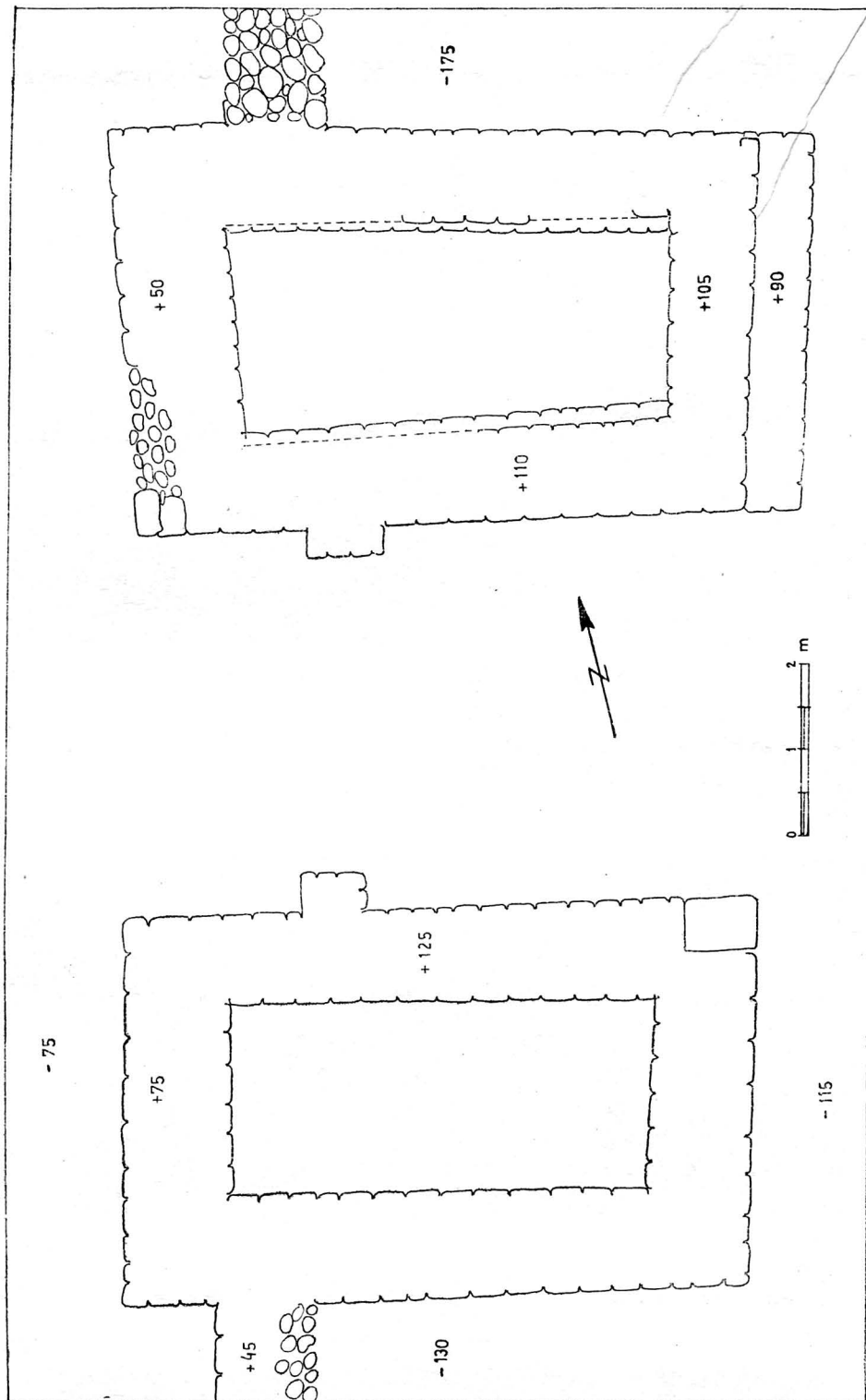

Fig. 3. *Porta decumana*. Plan.

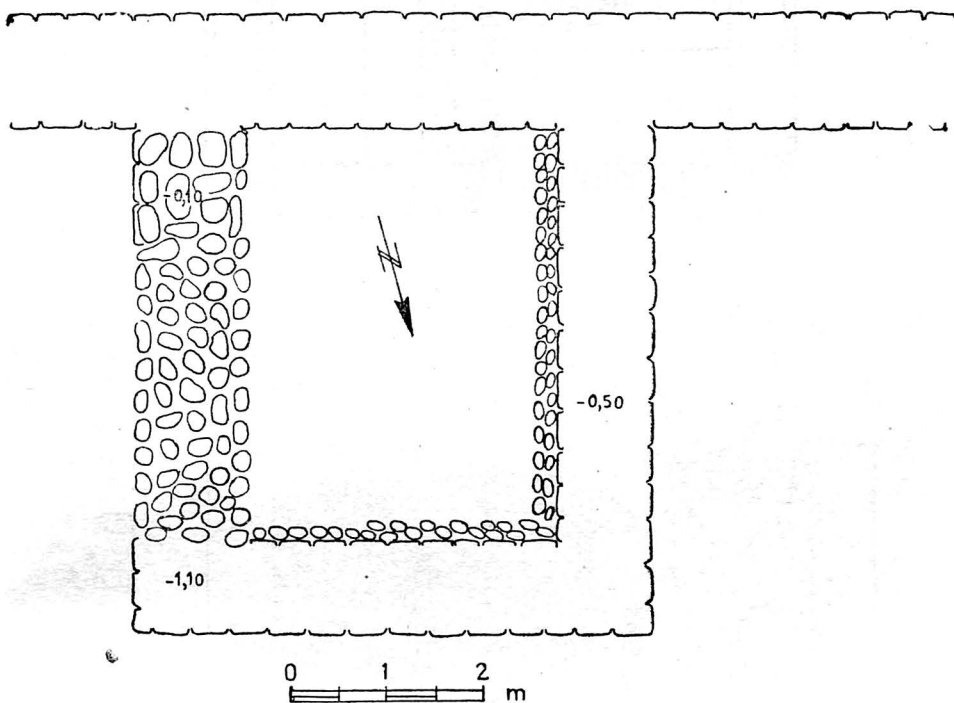

Fig. 6. Bastionul intermediar de pe latura de sud. Plan.

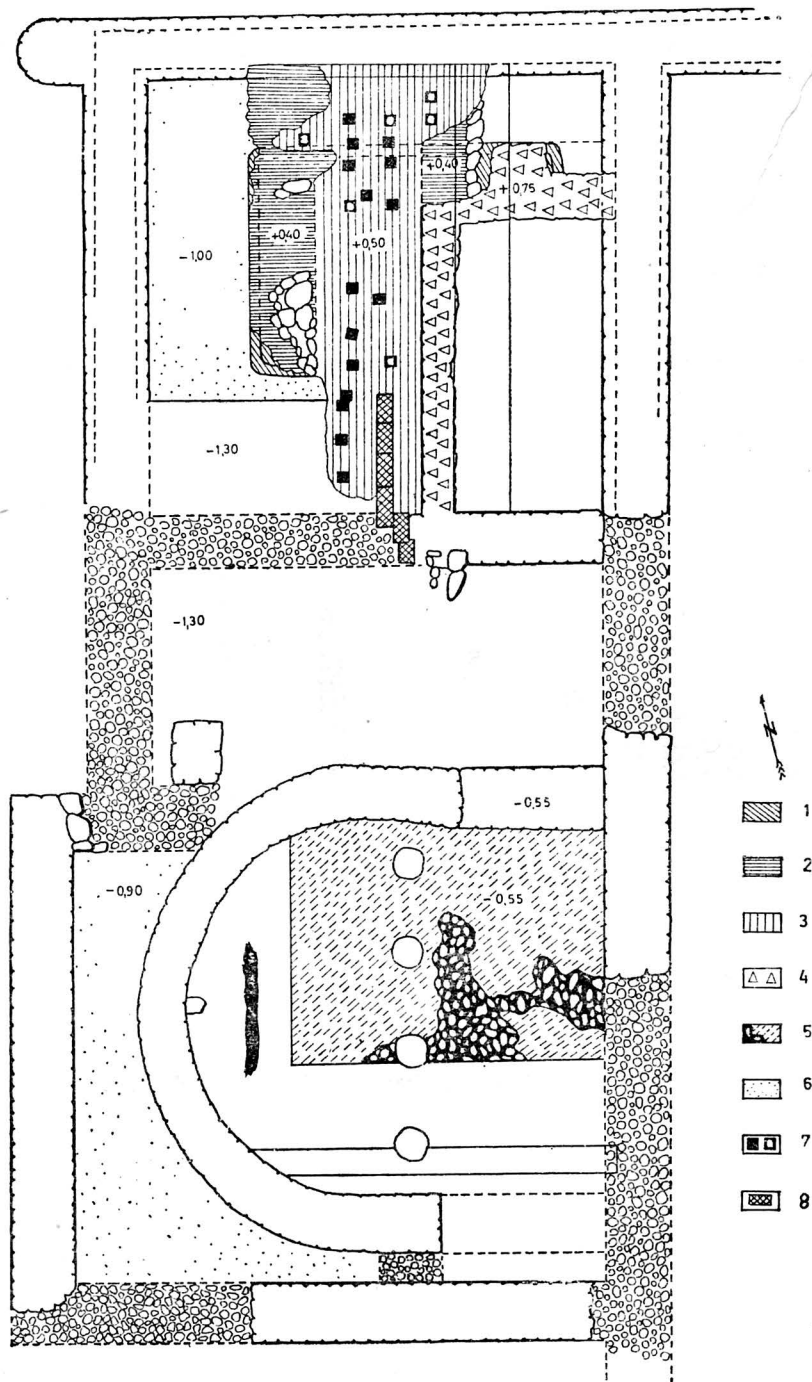

Fig. 7. *Principia*. Camera cu hypocaust și *cella*. Plan. 1. Prima podea a hypocaustului; 2. A doua podea a hypocaustului; 3. A treia podea a hypocaustului; 4. Podeaua încăperii; 5. Podeaua din *cella*; 6. Pietriș; 7. *Pilae* de hypocaust; 8. Cărămizi.

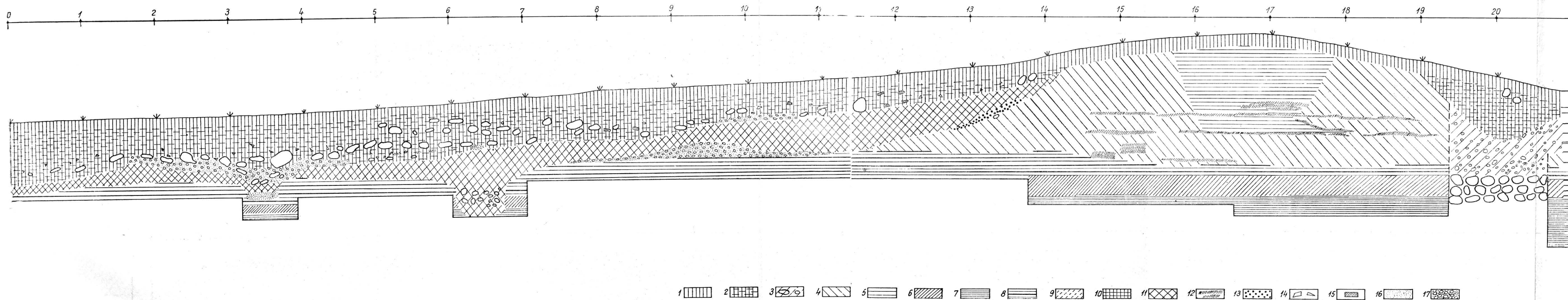
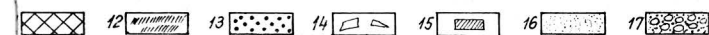
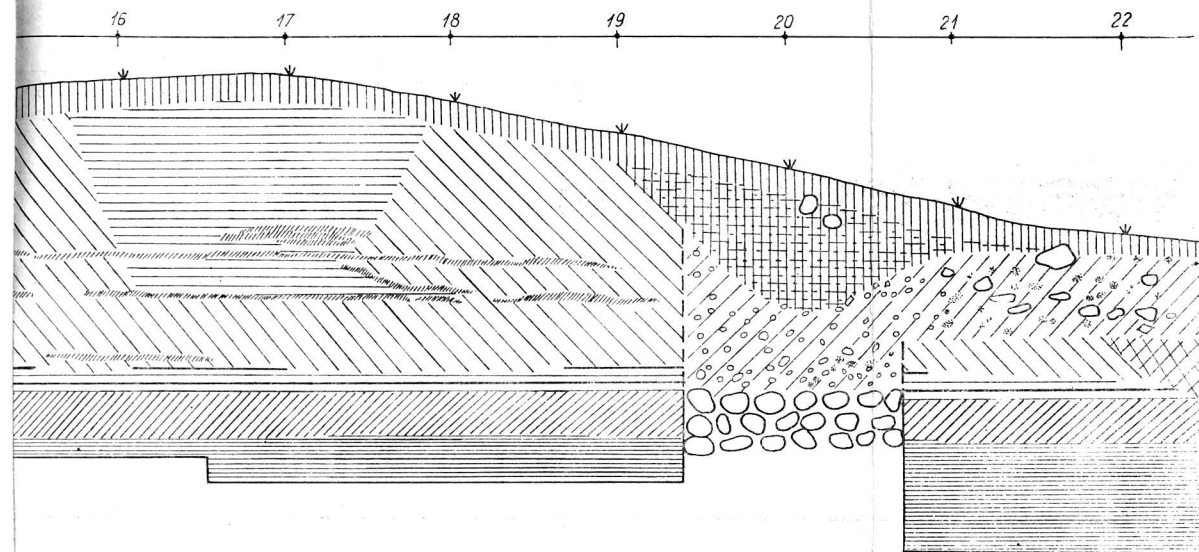
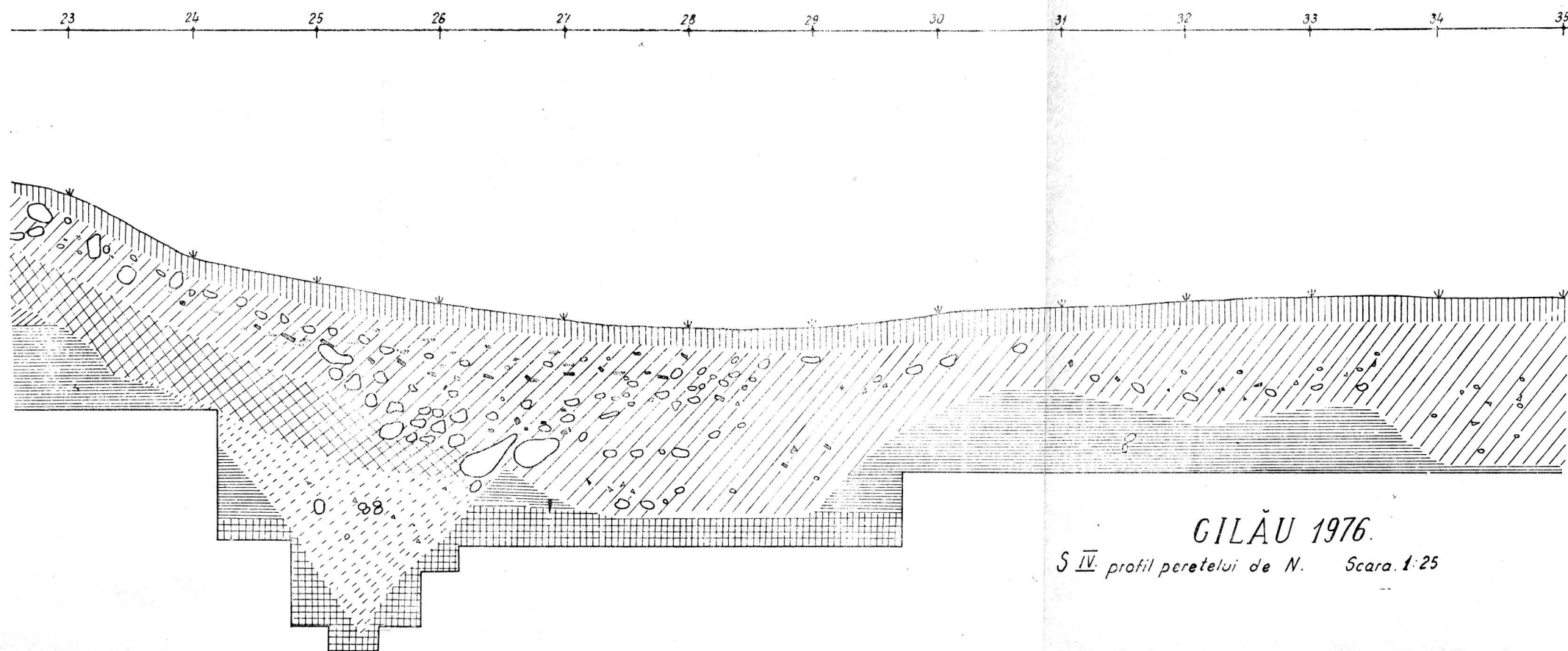

Fig. 2. Profilul secțiunii S IV: 1. Humus modern; 2. și 3. Dărămătură postromană; 4. și 5. Pământ lutos din agger; 6. și 8. Pământ brun-roșcat cu oxizi de fier și urme neolitice; 7. Lut galben steril; 9. Pământ negru lutos, umplutura șanțului castrului de pământ; 10. Lut galben deschis steril; 11. Pământ de

in steril; 9. Pământ negru lutos, umplutura șanțului castrului de pământ; 10. Lut galben deschis steril; 11. Pământ de amenajare a agerului in taza de

GILĂU 1976.
S IV. profil peretelui de N. Scara. 1:25

piatră; 12. Dungi de pământ negru din agger (*caespites*); 13. Arsură; 14. Material arheologic din șanțuri; 15. Tegule; 16. Mortar; 17. Prundiș.
<https://biblioteca-digitala.ro>

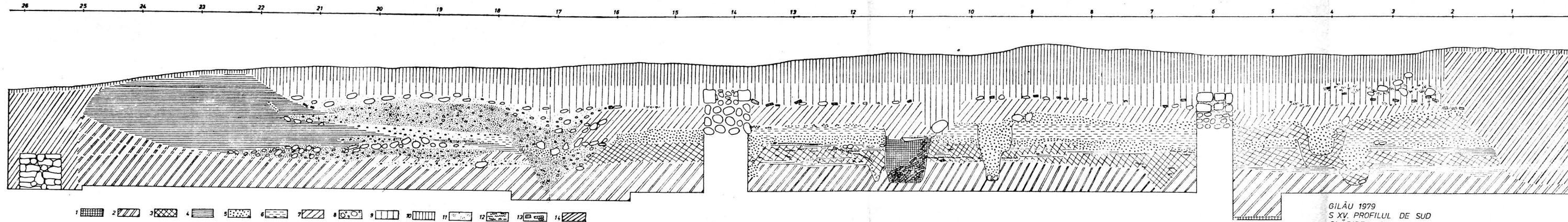

Fig. 13. Profilul secțiunii S XV: 1. Lut steril; 2. Pământ brun roșcat cu oxizi de fier; 3. Pământ lutos cu urme arheologice romane aparținând primului nivel; 4. Lut gri de amenajare; 5. Strat de chirpic și de arsură răvășită; 6. Pământ lutos gălbui cu lentile albicioase, de amenajare; 7. Pământ afinat, cu urme arheologice, reprezentând locuirea în ultima fază; 8. Pietriș (via sagularis); 9. Dărămătură postromană; 10. Humus modern; 11. Mortar; 12. Cărbune compact; 13. Tegule; 14. Șanțurile medievale.

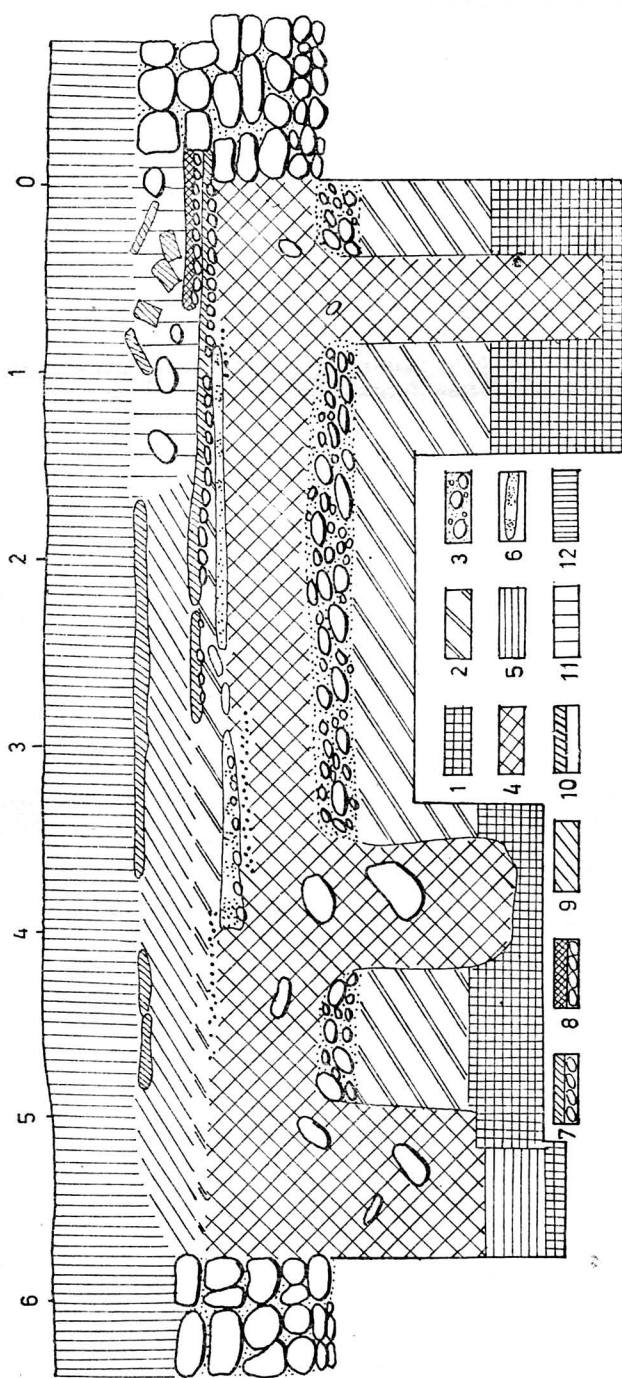

Fig. 8. Profilul secțiunii NS prin camera cu hypocaust: 1. Lut steril; 2. Pământ brun-roșcat cu urme neolitice; 3. Pietriș; 4. Stratul de locuire corespunzător zidului mai lat; 5. Umplutură a gropii din primul nivel; 6. Prima podea a hypocaustului; 7. A doua podea a hypocaustului; 8. A treia podea a hypocaustului; 9. Umplutură din exteriorul instalației cu hypocaust; 10. Podeaua încăperii; 11. Dărâmtura postromană; 12. Humus modern.

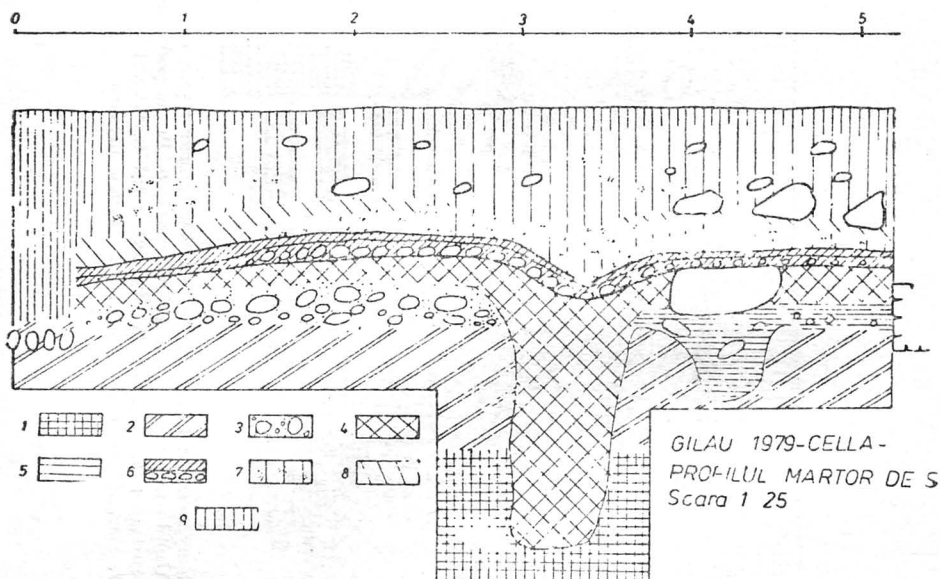

Fig. 9. Profilul secțiunii EV prin cella: 1. Lut steril; 2. Pământ brun-roșcat cu oxizi de fier și urme neolitice; 3. Pietriș; 4. Pământ de amenajare; 5. Strat de locuire al primului nivel; 6. Podeaua cellei; 7. Dărîmătura postromană; 8. Depunere postromană; 9. Humus modern.

Dintre numeroasele elemente componente ale echipamentului militar roman fac parte și închizătoarele de *balteus*. Cu acest nume au fost desemnate piesele compuse dintr-o placă circulară, mai mult sau mai puțin bombată, prezentînd pe suprafața interioară un sistem de prindere constînd dintr-o verigă de formă în general semicirculară, fixată central pe placă, prin intermediul unui știft sudat sau nituit. Placa, avînd de cele mai multe ori între 6—8 cm diametru, poate fi simplă sau ornamentată prin cercuri incizate, diferite motive ajurate, etc. Stiftul de la baza verigii de prindere, cu lungimea de aproximativ 1 cm, reprezintă un spațiu intermediar între ea și placă.

Funcționalitatea acestor piese a fost recunoscută destul de recent, abia în 1953, de către Berta Stjernquist, pe baza analizei exemplarelor bine conservate descoperite încă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în mlaștinile din Danemarca (Nydam, Vimose, Thorsbjerg), ca și a cercetărilor proprii din necropola de la Simris¹. Ea a stabilit că *balteusul* era compus dintr-o curea lată care trecea peste umăr, avînd aplicat închizătorul, cu placa circulară de un diametru aproape de aceeași dimensiune cu lățimea curelei. Una dintre terminațiile *balteus*-ului, cea din apropierea închizătorului, avînd scop pur decorativ, atîrna în jos liber și era împodobită cu diferite desene; cealaltă, compusă dintr-o curea subțire, se lega de teaca sabiei, trecînd în cruciș pe suprafața interioară a ei și prin prințătorul de teacă. Această a doua terminație continua încă o porțiune, după care se lega printr-un nod de verigă de prindere de pe partea interioară a închizătorului.

Mai recent, închizătoarele de *balteus* sînt tratate în cunoscutul articol monografic al lui Jürgen Oldenstein, dedicat echipamentului militar roman de pe limesul germano-raetic². Deși în catalog sînt prezente exemplare provenind numai dintr-o porțiune restrînsă a limesului roman, ca și în cazul altor elemente de echipament, autorul aduce contribuții importante la studiul întregii categorii de piese. Astfel, el nu numai că dă acestor piese numele de închizător de *balteus* (*Balteusschliessen*)³ dar aduce precizări și în problema funcționalității lor, punînd în discuție pentru prima dată reprezentările figurate aflate pe statui sau monumente funerare ale militarilor romani din epoca principatului. De asemenea, pornind de la analiza condițiilor de descoperire și de la asocierea

¹ Berta Stjernquist, *Runde Beschlagplatte mit Befestigungsöse*, în *Saalburg Jahrbuch* XIII, 1954, p. 59—68.

² Jürgen Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten*, în *BerRGK*, 57, 1976, p. 226—234, catalog nr. 1105—1125, pl. 84—86.

³ Nume, care față de cel de „Rundebeschlagplatte mit Befestigungsöse“ al Bertei Stjernquist, are avantajul că se referă la funcționalitatea pieselor și nu la aspectul lor exterior, formal.

lor cu alte elemente de echipament — ca buterolele discoidale (Dosenort-band) — el ajunge la concluzia că închizătoarele de *balteus* au fost folosite pe limesul germano-raetic de la sfîrșitul secolului II și pînă la mijlocul secolului III.

Deși închizătoarele de *balteus* au fost utilizate și în Dacia, pînă acum nu s-au publicat decît două exemplare descoperite pe teritoriul R. S. România — unul la Buciumi (jud. Sălaj)⁴, iar altul la Bologa (jud. Cluj)⁵ — ambele fără precizarea funcționalității lor.

În continuare prezentăm un număr de 7 piese⁶, care ne-au fost accesibile⁷:

1. *Inchizător de balteus* (fig. 1/1). Descoperit într-un cartier meșteșugăresc al orașului antic Potaissa (Turda, jud. Cluj) în anul 1964, cu ocazia unor lucrări edilitare⁸. Lucrat din tablă de bronz. Prezintă ușoare deformări ale plăcii și ale verigii de fixare. Diametrul 6,8 cm.

Placa circulară ușor bombată are pe suprafața interioară veriga de prindere cu secțiune dreptunghiulară fixată prin intermediul unui știft gros. Neornamentat.

Datat 168—271 e.n.⁹. Păstrat la Muzeul de istorie Turda, inv. 2859. Inedit.

2. *Inchizător de balteus* (fig. 1/2). Descoperit la Potaissa (Turda, jud. Cluj) în aceleași condiții ca și piesa precedentă. Lucrat din tablă de bronz. Prezintă ușoare deformări ale plăcii, știrbituri ale marginii acesteia, iar știftul de prindere este rupt. Diametrul 6,8 cm.

Placa circulară puternic bombată, avînd fixat central un nit cu capul rotund bombat semicircular, cu știftul relativ subțire și lung, rupt la extremitate. Placa este ornamentată cu trei grupe de cercuri concentrice incizate.

Datat 168—271 e.n. Păstrat la Muzeul de istorie Turda, inv. 2858. Inedit.

3. *Inchizător de balteus* (fig. 2/1). Descoperit în castrul de la Bologa (jud. Cluj), în secțiunea S XVI, casetă, la adîncimea de 0,90 m, în campania de săpături arheologice din 1971. Lucrat din bronz. Prezintă unele știrbituri ale marginii plăcii. Diametrul 5,5 cm.

Placa circulară puțin bombată are veriga de prindere lipită de suprafața interioară. Știftul care fixează veriga străbate placa iar capătul său formează o mică proeminență centrală pe suprafața exterioră a plăcii. Ornamentată cu trei grupe de linii concentrice incizate.

Datat secolele II—III en. Păstrat în depozitele IIA-Cluj. Bibliografie: N. Gudea, în *Apulum*, XV, 1977, p. 188, nr. 37, fig. 33/28.

---

⁴ N. Gudea, C. Pop, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 69, pl. LXIX/42: „piesa ar putea să fie o faleră”.

⁵ N. Gudea, în *Apulum*, XV, 1977, p. 188, nr. 37, fig. 33/28: „phaleră”.

⁶ Mulțumim și pe această cale colegelor Claudia Luca, Ana Cătișă, Ana Hopârtean, care ne-au permis publicarea închizătoarelor de *balteus* de la Muzeul de istorie Turda; de asemenea mulțumim directorului Muzeului Județean Prahova-Ploiești, Victor Teodorescu, pentru ilustrația și permisiunea de publicare a piesei de la Tîrșor.

⁷ În depozitele unor muzee trebuie să se aștepte, cu siguranță și alte exemplare.

⁸ Pentru detalii asupra descoperirilor din 1964 vezi I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice la Potaissa* (Turda), în *ActaMN*, VI, 1969, p. 517—523.

⁹ *Ibidem*, p. 222, arată că toate descoperirile din 1964 sînt făcute într-un cartier meșteșugăresc al orașului Potaissa, construit după aducerea legiunii V Macedonica, deci după anii 167—168.

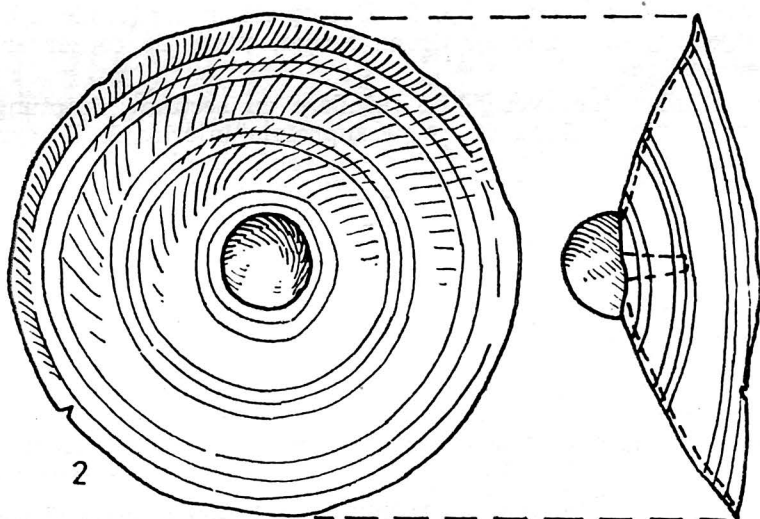
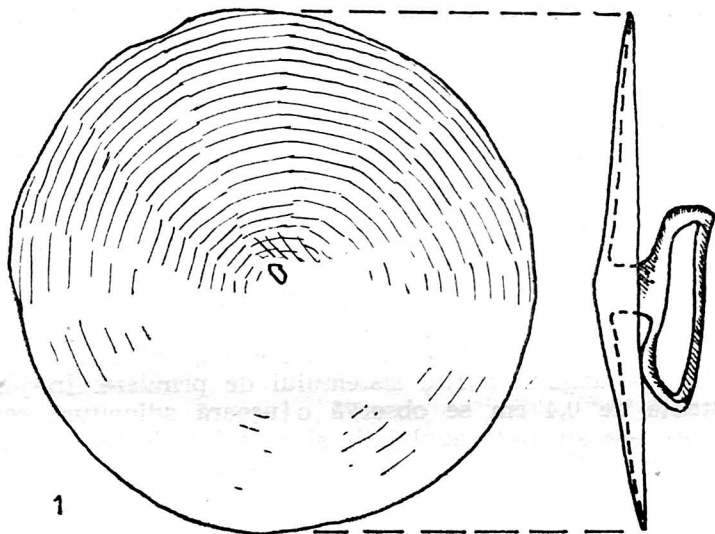

Fig. 1. Închizătoare de balteus. 1—2, Potaissa (1/1)

4. *Inchizător de balteus* (fig. 2/2). Descoperit în castrul de la Buciumi (jud. Sălaj). Lucrat din bronz. Stare de conservare bună. Diametrul 4,8 cm.

Placa circulară aproape plană are veriga de prindere semicirculară, rotundă în secțiune, sudată direct pe suprafața interioară. Neornamentat.

Datat secolele II—III e.n. Păstrat la MIA-Zalău. Bibliografie: N. Gudea, C. Pop, în *Castrul roman de la Buciumi*, 1972, p. 69, pl. LXIX/42.

5. *Inchizător de balteus* (fig. 2/3). Descoperit în castrul de la Micia (com. Veșel, jud. Hunedoara), în secțiunea S I, caroul 13, la adâncimea de 0,60 m, în campania de săpături arheologice din 1976. Bronz turnat. Prezintă o ruptură iar sistemul de prindere lipsește. Diametrul 5,9 cm, gr. 0,15 cm.

Placa circulară foarte puțin curbată are o gaură rotundă centrală în care inițial era angajat știftul sistemului de prindere. În jurul găurii, pe o distanță de 0,4 cm se observă o ușoară adâncitură reprezentând locul în care era angajat capul lățit al știftului sistemului de prindere. Placa ornamentată cu 4 cercuri incizate concentrice.

Datat aprox. 170—271 e.n.¹⁰. Păstrat la MIRSR București, inv. 123.109. Inedit.

6. *Inchizător de balteus* (fig. 2/4). Descoperit întâmplător în anul 1974, în castrul de la Micia (com. Veșel, jud. Hunedoara)¹¹. Bronz turnat. Stare de conservare bună. Diametrul 5,6 cm, gr. 0,16 cm.

Placa circulară are veriga de prindere cu secțiune dreptunghiulară sudată direct pe suprafața interioară care prezintă bavuri de la turnare, nefinisate. Placa este ajurată, ornamentată cu motive în formă de *pelta*, iar marginea ei este teșită, și decorată cu mici incizii dispuse radial.

Datat aproximativ 170—271 e.n.¹². Păstrat la MIRSR București, inv. 61.727. Inedit.

7. *Inchizător de balteus* (fig. 3). Descoperit în săpăturile arheologice de la Tirgșor (jud. Prahova). Bronz turnat. Stare de conservare bună. Diametrul 5,65 cm.

Placa circulară are veriga de prindere cu secțiune dreptunghiulară și orificiu circular, sudată direct pe suprafața interioară. Decorul plăcii este dispus concentric. În mijloc este o zonă circulară bombată, înconjurată de o șanțuire care inițial pare a fi fost umplută cu pastă de sticlă. Partea cuprinsă între centru și marginea piesei este ajurată, împărțită prin bare transversale în cruce în patru sectoare de 90 grade și ornamentată cu motive în formă de *pelta*.

Datat secolele II—III e.n. Păstrat la Muzeul Județean Prahova—Ploiești, inv. S III/511. Inedit.

* * *

¹⁰ Piesa a fost descoperită la nivelul corespunzător fazei castrului datată între 170—271 e.n. Pentru cronologia castrului vezi L. Petculescu, în *Cercetări Arheologice*, III, Buc., 1979, p. 112—113.

¹¹ Piesa a fost achiziționată de MIRSR de la localnica Ileana Florea, care a descoperit-o în arătură.

¹² Intrucît arăturile anuale afectează nivelul corespunzător fazei construcțiilor de piatră a castrului (vezi supra nota 10), putem considera datarea destul de sigură.

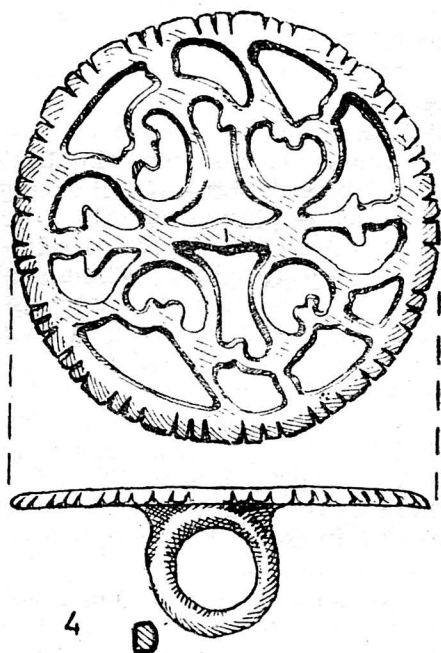
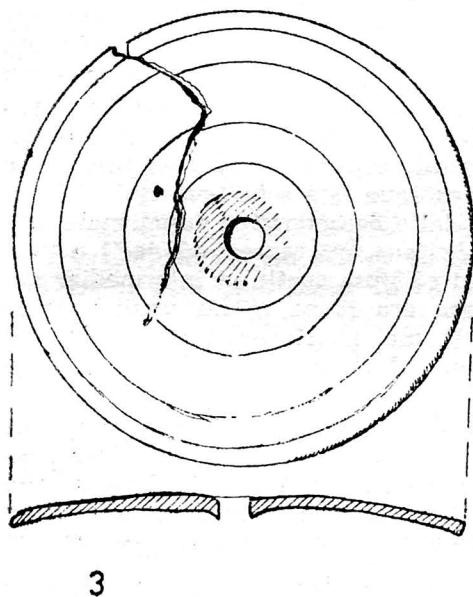
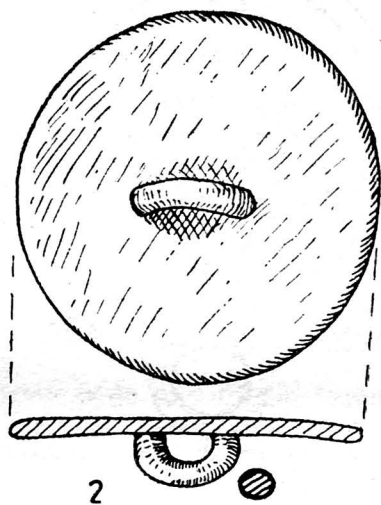
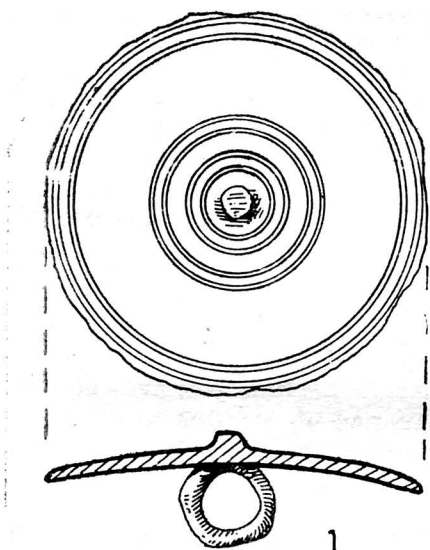

Fig. 2. Încizătoare de balteus. 1, Bologa (după N. Gudea; aprox. 1/1); 2, Buciumi (după N. Gudea, C. Pop), 3-4, Micia (1/1).

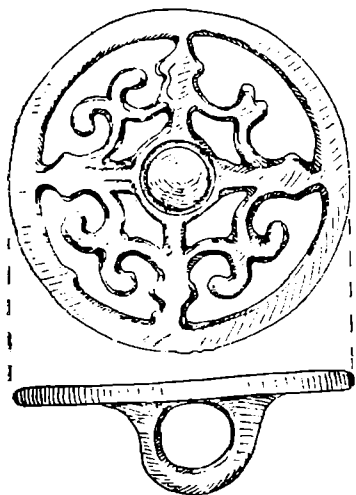

Fig. 3. Închizător de balteus. Tîrgșor (1/1).

În încheierea prezentării închizătoarelor de *balteus* din Dacia, se impun câteva observații. În primul rând trebuie menționat că am inclus în catalog și două exemplare — nr. 2 și 5 —, cu sistemul de prindere rupt, deci care nu pot fi considerate cu certitudine ca aparținând acestei categorii de piese. Dat fiind însă faptul că ele au analogii foarte apropiate cu alte închizătoare de *balteus* intacte, descoperite în restul Imperiului roman sau în *barbaricum*, am optat pentru această soluție¹³.

Un alt grup de piese — nr. 3, 4, 6, 7 — au placa practic plană și veriga de prindere fixată direct pe suprafața ei interioară, deci fără spațiul intermediar prezent la exemplarele „standard” studiate de B. Stjernquist și J. Oldenstein. Deși spațiul respectiv ocupat de știft avea un rol bine definit — în el se angaja cureaua lată a *balteus*-ului — lipsa sa la aceste piese, care prin toate celelalte caracteristici funcționale sînt identice cu restul închizătoarelor de *balteus*, nu reprezintă decît o particularitate. De altfel, trebuie subliniat că lipsa spațiului intermediar era parțial compensată de faptul că placa era plană și nu arcuită ca la exemplarele tip. Acest grup de piese¹⁴, mai au și caracteristica de a fi de dimensiuni ceva mai mici, cu diametrul între 4,8 și 5,65 cm, și de a fi fost confecționate prin turnare.

O mențiune în plus merită piesele 6 și 7, cu decor ajurat, reprezentînd o subgrupă caracterizată prin existența acestui fel de decor. În cadrul subgrupe respective ar mai putea fi, eventual, încadrate și alte piese descoperite în Dacia, executate prin turnare și cu decor ajurat, cu motive în formă de *pelta*, sau trompete stilizate, care însă s-au păstrat

¹³ Problema cea mai dificilă este pusă de piesa nr. 2, al cărui știft, deși cu capătul rupt, este oricum mult mai subțire decît al exemplarelor tipice, descrise la începutul articolului. Ea are însă analogii foarte apropiate cu un închizător de *balteus* descoperit la Saalburg; vezi J. Oldenstein, *op. cit.*, nr. 1123.

¹⁴ Vezi și B. Stjernquist, *op. cit.*, p. 66; deși autorul nu tratează piesele fără spațiu intermediar, arată că, datorită celorlalte trăsături comune, ele ar trebui încadrate tot între „Rundbeschlagplatte mit Befestigungsöse”, dar că diferențele dintre tipuri sînt dificil de stabilit.

fragmentar, lipsind tocmai sistemul de fixare¹⁵. Totuși, datorită chiar incertitudinii în ceea ce privește sistemul de fixare nu este sigur că ele nu sînt simple aplice ornamentale.

Faptul că piesele din Dacia au fost descoperite la Potaissa, Micia, Buciumi, Bologa și Tirgșor, ne sugerează de la început că ele făceau parte atît din dotarea soldaților din legiuni cît și a celor din unitățile auxiliare. De altfel se impune și observația că pînă în prezent doar la Potaissa, sediul legiunii V Macedonica, au fost descoperite închizătoare de *balteus*, de tipul am zice „clasic“, studiat de B. Stjernquist și J. Oldenstein, și larg reprezentat în restul Imperiului și în *barbaricum*. Celelalte, provenind din localități unde au staționat trupe auxiliare, sînt exemplare simplificate și de dimensiuni mai mici, deși uneori bogat ornamentate, ca cele ajurate. De aceea, nu ar fi exclus ca ele să reprezinte o variantă folosită în special de auxiliari, cu o specificitate regională ceva mai marcată¹⁶.

Că închizătoarele de *balteus* erau utilizate și de soldații din legiuni, reiese chiar din analiza reprezentărilor de pe monumentele sculpturale¹⁷. Astfel, la monumentele analizate de J. Oldenstein, se adaugă încă unul descoperit în Dacia, la Apulum, sediul legiunii XIII Gemina¹⁸. Este vorba de statuia unui militar avînd sabia susținută de un *balteus*, pe care este clar redată placa rotundă a închizătorului, văzută din semiprofil, cu marcarea și a centrului ei.

O altă problemă importantă este aceea a cronologiei închizătoarelor de *balteus* din Dacia. Toate cele 4 exemplare datate mai precis — două de la Micia — se grupează în perioada cuprinsă între războaiele marcomanice și sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia, deci în mare între 170—271 e.n. Această datare corespunde și întărește pe cea stabilită de J. Oldenstein, pentru piesele cu sistem de prindere tipic, descoperite pe limesul germano-raetic. Deci, cronologia tuturor închizătoarelor de *balteus* indiferent de varianta la care aparțin și regiunea din Imperiu în care au fost descoperite, pare a fi fost în mare aceeași: sfîrșitul secolului II — prima jumătate a secolului III.

În concluzie putem afirma că deși numărul închizătoarelor de *balteus* din Dacia este pînă acum foarte redus — fapt ce reprezintă cu siguranță numai o situație provizorie, determinată de stadiul cercetărilor —, ele sînt foarte diverse, îmbrățișînd întreaga gamă a exemplarelor descoperite în restul Imperiului roman. Se remarcă totuși procentul mare al pieselor de mici dimensiuni și cu sistem de prindere fără spațiu intermediar. Asupra semnificației exacte a acestui fapt nu sîntem deocamdată în măsură să ne pronunțăm deoarece, pe de o parte această

¹⁵ Spre exemplu cele descoperite la: Drobeta Tr. Severin (D. Tudor, în *Drobeta*, 1976, p. 128, nr. 31, pl. VII/9), Micia (Adriana Rusu, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 178, nr. 21), Potaissa (înedit, inv. 2338).

¹⁶ Facem această afirmație fiindcă pe limesul germano-raetic, exemplarele „clasice“ au făcut, totuși, parte din dotarea auxiliarilor staționați în castrale în care au fost descoperite.

¹⁷ Între monumentele discutate de J. Oldenstein există și unele puse de legionari, ca spre exemplu, cea a lui Aurelius Suro, *buccinator* al legiunii I Adiutrix. Vezi J. Oldenstein, *op. cit.*, p. 230, fig. 14, 1. 2.

¹⁸ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, I, 1933, p. 307—308, fig. 403; D. Radu, în *Apulum*, VII, 1968, p. 438—441, fig. 2a, 3a.

variantă nu a fost studiată în Imperiu, iar pe de alta fiindcă numărul total al închizătoarelor de *balteus* cunoscute în Dacia este încă mic și noile descoperiri pot schimba în orice moment situația actuală.

LIVIU PETCULESCU

„BALTEUSSCHLIESSEN“ DE DACIE

(Résumé)

L'auteur présente un nombre de 7 pièces découvertes à Potaissa (Turda, dép. Cluj), Bologa (dép. Cluj), Buciumi (dép. Sălaj), Micia (Vețel, dép. Hunedoara) et Tîrgșor (dép. Prahova); dont 5 sont inédites: nr. 1, 2, 5, 6, 7 et deux autres (nr. 3, 4) ont été publiées sans aucune mention quant à leur utilisation.

La pièce nr. 1, découverte à Potaissa, est la seule du type „classique“ étudié par B. Stjernquist et J. Oldenstein. Quatre autres, nr. 3, 4, 6, 7 présentent la particularité d'avoir des dimensions plus réduites et l'anneau d'attachement fixé directement à la surface intérieure du disque. Les pièces nr. 6 et 7 ont un décor ajouré.

En partant de l'analyse des lieux de découverte et des monuments figurés l'auteur montre que les pièces de Dacie ont appartenu tant à l'équipement de l'infanterie légionnaire qu'à celui des troupes auxiliaires.

La datation des „Balteusschliessen“ de Dacie entre 170—271, confirme celle établie par J. Oldenstein pour le *limes germano-raetic*.

DRUMUL ROMAN NAPOCA — POTAISSA

I

Date despre drumurile romane din Dacia s-au păstrat nu numai în izvoarele antice (Ptolemeu¹, Geograful din Ravena², Tabula Peutingeriană³), ci și în tradiția poporului, deoarece porțiuni din drumul imperial au fost probabil folosite pînă în evul mediu și sînt consemnate în documentele din sec. XIV—XV ca puncte de reper pentru delimitarea unor hotare⁴.

Toți care s-au ocupat cu istoria antică a acestor regiuni au scos în evidență faptul că romanii au împînzit provincia Dacia cu drumuri pavate⁵. La Weidenfelder găsim, de exemplu, următoarele precizări: „Antiquarum viarum vestigia non solum in rudibus Traiani pontis, quod ad Severinum suo tempore adhuc extitisse... Sed et in Transilvania memini relatum esse adhuc huius modi extare vias romanorum stratas. Cuius genii vias versus Tordam seu veteres salines, romanorum, et Claudiopolim videas, nec non etiam, prope Sabesium videas”⁶.

Problema de importanță majoră a stabilirii traseului drumurilor romane din Dacia a intrat în atenția a numeroși cercetători și istorici de

¹ *Geographia*, III, 8, 1.

² *RE*, I, A₁, (1914), 305—310.

³ W. J. Kubitschek, *Eine römische Strassenkarte*, în *JÖAJ*, 1902, p. 20—89; idem, în *RE*, s.v.; K. Miller, *Itineraria Romana. Reisewege an der Hand der Peutingeriana*, Stuttgart, 1916.

⁴ O. Mittelstraß, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München, 1961, p. 45, relevă că „Vereinzelt werden in mittelalterlichen Grenzbeschreibungen die gut befestigten „Steinwege“ der Römer erwähnt..., lapidea via, quae vulgo dicitur Steynweg; ...locus, qui dicitur Steynweg..., via lapidea... lapidea via”.

În ceea ce privește traseul drumului ce constituie subiectul lucrării noastre, autorul, întemeindu-se pe următoarele relatări: 1) *magna via, quae de dicta civitate nostra Cluswar per illam villam Reud... ad Tordam tendit*; 2) *magna et publica via, super qua de dicta possessione Gyurfalva itur ad civitatem nostram Cluswar*; 3) *via, quae vadit versus villam Ohtum*; 4) *via, de dicta Torda versus possessionem Ohtum*, arată că acesta trecea între Rediu „Röd” și Gheorgheni „Györgyfalva” la Aiton, constatare înfirmată de rezultatele săpăturilor arheologice. Dealtfel, în nici una din informațiile citate nu se precizează că ar fi vorba de un drum pietruit, așa încît nu e sigur că prin *magna et publica via* sau *via* (vezi O. Mittelstraß, op. cit., p. 50), sînt desemnate porțiuni din drumul roman, care în alte documente sînt denumite, după cum am văzut, *via lapidea*...

Numai o analiză a documentelor *in extenso* ar putea lămuri, dacă porțiunile de drum respective, existente în sec. XIV—XV, coincid sau nu cu drumul roman. Nu trebuie exclusă posibilitatea că un drum secundar să fi urcat, în antichitate spre nord pe valea piriului Racilor, atingînd la Turenii drumul principal, care trecea pe aici în traseul său dinspre Potaissa spre Aiton.

⁵ Vezi în Banner János — Jakabffy Imre, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája, legrégibb időkötöl a XI. századig*, (*Bibliographie archéologique du bassin Danubien depuis des temps les plus éloignés jusqu'au XIe siècle*), Budapest, 1954.

⁶ L. Weidenfelder, *Problema historico-criticum in Daciae...* ms. în biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu, f. 239 v.

prestigiu: A. Huszti⁷, M. J. Ackner⁸, K. Torma⁹, C. Gooss¹⁰, Gr. G. Tocilescu¹¹, J. Ornstein¹², G. Finály¹³, G. Téglás¹⁴, V. Pârvan¹⁵, C. Brătescu¹⁶, V. Christescu¹⁷, E. Panaitescu¹⁸, C. Daicoviciu¹⁹, M. Macrea²⁰, I. I. Russu²¹, D. Tudor²² ș.a.²³.

Pentru porțiunea de drum dintre Potaissa și Napoca, a rămas decisivă interpretarea dată de Mommsen inscripției de pe stîlpul miliar CIL, III, 1627, după care s-a acceptat unanim că pe teritoriul orașului Cluj se afla Napoca (și nu Potaissa), iar pe teritoriul orașului Turda, Potaissa (și nu Salinae)²⁴.

De la lectura lui Mommsen, textul inscripției a fost reanalizat și interpretat diferit²⁵, iar în privința traseului s-au emis două păreri: pe harta provinciei Dacia întocmită de el, K. Torma îl proiectează — probabil pe baza unor descoperiri întâmplătoare — pe teritoriul satelor Ceanu Mic și Gheorghieni²⁶. Spre deosebire de K. Torma, V. Christescu emite părerea că de la Aiton drumul roman o lua spre Feleac și de acolo cobora spre Cluj-Napoca²⁷. Restul hărților rămân neconcludente, deoarece, fiind lucrate la scară mare, drumul dintre Potaissa și Napoca este redat printr-o linie oblică, fără să se indice satele prin care trece.

I. I. Russu a reluat ideea expusă de K. Torma și a trasat pe harta din TIR L 34, pe baza indicațiilor acestuia, drumul de la Turda (Po-

⁷ A. Huszti, *O és Új Dacia*, Viena, 1791.

⁸ N. J. Ackner, în *JKKCC*, I, 1956, p. 35—36.

⁹ K. Torma, *A dimes dacicus felső része*, Budapest, 1880; idem, în *A Magyar Tud Akad. Évk.*, 1883, p. 56 și urm.

¹⁰ C. Gooss, în *Programm des evang. Gymnas. in Schässburg*, 1873—74, p. 5—77; idem, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 264.

¹¹ Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 427—457; idem, *Fouilles et Nouvelles Recherches Archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 82—141.

¹² J. Ornstein, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 391—394.

¹³ G. Finály, în *ArchÉrt*, XXII, 1902 p. 381—383.

¹⁴ G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXIII, 1913, p. 278—280.

¹⁵ V. Pârvan, *Cîteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, București, 1906, p. 20—28.

¹⁶ C. Brătescu, în *Analele Dobrogei*, IV, 1923, nr. 4, p. 49—63.

¹⁷ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 96—110; idem, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 106—113.

¹⁸ Em. Panaitescu, în *Volumul omagial pentru frații Alexandru și Ion I. Lăpădatu*, București, 1936, p. 627 și urm.; idem, în *Le grandi strade del Mondo Romano*, X, 1938, p. 12 și urm. (extras).

¹⁹ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 48—53; idem, în *ACMIT*, IV, 1932, 1938, p. 360, 366, 377 și fig. 5; idem, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 127; idem, în *Din istoria Transilvaniei*, I, ed. a III-a, București, 1963, p. 49—50.

²⁰ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 150—156.

²¹ I. I. Russu, în *Revista de istorie*, 27, 1974, nr. 10, p. 1473—1474.

²² D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1978, p. 45—56; idem, *Arheologia romană*, București, 1976, p. 99—102.

²³ C. Schuchhardt, în *AEM*, IX, 1885, p. 202—232; o analiză critică a studiilor despre drumurile din Banat — completată cu rezultatele periegezelor și a săpăturilor din ultimii ani — a fost recent publicată de un grup de tineri cercetători. O. Răuț — O. Bozu — R. Petrovsky, în *Banatica*, IV, 1978, p. 139 și urm.

²⁴ CIL, III, p. 172.

²⁵ I. I. Russu, în *Revista de istorie*, 27, 1974, nr. 10, p. 1479—1482.

²⁶ K. Torma, *Adalék...*, I. Tábla (= harta I).

²⁷ Vezi nota 17.

taissa), prin Ceanu Mic—Aiton—Gheorghieni, pînă la Cluj-Napoca²⁸, iar de aici în continuare spre Porolissum. Într-o lucrare ulterioară, reluînd discuția asupra interpretării miliarului de la Aiton, I. I. Russu scrie: „...șosea pe care s-a pus miliarul la distanță de 10.000 pași romani, măsurînd dinspre Potaissa (Turda), în preajma satului actual Aiton, pe unde era traseul drumului roman, care din bazinul Arieșului pornind din Turda—Potaissa nu era urcat pe înălțimile înfruntate pieptiș de actuala șosea asfaltată internațională urmînd traseul terasamentului medieval (prin comunele Tureni—Vilcele—Feleac), ci trecea peste niște dealuri mai mici, cu pante mai domoale: plecînd din vatra orașului actual Turda și deci de la porțile castrului de pe „Cetate“ (al legiunii V Macedonica de mai tîrziu), el trecea pe lingă salinele antice și medievale, prin teritoriul satelor Reditu, Aiton și Gheorgheni ieșind între Someșeni și Dezmir în valea Someșului Mic, la Napoca. În ce privește distanța de 10.000 pași romani din textul miliarului nu poate fi așadar nicicum echivoc: punctul din care a fost făcută numărătoarea era (cum s-a recunoscut și apare evident) Potaissa, — căci de la aceasta a început munca de construire a porțiunii drumului făcută de cohorta I hispanică pînă la Napoca și nu invers. Încît între Potaissa și Napoca din textul miliarului aitonean nu putea să existe vreo relație de apartenență sau dependență (ca „Potaissa [vicus] al Napoei“), fiind de fapt — cum s-a spus — o simplă formulă indicînd punctele de început și de sfîrșit ale porțiunii drumului militar pietruit construită de către cohors I Hispanorum și încheiată (cel puțin pînă în punctul unde s-a pus și descoperit miliarul) la sfîrșitul anului 107 sau în 108“²⁹.

Deosebirea de opinii în privința traseului nu au determinat totuși, în cele peste două secole scurse de la publicarea stîlpului miliar descoperit la Aiton, întreprinderea unor investigații în scopul identificării pe teren a drumului roman dintre Potaissa—Napoca.

DESCRIEREA SĂPĂTURILOR

Cercetări susținute pentru depistarea antichităților de pe teritoriul Aitonului au început în 1959, cînd a fost numit profesor de istorie la școala generală din sat Tiberiu Cerghi, care a organizat un cerc de „Mici arheologi“ și a reușit să înființeze un muzeu sătesc, în care să se păstreze întregul material antic și medieval, ieșit la iveală cu ocazia lucrărilor agricole sau edilitare. Datorită strădaniilor sale s-au făcut săpături arheologice în mai multe locuri în vatra și în hotarul satului³⁰.

În 1975, între 22 septembrie și 6 octombrie, a fost întreprinsă prima campanie de săpături pentru cercetarea terenurilor de unde fuseseră semnalate fragmente ceramice din epoca romană. Cu acest prilej a fost identificată o porțiune din drumul roman construit între Potaissa și Napoca³¹.

²⁸ Vezi și nota 21.

²⁹ I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 1478—1479.

³⁰ T. Soroceanu — M. Blăjan — T. Cerghi, în *File de istorie*, IV, 1976, p. 57, nota 1—4; M. Blăjan — C. Tatai Baltă, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 33; M. Blăjan — T. Cerghi, în *Sargetia*, XIII, 1978, p. 131—147; idem, în *Potaissa*, Studii și comunicări, I, 1978, p. 21—34.

³¹ *Dacia*, XX, 1976, 273, 2.

Săpăturile arheologice au continuat în 1976 (între 24—31 august și 22 octombrie—3 noiembrie), 1977 (între 12 aprilie—19 mai, 1—30 iulie și 6—22 octombrie), 1978 (14—30 aprilie) și 1979 (14—30 aprilie), cînd s-a ajuns cu cercetarea pînă la drumul de țară care pornește spre Tureni din șoseaua națională Cluj-Napoca—Turda. Drumul roman îl intersectează pe acesta la o depărtare de 50 m de șoseaua națională (lîngă km 8 Turda—Cluj-Napoca).

Deoarece în perieghiza din aprilie 1974³² n-am reușit să ne dăm seama unde ar putea fi căutat drumul roman între Aiton—Gheorghieni și Aiton—Ceanu Mic, identificarea traseului drumului a rămas în continuare în atenția colectivului, cu ocazia săpăturilor la așezările rurale de pe teritoriul satului Aiton.

Dar atît cercetările întreprinse în hotarul satului denumit „La Cînepi”, cît și cele din partea nordică a comunei, în hotarul spre Gheorghieni (unde potrivit presupunerii lui K. Toma și I. I. Russu, drumul înainta spre Napoca) s-au dovedit nefructoase. Întîmplător în ziua celei de a doua perieghize, se aflau în acea parte a hotarului doi ciobani, cel mai în vîrstă, Sîndea Traian Șuca³³, întrebîndu-ne ce căutam pe pășune, ne-a relatat că, înainte de primul război mondial, a fost trimis împreună cu fratele său de părinți să scoată din această parte de hotar piatră pentru construirea unei case și a unui grajd. Dar nu-și mai amintea în care parte a pășunii — de cîteva hectare — găsiseră piatră la o adîncime de cca o jumătate de metru. Continuînd cercetările în zona respectivă, am observat că, lîngă ultimele case din sat terenul fiind în pantă, în fața parcelei nr. 345, fusese trasat cu tractorul un șanț pentru scurgerea apei, ce inunda grădina în cursul ploilor torențiale. Proprietarul (Ioan Dominiță) ne-a informat că, la adîncimea de cca o jumătate de metru, tractorul a scos pietre mari, aidoma celor ce se găsesc în carierele din hotarul satului spre Turda.

Anotimpul fiind secetos, apa din șanț era scăzută și clară, așa încît am putut vedea în ambele maluri ale acestuia două-trei rînduri de pietre plate, așezate în chip artificial, ce se întindeau pe o lungime de cca 7 m. Grosimea stratului de piatră, între 0,25—0,35 m, ne sugera ideea că am descoperit pavajul drumului roman menționat în *miliarium*-ul (CIL, III, 1627), descoperit la Aiton.

Trasînd o secțiune (=S XLIV) de 8×1 m, la o distanță de 7 m de gardul grădinii și paralelă cu șanțul de scurgere, am regăsit același pavaj. Mărind secțiunea la 8×10 m, am dezvelit în continuare pavajul drumului perfect păstrat (fig. 1, 2/1). La 2 m de malul sudic al suprafeței săpate și 3 m de cel estic, am găsit un as foarte tocit, emis de Antoninus Pius pentru Faustina Senior între 141—161 (Av. [DIV]A — [FAVSTINA]. Rv. complet tocit³⁴; greutatea 9,80 g) și cîteva fragmente ceramice (fig. 3, 8—9, 11). Structura pavajului³⁵ și materialele descoperite excludeau orice dubiu în privința datării drumului descoperit.

³² Conduasă de I. I. Russu.

³³ Îi aducem și pe această cale cele mai calde mulțumiri pentru informația dată. Mulțumiri datorăm, de asemenea, Consiliului popular, profesorilor și elevilor care ne-au sprijinit în executarea săpăturilor.

Materialele se păstrează la Muzeul de istorie din Turda.

³⁴ P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichspägung des zweiten Jahrhunderts*, III, Stuttgart, 1937, nr. 1261 și urm.

³⁵ DA, s.v.; vezi și D. Tudor, *Arheologia romană*, p. 98.

Cercetările în continuare n-au întâmpinat dificultăți deosebite. Până în hotarul satului Gheorghieni am trasat zece secțiuni transversale pe pavajul drumului. (S XXXV—XLIV; fig. 4).

Pentru a prezenta mai clar traseul drumului roman, nu vom descrie secțiunile în ordinea săpării lor, ci vom considera ca punct de plecare (S I) secțiunea de la intrarea în „pădurea Clujului“ (cu privire la porțiunea de la „Casa Agronomului“ până la „Pădurea Clujului“, vezi *ActaMN*, XVII, 1980, p. 441—446).

Până în vatra satului Gheorghieni s-au trasat în continuare numeroase secțiuni, pentru a face verificări în porțiuni nesigure. În 13 dintre aceste secțiuni, S II—XIV, s-au găsit urmele pavajului drumului roman pe o lățime ce variază de la 1—5 m, la o adâncime de 0,12—0,27 m.

În vatra satului Gheorghieni au fost trasate secțiunile XV—XXXI, de dimensiuni diferite (de la 1×10 m — $0,80 \times 2$ m), în grădinile caselor sub nr. 340, 339, 338, 274, 264, 230, 218, 190, 172, 171, 133, 129, 86, 70, 55, 49.

În hotarul satului Gheorghieni spre Aiton, s-au trasat nouă secțiuni; în trei, S XXXII—XXXIV, a fost identificat traseul drumului pe o lățime de 6,20; 4,50, și 5,30 m.

În vatra și în hotarul satului Gheorghieni spre Aiton, pavajul a ieșit la iveală la adâncimea de 0,30—0,60 m față de nivelul actual. Starea de conservare în hotar e în general bună, în vatra satului însă el a fost ridicat fie în întregime, fie parțial, așa încît uneori nu a putut fi stabilită existența lui decît pe baza stratului de prundiș și nisip.

De la 10,50 m de piatra de hotar dintre Gheorghieni și Aiton până în vatra satului Aiton, am trasat zece secțiuni, dintre care în șapte pavajul s-a păstrat intact:

S XXXV, la adâncimea de 0,20—0,30 m, avînd o lățime de 6,25 m (fig. 2/3).

S XXXVI, la cca 350 m de S XXXV, cu lățimea de 6,20 m, iar grosimea solului actual de 0,30—0,18 m.

S XXXVII, la 500 m de S XXXVI, la aceeași adâncime, avînd lățimea de 6,80 m.

S XXXVIII, la 150 m de S XXXVII, la adâncimea de 0,32—0,20 m, lățimea fiind de 6,70 m.

S XXXIX — XLII sînt situate la cîte 50 m una de alta. În S XXXIX, lățimea e de 6,90 m, solul actual de 0,19—0,34 m. Spre deosebire de secțiunile precedente, în S XL o parte din pietrele drumului au fost scoase, pavajul se păstrează numai pe o lățime de 1,95 m, la adâncimea de 0,20—0,35 m (fig. 2/2); în S XLI se observă în profil numai un strat subțire de prundiș și cîteva pietre la adâncimea de 0,25—0,35 m, pe o lungime de 2,40 m; în S XLII, la o adâncime de 0,40—0,50 m, se păstrează pavajul drumului pe o distanță de 3,50 m; în S XLIII, la 57 m de S XLII, pavajul drumului se păstrează intact pe o lungime de 6,80 m, la adâncimea de 0,40—0,50 m.

S XLIV se află la 10 m de S XLIII (vezi mai sus, fig. 4, 2/1).

În vatra satului Aiton s-au trasat șapte secțiuni:

S XLV. În grădina casei nr. 330, paralel cu gardul dinspre drum (la 5 m depărtare de acesta), se păstrează pietre așezate pe dungă pe o lățime de 2 m; în rest numai prundiș.

S XLVI. În grădina casei nr. 331, la adâncimea de 0,30 m, pavajul s-a conservat pe o lățime de 5 m.

S XLVII. La 45 m de m de casa nr. 346, în partea nordică a satului, la adâncimea de 0,30 m, se păstrează pavajul drumului pe o porțiune de 3 m; în rest, se observă numai un strat îngust de nisip.

S XLVIII. În grădina casei nr. 401, la 29 m de gardul dinspre stradă, paralel cu gardul dintre casa nr. 400 și 401, a ieșit la iveală, la adâncimea de 0,15 m, pavajul bine conservat avînd lățimea de 6 m.

S XLIX. În grădina casei nr. 405, la 53 m de stradă și 5 m de gardul casei nr. 401 (paralel cu strada), drumul este bine păstrat, avînd lățimea de 6,20 m; pe o lungime de 0,50 m, pietrele din pavaj s-au scurs spre est.

S L. În grădina casei nr. 431, la 75 m de stradă și 2 m de gardul casei nr. 415, pavajul drumului a fost dezvelit la adâncimea de 0,20—0,35 m; lățimea lui e de 5,20 m.

S LI. În curtea școlii, la adâncimea de 2 m, s-a descoperit, cu ocazia construirii unor instalații sanitare, un pavaj de piatră, care, după relatarea prof. T. Cerghi, era identic cu drumul roman; dealtfel, acest pavaj este situat pe linia drumului. Tot în curtea școlii s-a dezvelit o suprafață de 7,50×6 m, în care s-a identificat pavajul drumului roman, la adâncimea de 1,60—1,70 m (fig. 5). Pe el s-a găsit un fragment dintr-o cărămidă romană cu ștampila *LEG V M(acedonica)* (fig. 6/1) și fragmente de ceramică romană.

Peste nivelul roman s-au găsit fragmente ceramice din epoca prefeudală (fig. 6/6) și feudală și un pînten de fier din sec. XIII—XV.

În hotarul satului Aiton spre Ceanu Mic au fost trasate nouă secțiuni:

S LII. În locul numit „La Cruce“, la aproximativ 1 km de la ieșirea din Aiton, la 25 m vest de crucea (care este situată în vîrfurile pantei), la adâncimea de 0,40 m, se păstrează intact pavajul de piatră al drumului pe o lățime de 6 m; grosimea stratului de piatră este de 0,25—0,30 m.

S LIII. La 500 m de S LII (spre SV), la 20 m în dreapta drumului Aiton—Ceanu Mic, s-a găsit la adâncimea de 0,28—0,33 m, pe o lățime de 6 m, pietriș abundent; piatra a fost scoasă.

S XLIV. La 400 m de S LIII (spre SV), la o distanță de 15 m NV de locul numit „Fîntînițe“ care se află la marginea drumului comunal, drumul roman a fost probabil demolat, negăsindu-se urme pînă la o adâncime de 0,80 m.

S LV. La 250 m de S LIV (spre SV), la 60 m V de podețul ce traversează drumul Aiton—Ceanu Mic, se păstrează pe o lățime de 4 m, la adâncimea de 0,15—0,25 m, pietriș de rîu și pietre răzlețe.

S LVI. La 200 m SV de S LV s-a găsit, la 0,20—0,30 m adâncime, pietriș și piatră mărunță; piatra mare a fost scoasă.

S LVII. La 60 m de S LVI (spre SV), la 40 m V de drumul Aiton—Ceanu Mic, a ieșit la iveală, pe o distanță de 2,50 m, la 0,22—0,30 m adâncime, pietriș și piatră de carieră.

S LVIII. La 350 m de S LVII, spre S, la locul numit „Pietriș“, se păstrează, la adâncimea de 0,10—0,25 m, o fișie (lată de 2 m) de piatră mare și pietriș; la margine pietrele sînt așezate în dungă.

S LIX. La locul numit „Sub pietriș“, la 100 m V de S LVIII, s-au găsit, pe o lățime de 5 m, la adâncimea de 0,20—0,34 m, cîteva pietre de carieră și prundiș.

S LX. La 400 m V și S LIX, la stînga de pîriul Cheii, la 100 m NV de podul de peste acest pîriu, a ieșit la iveală la adîncimea de 0,35 m pe o lățime de 6,50 m un strat de pietre mari nivelate cu pietriș; la margine pietrele sînt așezate pe dungă; grosimea stratului e de 0,28—0,35 m.

Stratigrafia drumului structura și tehnica de construire au fost urmărite numai în S I, XVI, XXXV, XLIV, XL și LI; ea este aproape identică, variază doar grosimea straturilor (fig. 2, 5). Sub humusul actual se află stratul roman, gros de 0,20—0,50 m; în nivelul următor s-au găsit în S XL fragmente ceramice din epoca neo-eneolitică (fig. 6/3, 5, 8); pămîntul compact steril arheologic se află la 0,80—0,90 m; S LI prezintă o stratificație mult mai variată:

1. — humus actual de culoare negricioasă, fără urme de cultură, gros de 0,40—0,60 m;

2. — strat argilos fără urme de cultură;

3. — strat de pămînt zgrunțuros cafeniu închis cu fragmente ceramice din sec. XIV—XVI, gros de 0,60—1 m;

4. — strat de pămînt cafeniu închis, *humus antic* cu fragmente ceramice din epoca romană de 0,20—0,60 m, în acest strat se află și pavajul drumului;

5. — strat de pămînt compact cu puține fragmente ceramice din epoca bronzului (fig. 5).

Drumul a fost construit din piatră adusă din carierele din regiune; nivelat cu pietriș și nisip, el este ușor bombat la mijloc, marginile sînt mai joase cu cca 15—20 cm, la mijloc se găsesc de obicei 2—3 rînduri de pietre, iar la margine 1—2 rînduri așezate de regulă pe dungă (pentru mai multă stabilitate); golurile dintre pietre sînt umplute cu pietriș și nisip. Tot astfel a fost acoperit și pavajul.

Pe margine nu se observă nicăieri un canal de scurgere; dealtfel, configurația terenului făcea de prisos săparea unui asemenea canal.

Adîncimea la care se află pavajul drumului diferă — după cum am văzut — de la o secțiune la alta potrivit cu înclinația terenului.

Tehnica de construire a drumului este cea folosită și în alte părți ale Daciei, după cum rezultă din confruntarea profilelor de la Aiton cu cele ale drumurilor secționate la Beclean, în hotarul denumit „La mare Co-ciului”³⁶ (jud. Bistrița-Năsăud), la Slăveni (acesta din urmă se deosebește prin faptul că are trotuare la margini),³⁷ între Bocșa Română și Brezovia, între Iaz și Obreja, în valea Timișului, la locul denumit „Rovină”, și la Lăpușniceni³⁸. Toate acestea, la rîndul lor, sînt identice cu cele din alte provincii ale imperiului roman³⁹.

³⁶ Vezi nota 13.

³⁷ D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 56, fig. 5.

³⁸ O. Răuț — O. Bozu — R. Petrovsky, în *Banatica*, IV, 1977, p. 149, 152, 153, 154, fig. 2, 5, 7, 8.

³⁹ DA, V, p. 784 și urm.; K. Miller, *op. cit.*, p. X; idem, *Die Peutingersche Tafel oder Weltkarte des Castorius...*, Stuttgart, 1916, p. IX—XII; vezi J. Banner — I. Jakabffy, *op. cit.*; J. Fitz, în *ArchErt*, 83, 2, 1956, p. 198—199; Gy. Nováki, în *Soproni Szemle*, 1956, p. 175—179; R. Chevallier, în *Revue archéologique*, 1962, I, p. 1—49; F. Ulrik, în *Latomus*, XXII, 2, 1963, p. 157—177; D. Székely, în *AntTan*, X, 1963, p. 52—53; E. Tóth, în *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 2, 1975, p. 275—278; idem, în *ArchErt*, 104, 1977, 1, p. 65—75.

Epoca neo-eneolitică: două fragmente de cești, din pastă nisipoasă, de culoare cărămizie, cu ardere neuniformă, ornamentate cu butoni (fig. 6/5, 8; S XL); poate Coțofeni.

Epoca bronzului: două fragmente de vase mari cu toartă, din pastă nisipoasă cărămizie, bine arsă (fig. 6/4; S LI).

Epoca romană: *obiecte de metal*:

- inel de fier: D 4,2 cm, D barei 0,5 cm (fig. 3/2; S XLIV);
- cui de fier, cu capul teșit: L 4,6 cm (fig. 3/3; S XLIV);
- fragment din lama unui cuțitaș de fier: L 5,2 cm; L_t 1,6; Gr 1,1 fig. 3/4; S XLIV);
- fragment dintr-o scoabă de fier: L_t 0,5 cm; Gr 0,3 cm (fig. 3/7; S XLIV).

Monedă de bronz (vezi p. 66).

Fragmente de vase de lut:

- a) pastă cărămizie nisipoasă:
  - capac (fig. 3/14; S XLIII);
  - pereți din diferite vase;
  - toarte;
  - fund de oală: D 9,5 cm (fig. 6/10; S LI);
- b) pastă cenușie poroasă:
  - pereți de la diferite vase;
  - toarte;
  - oale cu pereți groși, unele cu buza evazată rotunjită (fig. 3/24; S LII), altele cu loc pentru capac (fig. 4/20; S XLI);
  - oală ornamentată cu benzi de linii drepte și ondulate (fig. 3/10; S XLI);
  - oală: Df 11 (fig. 3/22; S XL);
  - oală mare: Df 18 (fig. 3/23; S XLI);
  - vas ornamentat cu brîu (fig. 3/19; S XLIV);
  - toartă: D 3,6 (fig. 3/13; S XLIV);
  - capac: D 14 fig. 3/11; S XLIV);
- c) pastă fină cărămizie:
  - oală cu două torți avînd buza evazată, cu trei nervuri (fig. 3/1; S XLII) Dg 15 cm;
  - oală sau castron, cu buza teșită, cu o nervură;
  - oală cu toartă;
  - oală sau castron cu inel de susținere;
  - oală cu buza evazată: D 14 (fig. 3/8; S XLIV);
  - toartă canelată (S XLIV);
  - castronaș cu buza dreaptă, rotunjită în exterior, cu o nervură pe gît (fig. 3/17; S XLIII);
  - castron cu buza teșită, îngroșată în exterior, cu două nervuri de gît (fig. 3/25; S XLIV);
  - castron cu buza trasă spre interior, cu un brîu pe gît; D 13,5 cm (fig. 3/5; S XLIV);
  - castron bitronconic, ornamentat cu nervuri; cu buza evazată, teșită (fig. 3/9; S XLIV);

- vas (poate castron), cu buza tăiată drept, cu trei caneluri;
- fund de oală: D 9,5 cm; S LI;
- vas cu corpul globular (fig. 6/9, S LI);
- toarta unui vas mare, ornamentat cu trei nervuri (fig. 6/3; S LI);
- ulcior cu gîtul înalt, cu buza evazată, canelată în exterior, vopsit cu dungii cafenii și roșii (fig. 3/16; S XLIV);

d) pastă fină cenușie:

- oală cu toartă, cu buza rotunjită spre interior, cu angobă neagră;
- castron cu buza evazată rotunjită la margine, cu defect de prelucrare, pasta fiind îngroșată sub buză înainte de ardere (fig. 3/15, S XLIV); cu angobă cafenie în exterior;
- fragment de toartă cu o nervură (fig. 3/12, S XLII);
- vas cu buza tăiată drept, ornamentată cu două caneluri;
- vas cu fundul drept: D 10 cm (fig. 3/21; S XLI);
- două funduri de castroane: D 9 cm (fig. 6/2, 11; S LI);
- perete de vas ornamentat cu o bandă de linii paralele și una ondulată (fig. 6/6; S LI).

Obiecte diferite:

- fragment dintr-o cărămidă: Gr 5,3 cu șampilă: L(e)G V M(acedonica)⁴⁰: Lg 12 cm; L_t 3 (fig. 6/1; S LI);
- o cute de piatră nisipoasă (fig. 6/12; S LI);
- oase menajere nedeterminabile;
- o vertebră de bovină tratată cu o substanță feruginoasă (fig. 3/6; S XL), pentru a-i asigura o durabilitate mai mare.⁴¹

Epoca prefeudală: Fragmente dintr-un vas, probabil oală, lucrat la roată, din pastă nisipoasă cenușie, bine arsă, cu o cruce în relief pe fund⁴²: D 6,8 cm (fig. 6/7; S LI).

Epoca feudală: Fragmente ceramice de la diferite vase din pastă poaroasă cenușie, sec. XV—XVII, și un pinten de fier cu roțiță, sec. XIII—XV.

CONCLUZII

Materialele descoperite nu ridică nici un fel de problemă în ceea ce privește formele vaselor; ele fiind bine cunoscute, nu e cazul să dăm analogii. O atenție deosebită merită fragmentul de cărămidă cu șampilă L(e)G V M(acedonica), mai mare și mai frumos executată decît cea găsită

⁴⁰ Pentru alte variante, vezi I. H. Crișan, în *Materiale*, VIII, 1960, p. 436; I. I. Russu, Z. Milca, în *Probleme de muzeografie*, Cluj, [f.a.], p. 21—24; D. Benea, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 237—240.

⁴¹ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 78—81 (vertebra poate fi folosită pentru aplicarea unor ornamente similare cu cele găsite pe ceramica din Oltenia).

⁴² Crucea este considerată ca o marcă de olar, vezi Maria Comșa, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 205—212; P. Diaconu — D. Vilceanu, *Păcuil lui Soare, cetatea bizantină*, București, 1972, p. 131—132.

în zidul cetății feudale din Turda, str. Hașdeu (8,3 cm)⁴³. Vertebra, fiind tratată cu o substanță feruginoasă care i-a asigurat o mare duritate, putea servi ca ștampilă la ornamentarea vaselor.

Dacă materialele găsite nu vin să îmbogățească repertoriul vaselor descoperite în Dacia și nici al obiectelor de fier, în schimb, cercetările făcute au reușit să precizeze, pe o lungime de 21 km, traseul și starea de conservare a drumului roman ce lega Napoca de Potaissa.

În urma acestor cercetări, trebuie abandonată definitiv teza lui V. Christescu⁴⁴, iar opinia formulată de I. I. Russu⁴⁵ devine susceptibilă de unele modificări, în sensul că drumul principal intra prin colonia Borhanci și „Casa agronomului” la Cluj-Napoca. O ramificație a drumului, pornind de la Gheorghieni, cobora pe la Sinnicoară (unde s-au găsit ruine și urmele unui drum din epoca romană)⁴⁶, deservind și așezarea de la Dezmir⁴⁷, în valea Someșului Mic spre Apahida.

Atenția acordată tuturor detaliilor în examinarea acestei porțiuni a drumului roman își găsește justificarea în rolul pe care l-au avut aceste căi de comunicație atât în consolidarea dominației romane — rol remarcant încă din antichitate⁴⁸ —, cit și în intensitatea și orientarea pulsului vieții economice și în procesul de romanizare a provinciei Dacia.

I. WINKLER — M. BLĂJAN — T. CERGHI

DIE RÖMERSTRASSE NAPOCA — POTAISSA

(Zusammenfassung)

Die Untersuchung ist in folgende Kapitel gegliedert: Fundvoraussetzungen, Grabungsbericht, Beschreibung der Fundstücke, Schlussfolgerungen, sechs Tafeln, eine topographische Karte, die die Strassenführung zwischen Cluj-Napoca und Tureni angibt.

Die Römerstrasse wurde an folgenden Stellen untersucht (Abb. 4): 1) im Weichbild der Stadt Cluj-Napoca (im „Klausenburger Wald“ in Richtung Gheorghieni); 2) im Weichbild von Gheorghieni; 3) an der Hattertgrenze der Dörfer Gheorghieni und Aiton; 4) im Weichbild von Aiton; 5) an der Hattertgrenze der Dörfer Aiton und Ceanu Mic; 6) im Weichbild von Ceanu Mic; 7) von der Hattertgrenze des Dorfes Ceanu Mic bis zur Hattertgrenze von Tureni, beim Kilometer 8 der Nationalstrasse Turda—Cluj-Napoca. Im Ganzen wurden 63 Gräben gezogen.

Es wurde festgestellt, dass das Pflaster nicht einheitlich erhalten ist: in einigen Grabungen ist es ganz, in anderen nur teilweise erhalten und manchmal vollkommen zerstört. In mehreren Gräben wurde die Stratigraphie verfolgt. Die Schicht aus der Römerzeit liegt, je nach Geländeneigung, verschieden tief, die

⁴³ Vezi nota 40.

⁴⁴ Vezi nota 17.

⁴⁵ Vezi nota 29.

⁴⁶ CIL, III, 6254; K. Torma, *A limes...*, p. 18/2; G. Finály, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 427—428; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, II, 1928—1932, p. 62; *TIR*, L 34, p. 102; D. Tudor, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 230.

⁴⁷ *ArchKözl.*, V, 1865, p. 13/1; CIL III, 863 = 7661; C. Gooss, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 71; K. Torma, *A limes...*, p. 17/1; M. Roska, *DolgCluj*, II, 1911, p. 106—110; *TIR* L 34, p. 52—53.

⁴⁸ Strabo, V, 3, 8.

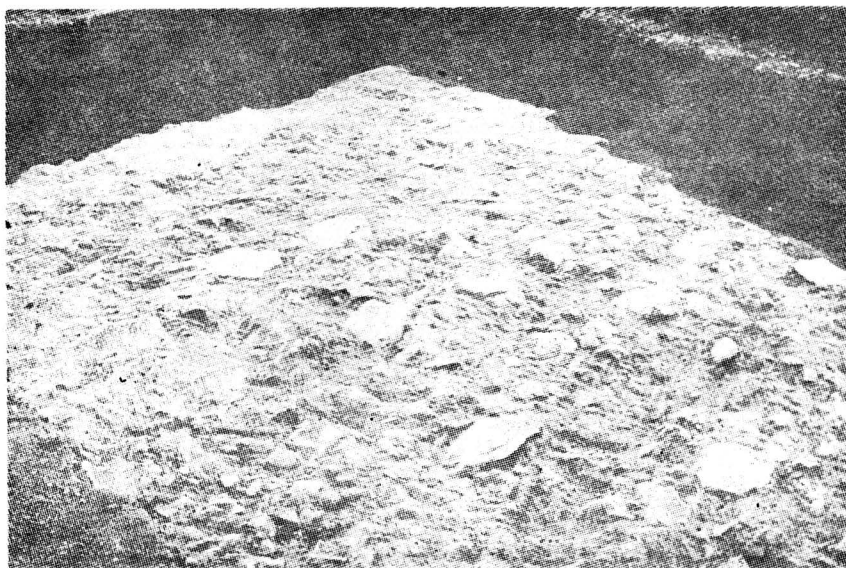
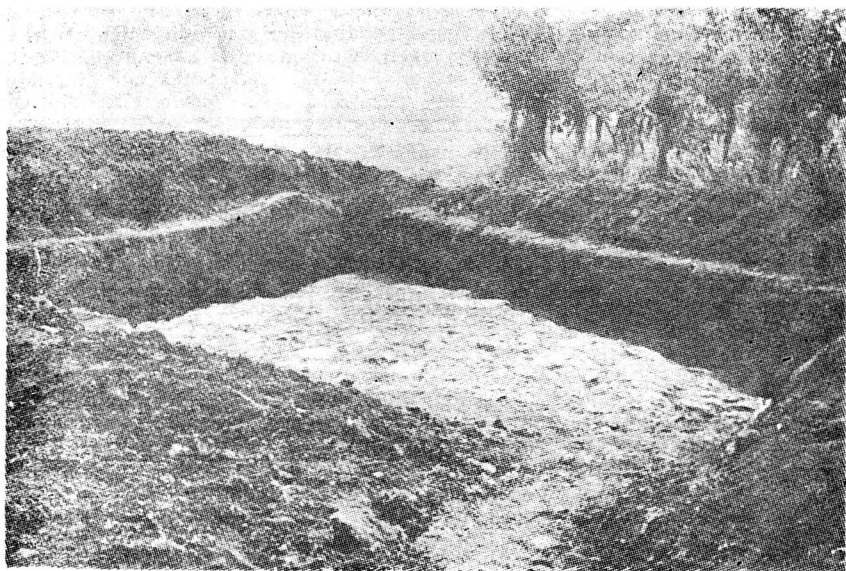
Strassenpflasterung zwischen 0,90 und 0,15 m unter dem heutigen Niveau. Die Strassenbreite schwankt zwischen 7,60—5,30 m, die Höhe der Pflasterung zwischen 0,30—0,50 m, da sie sich in der Mitte leicht wölbt (Abb. 2, 5). Die Strasse wurde aus 2—3 Reihen unbehauener Pflastersteine gebaut (die aus den Steinbrüchen der Umgebung stammen), die Ränder hingegen wurden durch senkrecht gestellte Steinplatten gekennzeichnet. Darüber wurde Schotter und Sand zur Begradigung gestreut. An den Rändern wurden keine Strassengräben festgestellt; die Geländeneigung sicherte einen natürlichen Abfluss des Regenwassers.

Geographisch betrachtet führt die Römerstrasse zu gutem Teil über die Ost- und Nordostseite des bergigen Massivs von Feleac, das eine Übergangszone zwischen den Westkarpaten und dem Someş-Hochland darstellt.

Die Fundstücke sind die in den ländlichen Siedlungen der Provinz Dacia üblichen: Gefässfragmente, Eisengegenstände (Abb. 3, 6), Knochen und ein Ziegelstück mit dem Stempel der *Legion V. Macedonica* (Abb. 6/1), einer neuen Variante der bisher in Dazien aufgefundenen Siegel.

Es wurde festgestellt, dass die Römerstrasse zwischen Potaissa und Napoca durch die Dörfer Tureni, Ceanu Mic, Aiton und Georghieni führte. Damit wurde die Ansicht von V. Christescu entkräftet, während jene von I. I. Russu, dass die Römerstrasse von Gheorgheni „Zwischen Someşeni und Dezmir ins Tal des Kleinen Someş“ hinabführte, überprüft werden muss; es ist nämlich möglich, dass in Gheorgheni eine Abzweigung der Römerstrasse begann, die die Verbindung der römischen Siedlungen von Sinnicoară und Dezmir zu der Kaiserstrasse herstellte.

*Fig. 7. Hotarul satului Aiton : 1. Vedere de ansamblu dinspre sud-est asupra drumului roman ;
2. Vedere de detaliu. (S XLIV).*

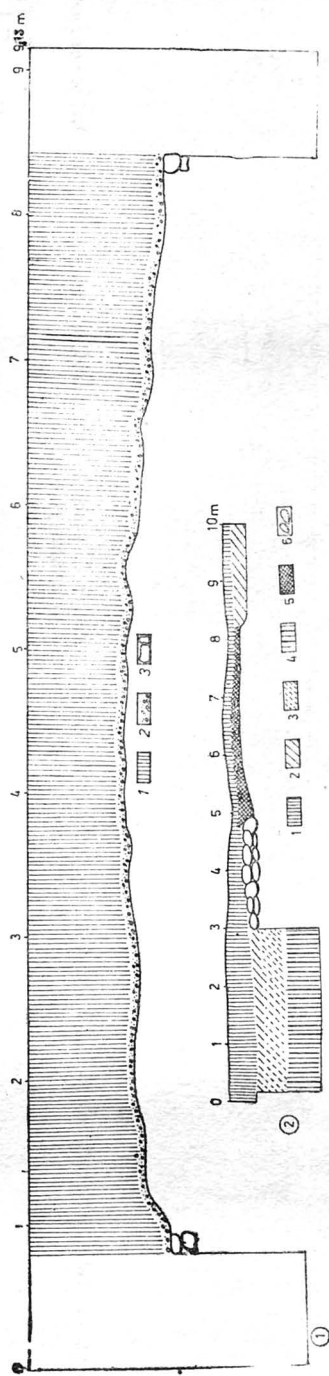

Fig. 2. Profile : 1. Malul sudic al S XLIV : 1. humus actual ; 2. nisip și pietriș așezat peste pavajul drumului roman ; 3. pietre din pavajul drumului. 2. Malul nordic al S XL : 1. humus actual ; 2. stratul roman ; 3. pământ compact cafeniu închis, cu fragmente ceramice din epoca neo-eneolitică ; 4. pământ compact, steril arheologic ; 5. drumul roman demolat ; 6. pavajul drumului roman.

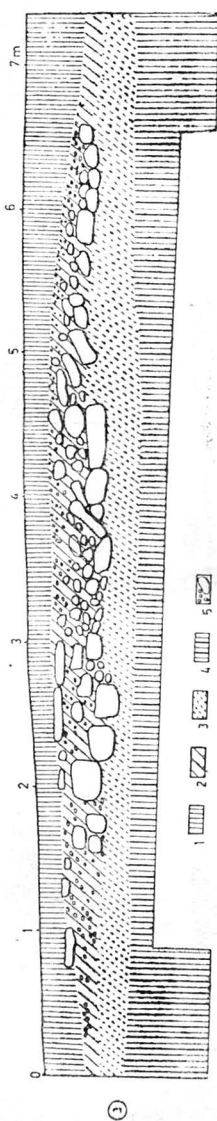

Fig. 2. Malul nord-estic al S XXXV: 1. humus actual; 2. stratul roman; 3. pământ zgrunțuros cafeniu închis; 4. pământ compact, steril arheologic; 5. pavajul drumului roman.

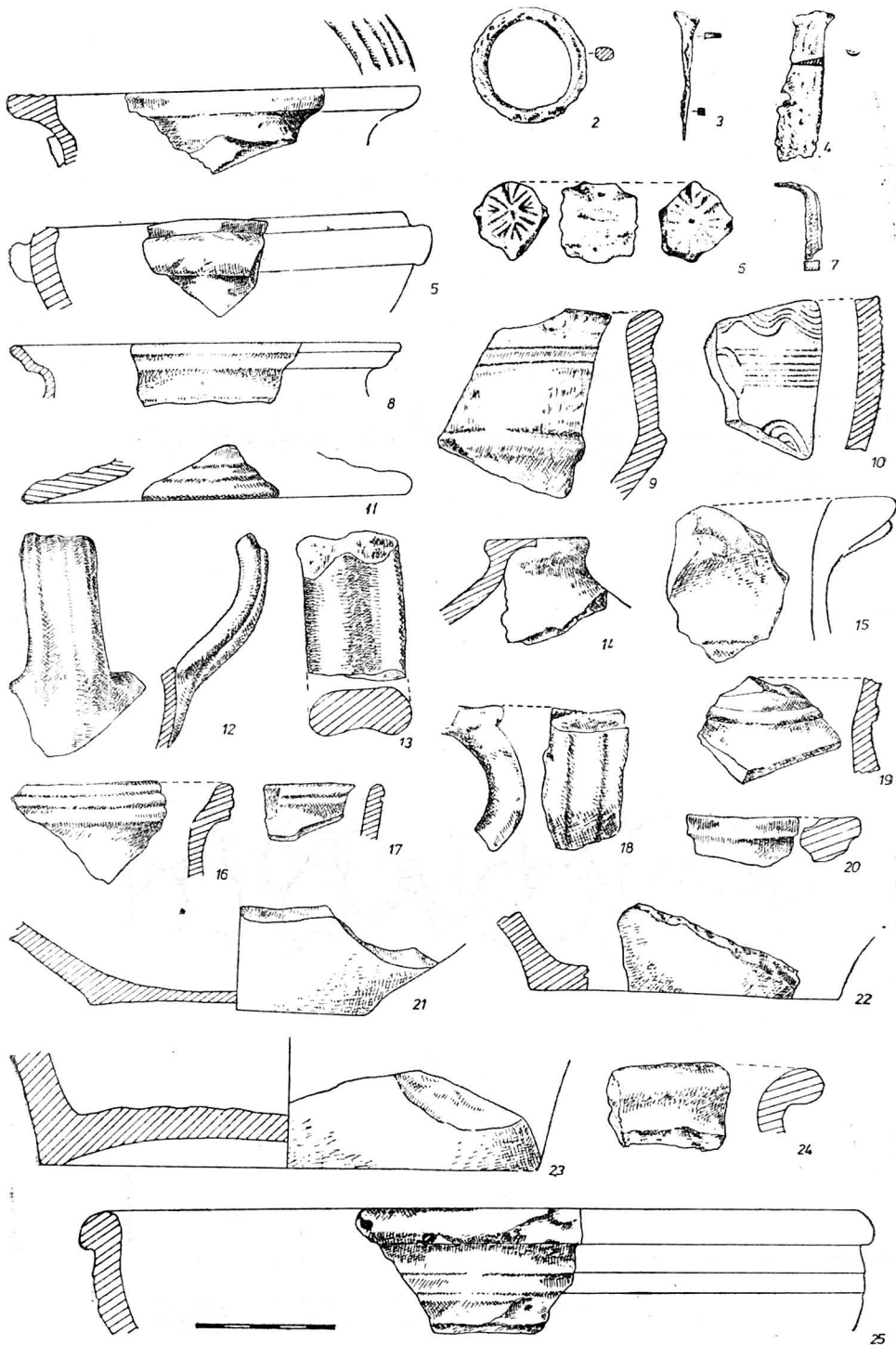

Fig. 3. Materialele descoperite în S XL (5, 6, 22); XLI (10, 20, 21, 23); XLIII (1, 9, 14, 17); XLIV (2, 3, 4, 7, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 18-19, 24-5). Obiecte de fier (2, 3, 4, 7); obiecte ceramice (1, 5, 8-25); vertebră (6).

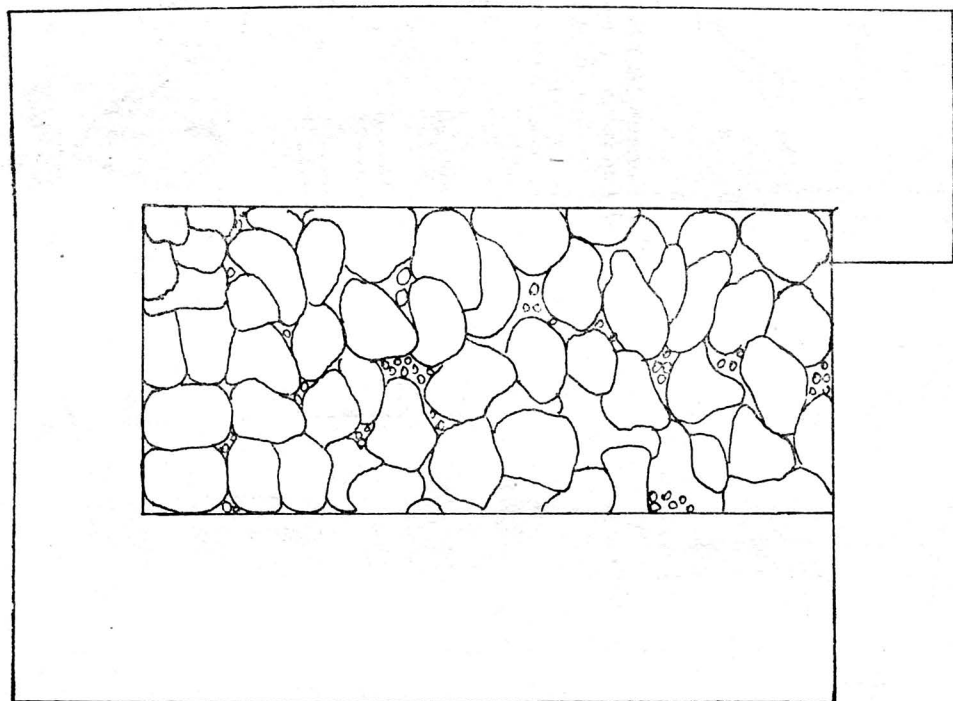
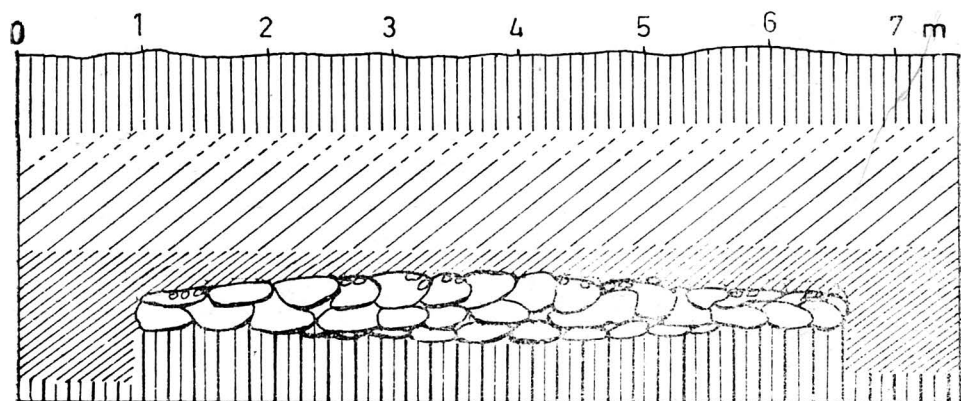

Fig. 5. Suprafața și malul nordic al S. L. I. 1. Humus actual; 2. Strat argilos fără urme de cultură. 3. Strat de pământ zgurnțuros cu fragmente ceramice din sec. XIV—XVI. 4. Humus antic = stratul roman. 5. Pământ compact cu puține fragmente ceramice din epoca bronzului.

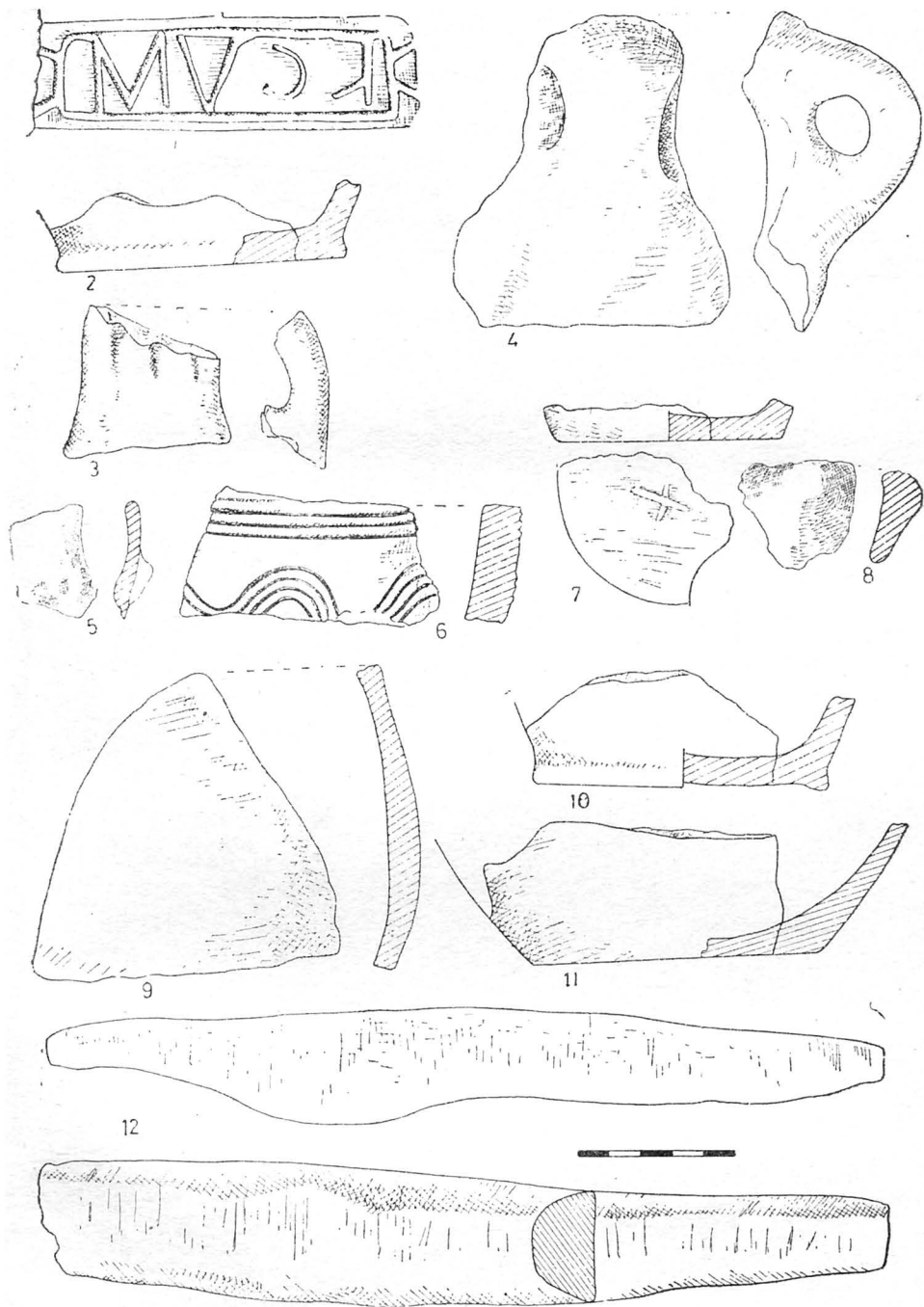

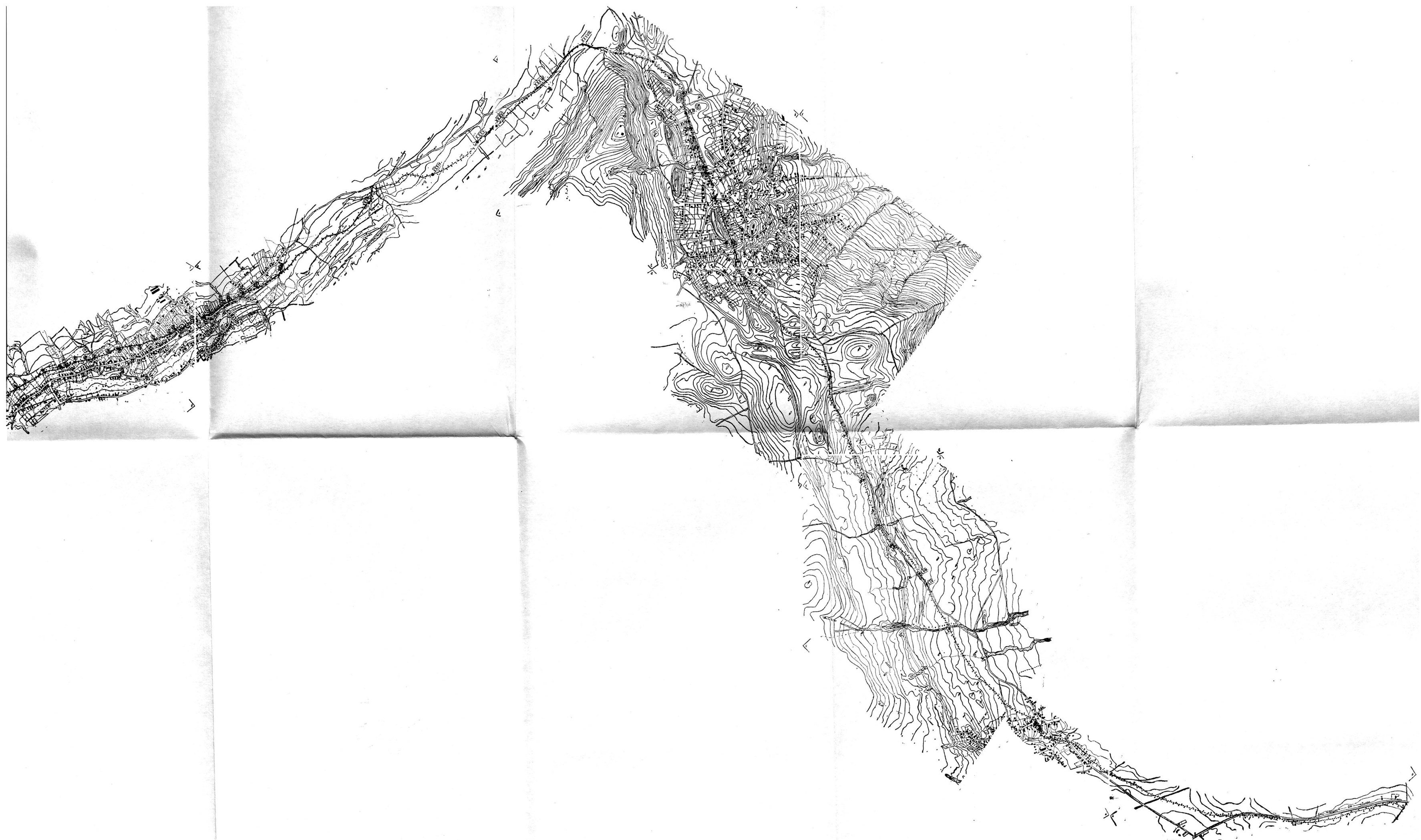
Fig. 6. Materiale descoperite în S XL (3, 5, 8) și S LI (1,2,4, 6-7, 9-12): 1. fragment de țiglă cu ștampila L(e)g V M(acedonica); 3, 5, 8. fragmente ceramice epoca neolitică și bronzului; 2, 4, 6, 9-11. ceramică din epoca romană; 7. fragment de vas din epoca prefeudală.

CERAMICA ROMANĂ DE LA POTAISSA — STR. CHEII*

Materialele pe care urmează să le prezentăm, provin dintr-o zonă intrată în literatura de specialitate prin diferite semnalări de piese arheologice, ieșite la iveală cu ocazia lucrărilor edilitare, dar de proporții mult mai mici decât cele din anul 1964, pe care le vom prezenta în continuare. Amintim în acest sens un fragment sculptural¹, un capitel², un fus de coloană, altare votive ridicate în cinstea lui Iupiter Optimus Maximus și Apollo Particus o bază de coloană, opaițe și monede, toate provenind din zona străzii Cheii³.

Săpăturile efectuate în anul 1964 pe panta de est a Dealului Zinelor, cu ocazia construirii șoselei naționale — nouă variantă Turda — Sibiu (fig. 1), pe o suprafață de 300 × 10 m, au scos la iveală un bogat material arheologic. O parte a lui a constituit obiectul unor articole apărute, între care: altarul dedicat de Aurelius Ianuarius în cinstea zeului pădurilor Silvanus, capace de sarcofag un fragment de *mortarium* de piatră, un altar anepigraf și un fragment din partea superioară a altuia, o tăbliță votivă dedicată de Aurelius Victor, *librarius legionis*, perechiile Liber și Libera, reprezentate împreună cu alți participanți la alaiul bacchic, o statueta reprezentând-o pe Venus, un altar înfățișând un Silen, un topor, un vîrf de lance, o furculiță și un cîrlig de fier, precum și obiecte mărunte din bronz și fier, fragmente din vase de sticlă și monede⁴.

Unele descoperiri însă nu au fost decît amintite, și printre acestea este materialul ceramic, foarte numeros în zonă alături de cel litic. Faptul nu este întîmplător, căci săpăturile au surprins atunci o zonă a anticului oraș Potaissa, cu construcții de diferite tipuri, porțiuni dintr-un apeduct și cuptoarele pentru ars ceramica.

În partea de nord a porțiunii amintite, pe o suprafață de 18 m. s-au descoperit urmele a șase cuptoare de ars ceramica (fig. 2). Dat fiind faptul că s-au distrus în întregime, forma și diametrul au fost date doar de urmele puternice de arsură care delimitau vatra. La un singur cuptor s-a observat vatra, formată dintr-un strat gros de circa 0,50 m, în care intrau materiale de umplutură, peretele cuptorului fiind clădit din patru rînduri de cărămizi între care este intercalat cite un strat de lut și

* Mulțumim și pe această cale d-lui I. Mitrofan, de la Muzeul de istorie al Transilvaniei, pentru informațiile și materialele cedate în vederea publicării acestui material.

¹ M. Jude — C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, 1973, p. 29, pl. XXIX/3.

² Z. Milea — M. Bărbulescu, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 479, fig. 12.

³ I. Winkler — A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, 1973, p. 116 sq.

⁴ C. Pop — Z. Milea, în *ActaMN*, II, 1965, p. 195 sq; I. Mitrofan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 517 sqq; M. Jude — C. Pop, *op. cit.*, p. 33; I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 116 sq.

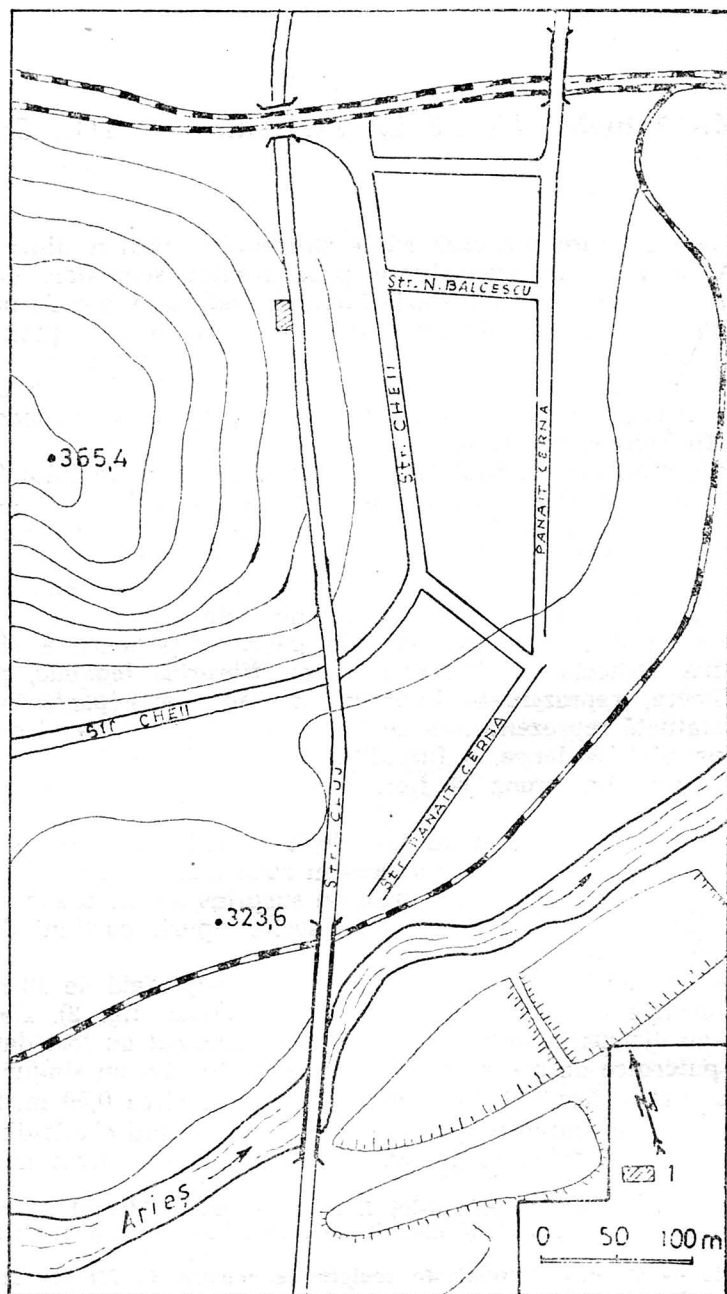

Fig. 1. Șoseaua Turda—Sibiu — 1 zona cuptoarelor.

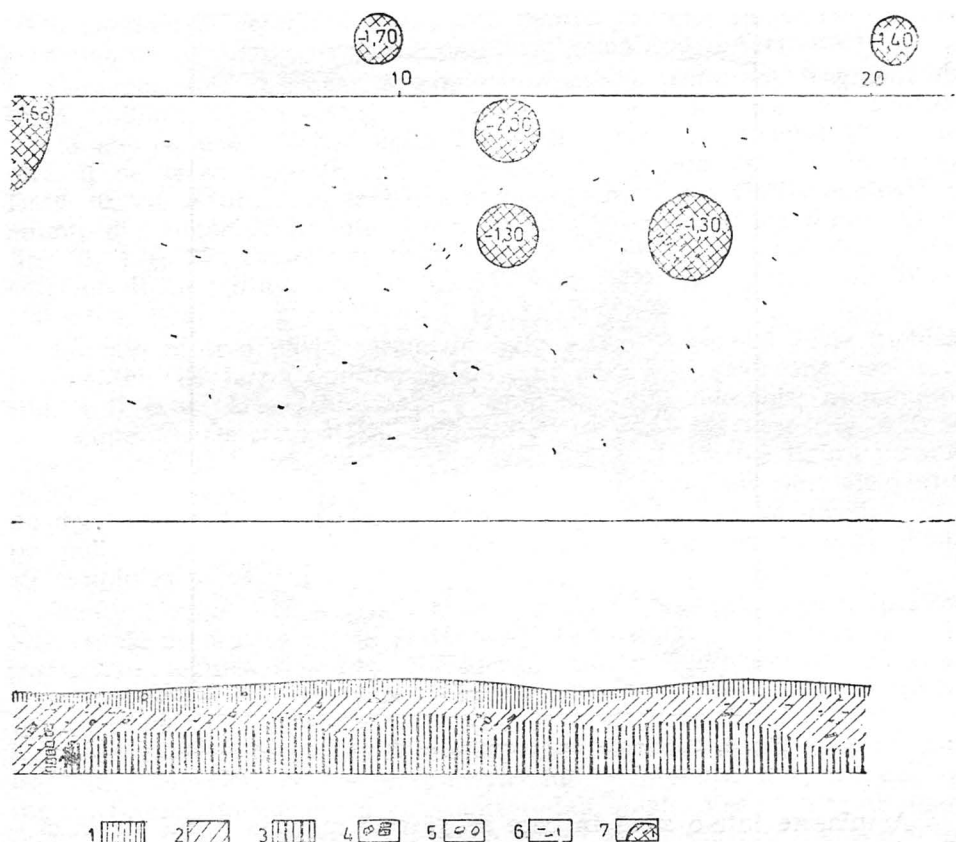

Fig. 2. 1 Zona cuptoarelor (plan); 2 Profilul secțiunii

legenda: 1. humus actual; 2. strat roman; 3. sol viu; 4. cărămidă; 5. piatră; 6. ceramică; 7. plan cuptoare.

umplutură, se ridica vertical 0,50 m, apoi se arcuia ușor spre boltă, care era construită din cărămidă și piatră. Vatra, pereții și bolta cuptorului erau făcute cu lut (fig. 3).

Prin dimensiuni (1,50—2 m) și formă, ele intră în categoria cuptoarelor cu plan rotunjit, cu o singură cameră de ardere, cu bolta arcuită, însă la care nu cunoaștem dacă aveau sau nu stîlp de susținere sau perete median. Asemenea cuptoare se întîlnesc în Dacia romană la Cristești⁵, Blandiana⁶, Apulum⁷, Micia⁸, Napoca⁹, Sucidava, Slăveni, Drobeta, Buridava, Bumbesti¹⁰.

⁵ Al. Ferenczi, în *ACMIT*, I, 1926—1929, p. 216 sq; A. Filimon, *Cristești (Singidum?)*, în *Revista de preistorie și antichități naționale*, II—IV, 1940, p. 91; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 155.

⁶ I. Berciu, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 180, nota 3.

⁷ *Ibidem*.

⁸ O. Floca și colab., *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramica*, Deva, 1971, p. 38 sqq.

⁹ *Ibidem*, p. 92, nota 129; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 67 și nota 1.

¹⁰ G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 140.

Fig. 3. Cuptor de ars ceramica — desen după fotografie

Amplasate într-o zonă în care se găsește materia primă de bază — lutul, în apropierea Arieșului, sursă de apă indispensabilă pentru confecționarea a tot ceea ce se cheamă cu titlul larg ceramică, cuptoarele de olărie de la Potaissa, sînt situate totodată într-unul din cartierele meșteșugărești ale orașului, unde materialele arheologice descoperite indică pe meșterii olari și pietrari¹¹. Și la Romula și la Aquincum cuptoarele sînt amplasate în cartiere locuite de meșteșugari¹², iar la Micia¹³ ele sînt situate la marginea nordică a așezării civile și a necropolei, în timp ce la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se află la est de orașul antic¹⁴.

Materialul ceramic la care vom face referiri a fost găsit, așa cum era și de așteptat, în cea mai mare parte în zona cuptoarelor de ars ceramică. El este foarte vast și cuprinde: țigle cu și fără șampilă, olane, cărămizi, tuburi de la apeduct, vase de diferite forme și dimensiuni, întregi sau fragmentare, de factură romană provincială, dar și ceramică șampilată și *terra sigillata*, fragmente de vase atipice lucrate cu mina, opaițe și jucării. În sistematizarea bogatului material ceramic s-a ținut seama de calitatea pastei și forma vaselor, criterii obișnuite de prezentare a vaselor; astfel că ne vom opri mai întîi asupra ceramicii fine

¹¹ I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 522.

¹² G. Popilian, *op. cit.*, p. 145.

¹³ O. Floca și colab., *op. cit.*, p. 14.

¹⁴ Mulțumim colegei Alina Soroceanu pentru informațiile date.

terra sigillata și ceramicii șampilate pentru ca apoi să ne ocupăm de ceramica de uz casnic, ceramica provincială cea mai numeroasă.

Ceramica fină descoperită este reprezentată printr-un fragment de *terra sigillata* de import și trei fragmente de vase care sînt imitații locale ale ceramicii *terra sigillata* și prin ceramica șampilată. Fragmentul de *terra sigillata* (fig. 4/1), este un perete de vas de forma Drag 30, cu verniu roșu închis, lucios provenind din Gallia centrală și anume din cunoscutul centru de la Lezoux. Elementele de decor (CGP, fig. 30/11 și 25), femeia drapată (0926 = D540), luptătorul (0191) sînt caracteristicile stilului lui PATERNVSS și se datează între anii 145—190 e.n.

Lucrate dintr-o pastă cărămie bine arsă, cu angobă roșie închisă, fragmentele de *terra sigillata* locală sînt părți din castroane, iar unul (fig. 4/4) este partea inferioară a unui vas mai deosebit, asemănător unei cupe (?). Datorită stării fragmentare pe unul din vase (fig. 4/3) se observă doar părți dintr-un motiv floral stilizat și dintr-o figură umană, în timp ce pe celălalt (fig. 4/2) frunzele și ramurile care sînt elementul de decor principal în registrul orizontal, sînt încadrate de un șir dublu de puncte în partea superioară, imediat sub buza castronului și un șir simplu la partea inferioară.

Motivul vegetal este accentuat de puncte. Pe acest fragment, printre elementele decorative care sînt în relief, se întîlnesc rozete aplicate prin șampilare, tehnică specifică, considerăm noi, doar atelierelor locale de *terra sigillata* și neîntîlnită la *terra sigillata* de import. Cel de-al treilea fragment de *terra sigillata* locală (fig. 4/4) este realizat într-o manieră mai deosebită — în partea inferioară șirul de linii în relief alternează cu liniile incizate, iar pe corpul vasului se observă doar parțial un motiv, posibil un șarpe, la care sînt redați solzii. Vasul intră în categoria sigilatelor cu decor incizat, pe care-l considerăm o imitație după produse ale atelierelor din Lezoux sau Rheinzabern¹⁵.

Faptul că la Potaissa se produceau vase *terra sigillata* este demonstrat de descoperirea, tot în această zonă, a unui tipar de vas (fig. 4/5). Fragmentul este aproximativ jumătatea unui tipar pentru castroane, decorate în tehnica sigilatelor. El este dintr-o pastă cărămie bine arsă. Pe partea interioară a tiparului au fost imprimate cu *sigilla* ornamentele dispuse în șiruri alternative și anume: ove, un motiv animalier, palmete dispuse vertical, palmete dispuse orizontal, iar același motiv animalier încheie cîmpul decorat. Motivele amintite sînt intrerupte de prezența unei figuri umane a cărei înfățișare este dificil de stabilit.

Centrelor ceramice importante din Dacia romană, Apulum¹⁶, Romula¹⁷, Porolissum¹⁸, în care s-au găsit tipare pentru *terra sigillata*, li se adaugă acum și Potaissa. Ceea ce era doar o presupunere bazată pe existența ceramicii *terra sigillata*¹⁹, a devenit o certitudine, astfel că treptat se completează cu noi date tabloul mare al producției de vase ceramice

¹⁵ D. Isac — M. Rusu — Cl. Băluță, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 236.

¹⁶ V. Christescu, *op. cit.*, p. 62, sqq, pl. 1/2, p. 64, pl. II/1, p. 66 sq, pl. V/2; V. Moga, în *Apulum*, 1978, p. 161 sqq; D. Isac — M. Rusu, Cl. Băluță, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 22.

¹⁷ G. Popilian, *op. cit.*, p. 58, pl. XXIII, 258.

¹⁸ D. Isac — N. Gudea, în *ActaMP*, IV, 1980 (ms.).

¹⁹ V. Moga, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 162.

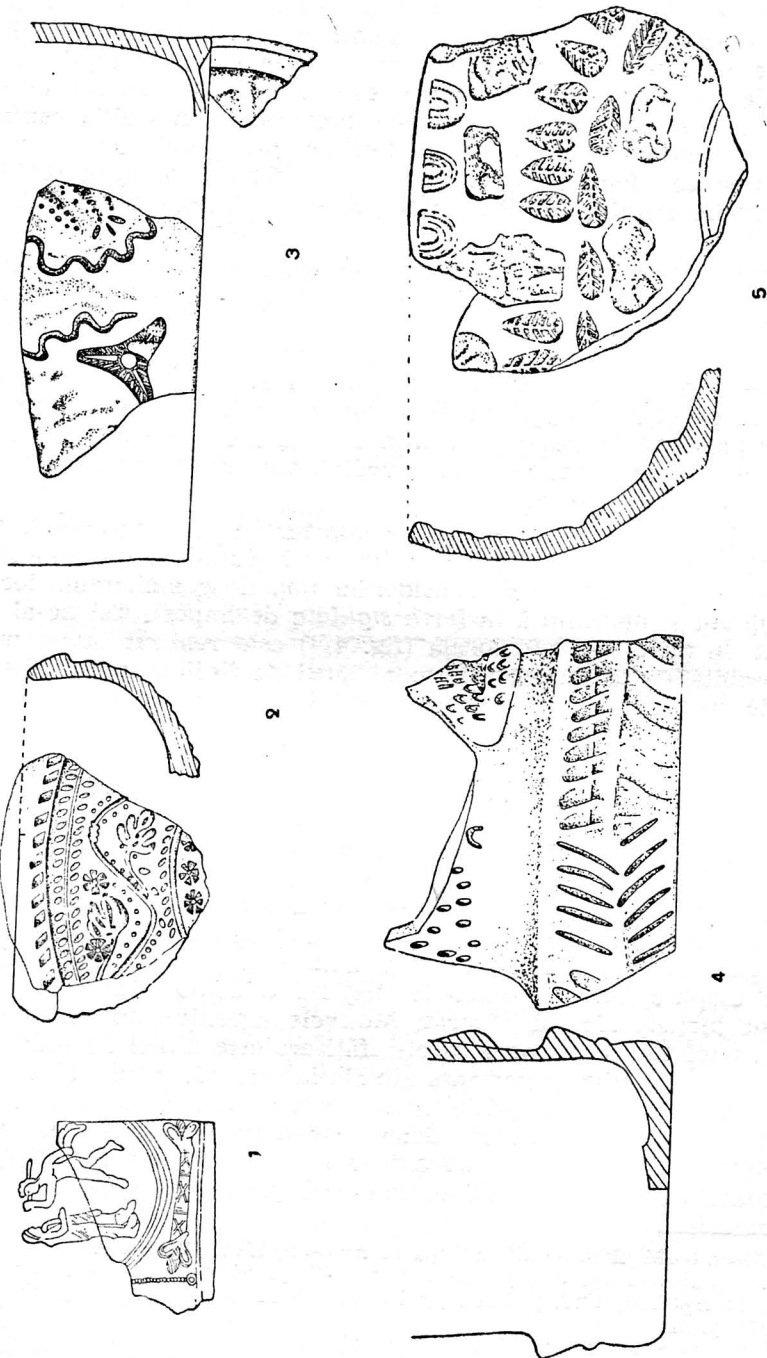

Fig. 4. Ceramică decorată.

confecționate în atelierele de pe teritoriul provinciei nord-dunărene. Descoperiri recente semnalează cuptoare de olărit și tipare de vase și la Micăsasa (jud. Sibiu)²⁰.

Vorbind de centre de olărie, tipare, forme de vase, ajungem și noi la ceea ce s-a remarcat de multă vreme, și anume lipsa dacă nu a unei monografii pentru ceramica de o anumită factură sau pentru o zonă mai mare a Daciei intracarpatică, măcar a unor studii despre ceramica din principalele așezări. Cunoașterea ei ar explica multe aspecte din dezvoltarea economică a așezărilor respective, și coroborarea unor astfel de date ar furniza la scara întregii Dacii aspecte revelatoare pentru dezvoltarea ei economică în diferite perioade ale stăpînirii romane.

Atenția care se acordă în ultimul timp ceramicii din diferite puncte ale Daciei a adus cu sine publicarea unor materiale inedite și interesante aflate în depozitele muzeelor încă în cantități considerabile, a scos la iveală tipuri noi de vase sau a completat pe cele cunoscute²¹.

Este cazul și a unei alte categorii de ceramică, ansele ornamentate aparținînd vaselor de formă Drag-39, incluse de specialiști în categoria vaselor *terra sigillata*. Aceste vase în formă de tavă-*lanx* — au fundul plat — oval sau rotund, iar pereții oblici se termină cu buze îndoite orizontal în afară, iar la capete au torți lățite. Atît buzele cît și torțile sînt decorate cu motive în relief. În cazul nostru ambele fragmente de tăvi sînt dintr-o pastă cărămizie cu angobă roșie, unul decorat cu caneluri și alveole, o vultură marcînd marginea interioară a torții (fig. 5/1) iar celălalt fragment decorat cu vrejuri de viță de vie și struguri este un reușit exemplar atît în ceea ce privește tehnica de execuție, cît și motivistica ornamentului (fig. 5/2).

Această formă de vas nu a făcut nici ea excepție de la situația prezentată mai sus, așa încît în momentul în care Gh. Popilian publica cunoscuta monografie asupra ceramicii romane din Oltenia, nu se cunoșteau analogii de tăvi — *lanx* — în Dacia intracarpatică. Piese asemănătoare cu cele două descrise mai sus s-au găsit la Potaissa atît la *cella vinaria*²², cît și în castru, iar cele cunoscute de la Romula și Draja de Sus²³ li se adaugă cele publicate recent de la Apulum²⁴.

Dacă facem o comparație între exemplarele pe care le cunoaștem pînă în acest moment din Dacia, constatăm maniera diferită de decorare a platourilor — tăvi de la Romula de cele descoperite la Apulum și Potaissa, aceasta din urmă prezentînd similitudini cu cele descoperite la Apulum. Este firesc acest lucru, dat fiind faptul că Romula, ca și întreaga Dacie sudică de altfel, se găsea sub sfera de influență a Moesiei inferior²⁵, în timp ce pentru Dacia intracarpatică orientarea „culturală” merge spre provinciile apusene ale Imperiului.

Apropierile între Potaissa și Apulum merg atît în ceea ce privește forma elipsoidală a vaselor — tăvi și deci și a anselor care s-au mai

²⁰ Amabilă informație I. Mitrofan.

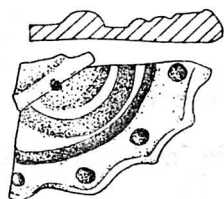
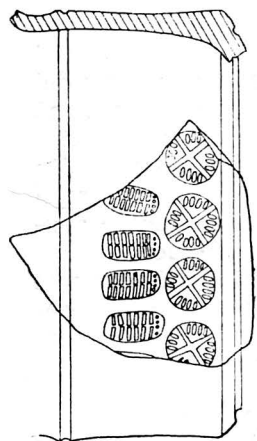
²¹ D. Isac, în *Acta MP*, I, 1977 p. 155—172; A. Cătiș — M. Bărbulescu, în *Acta MN*, XVI, 1979, p. 102—120; A. Soroceanu, în *Acta MN*, XVI, 1979, p. 551—576; D. Isac și colab., *op. cit.*, p. 225—263.

²² A. Cătiș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 109, fig. 5/13.

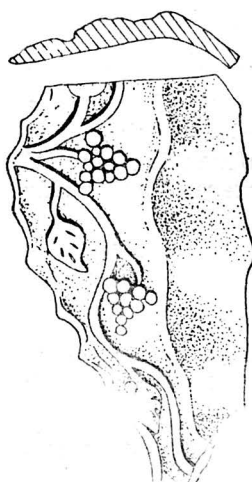
²³ G. Popilian, *op. cit.*, p. 59 sq., pl. XXVI, Gh. Ștefan, în *Dacia*, 11—12, 1945—1947, p. 127, fig.

²⁴ D. Isac și colab., *op. cit.*, p. 235 sq., pl. VIII, 59—61.

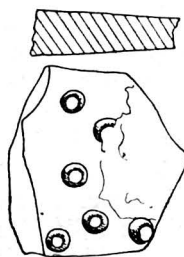
²⁵ G. Popilian, *op. cit.*, p. 60.

2

1

5

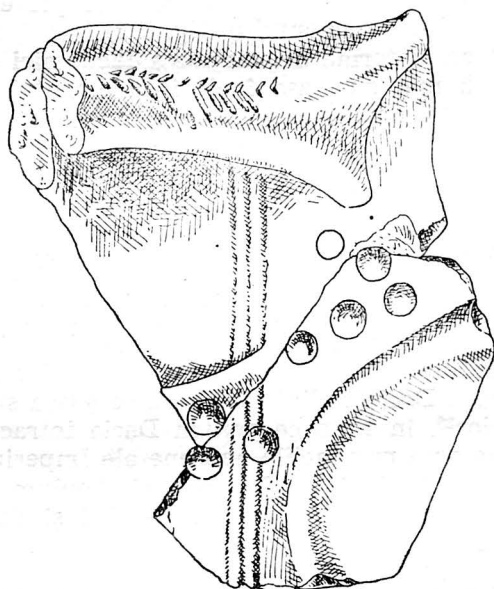
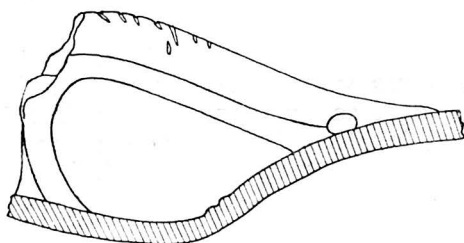

Fig. 5. Ceramică decorată.

păstrat din ele, cît și ca motive care compun decorul, și anume folosirea pentru vasele de la Potaissa a motivelor florale și geometrice ca și în cazul a două din cele trei piese de la Apulum, deci a unor elemente de decor simple.

Execuția tăvilor descoperite la Potaissa, atît de îngrijite și perfecte, precum și calitatea pastei ne fac să presupunem o îndelungată practică la care meșterii olari au ajuns în confecționarea unor asemenea exemplare. Cît despre proveniența lor din atelierele locale nu avem nici o dovadă în acest sens, tiparele descoperite indicînd alte categorii de vase care se lucrau la Potaissa. Dacă cercetările viitoare vor confirma că ele se confecționau pe loc și nu provin dintr-un alt centru ceramic atunci vom avea confirmarea pentru încă o formă de vas lucrată de olarii de la Potaissa.

În categoria ceramicii decorată cu figuri aplicate în relief am cuprins un fragment dintr-o oală de mari dimensiuni, din pastă cărămizie, bine arsă, cu vopsea roșie, pe corpul căreia sînt aplicate ca decor un vrej de viță de vie și boabe de struguri. Nervura mediană a toții este tăiată de niște incizii unghiulare. Deocamdată este singurul vas decorat în această tehnică, descoperit la Potaissa (fig. 5/4).

În așezarea de pe malurile Arieșului întîlnim ca element decorativ vrejurile de viță de vie și struguri, nu numai pe vase ci și pe monumentele sculpturale cum sînt: un fus de coloană²⁶, un coronament în formă de trunchi de piramidă și un monument funerar²⁷ și evident pe reliefurile dyonisiace²⁸.

În categoria ceramicii șampilate sînt incluse fragmente din pastă cărămizie și cenușie, fină sau zgrunțuroasă; cele din pastă cărămizie de diferite nuanțe sînt cu vernis de culoare roșie de nuanțe diferite, mergînd pînă la maroniu aplicat în exteriorul lor. Elementele de decor sînt variate și ocupă de regulă partea centrală a pereților vaselor — cele mai multe fiind de tipul castroanelor.

Motivele care se întîlnesc pe un castron din pastă fină cenușie (fig. 6/4) sînt dispuse în șiruri orizontale astfel: rozetele înscrise în semicercurile din zona centrală sînt încadrate de cîte un șir de semicercuri formate din liniuțe, pentru ca ultimul registru să fie compus doar din rozete simple. Pe un alt vas păstrat tot fragmentar (fig. 6/3) se întîlnesc aceleași motive și din cît s-a păstrat putem presupune că și dispoziția motivelor decorative este identică. Rozete de acest tip întîlnim și pe un fragment de vas de la Ilișua²⁹.

Pe un fragment de vas de mari dimensiuni (comparativ cu restul ceramicii șampilate (fig. 6/1) lucrat din pastă cărămizie zgrunțuroasă se întîlnesc două șiruri de ove dispuse în linie orizontală, rozete și un brîu de frunze realizate sub forma unor incizii unghiulare, în timp ce pe un alt fragment (fig. 6/2) alături de alveole alungite incizate în pasta crudă înainte de ardere, se găsesc cerceulețe mici concentrice. Cerceulețele sînt prezente și pe un perete de vas din pastă cărămizie (fig. 5/5), la fel

²⁶ M. Jude — C. Pop, *op. cit.*, p. 21, pl. XX/1.

²⁷ *Ibidem*, p. 16, pl. XIII/2; p. 28, pl. XXIX/1.

²⁸ A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, pl. III, fig. 4; C. Pop — Z. Milea, *op. cit.*, p. 191 sq., fig. 2; I. Tigăra, în *ProblMuz*, 1960, p. 204 sq., fig. 7.

²⁹ V. Christescu, *op. cit.*, pl. IV, fig. 1.

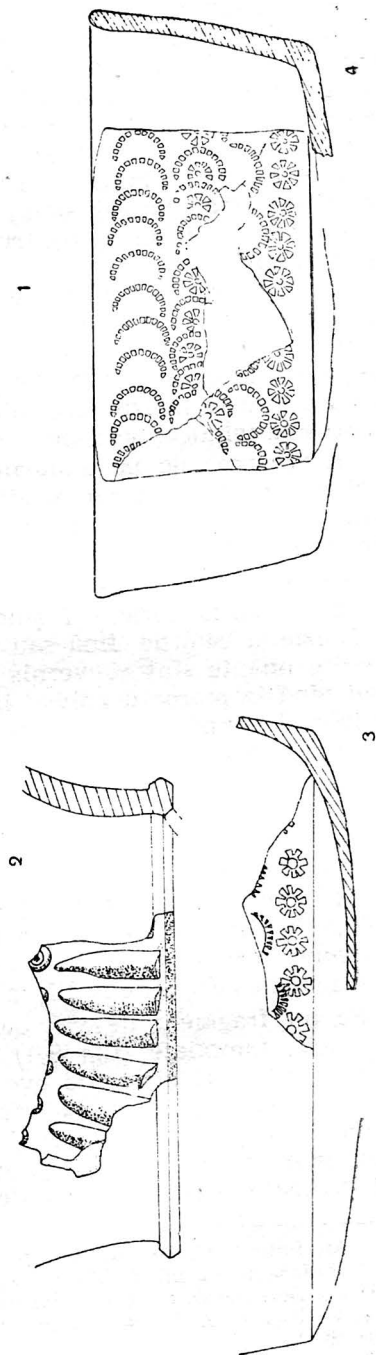
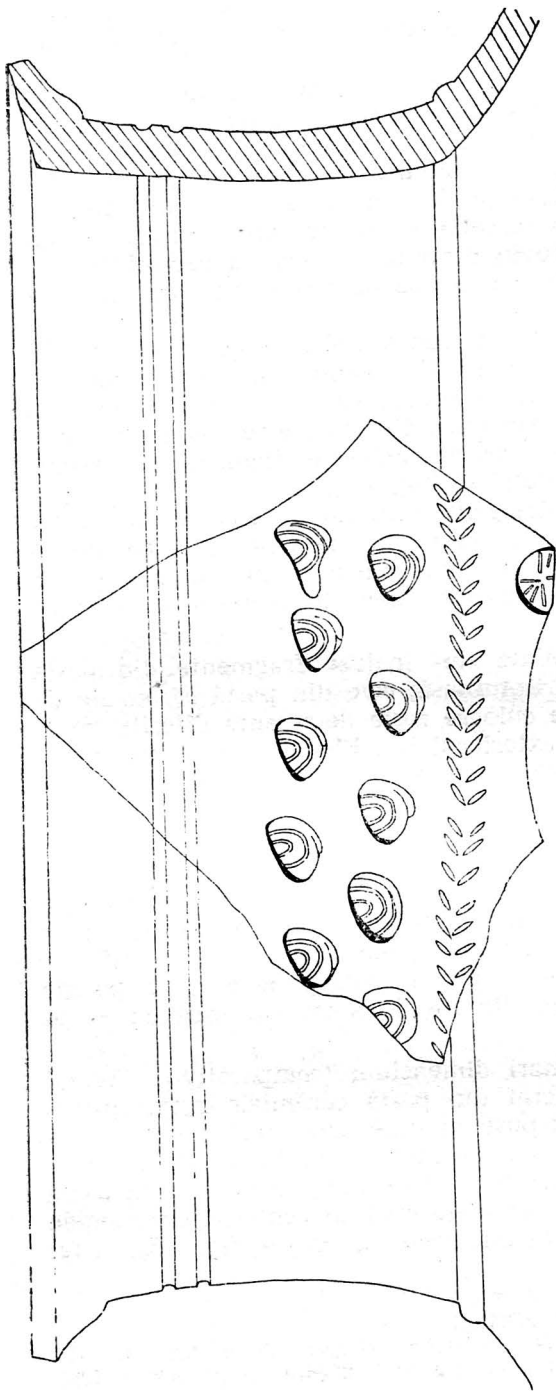

Fig. 6. Ceramică ștampilată.

cum se întîlnesc pe fragmente provenind de la *cella vinaria* și pe un fragment provenind din castrul de la Buciumi³⁰.

Pe două fragmente de vas (fig. 7/3, 4) se află un motiv rar întîlnit și pentru care nu cunoaștem analogii, și anume o potcoavă înconjurată de perle. Interesant de remarcat că acest motiv este aplicat atît pe un vas din pastă cenușie cît și pe un vas din pastă cărămizie, fapt ce denotă cu claritate prezența unui *sigillum* cu acest motiv în atelierele de olărie de la Potaissa, meșterii aplicîndu-l pe vasele pe care le produceau, indiferent de culoarea pastei, deci o adevărată serie de produse purtau acest motiv decorativ pe ele. Este deci fără îndoială un motiv tipic acestui centru de olărie, ceea ce-l ajută să se individualizeze în comparație cu alte centre de olărie din Dacia romană, și totodată considerăm că exprimă și numărul destul de mare de vase șampilate care se produceau.

Pe un perete de vas (fig. 5/3) apar ca motive decorative cerceulețe formate din liniuțe avînd în mijloc o „cruce“, iar al doilea motiv e constituit din două șiruri de liniuțe dispuse într-un chenar oval. Elementele decorative de pe acest fragment nu le mai întîlnim pe restul ceramicii șampilate descoperite la Potaissa. Alături de ceramica șampilată am inclus și două fragmente de vase decorat cu alveole (fig. 7/1) unul, iar celălalt cu linii și semicercuri (fig. 7/2) motive decorative realizate prin incizare.

Datarea ceramicii prezentate o putem face pentru *terra sigillata* de import între 145—190, și cu ajutorul analogiilor tipologice în sec. II—III e.n. pentru celelalte categorii ceramice. Este perioada în care Potaissa a cunoscut o impetuoasă dezvoltare economică socială și cultural-artistică, așezarea devenind unul din orașele importante ale Daciei romane.

Trecere la ceramica provincială o vom face prin referiri la o primă categorie de vase și anume la oale. Oalele — *olla* sînt din pastă fină galben-cărămizie, unele cu urme de vopsea roșie, în timp ce altele sînt lucrate dintr-o pastă cenușie-zgrunțuroasă. O notă aparte fac pereții de vase și oala din pastă cenușie-negricioasă cu urme de ardere secundară, dar lucrată cu mîna (fig. 21/1). Cele mai multe dintre oale sînt fără toartă, așa încît nu am stabilit tipurile în funcție de acest element. În stabilirea tipurilor acestei categorii de vase s-a avut în vedere forma oalei și profilul buzei.

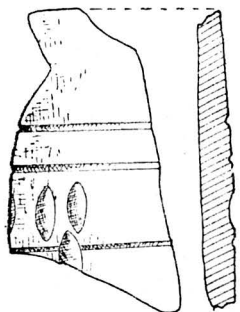
Tipul I cuprinde o singură piesă (fig. 8/4), o oală din pastă gălbuie cu stropi de vopsea maronie, cu buza îngroșată și întoarsă în afară cu toartă semicirculară orizontală aplicată pe umărul vasului și sprijinită sub buză. Gîtul este scurt și corpul bombat. Prin dimensiuni ea intră în categoria recipientelor de mare capacitate, care însă din păcate este păstrată fragmentar. Cu un profil simplu în aparență, ea are analogii cu un exemplar din pastă cenușie descoperit la Cristești³¹ și altul din Renania — care însă nu are toartă³².

Tipul II are oale din pastă gălbuie și cenușie zgrunțuroasă cu buza groasă, rotunjită și răsfrîntă, gîtul scurt și corpul bombat (fig. 8/2).

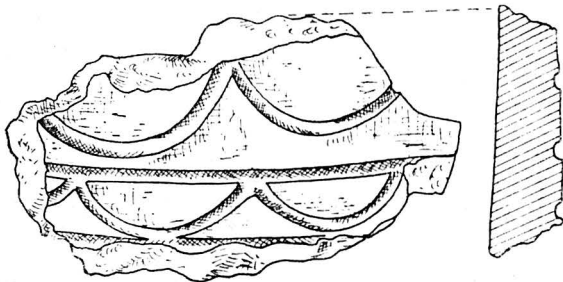
³⁰ A. Cătiuaș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 109, fig. 5/8, 9; E. Chirilă — N. Gudea — V. Lucăcel — C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 46, pl. XXXV/6.

³¹ D. Popescu, *op. cit.*, p. 178, fig. 113/13.

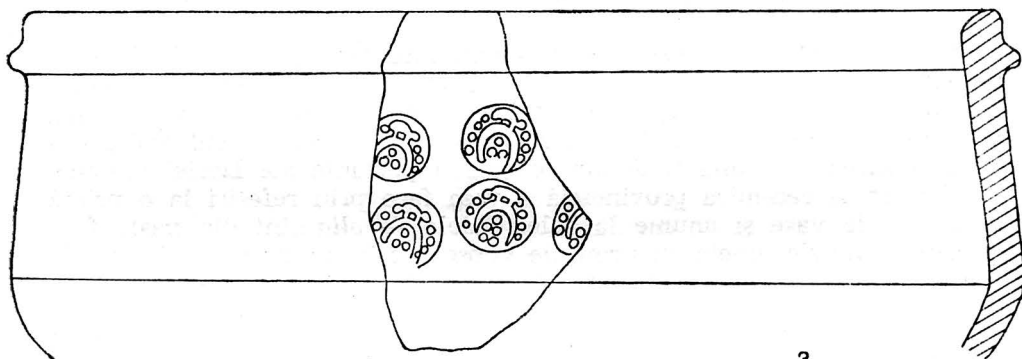
³² E. Gose, *Gefäßtypen der römischen Keramik in Rheinland*, Köln, 1976, pl. 53/530.

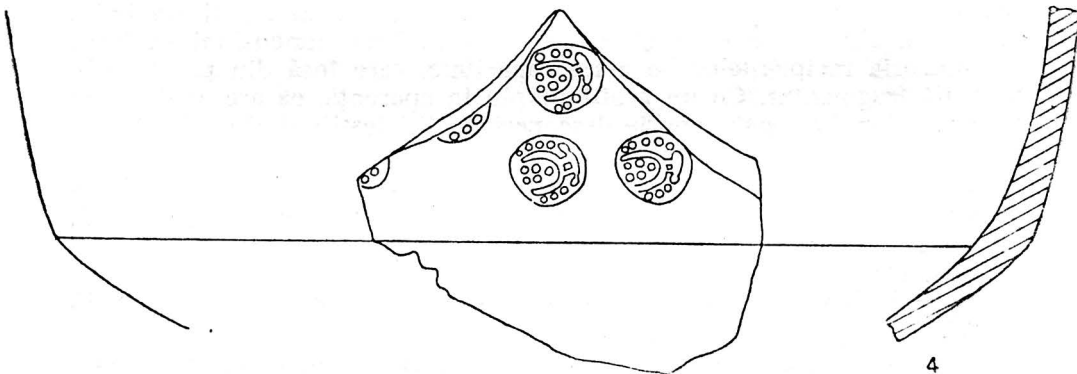
1

2

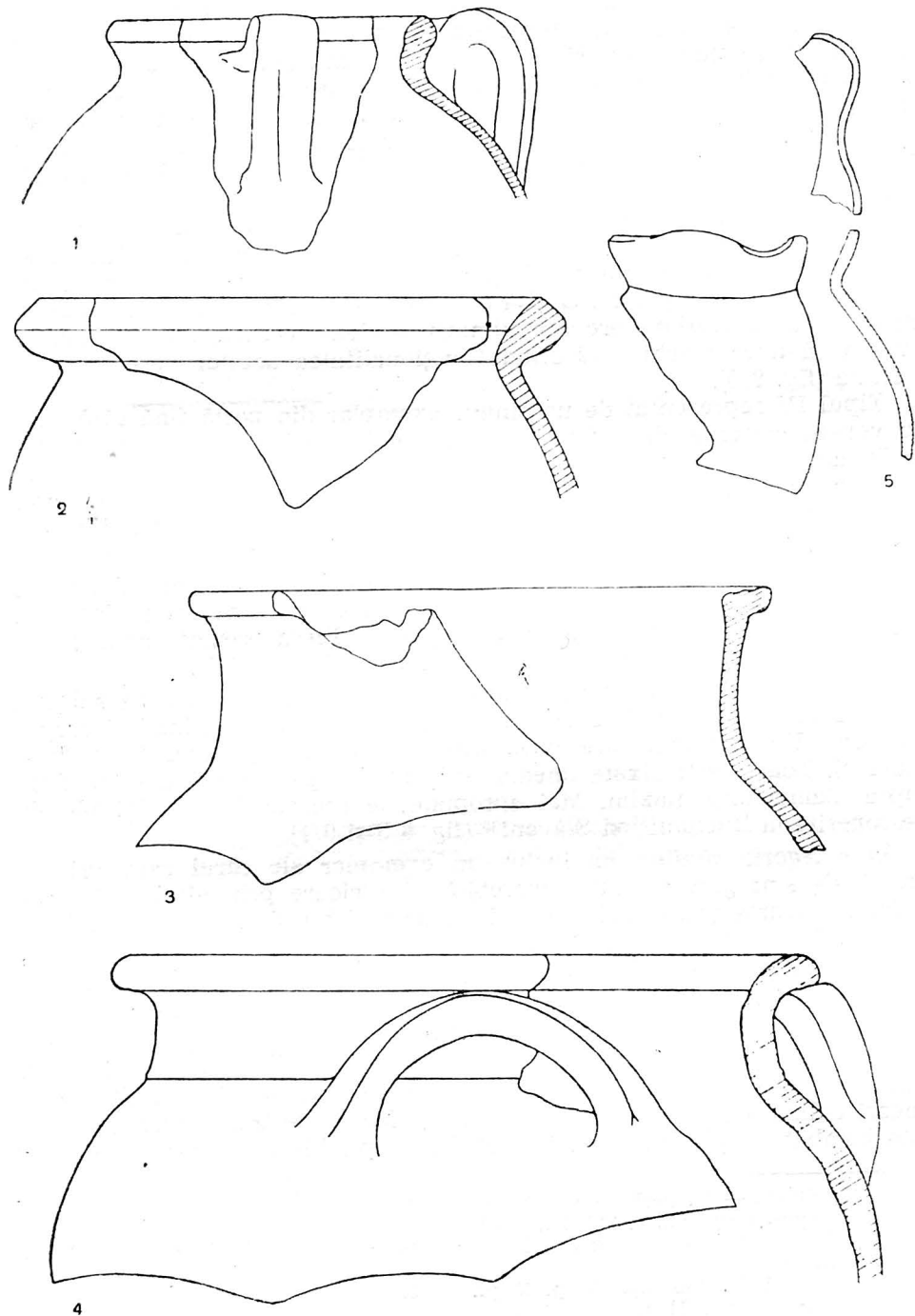

3

4

Fig. 7. Ceramică decorată.

Fig. 8. Oale.

Analogii găsim în materialul ceramic din *cella vinaria* de la Potaissa³³ și printre vasele provenind din săpăturile de la Cristești³⁴. O oală din pastă cărămizie (fig. 9/4) reprezintă o variantă a acestui tip. Ea are buza subțire puțin răsfrintă, gîtul marcat doar de o canelură, bombarea corpului începînd imediat sub buză, așa încît diametrul maxim este în partea superioară a vasului. Fundul vasului este ușor concav, iar în interior se observă „creste” provenite din modelarea vasului la roată. Oala poate fi asemănătoare cu vase de această formă descoperite în Oltenia.

Tipul III include oale cu toartă sau fără, din pastă cărămizie, zgrunțuroasă cu buza ușor evazată, de fapt mai mult dreaptă cu marginea rotunjită, cu șanțuire interioară, gît scurt și corpul bombat. Toarta are o canelură (fig. 8/1 și 9/2). O altă oală din care s-a păstrat doar un fragment cu buză treflată are aproximativ aceleași caracteristici și presupunem că avea toartă dată fiind funcționalitatea acestor vase cu gura treflată (fig. 8/5).

Tipul IV reprezentat de un singur exemplar din pastă fină cărămizie cu vopsea maronie, de o formă mai deosebită față de tot ce cunoaștem la Potaissa, ea provenind din orașul antic, întrucît în castru avem un vas asemănător. Oala are buza și gîtul drepte iar corpul bombat este marcat de mai multe caneluri. Piesa prezintă analogii cu cea descoperită în Pannonia³⁵. (fig. 9/3).

Tipul V cuprinde un singur exemplar — oală cu trei torți din pastă fină cărămizie, cu buza ușor întoarsă orizontal, cu șanțuire în interior, gîtul înalt, corpul piriform și fundul profilat. Piesa prezintă analogii cu un exemplar descoperit în castrul de la Buciumi³⁶ (fig. 9/5).

Tipul VI include piese mai deosebite ca formă. Ele au buza subțire, aproape dreaptă, delimitată de gît printr-o canelură, gîtul înalt și corpul piriform. Un exemplar are buza întoarsă orizontal, decorată cu două caneluri. Toarta este fixată imediat sub buză și pe umărul vasului, deasupra diametrului maxim. Mai apropiate de această formă sînt piesele descoperite la Buciumi³⁷ și Slăveni³⁸ (fig. 8/3 și 9/1).

În categoria *cănilor* am inclus un exemplar ale cărui caracteristici principale sînt gura treflată, deosebită de ulcioare prin gîtul mai scurt și larg și toarta prinsă sub buză și pe umărul vasului. O piesă similară s-a găsit la Buciumi³⁹ (fig. 10/9).

Ulcioarele — *urceus* sînt din pastă galben-cărămizie, cu pereții acoperiți parțial de vopsea maronie, de diferite capacități. În clasificarea lor s-a avut în vedere forma buzei și a gîtului.

Tipul I cuprinde ulcioare cu una sau cu două torți, cu buza dreaptă, îngroșată, cu șanțuire interioară și caneluri în exterior. Ele au gîtul larg, uneori delimitarea dintre gît și corp fiind făcută de trei caneluri, corpul este bombat, torțile canelate, iar fundul drept. Piese asemănătoare s-au

³³ A. Cătiș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. III, fig. 6/7.

³⁴ D. Popescu, *op. cit.*, p. 178, fig. 113/11.

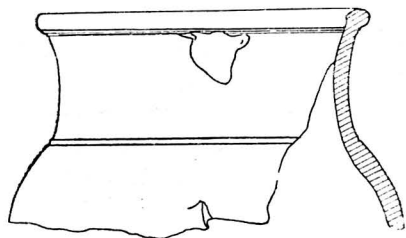
³⁵ E. Bonis, *Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, în *Diss Pann.*, II, 20, 1942, pl. IX/11.

³⁶ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 45, pl. IX, 3.

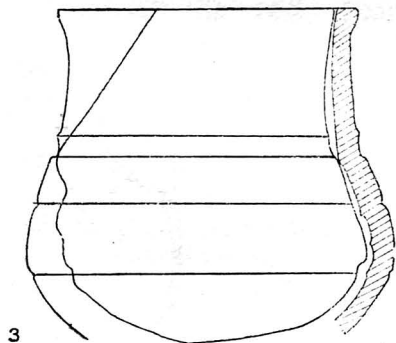
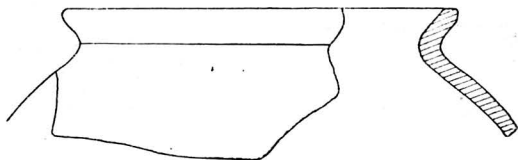
³⁷ *Ibidem*, pl. XXVII, 6.

³⁸ G. Popilian, *op. cit.*, p. 92, pl. XXXIX, 401.

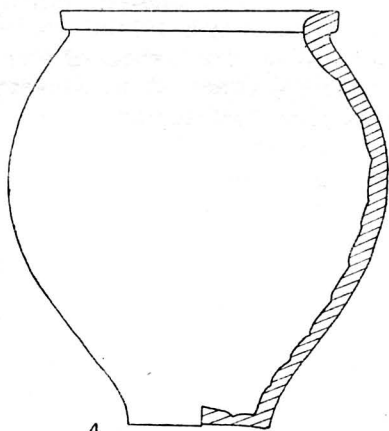
³⁹ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 51, pl. XXIX, 4.

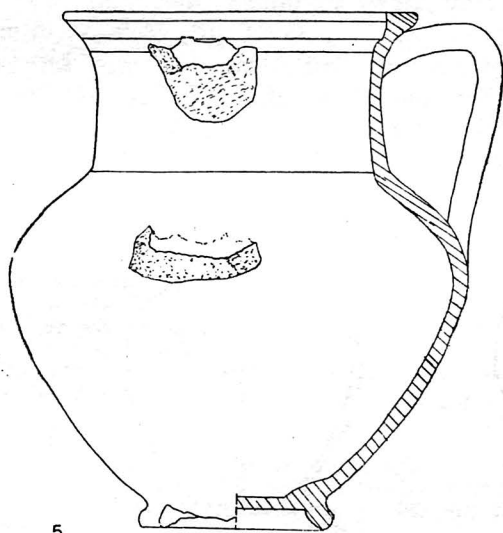
1

3

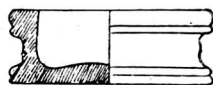
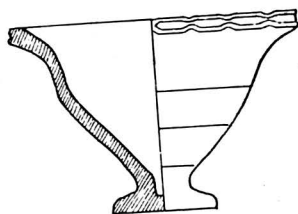
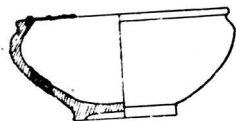

4

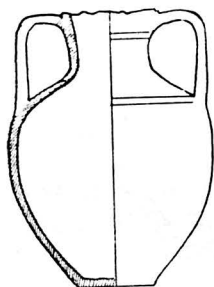
5

Fig. 9. Oale.

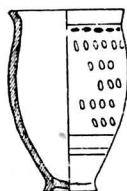

2

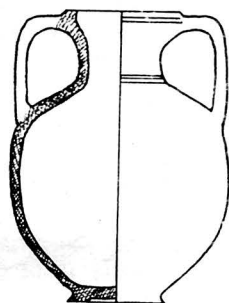
3

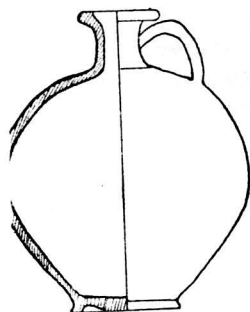
5

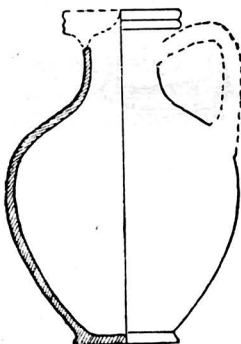
6

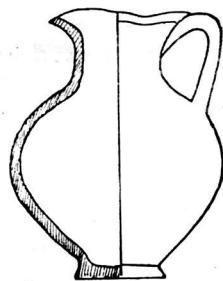
4

7

8

9

Fig. 10. Vase romane.

găsit la Potaissa în *celle vinaria*⁴⁰ și în castru, la Cristești⁴¹, Buciumi⁴², Romula⁴³, iar în cuprinsul Imperiului îl găsim la Novaesium și în *Rena-*
*nia*⁴⁴. (fig. 10/4, 8 și 11/2, 4).

Tipul II include ulcioare cu o toartă, cu buza subțire răsfrântă și rotunjită, gîtul scurt și subțire, corpul foarte bombat iar fundul profilat. Ulcioare de acest tip sînt numeroase în necropolele de la Potaissa⁴⁵ (fig. 10/7).

Tipul III este reprezentat de ulcioarele cu gura treflată gîtul subțire și strîmt și corpul piriform. Asemenea ulcioare s-au găsit și în castrul roman (fig. 11/1).

Tipul IV — sînt cuprinse în acest tip ulcioarele cu două torți canelate, de mari dimensiuni, cu buza răsfrîntă, netedă sau decorată cu caneluri, gîtul larg și corpul foarte bombat, fundul drept sau profilat inelar. Se aseamănă cu ulcioarele descoperite în castru și în *cella vinaria* de la Potaissa⁴⁶ (fig. 10/6). Foarte interesantă ni se pare descoperirea unui vas asemănător unei ploști din care nu s-a mai păstrat decît partea inferioară a alui („picioare“ și pereți). Vasul este din pastă cărămizie, cu vopsea roșie. În Dacia nu mai cunoaștem asemenea piese⁴⁷ (fig. 11/3).

Cănițele nu prea numeroase în cadrul materialului ceramic, totuși reprezentate prin cîteva exemplare, le-am inclus în două tipuri. Din primul tip fac parte exemplare cu o toartă, din pastă cărămizie zgrunțuroasă, de dimensiuni mici cu corpul bombat decorat cu coaste. Buza scurtă la unele exemplare este ușor evazată, unele avînd o șanțuire interioară iar altele nu. Fundul este plat iar toarta este prinsă imediat sub buză cu un capăt iar cu celălalt pe corp unde este diametrul maxim. Asemenea exemplare s-au mai descoperit și în alte puncte ale Potaissel, la Romula⁴⁸, fiind piese întîlnite atît în așezări cit și în necropole (fig. 12/1). Unul din exemplare este foarte mic și într-o asemenea direcție este orientat cu coastele, încît este vizibil că avem de-aface cu o piesă rebut a atelierelor de la Potaissa (fig. 12/2).

Un alt tip de căniță este din pastă fină gălbuie-cenușie, cu buza puțin răsfrîntă, corpul bombat și fundul plat sau ușor concav, unele cu o toartă, altele fără toartă (fig. 12/8). Mai deosebită este o căniță (fig. 12/5) fără toartă, care are pereții bombați unghiular, decorați cu alveole, iar fundul profilat. Pentru tipul descris găsim analogii la Buciumi⁴⁹ și Romula⁵⁰, iar mai îndepărtate în Pannonia⁵¹.

⁴⁰ A. Cătinaș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. III, fig. 7/2, 8, 10; 8/2.

⁴¹ D. Popescu, *op. cit.*, p. 172, fig. 108, 16.

⁴² E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 52, pl. XXIX. 2.

⁴³ G. Popilian, *op. cit.*, p. 96, pl. XLIII, 459.

⁴⁴ Ph. Filtzinger, *Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium*, în *Novaesium*, V, 1972, p. 13, pl. 21, 2; p. 64, pl. 68, 17; E. Gose, *op. cit.*, p. 137—409, 32, 38.

⁴⁵ I. Tigăra, în *ProblMuz.*, 1960, p. 203, fig. 5.

⁴⁶ A. Cătinaș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. III, fig. 8/1.

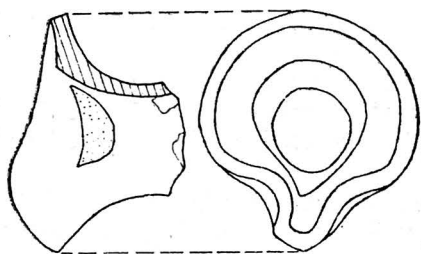
⁴⁷ Pentru cea mai bună analogie vezi F. Oswald — T. D. Pryce, *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London, 1966, p. 230, pl. LXXXV/5.

⁴⁸ G. Popilian, *op. cit.*, p. 106, pl. LVII, 656.

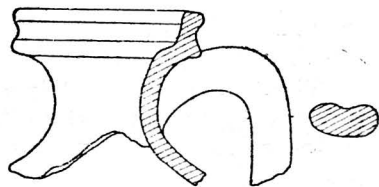
⁴⁹ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 44, pl. VII/14.

⁵⁰ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 104, pl. LIII, 569.

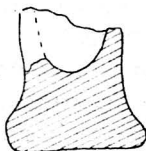
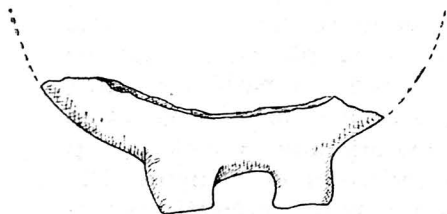
⁵¹ E. Bónis, *op. cit.*, pl. XVIII/8 și XIX/4.

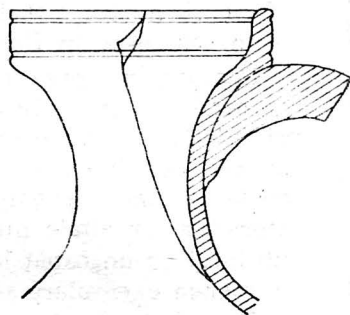
1

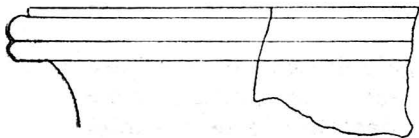
2

3

4

5

6

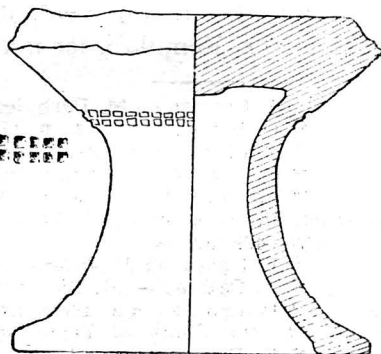

Fig. 11. Ulcioare, fructiere și ploscă.

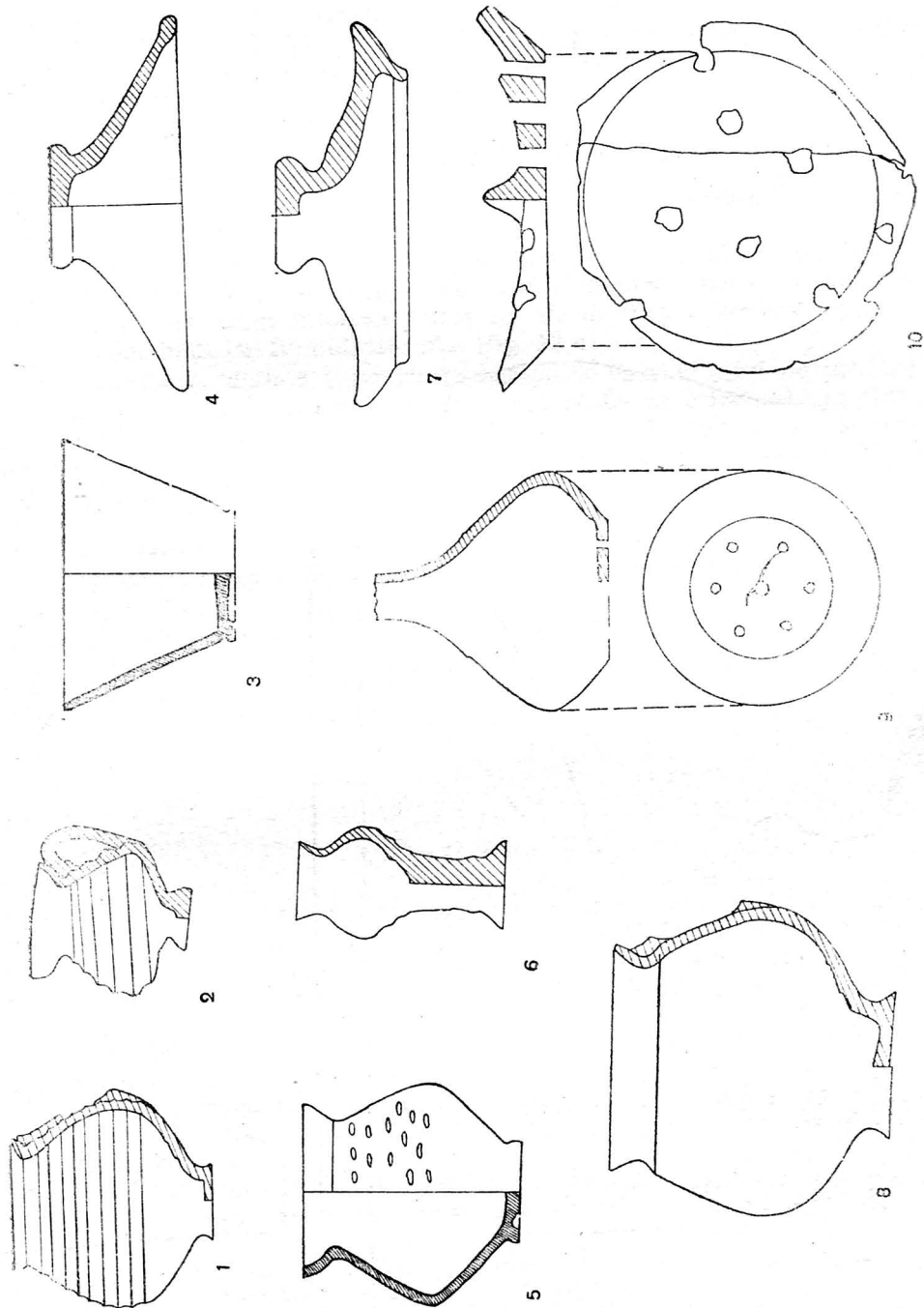

Fig. 12. Cănițe, cupe, capace, și strecurători.

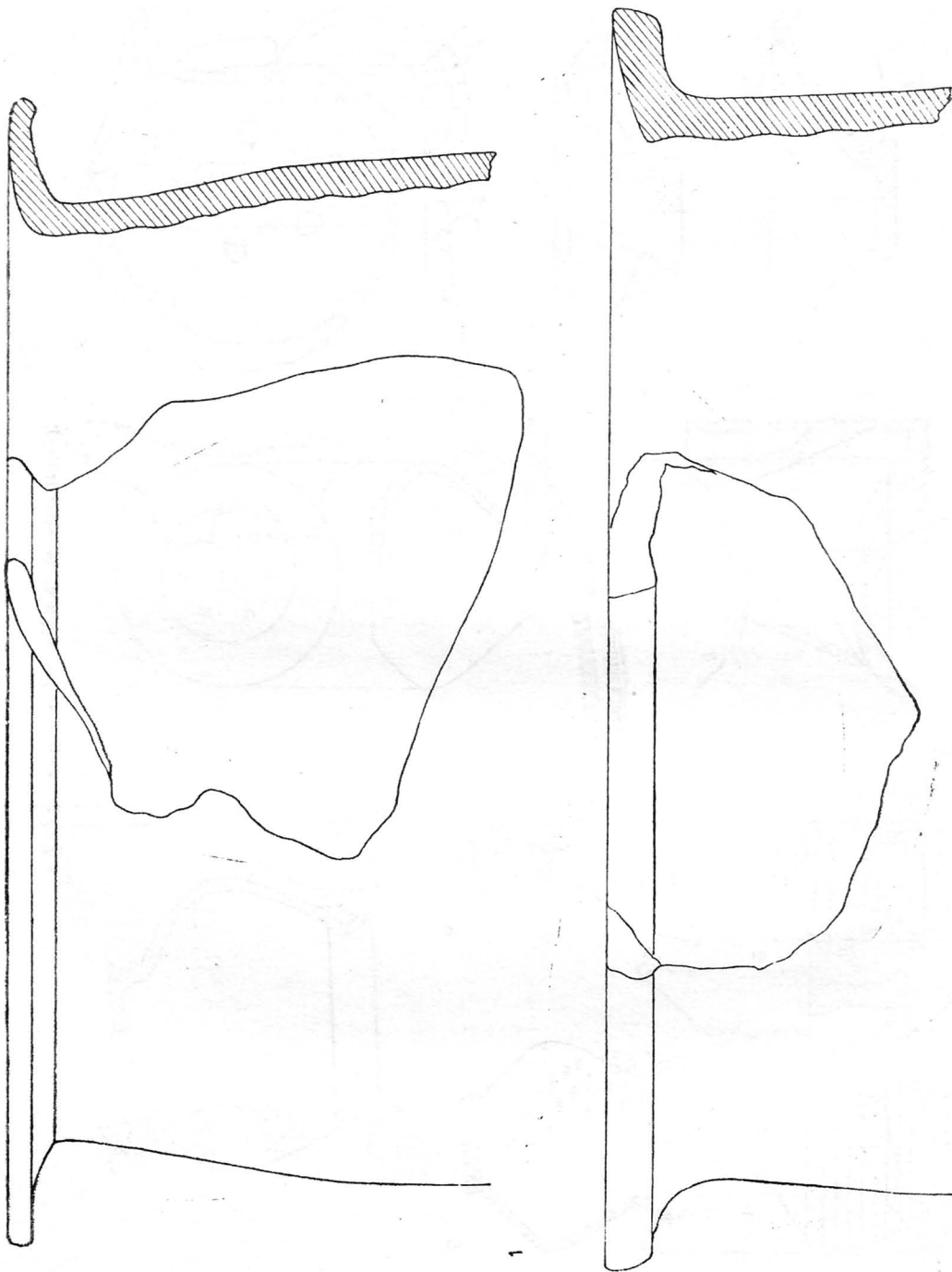

Fig. 13. Chiupuri.

Cupe — în această formă de vase am inclus cele câteva exemplare care însă sînt diferite ca formă, profil, dimensiuni, așa încît avem de-a face și aici cu mai multe tipuri.

Tipul I — din pastă fină cărămie, cu vopsea roșie, iar un exemplar are buza și peretele drepte și fundul profilat inelar. Piese asemănătoare s-au descoperit la Potaissa și în castru, la Drobeta⁵², dar avem analogii și la Novaesium⁵³ (fig. 12/3).

Tipul II — este din pastă fină cărămie cu buza puțin întoarsă în afară, corpul tronconic decorat cu alveole dispuse în mai multe rinduri. Piciorul acestui tip de cupă este scurt și inelar, analogii foarte bune găsind pentru ea la Stolniceni⁵⁴ (fig. 10/5).

Am mai cuprins tot la cupe, un vas din pastă cenușie zgrunțuroasă, înalt de 7,2 cm, de o formă mai deosebită și pentru care nu cunoaștem analogii. El are buza întoarsă puțin în afară, corpul bombat sprijinit pe un picior înalt iar fundul este plat (fig. 12/6).

Chiupurile — *dolium* cuprinse în categoria vaselor mari de provizii, sînt din pastă gălbuie și cărămie, cu buza răsfrîntă orizontal sau oblic, la un exemplar fiind răsfrîntă mai mult, corpul este bombat și pornește imediat de sub buza, iar la alte două se observă doar o ușoară bombare (fig. 13/1,2 și 14/1).

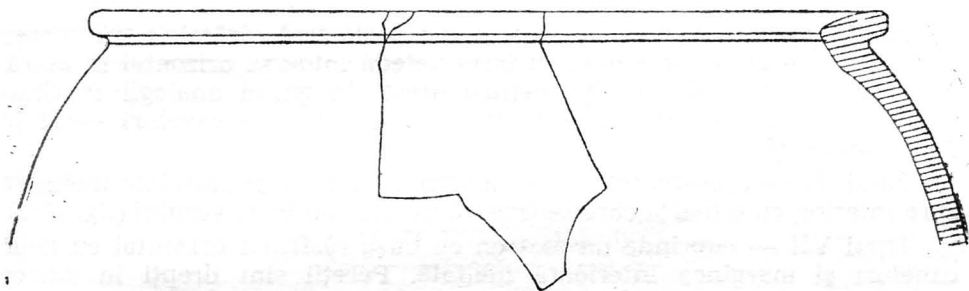

Fig. 14. Chiup.

Fructierele — *turibulum* sînt puține la număr, din pastă cărămie, cu buza decorată cu alveole și incizii, la una inciziile decorînd și piciorul. Una s-a păstrat aproape în întregime, avînd forma obișnuită, cu buza decorată cu alveole, piciorul scurt. Această categorie de vase se întilnește în toate așezările Daciei romane (fig. 10/2 și 11/5—7).

Castroanele — *acetabulum* — sînt cele mai numeroase în cadrul întregului material ceramic, deosebit de variate ca formă a buzei și peretelui, motiv care ne-a determinat să recurgem la stabilirea mai multor tipuri, care să grupeze pe cît posibil vasele care au cu aproximație aceleași caracteristici.

Tipul I este din pastă fină, cărămie cu vopsea roșie, cele mai multe, dar și din pastă cenușie fină, acestea neavînd buza rotunjită ci în partea

⁵² Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 109, pl. LVIII, 697. Este o imitație a formei 33 Dragendorff, vezi Oswald—Pryce, *op. cit.*, p. 179, pl. LI/15.

⁵³ Ph. Filtzinger, *op. cit.*, p. 29, pl. 51/2 — piesa de aici avînd însă fundul plat.

⁵⁴ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 113, pl. LX, 741.

superioară ea este teșită orizontal. Castroanele din pastă cărămie au buza îngroșată, răsrîntă în afară, subliniată uneori de o canelură, pereții oblici și fundul profilat inelar. Mijlocul vasului este marcat de o nervură mai subțire sau mai groasă care unește cele două părți ale lui. Este tipul de castron datat în sec. II și a fost găsit la Potaissa atît în *cella vinaria*⁵⁵, cit și în castrul legiunii a V-a Macedonica, la Cristești⁵⁶, Soporu de Cîmpie⁵⁷, Romula și Drobeta⁵⁸ (fig. 15/1—3).

Tipul II — din pastă cărămie cu vopsea roșie, buza răsrîntă și rotunjită marcată la bază de o canelură, pereții arcuiți. Sînt și piese din pastă fină cenușie. Analogii pentru acest tip sînt la *cella vinaria* de la Potaissa⁵⁹ și la Cristești⁶⁰ (fig. 10/1 și 17/5).

Tipul III — cuprinde castroane din pastă fină cărămie cu buza puțin îngroșată în afară uneori, corpul bombat și fundul inelar. Unul asemănător din pastă cenușie s-a găsit la *cella vinaria*⁶¹ iar altele la Romula⁶², și Cristești⁶³. Unele exemplare au ca decor sub buză una sau mai multe linii paralele adînc incizate, la fel cu vasul de la Slăveni⁶⁴ și Novaesium⁶⁵, iar un altul are ca decor pe perete alveole. (fig. 16/1—3).

Tipul IV — reprezentat de castroane mici din pastă galben-cărămie cu vopsea roșie deschisă, cu buza aproape dreaptă, decorată cu o canelură unele, în timp ce altele au buza simplă, dreaptă și fundul inelar. Analogii avem la Potaissa în castru, la Cioroiul Nou⁶⁶ și la Cristești⁶⁷ (fig. 16/4).

Tipul V — îl formează un castron din pastă fină cărămie, cu vopsea roșie-maronie pe ambele fețe, cu buza netedă întoarsă orizontal în afară, cu pereții pronunțați arcuiți. Pentru acest tip găsim analogii la Cristești⁶⁸ — cu deosebirea că la vasul de aici buza are caneluri — și la Novaesium⁶⁹ (fig. 17/3).

Tipul VI — reprezentat de un castron cu buza ușor răsrîntă înclinată spre interior, cu o toartă care se fixează numai sub buza vasului (fig. 17/2).

Tipul VII — cuprinde un castron cu buza răsrîntă orizontal cu două caneluri și marginea interioară înălțată. Pereții sînt drepecți în partea superioară cit se păstrează, imediat sub buză aflîndu-se aplicată toarta orizontală în forma literei M, cu o canelură mediană. O toartă de această formă întîlnim la un chiup descoperit în castrul roman de la Potaissa. La Novaesium și în Renania cunoaștem un vas de această formă însă fără de toartă⁷⁰ (fig. 17/4). O formă aparte care însă nu aparține nici

⁵⁵ A. Căținaș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 115, fig. 9/5—7.

⁵⁶ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 100, 10; fig. 103, 9, 12.

⁵⁷ D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie*, București 1976, pl. X. 1.

⁵⁸ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 118, pl. LXII — LXIII, 761—762, 771—792.

⁵⁹ A. Căținaș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 115, fig. 9/3, 4.

⁶⁰ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 101, 14; fig. 102, 8.

⁶¹ A. Căținaș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 115, fig. 9/1.

⁶² Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 123, fig. LXVII, 827.

⁶³ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 102, 19.

⁶⁴ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 123, pl. LXVII, 823.

⁶⁵ Ph. Filtzinger, *op. cit.*, p. 17, pl. 28/2.

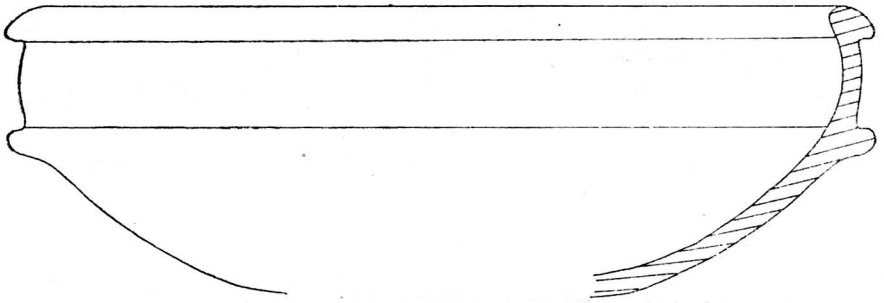
⁶⁶ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 123, pl. LXVII, 825.

⁶⁷ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 100, 27.

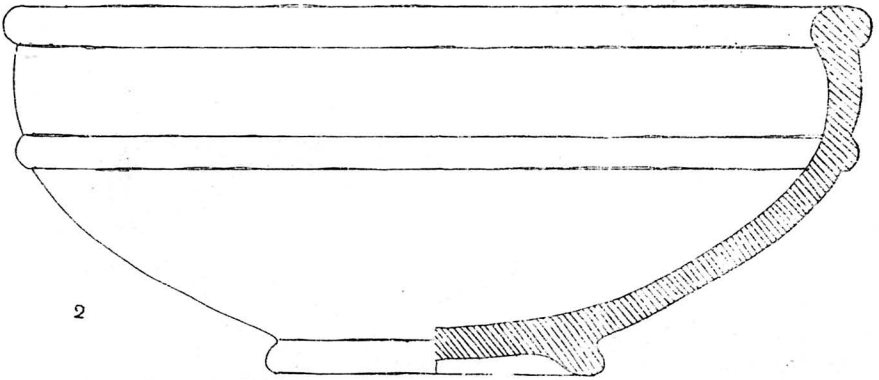
⁶⁸ *Ibidem*, fig. 100/20.

⁶⁹ Ph. Filtzinger, *op. cit.*, p. 65, pl. 70, 6.

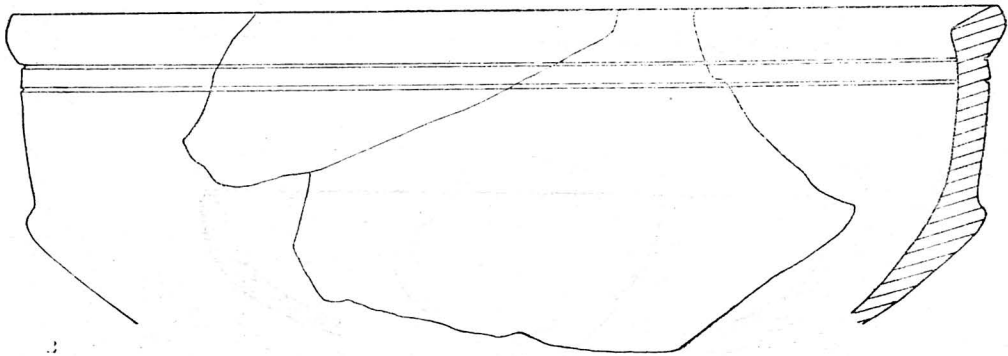
⁷⁰ *Ibidem*, p. 18, pl. 28/5; E. Gose, *op. cit.*, pl. 25, 334.

1

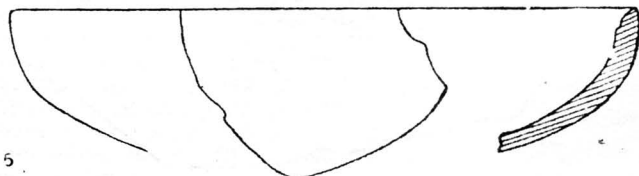
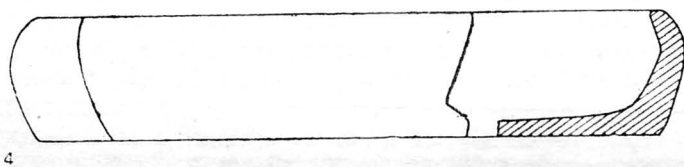
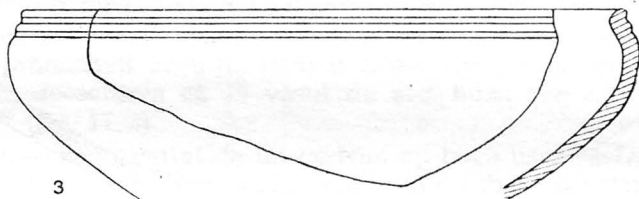
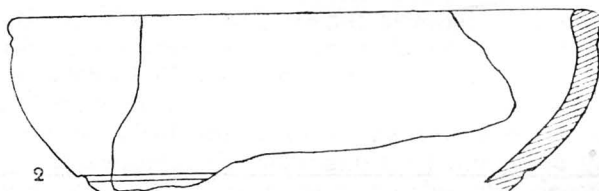
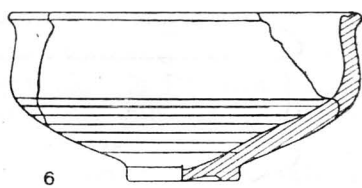
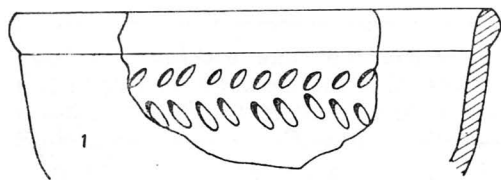

2

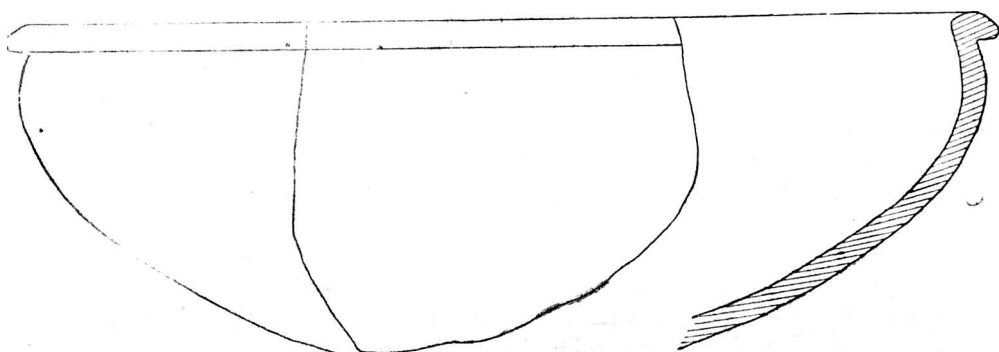
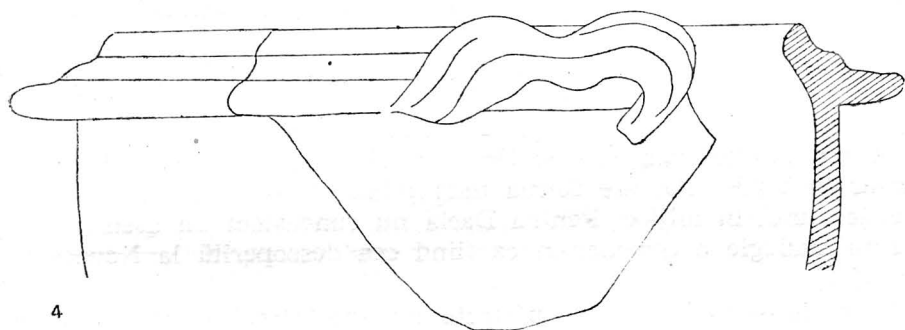
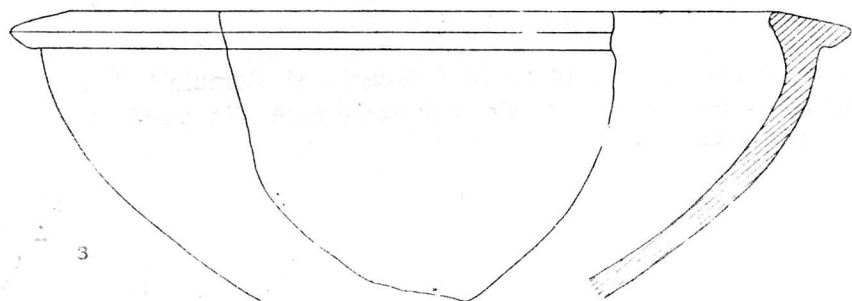
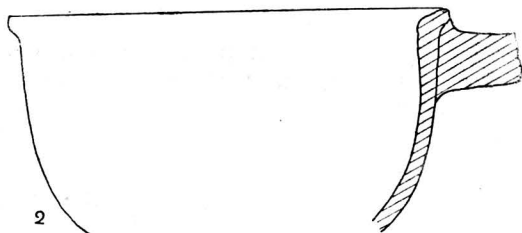

3

Fig. 15. Castroane.

Fig. 16. Castroane și tăvi.

Fig. 17. Castroane.

unui tip de castron prezentat îl constituie un vas (fig. 10/3) de o formă deosebită ceva între castron și tavă.

Farfuriile — *catinus* — sînt din pastă cărămizie, cu vopsea roșie, de bună calitate. Este cazul unei farfurii care are practicate pe marginea exterioară a buzei alveole, astfel că buza apare dantelată. Acest decor este completat cu caneluri (fig. 18/2). Celelalte exemplare au buza întoarsă orizontal în afară, mai lată sau mai îngustă, ea este profilată cu ajutorul canelurilor concentrice. Pereții în partea superioară sînt oblici, apoi bombați la unele piese, acestea fiind cuprinse într-un tip (fig. 18/1—3), în timp ce altele sînt cu buza și pereții oblici, buza marcată de două caneluri în interior, o nervură în exterior subliniind bombarea vasului (fig. 18/4). Un exemplar asemănător îl întîlnim la Cristești⁷¹. Sînt farfurii (tipuri de farfurii) întîlnite în castrul legiunii a V-a Macedonica, în așezările Daciei romane de la Cristești⁷² și Romula⁷³ (fig. 18/1—4).

Tăvile — *phiala* — sînt cele mai numeroase, din pastă galben-cărămizie cu vopsea roșie. Ele au pereții arcuiți în interior, sau oblici în afară, buza rotunjită uneori marcată în exterior de o canelură, iar fundul este plat. Deosebită este o tavă din pastă neagră-cenușie zgrunțuroasă — singura dealtfel din această pastă — cu buza întoarsă în exterior, decorată cu trei caneluri, pereții drepți și fundul plat (fig. 18/7). Pentru ea cea mai apropiată analogie o avem la Buciumi⁷⁴, o piesă asemănătoare găsindu-se și la Novaesium⁷⁵, în timp ce pentru celelalte tăvi întîlnim analogii la Buciumi⁷⁶, Cristești⁷⁷, Rîșnov⁷⁸, și Romula⁷⁹ (fig. 16/4, 5 și 18/5, 6).

Strecurători — *cribrum* — în număr de trei sînt din pastă gălbuie-cărămizie, fină, păstrîndu-se din ele doar fundul drept sau inelar prevăzut cu mai multe orificii (fig. 12/10). Acest tip are analogii cu o piesă provenind din colecția Teglás. Una din ele, din pastă cărămizie, fragmentar însă păstrată, are forma unei pîlnii cu șase orificii dispuse în cerc, iar unul în mijloc. Pentru Dacia nu cunoaștem un asemenea tip, singura analogie o considerăm ca fiind cea descoperită la Novaesium⁸⁰ (fig. 12/9).

Capacele — *operculum* — păstrate aproape întregi, ele sînt din pastă cărămizie dar și cenușie zgrunțuroasă, de formă tronconică, cu buza îngroșată în interior, unul din ele avînd buza arcuită spre exterior în timp ce prin arcuirea interioară permite fixarea ermetică a capacului pe vasul acoperit. Prin această dublă arcuire el se deosebește de piesele pe care le cunoaștem. Un asemenea tip îl întîlnim în Pannonia⁸¹ și la Novaesium⁸² (fig. 12/4, 7).

⁷¹ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 105, 20.

⁷² *Ibidem*, fig. 105, 2, 12.

⁷³ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 125, pl. LXX, 865.

⁷⁴ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 117, pl. XIX, 6.

⁷⁵ Ph. Filtzinger, *op. cit.*, p. 22, pl. 37/10.

⁷⁶ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 47, pl. XIX, 17.

⁷⁷ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 100, 5, 13; fig. III, 11, 13.

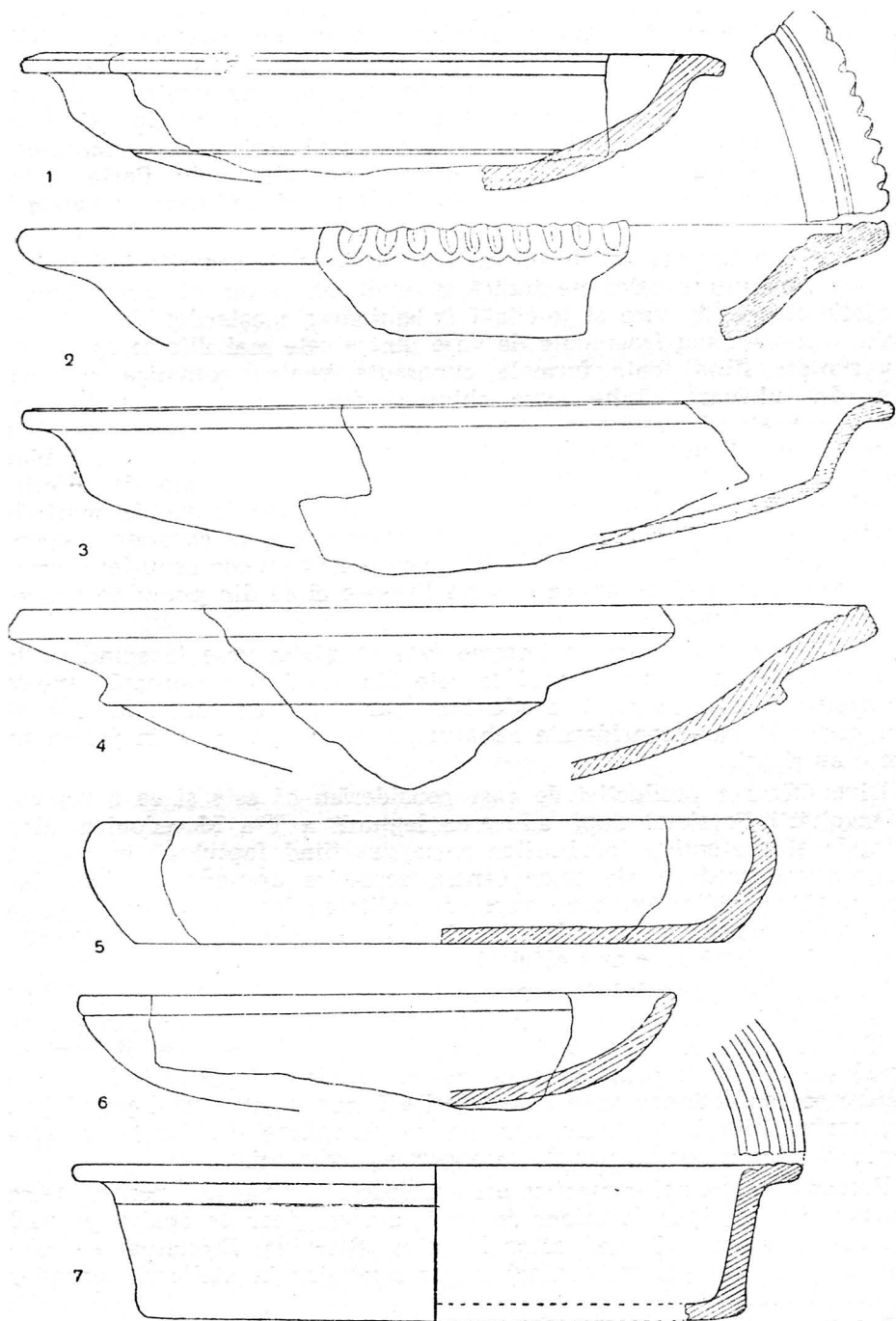
⁷⁸ N. Gudea — I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov, Cumidava*, 1971, pl. X, 7.

⁷⁹ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 126, pl. LXXI, 890—891.

⁸⁰ Ph. Filtzinger, *op. cit.*, p. 29, pl. 47/6—6a.

⁸¹ E. Bónis, *op. cit.*, pl. XIV/15; pl. XXXII/1.

⁸² Ph. Filtzinger, *op. cit.*, p. 29, pl. 48/5.

Fig. 18. Farfurii și tăvi.

Mortaria — cuprindem aici cele opt vase de dimensiuni mari, din pastă gălbuie sau cărămizie, mai fină sau zgrunțuroasă, uneori avînd marginea lată evazată, întoarsă în afară, cu un șanț circular care delimitează cele două laturi ale deversorului. Dat fiind faptul că în pasta acestui tip de *mortaria* sînt și pietricele mici, opinăm pentru utilizarea lor la sfărîmarea grăunțelor (fig. 19, 20/2). Pe lîngă acest tip există un altul, de dimensiuni mai mici, dintr-o pastă fină cărămizie, cu marginea mai îngustă și cu utilitate evident diferită de primul tip. Partea interioară a buzei *mortarium*-ului, mai înălțată, delimitează deversorul (fig. 20/1).

Această prezentare a tuturor formelor de vase descoperite la Potaissa în zona Dealului Zinelor ne indică diversitatea ceramicii confectionată în atelierele potaissense și totodată îndeminarea meșterilor de aici. Întîlnim aici vase sau fragmente de vase dintre cele mai diferite ca formă, reprezentate fiind toate formele cunoscute pentru ceramica romană: oale, căni, ulcioare, cănițe, cupe, chiupuri, fructiere, castroane, farfurii, tăvi, strecurătoare, capace, *mortaria* și o amforă care se întîlnesc într-o așezare romană dezvoltată cum era și Potaissa, toate cu un rol bine stabilit în cadrul gospodăriei romane (fig. 22). Sînt vase de diferite capacități, de la cele mai mici cupe și cănițe, pînă la vasele mari de provizii — chiupurile și amfora. Cît privește pasta, se constată preponderența ceramicii bine arse, cărămizii, comparativ cu cea cenușie; aceasta nu înseamnă însă că ceramica cenușie lipsește ci că din punct de vedere cantitativ e mai puțină.

O altă constatare care se impune este că găsim vase începînd de la *terra sigillata* de import și pînă la cele din pastă zgrunțuroasă cenușie sau neagră lucrate la roată, e adevărat, dar destul de rudimentar, după cum găsim și vase considerate rebuturi, care au fost arse în forma pe care o au și azi.

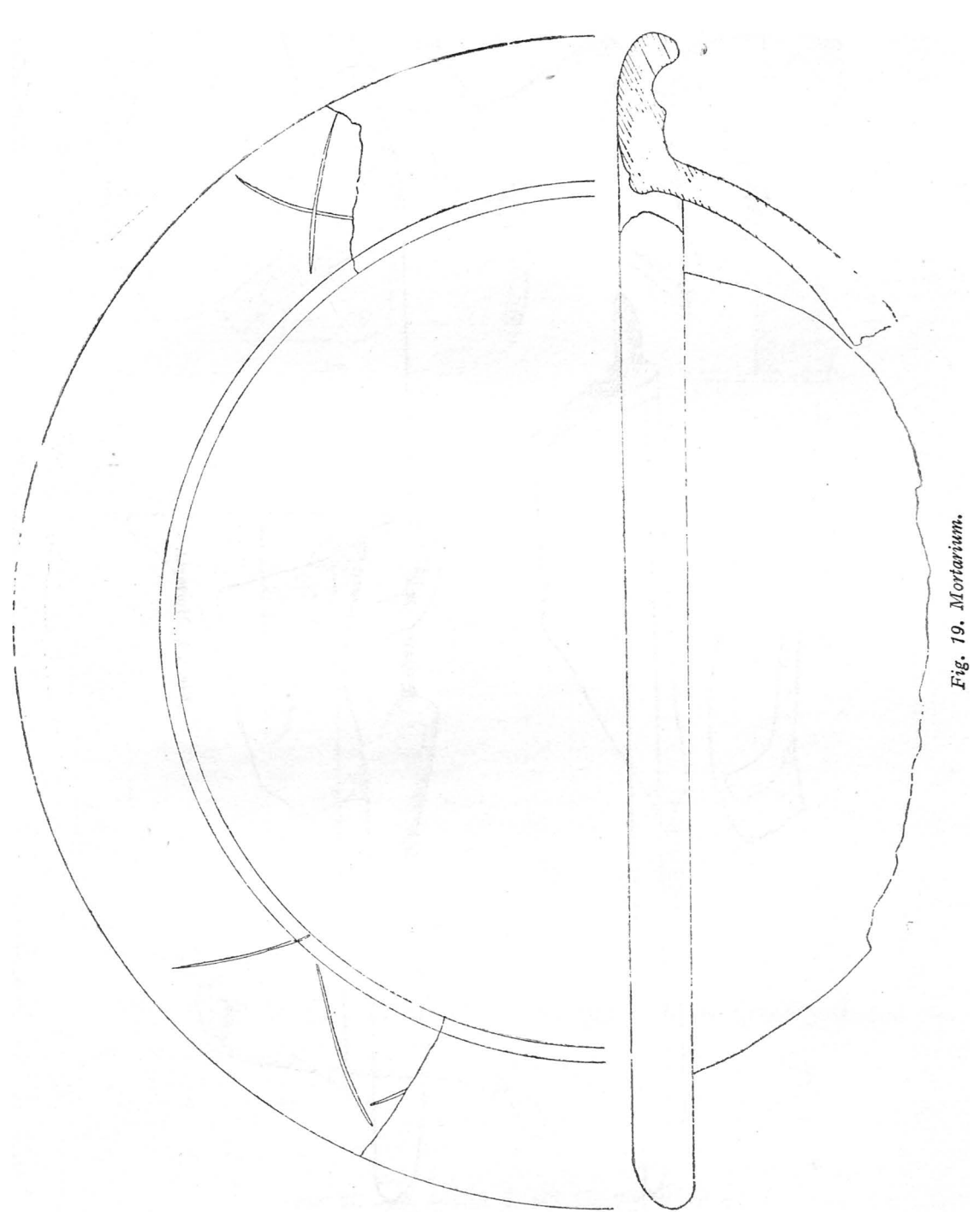
Diversificarea producției de vase considerăm că este și ea o urmare a dezvoltării Potaissiei după aducerea legiunii a V-a Macedonica, cînd cerințele și pretențiile locuitorilor cresc dat fiind faptul că în așezare ajung acum produse ale unor centre ceramice apusene și olarii iau cunoștință de noile tipuri de vase, de calitatea lor, ei încercînd și în bună parte reușind să se ridice la nivelul cerințelor în această ramură economică de bază care este olăritul.

Descoperirea grupului de cuptoare în această zonă a Potaissiei, alături de construcții în care s-au găsit piese finite sau semifinite din piatră, certifică dezvoltarea economică a acestui cartier al Potaissiei și implicit dezvoltarea orașului prin prezența meșterilor olari și pietrari. În aceste ateliere se confectionau vasele de diferite forme, pentru uzul populației, descoperite chiar în cuptoare, dar și vase șampilate și chiar *terra sigillata* locală, lucru demonstrat de descoperirea tiparului.

Prezența cuptoarelor pentru ars ceramică, a tiparului pentru *terra sigillata*, a unui tipar de minier de vas⁸³, a unui tipar de opaiț⁸⁴ purtînd ștampila cunoscutului producător M(anus) S(ervius) D(onatus) — care chiar dacă servea pentru confectionarea opaițelor în atelierul secundar

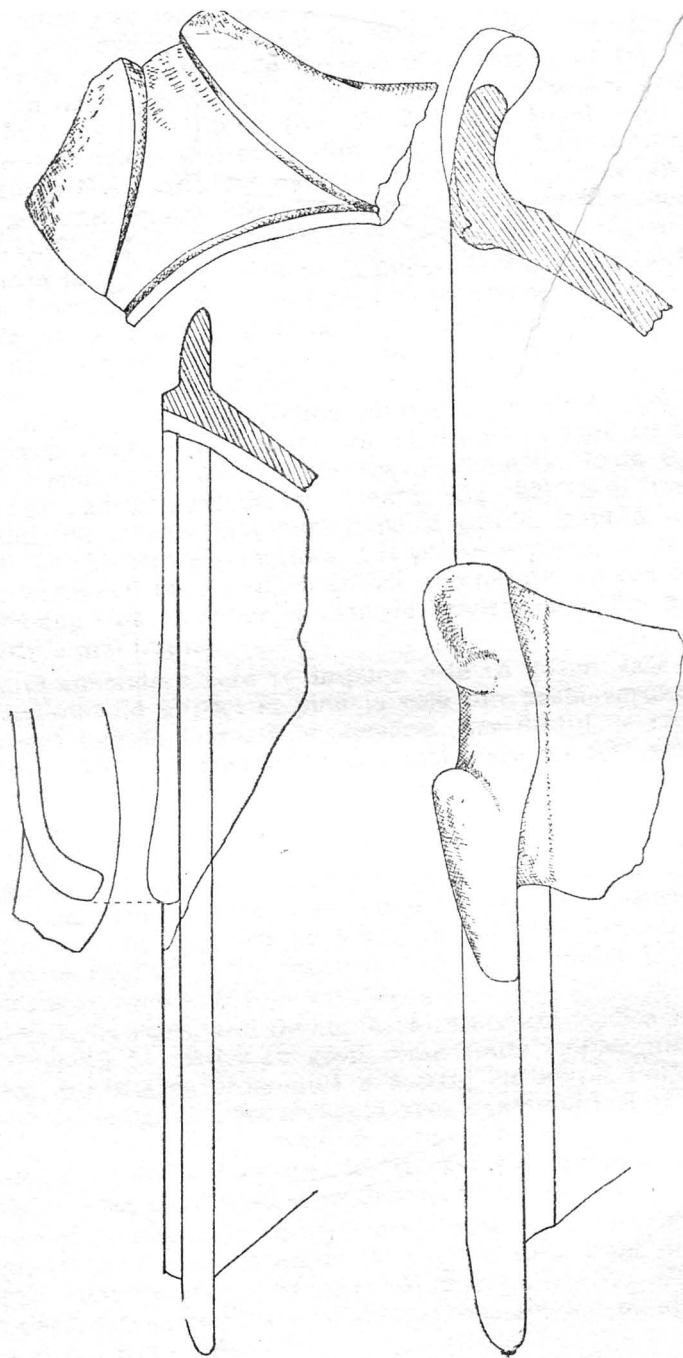
⁸³ I. Tigăra, în *ProblMuz.*, 1960, p. 204 sq.

⁸⁴ V. Christescu, *op. cit.*, p. 73, pl. VII, 2; M. Macrea, în *AISC*, V, 1944, p. 302 sq.

Fig. 19. Mortarium.

Fig. 20. Mortaria.

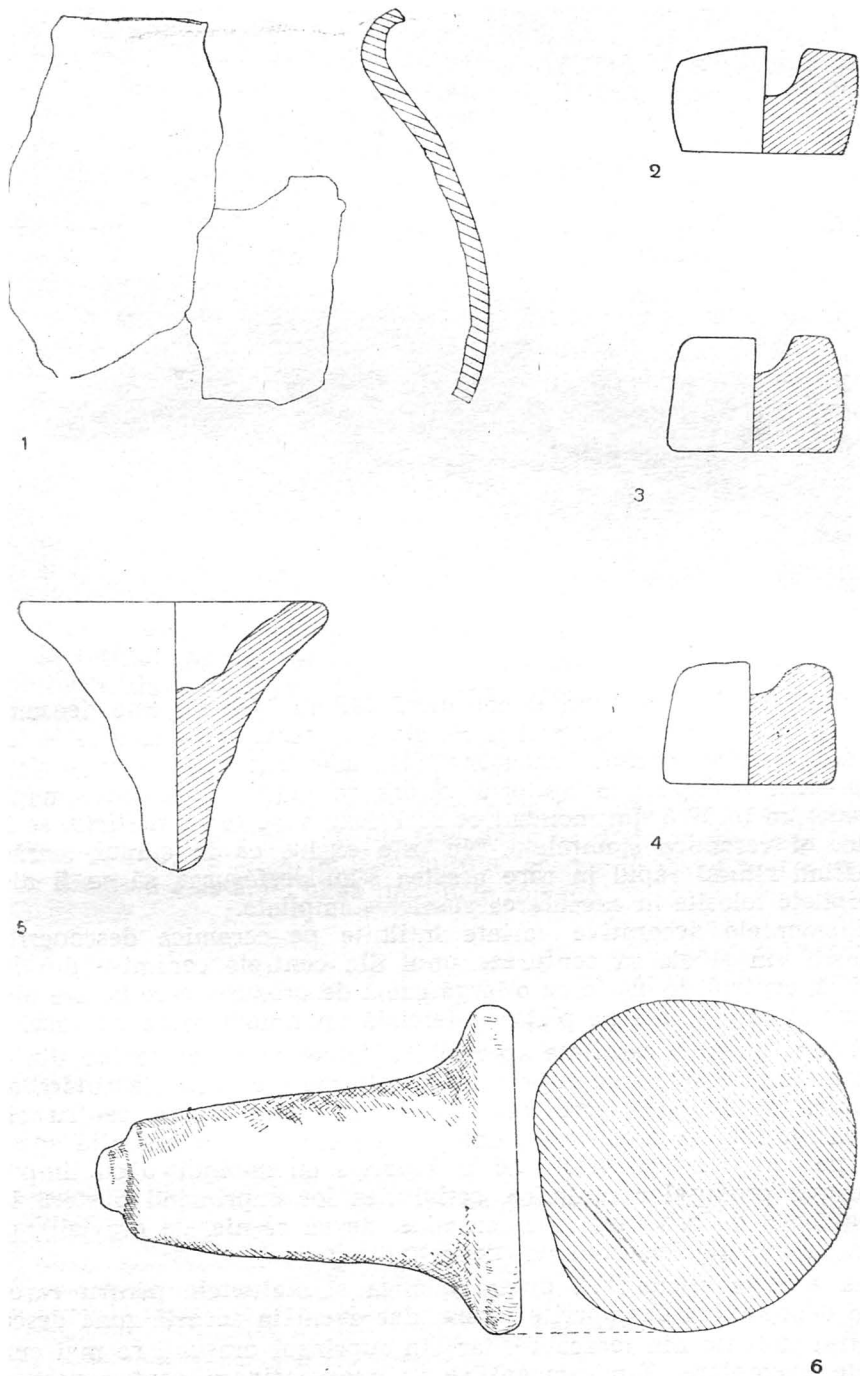

Fig. 27. Oală, amforă, jucării (?), piuliță (?).

Fig. 22. Ceramică romană.

al lui de la Potaissa cum îl consideră Mihail Macrea, este deocamdată singura mărturie a producerii la Potaissa a opaițelor — constituie indicii ale unui centru ceramic important. Este adevărat că nu s-au găsit pînă în prezent ștampile cu ajutorul cărora se marca ceramica ștampilată, considerăm însă că din moment ce se lucrau vase *terra sigillata*, se lucra pe loc și ceramica ștampilată. Nu este exclus ca în cursul lucrărilor, dat fiind ritmul rapid în care acestea s-au desfășurat, să se fi distrus ștampilele folosite în executarea vaselor ștampilate.

Elementele decorative variate întâlnite pe ceramica descoperită la Potaissa vin și ele să contureze unul din centrele ceramice din Dacia nordică, centrul de olărie cu o largă gamă de produse, care își are motive proprii și care scoate pe piața comercială un număr mare de vase.

Avem așadar o cantitate apreciabilă de ceramică provenind din zona cuptoarelor, ceramică ce cuprinde toate formele de diferite tipuri, avem ceramică de import, *terra sigillata* locală, avem tipare pentru cîteva din categoriile de produse ceramice, toate ilustrînd o anumită specializare pe care meșterii olari de la Potaissa au dobîndit-o cu timpul în realizarea produselor ceramice, activitatea lor cuprinzînd o sferă largă de categorii de produse: vase ceramice (de uz casnic, de provizii), piese ceramice (opaițe), instrumente (tipare).

La aceasta credem că putem adăuga și statuetele pentru care nu avem deocamdată descoperite tipare, dar avem în această zonă descoperite trei statuete din teracotă⁸⁵, iar din cuprinsul orașului se mai cunosc și alte exemplare. Din moment ce se cunosc tipare pentru vase care

⁸⁵ I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 522, nota 28.

cereau o iscusință mai mare, considerăm firesc ca olarii de la Potaissa să abordeze și această categorie de obiecte ceramice.

Descoperirile monetare făcute în zonă, acoperă o perioadă destul de mare în timp, cuprinsă între secolele I—III e.n. predominând însă monedele din sec. II—III. Datarea ceramicii cu ajutorul monedelor este făcută deci pentru aceeași perioadă a sec. II—III, perioadă de maximă dezvoltare și înflorire a Potaissei, perioadă spre care conduc de altfel și analogiile tipologice ale diferitelor forme de vase, și mai ales a doua jumătate a sec. II cum se datează fragmentul de *terra sigillata*. O datare mai strînsă, bazată pe stratigrafie, a formelor de vase este destul de dificilă avînd în vedere și modul în care s-au executat lucrările din zonă.

Studiul se vrea un sprijin pentru cei care sînt interesați de cunoașterea ceramicii, a aspectelor economice pe care le implică cercetarea celui mai numeros material arheologic provenit din cercetări, urmînd ca în viitor el să fie continuat. Am încercat să facem cunoscute cîteva din formele și tipurile de vase întîlnite la Potaissa, elementele care o deosebesc sau o aseamănă cu alte centre ceramice ale Daciei, rolul pe care olarii l-au avut în dezvoltarea economică a orașului și implicit rolul pe care Potaissa l-a avut în viața economică a Daciei. Sînt aspecte care nu trebuie neglijate în nici o așezare cercetată, deși materialul folosit, ceramica, nu dă (pe moment) niște rezultate spectaculoase, la prima vedere nu are nimic senzațional această categorie de material spre deosebire de altele, dar ne poate conduce la niște concluzii interesante, demne de reținut pentru cel care are în vedere contextul economic al unei perioade din istoria unui castru, necropolă sau așezare ca și în cazul nostru.

Nu avem pretenția ca prin această prezentare să ridicăm Potaissa deasupra altor centre importante ale Daciei romane, dar considerăm că semnalarea unei laturi a vieții economice, care asemenea dezvoltării economice a așezării, a pulsat aici, nu este decît o pîrticică din ceea ce a reprezentat de fapt Potaissa pe plan militar, economic și cultural pentru Dacia, în decursul existenței ei ca provincie romană.

ANA CĂTINAȘ

DIE RÖMISCHE KERAMIK VON POTAISSA — CHEIISTRASSE

(Zusammenfassung)

Die Fundmaterialien, die hier beschrieben werden, stammen aus einer Gegend, in der zahlreiche archäologische Stücke entdeckt wurden. Diese Stücke sind aber viel kleiner als diejenigen, die in unserem Artikel beschrieben werden. Während der Bauarbeiten der Variante Turda—Sibiu fanden 1964 am östlichen Hang von Dealul Zinelor Ausgrabungen statt, die ein reiches archäologisches Material zum Vorschein gebracht hatten. Ein Teil dieses Materials wurde schon in verschiedenen Artikeln behandelt, während ein anderer Teil nur erwähnt wurde. Dazu zählt das zahlreiche keramische Material aus dieser Gegend stammend.

Das ist ganz natürlich, denn die Ausgrabungen entdeckten einen Teil der Teil der antiken Stadt Potaissa mit verschiedenartigen Bauten Stücke einer Wasserleitung und Brennöfen für Keramik Die sechs Öfen wurden im Norden auf einer Oberfläche von 20 m entdeckt.

Weil die Öfen im Laufe verschiedener Arbeiten zerstört wurden, konnte man an fünf von ihnen nur die Umrisse und an einem einzigen Ofen den Herd bestimmen. Dieser Herd besteht aus einer von etwa 0,30 m dicken Schicht; die Mauer des Ofens war aus vier Ziegelschichten aufgebaut, mit einer Schicht von Lehm und Füllung abwechselnd.

Der Dimension und Form nach, zählen sie zu den Öfen mit gerundetem Grundriss einem einzigen sowie diejenigen von Cristești, Apulum, Miția, Napoca, Sucidava, Slăveni, Drobeta, Bucidava und Bumbești. Die Töpferöfen befinden(en) sich in einem Handwerksviertel, dort wo die archäologischen Materialien die Töpfer — und Steinmeister anzeigen, ebenso wie in Romula und Aquincum.

Das keramische Material, das im Ofengebiet entdeckt wurde, ist sehr mannigfaltig und besteht aus Ziegeln, mit und ohne Stempel, Wasserleitungsröhren, Töpfen von verschiedenen Formen und Dimensionen, ganze Stücke oder nur Bruchstücke, gestempelter Keramik und *terra sigillata*.

Die feine Keramik ist durch ein eingeführtes Bruchstück *terra sigillata* drei Bruchstücke von Töpfen — örtliche Nachahmungen der Keramik *terra sigillata* zwei Bruchstücke von Servierbrettern — *lanx* — und durch gestempelte Keramik vertreten.

Die drei Bruchstücke von Töpfen, die lokale Nachahmungen der Keramik *terra sigillata*, sowie der Druck *terra sigillata* (in Bruchstück beibehalten) bilden einen Beweis dafür, daß Töpfe solcher Art in der Stadt am Ufer des Flusses Aries hergestellt wurden. Dadurch gehört Potaissa zusammen mit Apulum, Romula und Porolissum zu den wichtigen Keramikszentren des römischen Dakien.

Zur Dekorativkeramik mit applizierten, hervorgetretenen Figuren ist ein Topfbruchstück von großen Dimensionen, mit und Weintrauben dekoriert, zu zählen.

Die gestempelte Keramik ist mit solchen Motiven dekoriert, die auch in der Keramik des römischen Lagers und *cella vinaria* von Potaissa, sowie in anderen zentren Dakien zu finden sind. Aber es gibt auch nur für dieses Zentrum charakteristische Motive, für welche man keine Analogien kennt. *Terra sigillata* ist zwischen Jahren 145—190 u.Z., die anderen Keramikstypen zwischen dem II.—III. Jh. zu datieren.

Die sehr verschiedenartige Provinzkeramik wird durch bekannten Formen der römischen Keramik vertreten: Töpfe, Kannen, Krüge, Becher, Obstschalen, Schüsseln, Teller, Servierbretter, Seihen. Der Sippen- und Wändeform nach haben wir unter den Hauptformen mehrere Typen festgestellt, daneben auch einige sonderartige Type

Die Verbrennsöfen der Keramik, der Druck für *terra sigillata*, der Druck eines Topfgriffes und Ollämchens, die Keramik aller Formen sind Beweise eines bedeutenden keramischen Zentrums

Die Datierung wurde mit Hilfe der Münzen gemacht. Das gilt für das Zeitalter zwischen dem II.—III. Jh. u.Z., eine Periode der höchsten Entwicklung Potaissas. Potaissa ist *municipium* und dann, während der Severer Dynastie *colonia* geworden.

NOI DESCOPERIRI ÎN NECROPOLA SUDICĂ A POTAISSSEI

(Uzina de apă)

În vara anului 1978 în principala necropolă romană de la Potaissa, la punctul numit „Uzina de apă”, situat în partea de est a necropolei, cu ocazia săpării unui șanț pentru noua conductă de apă, au fost descoperite 15 morminte romane, cinci din piatră și zece din cărămidă. Șanțul a fost trasat paralel cu șoseaua Turda—Bogata, la o distanță de 7,50 m de la șosea, în perimetrul uzinei de apă, pe o lungime de 648 m și o lățime de 1,20 m (fig. 1).

De la capătul de est al șanțului, pe o distanță de 275 m nu s-au semnalat morminte dar pe lungimea de 373 m s-au semnalat 20 morminte (inclusiv aici și cele 5 morminte descoperite în anul 1969)¹.

Șanțul trasat în anul 1978 ajunge până la vechea șosea Turda—Aiud, fapt ce ne determină să afirmăm că aceste morminte aparțin aceleiași necropole romane descoperită în 1936—1937 când, cu ocazia construirii cazarmii, au ieșit la iveală 11 sarcofage din piatră și 8 morminte din cărămidă². Având în vedere că mormintele descoperite în anul 1978 fac parte din aceeași necropolă romană cu cele 5 descoperite în anul 1969 numerotarea o vom face în continuarea acestora.

M 6 aflat la o distanță de 143 m. în dreapta intrării principale³, din cărămidă, este orientat NV—SE. Mormîntul era așezat pe un strat de pietriș la —0,43 m față de nivelul solului. Dimensiunile cutiei mormîntului: exterior 152×52,5×12,8 cm, interior 129×26,2 cm. Pereții mormîntului erau clădiți din 6 rânduri de cărămizi așezate de-a lungul, cu fața lată orizontal cap la cap. Dimensiunile cărămizilor din pereții laterali: 13×35,5×3,2 cm, fiind prinse între ele cu pămînt și mortar. Mormîntul era fără capac. Fundul cutiei era din 3 cărămizi mari, alăturate, de dimensiunile 26×32 cm. Primele două rânduri din pereții laterali erau formate din cărămizi întregi, rîndurile 3—4—5 din fragmente, deplasate spre interior. Cărămizile întregi erau așezate pe lungime iar fragmentele atît pe lungime cît și pe lățime. Inventar: în mormînt s-au găsit 2 ulciorașe din lut ars de culoare cărămie⁴ (fig. 4/4,5; pl. II/1).

În vecinătatea acestui mormînt, la o distanță de 16 m, s-a găsit o căniță⁵ din lut ars, de culoare cărămie, probabil dintr-un mormînt distrus (fig. 4/3; pl. II/1).

M 7 (Pl. II/2) s-a găsit la distanța de 119,20 m, din cărămidă, orientat NV—SE, la —0,70 m față de nivelul solului. Dimensiunile cutiei

¹ Z. Milea—A. Hopârtean—C. Luca, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 201—206.

² I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 330—340.

³ Intrarea principală la uzina de apă a fost luată ca punct de reper pentru măsurarea distanțelor.

⁴ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 96, pl. XLII/445; p. 98, pl. XLIV/469 și p. 105, pl. LVI/644.

⁵ *Ibidem*.

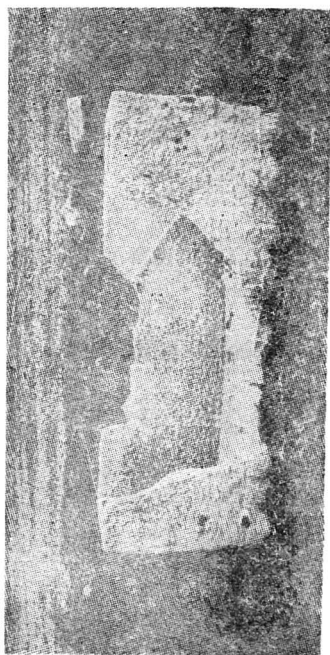
mormintului: exterior $184 \times 60 \times 30$ cm; interior $154 \times 33 \times 25$ cm. Pereții mormintului erau construiți din 8 rânduri de cărămizi de dimensiunile $37 \times 12 \times 4$ cm, fiind acoperit cu 3 cărămizi mari de dimensiunile $57 \times 55 \times 5$ cm din care s-au păstrat numai 2. Fundul cutiei este format din cărămizi dreptunghiulare, alăturate, de dimensiunile $37,5 \times 25$ cm. Inventar: în afara mormintului, lângă colțul sud-vestic al cutiei s-a descoperit o fibulă din argint (fig. 4/2; pl. I/2) în formă de arbaletă, cu brațele în cruce. Capul și brațele se termină cu lobi alungiți. Locul unde se prinde capul arcuit de teacă, se subțiază și este înfășurat cu o sîrmă spiralică. Fibula are dimensiunile $6 \times 2,6$ cm și face parte din seria fibulelor romane tîrzii derivate din fibulele în formă de T, fiind o formă din care derivă, mai tîrziu, fibulele cu capete de ceapă. Fibula noastră asemănătoare cu cea descoperită în 1969, într-un mormînt din aceeași necropolă se datează la mijlocul sec. al III-lea⁶.

M 8 (fig. 2/1). Sarcofag din piatră, cu capac, găsit la 88 m față de punctul nostru de reper. Este orientat NE—SV. Dimensiunile cutiei în interior $192,5 \times 65,5 \times 65,5$ cm, în exterior $205 \times 78 \times 78$ cm. Grosimea pereților cutiei 12,5 cm. Cutia este executată dintr-un singur bloc de piatră fără elemente de ornamentație sau epigrafice. Cutia este spartă pe una din laturile lungi. Capacul (*operculus*) de tip obișnuit, este în formă de acoperiș de casă, în pantă dublă, cu fronton triunghiular, cu acrotere în cele patru colțuri. Creasta mediană longitudinală a capacului este la aceeași înălțime cu acroterele. O spărtură în *operculus* dovedește că mormîntul a fost jefuit în antichitate. Din inventarul mormintului nu s-a mai găsit nimic.

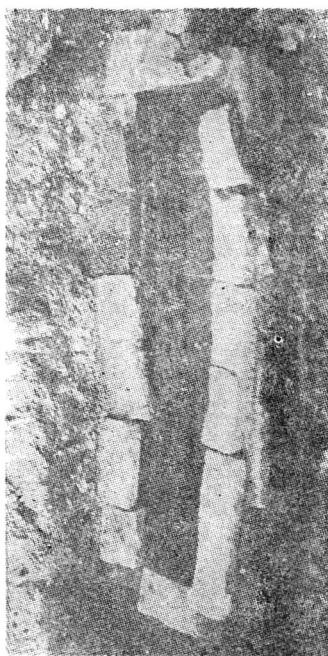
M 9. La distanța de 52,50 m s-au găsit mai multe cărămizi întregi și fragmente, de aceeași dimensiuni cu cărămizile din morminte. Deducem de aici că în acest loc s-ar fi aflat un mormînt de cărămidă distrus fie în antichitate, fie în timpul excavării pămîntului.

M 10. În apropierea acestui loc, la 45 m față de punctul nostru de reper, s-a găsit un mormînt din cărămidă, de copil, la —160 cm față de sol, orientat NNV—SSE. Dimensiunile cutiei: în interior $112 \times 33 \times 17$ cm. Pereții, construiți din 5 rânduri de cărămizi de dimensiunile $37 \times 13 \times 4$ cm, prinse între ele cu pămînt fiind așezate în lungime. Acoperișul era format din cărămizi de dimensiunile $45 \times 55 \times 4,5$ cm; din el s-a găsit o singură cărămidă. Fundul mormintului era format din trei cărămizi mari, alăturate de dimensiunile 27×25 cm. Inventar: în colțul sud-estic al mormintului s-a găsit un pandantiv⁶ (pl. I/1) lucrat din tablă de aur, gol în interior, de formă conică, lung de 3,8 cm, ornamentat în partea superioară cu trei registre simple marcate din benzi de puncte incizate. Jumătatea inferioară este ornamentată cu incizii dese, torsionate. Inelul de prindere este canelat. Pandantivul face parte din seria de reprezentări, mai mult sau mai puțin stilizate, ale măciucii lui Hercules, amulete depuse în special în mormintele de copii și femei. Cea mai apropiată analogie o constituie o piesă asemănătoare descoperită într-un mormînt de copil, la Viena, care conținea monede de la Gallienus (253—268). Piese de acest fel nu apar înainte de mijlocul

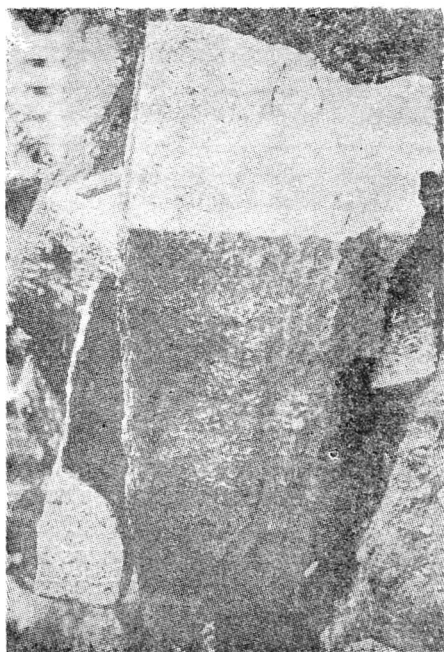
⁶ Vezi M. Bărbulescu, în prezentul volum, p. 173.

1

2

3

4

Fig. 2. 1 — mormintul 8; 2 — mormintul 19; 3, 4 — mormintul 17.

secolului al III-lea și se datează cu precădere la sfârșitul secolului al III-lea și în veacul următor⁷.

M 11, aflat la 15 m față de punctul de reper, este din cărămidă și este orientat NE—SV. A fost găsit la —0,90 m față de sol. Dimensiunile cutiei: în exterior: 100×76×56 cm; în interior 76×43×32 cm. Pereții erau construiți din 7 rînduri de cărămizi de dimensiunile 13×30×3 cm. Pe laturile lungi, ultimul rînd de cărămizi era așezat pe lățime, restul pe lungime, iar pe laturile scurte ale mormîntului cărămizile erau așezate în lungime. Acoperișul, format din cărămizi de dimensiunile 40×13×4 cm, era căzut în interior. Fundul era din cărămizi alăturate, de aceleași dimensiuni cu cele ale capacului. Mormîntul era distrus, păstrîndu-se numai un metru din el.

M 12—13. La distanța de 8,80 m au fost găsite fragmente dintr-un sarcofag din piatră. Aceeași situație s-a întîlnit și la distanța de 4,80 m, fapt ce ne determină să credem că în aceste două puncte ar fi existat două sarcofage distruse fie în antichitate, fie de excavator. Semnalăm că în aceste două puncte șanțul întretaie secțiunile trasate în 1969, cînd s-au descoperit cele 5 morminte. Remarcăm densitatea mormintelor în acest perimetru.

M 14 (fig. 3/1, 2). La 17 m în stînga intrării principale, s-a descoperit un sarcofag din piatră, de copil, la —0,40 m față de sol, orientat NV—SE. Cutia (*arca*) sarcofagului, în formă trapezoidală, este dintr-un singur bloc de piatră, cu pernă în capătul nord-vestic, neglijent lucrată; acoperișul (*operculus*) este drept, orizontal, din două plăci (fig. 3/2, 3). Dimensiunile cutiei: lungime 84 cm (exterior); 70 cm (interior); lățime la cap 34 cm (exterior); 23 cm (interior); lățimea la picioare 25 cm (exterior); 17 cm (interior); înălțime 27 cm (exterior); 18 cm (interior). Fără inventar.

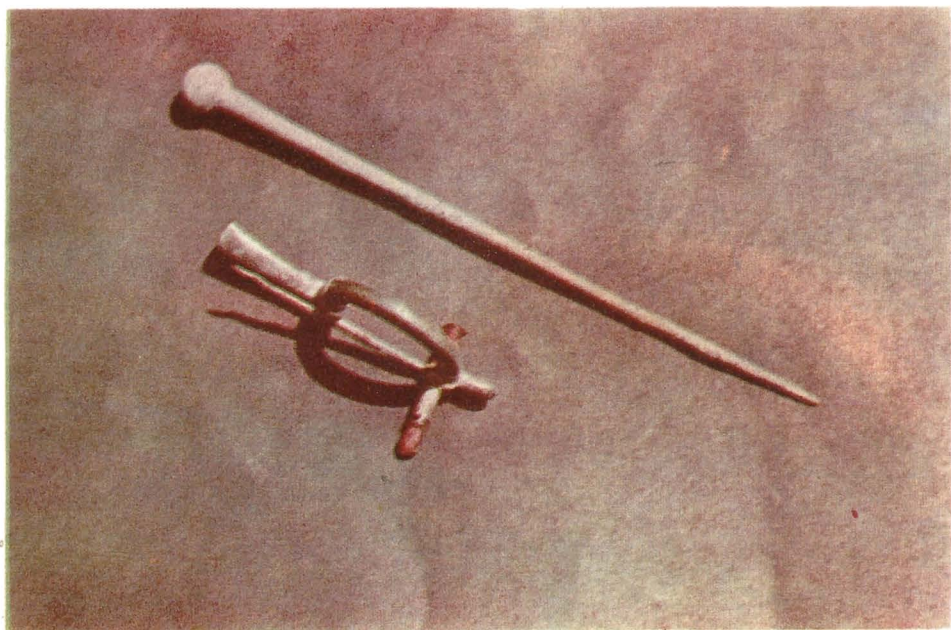
M 15 (fig. 3/3). S-a găsit la distanța de 53,80 m, din cărămidă, orientat NE—SV, la —2,10 m față de sol. S-a descoperit doar o parte din mormînt (pe o lungime de 108 cm) restul fiind distrus. Porțiunea păstrată are dimensiunile 108×50×38 cm. Pereții mormîntului erau formați din 8 rînduri de cărămizi (37×26×3 cm). Primul rînd este format din cărămizi de aceste dimensiuni, rîndurile următoare fiind formate din cărămizi de dimensiuni mai mici (36×12×3,5 cm). În profil s-a observat groapa mormîntului, de formă alveolară (175×210 cm), mormîntul fiind așezat pe un strat de nisip. Fundul mormîntului era dintr-un singur rînd de cărămizi mari (54×47×4 cm). Nu s-a găsit nici o cărămidă din acoperiș. Fără inventar.

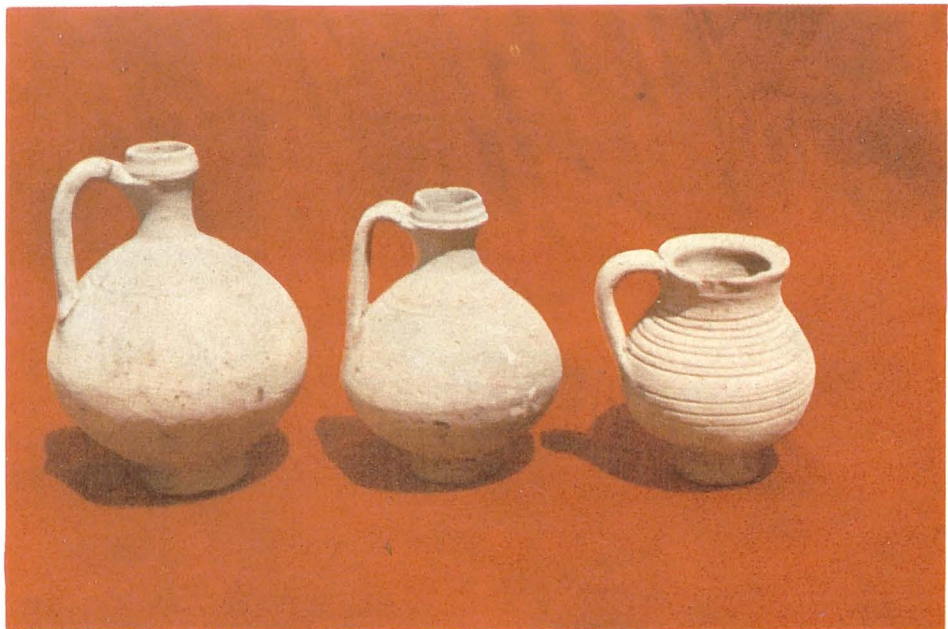
M 16 la o distanță de 55,70 m, din cărămidă, orientat NV—SE, la 1,80 m față de sol. În profil s-a observat groapa mormîntului, de formă alveolară, de 3 m lungime; 2 m înălțime, mormîntul fiind așezat pe un strat de pietriș. S-a păstrat numai o parte din mormînt: lungimea 219 cm, iar din părțile laterale s-a păstrat numai latura de NE (70 cm). Dimensiunile interioare ale mormîntului: 164×50×45 cm. Pereții sînt clădiți din 9 rînduri de cărămizi (37×25×3 cm) unite între ele cu pămînt. S-a constatat că mormîntul era înclinat, fiind mai ridicat în partea de SV, unde era așezat capul. Facem această afir-

⁷ *Ibidem*, p. 179—180.

Pl. I. 1. Pandativul din mormîntul 10 ; 2 — Fibula de argint din mormîntul 7 și acul de bronz din mormîntul 16.

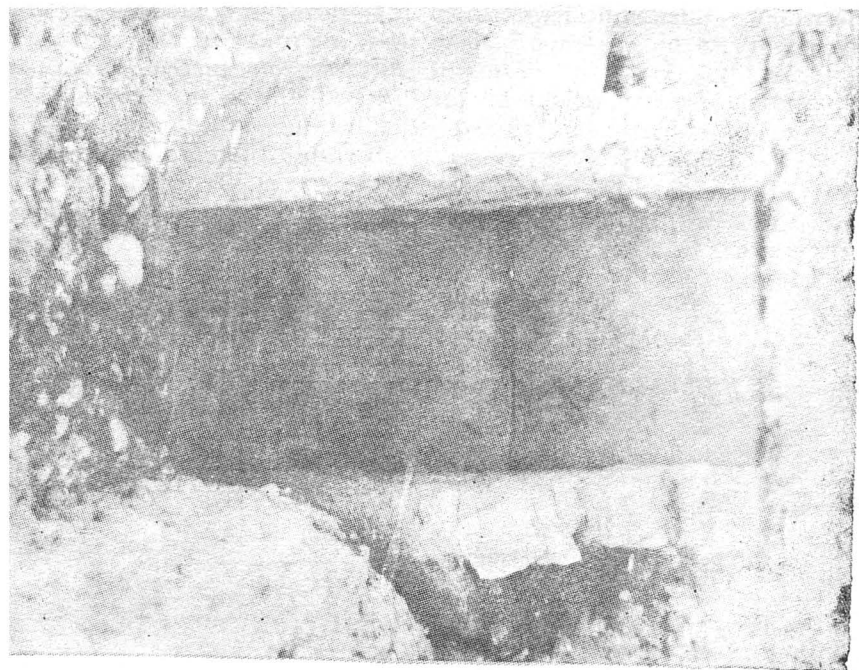

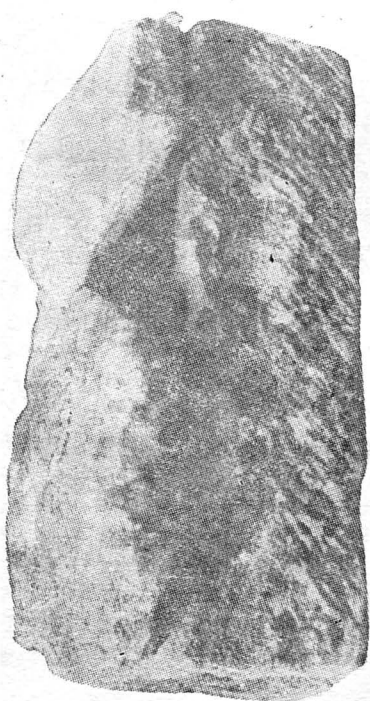
Pl. II. 1. Vase descoperite în mormintul 6 (stînga și centru) și descoperire izolată (dreapta) ;
2. Mormintul nr. 7.

3

1

2

Fig. 3. 1, 2 — mormintul 14; 3 — mormintul 15.

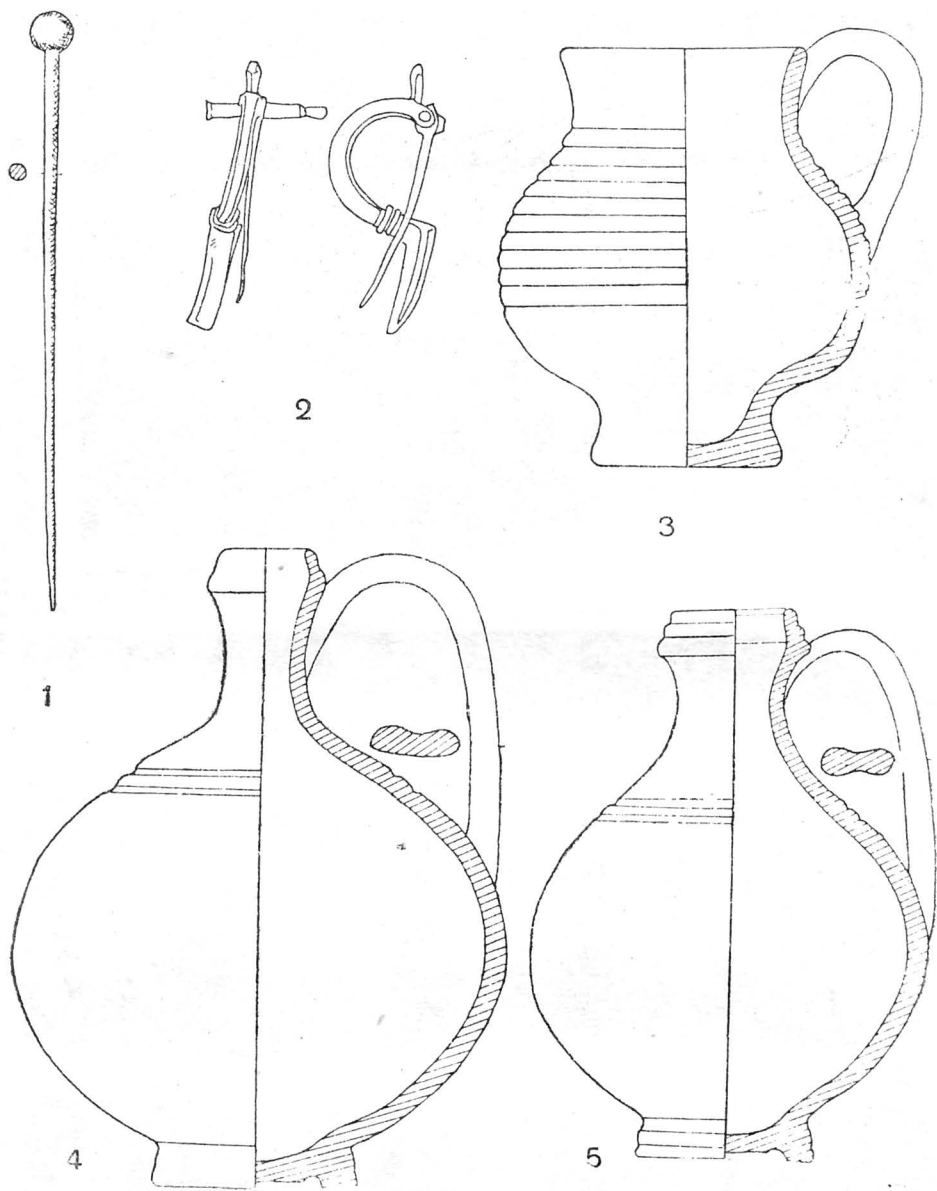

Fig. 4. 1 — ac de bronz; 2 — fibulă de argint; 3 — căniță; 4, 5 — ulciorașe.

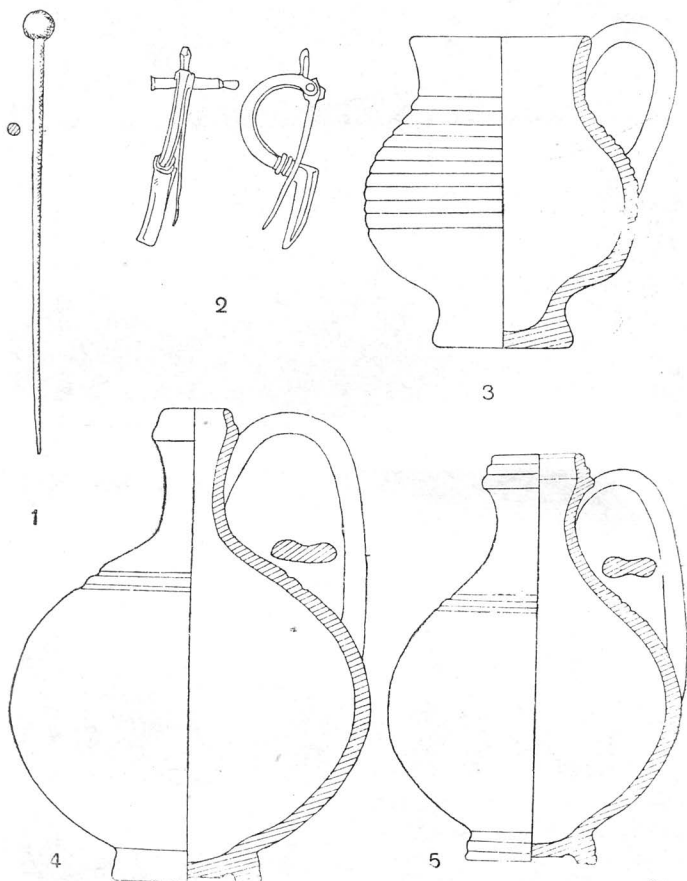

Fig. 4. 1 — ac de bronz; 2 — fibulă de argint; 3 — căniță; 4, 5 — ulciorașe.

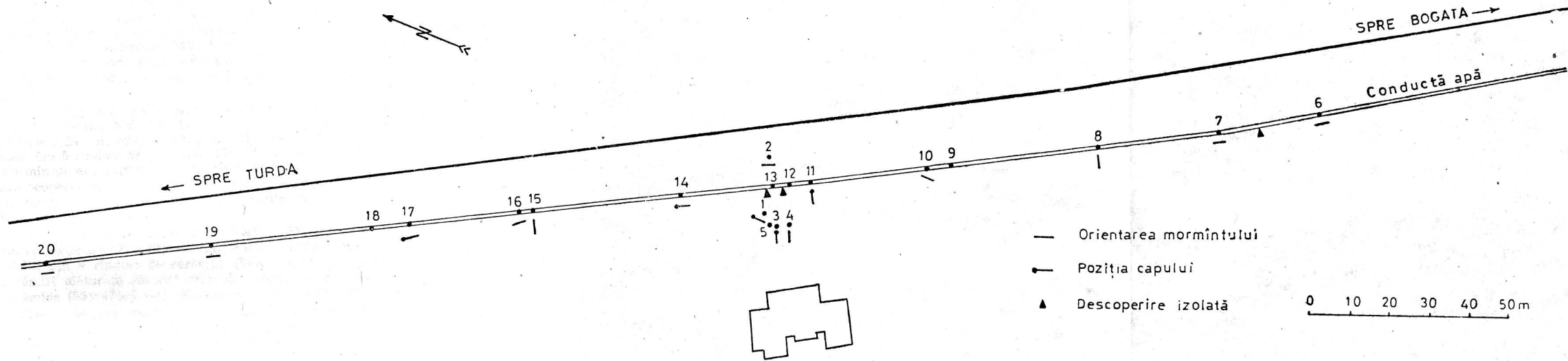

Fig. 1. Planul săpăturii.
<https://biblioteca-digitala.ro>

mație deoarece în acest loc s-au găsit fragmente din oasele craniului. Toate cărămizile din pereți sînt de aceleași dimensiuni. Mormîntul era fără capac dar în afara lui s-au găsit fragmente de cărămizi mari care pot fi din capacul mormîntului. Inventar: în colțul sud-vestic, în interior, s-a găsit un ac din bronz, lung de 13 cm, cu capul sferic (fig. 4/1; pl. I/2). În afara mormîntului, în partea sud-estică a lui, s-au găsit 2 fragmente ceramice (funduri de vase din pastă cărămizie).

M 17 (fig. 2/3, 4). Sarcofag din piatră, aflat la 85,40 m, orientat NV—SE, la —0,50 m față de sol. Cutia sarcofagului (*arca*), în formă trapezoidală, lucrată dintr-un singur bloc de piatră, are dimensiunile: exterior $215 \times 82 \times 80$ cm; interior $190 \times 57 \times 63$ cm. Din fundul cutiei se păstrează numai perna. Capacul, dintr-o singură bucată, cu fronton triunghiular, cu acrotere în cele 4 colțuri. Linia mediană longitudinală a capacului este la aceeași înălțime cu acroterele. În partea de NV sînt tăiate acroterele și muchia. Capacul a fost spart la mijloc și deplasat. Dimensiunile capacului: $110 \times 87 \times 27$ cm. Inventar: cîteva fragmente ceramice de culoare neagră-cenușie.

M 18. La 95,50 m s-a găsit un fragment din capacul unui sarcofag din piatră.

M 19 (fig. 2/2). La distanța de 138 m s-a găsit un mormînt din cărămidă, orientat NV—SE, la —1,20 m față de sol. Dimensiuni: exterior $159 \times 60 \times 24$ cm; interior $127 \times 40 \times 21$ cm. Pereții mormîntului erau formați din 5 rînduri de cărămizi ($40 \times 13 \times 4$ cm) unite între ele cu pămînt. Mormîntul era căptușit cu un rînd de cărămizi alăturate (27×40 cm). Era acoperit cu 3 cărămizi mari ($54 \times 55 \times 4$ cm). Una dintre cărămizi era în poziție inițială, celelalte fiind căzute spre interior. Mormîntul a fost violat în antichitate.

M 20, aflat la 186 m, orientat NNV—SSE, la —0,80 m. Dimensiunile cutiei: exterior $170 \times 79 \times 42$ cm; interior $127 \times 37 \times 40$ cm. Pereții erau clădiți din 9 rînduri de cărămizi ($37 \times 12 \times 4$ cm); fundul format din 6 cărămizi alăturate (25×35 cm). Din capac se mai păstrează o singură cărămidă ($55 \times 47 \times 5$ cm). Mormîntul a fost devastat în antichitate.

Recentele descoperiri completează cunoștințele noastre despre întinsa necropolă din partea sud-estică a orașului roman Potaissa. Fibula descoperită, confirmă presupunerea făcută cu prilejul cercetării primului grup de morminte din această zonă cu privire la datarea mai tîrzie a necropolei. De altfel s-a adevărit cu ocazia prezentei săpături de salvare, că, punctul cercetat, se afla la marginea estică a necropolei, ceea ce indică, de asemenea, o datare tîrzie a mormintelor. Dacă fibula se datează la mijlocul sec. al III-lea, în schimb, pandantivul amuletă datează dintr-o perioadă mai tîrzie, sfîrșitul secolului al III-lea ori poate chiar din veacul al IV-lea. O asemenea datare e confirmată și de orientarea și aspectul unor morminte, cel mai edificator fiind mormîntul 14, orientat NV—SE, un sarcofag de formă trapezoidală, cu acoperișul plan format din două lespezi de piatră.

Toate aceste elemente par să indice că necropola în discuție este, în general, mai tîrzie decît cea din zona dealurilor Zinelor și Șuia.

CLAUDIA LUCA — ANA HOPÂRTEAN

NOUVELLES DÉCOUVERTES DANS LA NÉCROPOLE DU SUD DE POTAISSA

(Résumé)

En 1978 dans la nécropole du sud de Potaissa on a découvert 15 tombeaux romains, 5 sarcophages en pierre et 10 en briques.

Quelques éléments (une fibule en argent datée au milieu du IIIe siècle; une amulette en or datée dans la deuxième moitié du IIIe siècle ou pendant le IVe s; un sarcophage d'enfant, trapezoidale, orienté NO—SE) indiquent que la nécropole du sud est, peut-être, postérieure que celle des collins Zinelor et Șuia.

INSCRIȚII DIN NAPOCA

Din raportul de săpături de curind publicat de P. Iambor și Șt. Matei¹ în urma cercetărilor făcute în 1978 în incinta cetății feudale timpurii, de la Cluj-Mănăstur aflăm că în secțiunile S V și S III, care au străpuns rotonda din secolul XIII, „au fost descoperite la adâncimea de 2,65 m. rămășițele unei alte temelii, groasă și aceasta de 1 m. Alături de respectiva temelie au fost găsite fragmente din trei piese arhitectonice romane, precum și două fragmente de altare cu inscripții latine, la adâncime ce variază între 2,05—2,45 m. Poziția în care au fost descoperite indică, fără îndoială, o refolosire a acestora“. Cei doi autori mi-au comunicat părerea că inscripțiile romane, chiar dacă refolosite, provin din imediata apropiere și nu dinăuntrul orașului Napoca, bazându-se pe observația făcută în cursul săpăturilor din 1970—1974² că „în miezul valului S I, S II și S III a fost descoperită pe lângă ceramică aparținând epocii hallstattiene și celtice, o cantitate impresionantă de ceramică romană și romană târzie, fragmente de țigle și cărămizi, elemente de pavaj romane, elemente de hipocaust, precum și blocuri de piatră fasonate și profilate, provenite de la construcții secundare distruse“. Inscriptiile, în realitate în număr de trei (nr. 1—3), aparțin deci unei villa rustica sau unei alte așezări romane, care se afla la circa 3 km. vest de Napoca, dar pot fi încadrate între piesele epigrafice ale acestui oraș. Le mulțumesc colegilor P. Iambor și Șt. Matei pentru a mi le fi cedat spre publicare.

1. — Două fragmente ale unui altar de calcar: a — Se păstrează o parte din coronament, profilatură, fronton cu rozetă și elemente vegetale și din cîmpul inscripției (fig. 1 a). Dimensiuni: 32×57×42 cm; literele de 6,5 cm. Textul (fig. 1 c): *Herculi*.

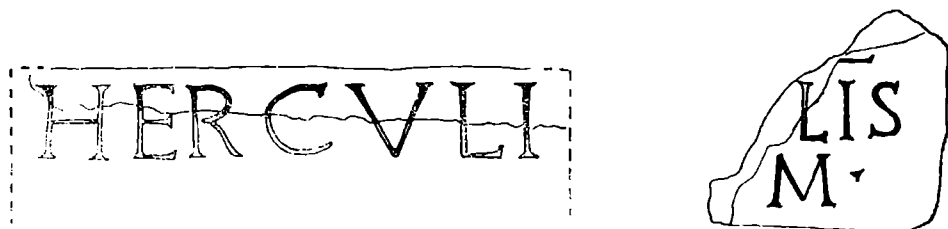

Fig. 1. c, d

* *Epigraphica* (I), *Sargetia* XI—XII, 1974—1975, p. 57—79; (II), *Apulum* XIII, 1975, p. 677—682; (III), *ActaMN* XII, 1975, p. 165—178; (V), *Apulum* XIV, 1976, p. 441—453; (V), *AIIA* XIX, 1976, p. 259—263; (VI), *StCl* XVIII, 1979, p. 137—144; (VII), *Apulum* XV, 1977, p. 643—657; (VIII), *Apulum* XVI, 1978, p. 189—197; (IX), *AIIA* XXI, 1978, p. 279—287; (X), *ActaMN* XV, 1978, p. 179—187.

¹ *ActaMN*, XVI, 1979, p. 606.

² P. Iambor, Șt. Matei, *AIIA* XVIII, 1975, p. 291—304.

b. — Partea de jos, dreapta, a cîmpului inscripției (fig. 1 b); dimensiuni: $24 \times 26 \times 18$ cm; literele de 6,5 cm. Textul (fig. 1 d): ..... *lis* / [*v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*].

LIS din penultimul rînd reprezintă sfîrșitul *cognomen*-ului dedican-tului³.

2. — Altar de calcar, din care se păstrează partea dreaptă a cîmpu-lui inscripției (fig. 2 a); dimensiuni: $42 \times 16 \times 26$ cm; literele de 4,5 cm. Ligaturi: r. 2 — B + I; r. 3 — C + O; r. 4 — E + M. Este închinat foarte probabil lui I. O. M. de un *beneficiarius consularis* provenind din legiune XIII Gemina și al cărui *cognomen*, [*F*]abi[an]us, ne amintește de CIL III, 1141 din Apulum: *Silvano ... / P(ublius) Aelius P(ublili) f(ilius) Fab[ianus] / augur, pont(ifex) CV ...⁴ / dec(urio) col(oniae); Sarm[iz(ege-tusae)], / dec(urio) col(oniae) Napo[cae], / augur col(oniae) eius[dem], / dec(urio) mun(icipii) Apul[i] / v(otum) s(olvit); l(ibens) m(erito)*.

Orașele sînt înșirate în ordinea importanței lor: colonia Sarmizege-tusa, colonia Napoca și, în sfîrșit, municipium (Septimium) Apulense. P. Aelius Fabianus, care a avut legături deosebit de strînse cu Napoca, ar putea fi, cu anumită prudență, identificat cu Fabianus din inscripția nou descoperită. Acesta din urmă, provenit din legiunea XIII Gemina, a făcut parte ca *beneficiarius* din *officium*-ul guvernatorului celor trei Dacii. Dedicarea de către Fabianus a altarului la Napoca își are atunci explicația fie într-o origine napocensă, fie într-o detașare a lui aici în timpul exercitării funcției amintite. După lăsarea la vatră, calitatea sa de fost ofițer îi deschidea perspectiva unei cariere municipale de felul celei din CIL III, 1141. Supoziția este sprijinită de reconstituirea grafică a inscripției din Cluj-Mănăștur (fig. 2 b). Iată textul acesteia:

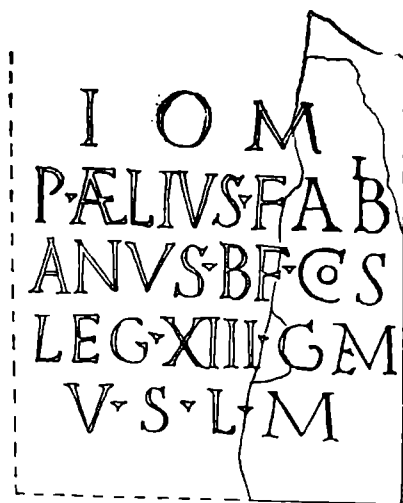

Fig. 2 b.

³ Pentru cultul lui Hercules în Dacia v. M. Bărbulescu, *ActaMN* XIV, 1977, p. 173—189; *ActaMN*, XV, 1978, p. 219—233.

⁴ Th. Mommsen a completat [*q*]u[*in*(*uennalis*)].

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo)? / [Publius) Aelius? F]abi/[anus b(ene)]f(i-
ciarius) co(n)s(ularis) / [leg(ionis) XIII] Gem(inae) / [v(otum) s(olvit) l(i-
bens)] m(erito).

Dacă cele două inscripții pot fi puse în legătură, atunci inscripția napocensă se datează pe la începutul sec. III e.n., după întemeierea municipiului Septimium Apulense și înaintea ridicării lui la rangul de colonia⁵. Dacă nu, titlul neoficial co(n)s(ularis) al guvernatorului datează inscripția napocensă după războaiele marcomanice⁶.

3. — Placă votivă de calcar, din care s-a păstrat cam o treime din stînga (fig. 3a); dimensiuni: 44 × 24 × 17 cm; literele în r. 1 de 4,5 cm, în r. 2—3 de 4 cm, în r. 4 de 3,5 cm. Textul (fig. 3 b):

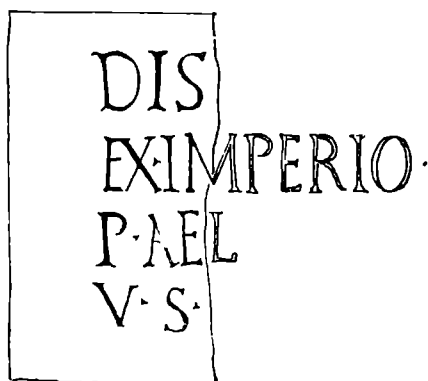

Fig. 3 b.

Dis ..... / ex im[perio]... / P(ublius) Ae[lius] ..... / v(otum) s(olvit) .....

Divinitățile căroră P. Aelius ..... le închină inscripțiile puteau fi amintite cu numele, ori ca Dis [patriis] sau [paternis].

4. — Un fragment de altar (fig. 4 a) descoperit în 1943 în zona centrală a Clujului (Piața Libertății nr. 22) a fost publicat de M. Macrea⁷ în felul următor:

[Ma(tronis) Gesah?]enis pro / [se et suis P(ublius) A]elius Maxi/[mus duumvir q(uin)]q(uennalis) et fla/[men col(oniae) Nap(ocae)] a militi(is) / [de sententi]a Aug(usti) N(ostri) / [L(ucii) Sept(imii) Sev(eri) P]ii dec(urio) col(oniae) / [v(otum) l(ibens)] s(olvit).

Lectura din r. 1 a fost aleasă de M. Macrea atît din rațiuni de ordin epigrafic (litera E înainte de NIS), cit și din considerentul că același P. Aelius Maximus închină, de data aceasta la Ciumăfaia, unde avea o villa rustica, un altar lui Hercules Magusanus⁸. Or, atît *Matronae*

⁵ v. C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 128—129, n. 4; *SCIV* I, 2, 1950, p. 227—228; Al. Popa, *Apulum* XIV, 1976, p. 66 sqq.

⁶ v. I. Piso, *Sargetia* XI—XII, 1974—1975, p. 58, n. 3.

⁷ *AISC* V, 1944—1948 (1949), p. 249—254 = *De la Burebista la Dacia post-romană. Repere pentru o permanență istorică*, Cluj-Napoca, 1978, p. 148—152.

⁸ A. Buday, *Dolg*, 1911, p. 266 sqq = G. Finály, *ArchAnz*, 1912, 519; v. M. Macrea, *AISC* V, p. 227 = *De la Burebista la Dacia postromană*, p. 132; M. Jacyznowska, *Arheološki Vestnik*, XXVIII, p. 414.

Gesahenae cit și *Hercules Magusanus* erau venerați, uneori împreună⁹, pe Rin. Reluând inscripția, A. Bodor¹⁰ a preferat în r. 1 [*Dis Mag?*]*nis*, iar, ceea ce reprezintă un mare pas înainte, în r. 5 [*sacerdos ar*]*ae Aug(usti) n(ostri)*. Fără a ști unul de celălalt, J. Trynkowski¹¹ și C. Daicoviciu¹² au completat în mod logic la începutul r. 6 [*coronatus Dac(iarum)*] *I/II*. În ce privește r. 1, C. Daicoviciu a respins atît lectura lui M. Macrea cit și cea a lui A. Bodor, citînd [*Gen(io) ordi*]*nis*. Iată textul inscripției în versiunea lui C. Daicoviciu¹⁸:

[*Gen(io) ordi*]*nis pro / [se et suis P. A]el(ius) Maxi[/mus Ilvir q]q. et fla[/men col(oniae) Nap.] a militis / [sacerdos ar]ae Aug. N. / [coronatus Dac(iarum)] *I/II dec(urio) col(oniae) / [s(upra)] s(criptae)*.*

Examinînd inscripția ce se află în Lapidariul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj, am ajuns la concluzia că în r. 1 înainte de NIS se afla cu siguranță litera E, din care a rămas nu numai capătul barei de sus¹⁴, ci și, chiar dacă mai puțin vizibile, capetele celorlalte bare. O întregire grafică a inscripției îi dă dreptate lui M. Macrea în ce privește divinitățile din r. 1, iar lui J. Trynkowski și C. Daicoviciu pentru restul textului. Totuși, eu nu aș citi în r. 5—6 *dec(urio) col(oniae) [s(upra)] s(criptae)*, deoarece calitatea de decurion al Napoei se subînțelege în r. 3—4¹⁵. Mi se pare mai probabil ca în r. 6 să avem de-a face cu numele unei alte colonii, de pildă *Apulensis* sau *Potaissensis*, în care P. Aelius Maximus să fi fost numai decurion; r. 6 a fost atunci urmat de încă un rînd sau două, căci altfel întregul altar ar fi, mai cu seamă pentru secolul III, prea scund. Propun următorul text (fig. 4 b):

[*Gesah*]*enis pro / [se et suis P(ublius) A]el(ius) Maxi[/mus Ilvir q(uin)]q(uennalis) et fla[/men col(oniae) Nap(ocensis)], a milit(i)s, / [sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostri), / [corona(tus) Dac(iarum)] *I/II, dec(urio) col(oniae) / ..... s*.*

M. Macrea a avut fără îndoială dreptate atunci cînd a susținut împotriva părerii lui Kerényi¹⁶, care-l socotea pe P. Aelius Maximus germanic, că importantul personaj, proprietar al viliei de la Ciumăfaia, este originar din Dacia, iar cultele germanice le-a cunoscut în timp ce-și exercita, pe undeva pe Rin, milițiile equestre¹⁷. El pare să fie fiul lui Aelius Iulius, *vet(eranus) ex (centurione)*, proprietar al aceleiași villa, care închină altare mai multor divinități, dintre care nici una germanică¹⁸.

⁹ Poate în CIL XIII, 8491, v. B., H. Galsterer, *Die römischen Steinschriften aus Köln*, Köln, 1975, p. 19—20, nr. 38. *Hercules Magusanus* este sigur însoțit de *Matronae*, chiar dacă purtînd alte nume, în CIL XIII, 8492 = B., H. Galsterer, *op. cit.*, p. 20, nr. 39.

¹⁰ *EmilKel*, p. 106—107.

¹¹ *Eos* LVI, 1966, p. 221 = *AnnEp*, 1969—1970, p. 548.

¹² C. Daicoviciu, *ActaMN* IV, 1967, p. 469—470 = *AnnEp*, 1971, 395.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ M. Macrea, *AISC* V, p. 250.

¹⁵ Nu este exclus ca în r. 3 în loc de *IIVIR* să fi fost scris *DEC*.

¹⁶ *Die Personennamen von Dacien*, *Diss. Pann.* I, 9, Budapest, 1941, p. 12, nr. 97.

¹⁷ M. Macrea, *AISC* V, p. 231—232 = *De la Burebista la Dacia postromană*, p. 151. Același P. Aelius Maximus i-a închinat la Napoca un altar lui I. O. M. (CIL III, 855); pentru același personaj v. H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum* I, Leuven, 1976, p. 67, nr. 47; L. Balla, *ActClDebr.* XIII, 1977, p. 52, nr. 8; M. Jaczynowska, *loc. cit.*

¹⁸ A. Buday, *Dolg*, 1911, p. 261—267; Z. Székely, *Jegyzetek Dácia történetéhez*, Sf. Gheorghe, 1946, p. 5—7.

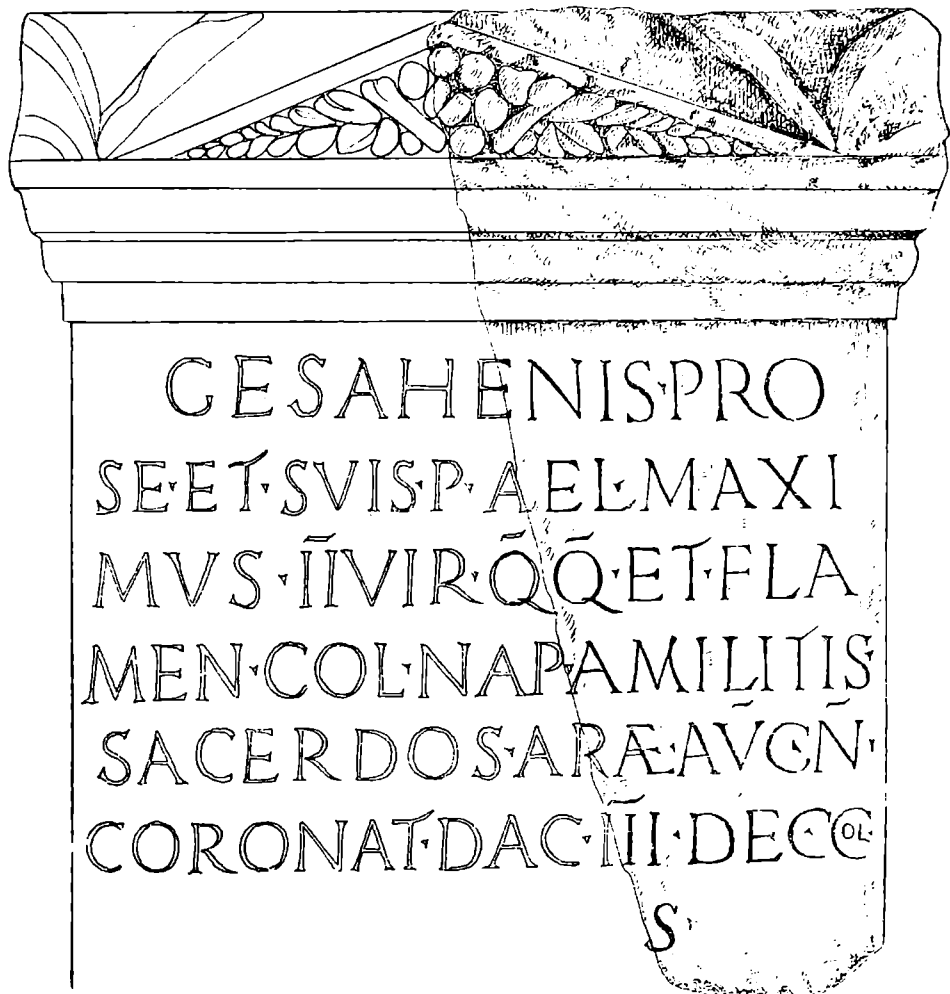

Fig. 4 b.

INSCRIPTII DIN POTAISSA

5. — R. Münsterberg și J. Oehler au publicat¹⁹ o placă votivă de marmură găsită la Potaissa (fig. 5 a) și care se află acum în Muzeul de istorie al Transilvaniei Cluj, propunând următorul text:

Deo Fo[nti?] . . . . . / pro sal(ute) imper(atoris) M(arci) . . . / Aur(elius) Quintianus . . . . . / Aur(elius) Augustianu[s] . . . . . / Iul(ius) Rufinus . . . . . / Aur(elius) Surus . . . . . / Aur(elius) Marc[ianus] . . . . .

Unele întregiri mi se par discutabile. În r. 2 ultima literă, incompletă, nu este M ci A, iar între ea și R, chiar dacă suprafața marmurei

¹⁹ JÖAI V, 1902, Bbl. 99.

este pe o mică porțiune spartă, nu pare să se fi aflat vreun semn despărțitor. Trebuie deci citit *impera[toris]* sau *impera[torum]*, cu sau fără prescurtări. Caracterul literelor și mulțimea de *Aurelii* din lista, probabil de soldați, ne împinge în sec. III e.n. Ultimul nume păstrat nu este Aur. Marc[ianus] ci Aur. Marcu[s]. Lista este compusă din cel puțin două coloane, ceea ce înseamnă în r. 1 un spațiu larg pentru divinitate și epitele ei. Întregirea *Deo Fo[nti]* propusă de primii editori este improbabilă, căci *Fons* nu apare niciodată, după cunoștința mea, alături de *Deus*²⁰. Chiar la Potaissa cunoaștem o închinare *Deo Forti Phoebo Apollini Parthico*²¹, datată de M. Macrea prea devreme, pare-se, îndată după războiul parthic al lui L. Verus²². Epitetul *fortis* poate însoți însă și numele altor divinități cu caracter oficial²³.

Propun pentru inscripția din JOAI V, 1902 următorul text (fig. 5 b):

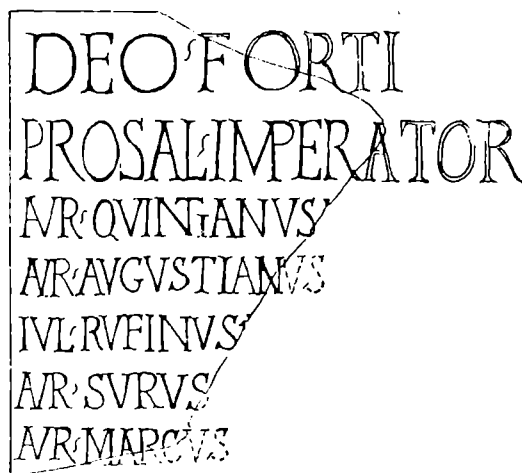

Fig. 5 b.

Deo For[ti] ..... / *pro salute impera[toris], -orum?* / *Aur(elius)*
Quintianus ..... / *Aur(elius)* *Augustianu[s]* ..... / *Iul(ius)* *Rufi-*
nus ..... / *Aur(elius)* *Surus* ..... *Aur(elius)* *Marcu[s]* .....

La sfârșitul r. 3 și 5 se mai văd capetele din stînga, sus, ale unor litere, poate V. Argumentul este prea firav pentru a presupune o listă de *vet. ex* ....

²⁰ v. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912, p. 221 sqq; Steuding, *LexMyth* I, 2 [1886], 1496 sqq.

²¹ M. Macrea, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, Cambridge, 1967, p. 350 sqq = *De la Burebista la Dacia postromană*, p. 98 sqq.

²² M. Macrea, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, p. 353—354. Pare ciudat ca după venirea în Dacia, în timpul războaielor marcomanice, a legiunii V *Macedonica*, centurionul C. Cassius Vitalis să fi închinat cu nostalgie un altar lui Apollo Parthicus, atunci cînd actuale erau luptele îndirjite împotriva marcomanilor. Pentru participări mai tirzii ale unor vexilații ale acestei legiuni la războaiele din Orient v. I. Piso, *Epigraphica, Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, Bucarest, 1977, p. 174—175 și n. 49.

²³ v. I. B. Carter, *Epitheta deorum, quae apud poetas Latinos leguntur*, Lipsiae, 1902, p. 122: Hercules, Mars.

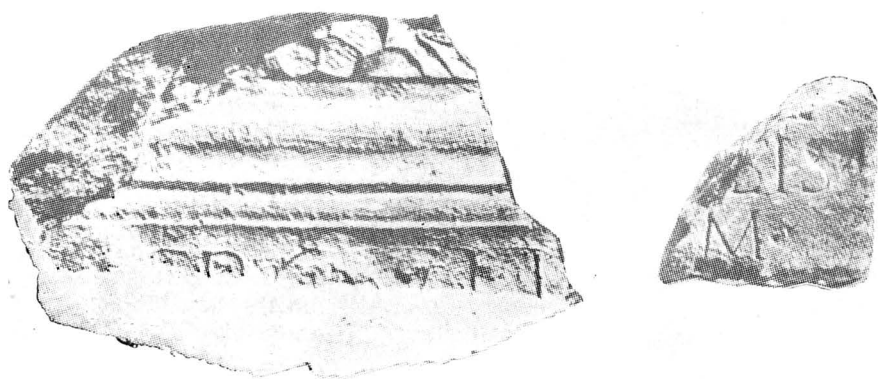

Fig. 1 a, b.

Fig. 2 a.

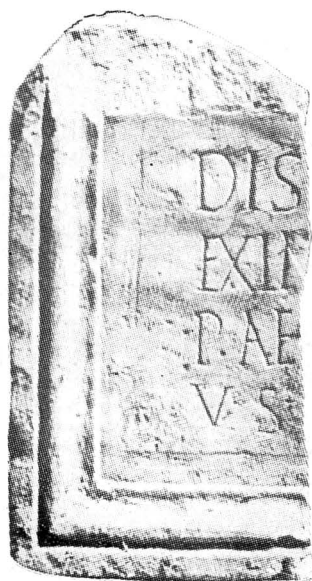

Fig. 3 a.

Fig. 4 a

Fig 5 a

Fig. 6 a

Fig 7 a.

6. — Pentru CIL III, 927 Th. Mommsen a stabilit (fig. 6 a), fără a dea piesa, care se află acum în Muzeul de istorie al Transilvaniei²⁴, mătorul text:

Avem de-a face cu o placă de marmură; dimensiuni $23 \times 13 \times 2$ cm; literele în r. 1-2 de 1,8 cm, în r. 3 de 2 cm și în r. 4-5 de 3 cm; ligaturi: în r. 1 păstrat E + T, în r. 2 I + N.

Placa cuprinde pină la r. 3 păstrat o listă de nume. Prima literă din r. 2 este mai degrabă A decît N, deși [Vale]ntini[anus] ar fi o întregire ademenitoare. Cognomen-ul unei persoane din r. 3 este neîndoieînic *Maximu[s]*. În r. 4, al cărui ultimă literă păstrată este cu siguranță K, trebuie să citim [pr]idie K[al(endas)] . . . R. 5 cuprinde datarea prin consuli, dintre care unul poartă cognomen-ul *Proculus*. Cum nu s-a păstrat o margine laterală a inscripției, iar lista este împărțită în două coloane, nu avem de unde ști dacă Proculus este primul sau al doilea consul. Pe de altă parte, datarea fiind foarte exactă, este probabil că avem de-a face cu consuli sufecți; or, cunoaștem foarte puțini dintre aceștia în secolul III e.n., cînd pare să se dateze, judecînd după scriere, inscripția²⁵. Iată textul (fig. 6 b):

Fig. 6 b.

²⁴ În vechiul registru de inventar al Muzeului de istorie din Cluj inscripțiile CIL III, 922 (nr. inv. 3819 a), 927 (nr. inv. 3819 c), 928 (nr. inv. 3819 b), 929 (nr. inv. 3819) și 7817 (nr. inv. 3819 d) apar ca fiind aduse de la Kadikői (vechiul Chalcedon) din palatul lui Belizarie și donate de Góró Lajos. Primele patru au fost însă localizate de Th. Mommsen la Potaissa, deoarece făceau parte din colecția contelui Kemény, iar cea de-a cincea provine cu siguranță din Apulum-Partoș. Cum toate cele cinci piese sînt scrise în limba latină și cel puțin una dintre ele cuprinde nume de soldați legionari (CIL III, 922), nu avem de ce ne îndoii de proveniența lor dacică.

²⁵ În 238 îl cunoaștem pe consulul ordinar Pontius Proculus Pontianus (deci *Pio et Proculo cos.*, v. A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, 1952,

.....ote? .... / .....?atina .... / ..... Maximu[s] ..... / ... [pr]i-
die K[al(endas)] .... / ..... [et Pro]culo sau [Pro]culo [et ..... co(n)s(u-
libus)].

7. — Pentru CIL III, 929 (fig. 7 a) Th. Mommsen, care nu văzuse piesa²⁶, a stabilit următorul text:

VXA

Placa de marmură are dimensiunile $10 \times 8,5 \times 3,5$ cm, iar literele, caracteristice pentru secolul III, au înălțimea de circa 6 cm. Remarcăm în r. 1 ligatura M + A, urmată de X (fig. 7 b). Avînd în vedere între-

Fig. 7 b.

buițarea destul de rară a marmurei la Potaissa, ne aflăm probabil în fața unei inscripții imperiale, unde MAX ar face parte din titulatură.

IOAN PISO

EPIGRAPHICA (XI)

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz befasst sich mit sieben aus Napoca oder Potaissa stammenden Inschriften. Nr. 1—3 wurden in 1978 während den von P. Iambor und Șt. Matei auf der frühmittelalterlichen Festung von Cluj-Mănăstur geleiteten Ausgrabungen entdeckt und stammen sehr wahrscheinlich aus einer dortigen römischen Siedlung, nur drei Kilometer von Napoca entfernt.

1. — Zwei Fragmente eines dem Herkules gewidmeten Altars (Abb. 1 a, b, c, d).

2. — Rechter Teil eines Altars (Abb. 2 a, b), wahrscheinlich dem I. O. M. seitens eines P. Aelius (?) Fabianus (s. CIL III, 1141) gewidmet. Der Widmer war jedenfalls *beneficiarius* im Generalstab des Statthalters der drei Dazien und stammte aus der *legio XIII Gemina*.

3. — Bruchstück aus der linken Seite einer Votivtafel (Abb. 3 a, b), welche von einem gewissen P. Aelius ..... unbestimmten Gottheiten (*Dis .....*) gewidmet wurde.

4. — Ein Bruchstück eines Altars (Abb. 4 a, b) aus Napoca (AnnEp, 1969—1970, 548 = AnnEp, 1971, 395), zuerst von M. Macrea (Anm. 7) und nachher von A. Bodor (Anm. 10), J. Trynkowski (Anm. 11) und C. Daicoviciu (Anm. 12) verschieden gedeutet, wird wieder untersucht. Der Verfasser ist, betreffend R. 1, mit

p. 66), în jurul anului 235 pe consulul suffect C. Iulius Proculus Quintilianus (A. Degrassi, p. 65), iar în 238 sau 239, tot în calitate de consul suffect, pe D. Simonius Proculus Iulianus (A. Degrassi, p. 66). Că acesta din urmă ar fi menționat eponim ca guvernator (v. A. Stein, *Die Reichsbeamten der Provinz Dazien*, Budapest, 1944, p. 72—73), mi se pare mai puțin probabil.

²⁶ v. n. 24.

der Lesung von M. Macrea *Gesahenis* einverstanden, was aber den Rest der Inschrift betrifft, sind die von den obengenannten Epigraphikern vorgeschlagenen Lösungen vorzuziehen.

5. — In einer von R. Münsterberg und J. Oehler schon längst veröffentlichten Inschrift aus Potaissa (Anm. 19) wird die Lesung *Deo Fonti* von R. 1 bestritten, da *Fons* niemals *Deus* genannt wird. Man könnte an eine dem *Deus Fortis Phoebus Apollo Parthicus* gemachte Widmung denken, wofür es noch, gleichfalls in Potaissa, ein Beispiel gibt (Anm. 21).

6. — Eine Votivtafel (Abb. 6 a, b) aus Potaissa (Anm. 6 a, b), eine Liste von Personen enthaltend und in CIL III, 927 fehlerhaft veröffentlicht, ist datiert [*pr*]die *K[al(endas)]* ..... in einem Jahr des III Jh., in welchem einer der Konsuln (*ordinarius* oder *suffectus*) das Cognomen *Proculus* führt (Anm. 25).

7. — CIL III, 929 (Anm. 7 a, b) enthält die Buchstaben MAX, wahrscheinlich von einer Kaisertitulatur herrührend.

SFINXUL DE BRONZ DE LA POTAISSA

În cunoscuta sa carte despre antichitățile clasice ale Daciei, publicată la Brașov în 1851, J. F. Neigebaur¹ se oprește pe larg și asupra descrierilor epigrafice și arheologice provenind de la Turda², consemnând — printre altele — mulțimea pieselor pe care a avut ocazia să le cerceteze în colecția de la Luncani (Grind, jud. Cluj) a contelui J. Kemény³, în iunie 1847⁴.

Dintre obiectele acestei colecții îi reține atenția și „statueta” unui sfinx înaripat de bronz, stînd pe un soclu patrulater, scund, din soclu (mai exact: de sub soclu!) pornind un cui masiv, piramidal, de fier⁵. Neigebaur dă și dimensiunile: înălțimea sfinxului de bronz (inclusiv soclul) = $3\frac{1}{3}$ țoli, iar lungimea cuiului („acului”) de fier = 4 țoli⁶, precizînd (prin trimiterea ce o face)⁷ că piesa a fost aflată în partea de hotar „Oláh-Vâr”⁸, spre stînga de șoseaua Turda—Cluj⁹, foarte probabil — adăugăm noi — în zona aflată spre vest-nord-vest de castrul de la Potaissa.

În continuare, Neigebaur intuiește perfect just funcționalitatea obiectului, definindu-l drept „vîrf de stîndard” (*Standartenspitze*)¹⁰, amintesc că pe soclul sfinxului se află o misterioasă inscripție¹¹, că piesa a fost „publicată în *Illustrierte Zeitung*, nr. 194/1847, de către domnul Anton Kurz”¹², că învățații care s-au pronunțat asupra inscripției (în nr. 200/1847 din *Illustrierte Zeitung*) au considerat-o romană, germană, slavă, greacă, ebraică, pelasgică ori euganeică, fără a se fi ajuns la un consens și la o descifrare mulțumitoare¹³, și conchide că micul sfinx „își așteaptă încă Oedipul care să-i dezlege taina”¹⁴.

Semnalarea la care Neigebaur face referire se găsește, într-adevăr, în numărul 188/1847¹⁵ din *Illustrierte Zeitung* — revistă ce apărea la

---

¹ J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851. Date bio-bibliografice despre autor, în *IDR*, I, București, 1975, p. 49.

² J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 199 sqq.

³ Principalele date bio-bibliografice despre acest colecționar, în *IDR*, I, p. 48.

⁴ După cum reiese din J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 214, nr. 186.

⁵ J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 216, nr. 211.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, vezi și p. 207.

⁸ În traducere: „Cetatea românilor”.

⁹ J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 216, nr. 211, respectiv p. 207.

¹⁰ *Ibidem*, p. 216, nr. 211.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*. Trimiterea lui Neigebaur este eronată, în realitate fiind vorba — cum se va vedea — de nr. 188/1847 al amintitei reviste.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Vezi *supra*, n. 12.

Leipzig. Devenită, în ultimul timp, adevărată raritate bibliofilă, ea n-a mai fost consultată (cu o singură excepție) în original de către cei ce s-au ocupat, tangențial, de sfinxul de bronz de la Turda, deși *unica* ilustrare a piesei (dispărută în iureșul evenimentelor din 1848—49) tocmai aici se află¹⁶. Sfinxul și „misterioasa” inscripție cu litere în relief de pe soclul său erau supuse atenției „specialiștilor”, cititori ai revistei, așteptându-se sugestii privitoare la descifrare. Totodată se avansa ipoteza că limba inscripției ar putea fi „hunica, scitica, sarmata sau armeană”, mai probabil însă „etruriana” (= etrusca), limbă care este „identică germanei vechi, așa cum a lămurit-o, cu exemplificări, germanistul von Schmitz”¹⁷ (*sic!*).

Reținem, din toate acestea, desenul obiectului și desenul desfășurat al inscripției, pe care le reproducem și noi în copie fotografică (fig. 1).

La 12 săptămâni de la semnalarea piesei în coloanele sale, *Illustrierte Zeitung* era în măsură a publica, în nr. 200/1847, primele și — adăugăm imediat — *ultimele* tentative de descifrare a inscripției enigmatice de pe soclul sfinxului de la Potaissa¹⁸. Patru „savanți” ai timpului propuneau patru lecturi diferite, a căror „valoare” se poate judeca, la urma urmei, chiar și dintr-o simplă comparare a „descifrărilor” cu glifele inscripției (vezi fig. 1):

H. L. Bock „rezolva” în câteva rânduri problema, declarând inscripția drept „latină veche” și citind „fără dificultate”

Nev Spes Epejo item Jemy (*sic!*).

În același timp făcea remarca malițioasă că „domnul germanist von Schmitz nu mai are motive să-și spargă capul cu ea”¹⁹.

Epigrafistul bălgrădean Dionysius Thalsen²⁰ (căruia contele Kemény îi trimisese sfinxul spre studiere) se oprește îndelung asupra piesei, în care vede un produs „al răzbunării și cruzimii dacilor” în pragul „eliberării Daciei, pe vremea împăratului Aurelianus, din robia romană”. Într-un cuvânt, Thalsen considera că obiectul fusese un virf de stindard, că aparținuse „dacilor liberi” și i se părea cu totul firesc ca „greaca să fie scrierea și limba curentă în administrația Daciei libere”²¹ (deci în teritoriile dacice neînglobate în Imperiu, *n.n.!*). În consecință, inscripția de pe soclul sfinxului o declara grecească și o descifra astfel

ΣΜΑΡΑΓΜΑ ΣΜΑΕΙ ΧΑΙΠΕΚΑΚΙΑΝ
ΣΕΜΝΑ ΘΕΜΙΣ ΣΕΙΡΑΔΑΣ
ΡΕΥΣΑΣ 'ΙΝΕΕΙ ΑΡΙΑΑΝΟΥ²²,

¹⁶ *Eine in Siebenbürgen aufgefundenen Sphinx*, în rubrica „Wissenschaftliche Nachrichten” din *Illustrierte Zeitung*, vol. VIII, nr. 188, Leipzig, 1847, p. 91—92 (ilustrația la p. 92, sub ea: „Eine Sphinx, aufgefunden bei Thorda in Siebenbürgen”).

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ueber die bei Thorda in Siebenbürgen aufgefundenen Sphinx und deren Inschrift*, în rubrica „Wissenschaftliche Nachrichten” din *Illustrierte Zeitung*, vol. VIII, nr. 200, Leipzig, 1847, p. 278—279.

¹⁹ *Ibidem*, p. 278.

²⁰ Pentru activitatea acestui preot militar pe tărîmul epigrafiei apulense, la mijlocul veacului trecut, vezi *IDR*, I, p. 48.

²¹ *Illustrierte Zeitung*, vol. VIII, nr. 200, Leipzig, 1847, p. 278—279.

²² *Ibidem*, p. 279.

prea puțin păsîndu-i că lungul său text cu greu s-ar potrivi celor 19—20 de *glife* cîte are inscripția (vezi fig. 1).

Nu mai puțin aberantă este descifrarea ce o propunea un parisian rămas anonim, ce iscălea „*Un Slavophile*“, și citea *ιμα ιμα Τεβιερε σαριλαι*, respectiv *ima ima Teviere Charikleï*. Individului i se părea limpede că textul e în etruscă, dar socotea la fel de clar faptul că „etrusca este identică paleoslavei“. Cît privește figura sfînxului cu atare, „dată fiind absența bărbii, îl reprezintă pe împăratul Tiberius“²³ (*sic!*).

Ultimul învățat ce-și dădea cu părerea asupra inscripției și se considera „fericitul Oedip“ al dezlegării acesteia iscălește cu inițialele K.N.H. și era, în mod evident, un germanist. Faptul că literele inscripției erau runice, ca și acela că limba epigrafei nu putea fi decît germana veche i se părea mai presus de orice discuție. În consecință, propunea descifrarea

ima ima si de ere farloan,

ceea ce considera a fi egal cu

*Ihm, ihm sei die Ehre verliehen*²⁴.

(În mod paradoxal, această opinie — că inscripția este germanică, iar literele „runice“ — a fost îmbrățișată, în vremuri mai noi, și de alți savanți, deși ea nu era cu nimic mai justificată decît elucubrațiile epigrafice ale celorlalți trei „descifrați“. În plus, practic nimeni nu s-a sesizat de faptul că glifele textului — vezi fig. 1! — nu aduceau, în ansamblu, cîtuși de puțin a *rune*).

În același an 1847 descoperirea sfînxului de bronz de la Turda și „descifrarea“ textului de pe postamentul acestuia erau semnalate și în paginile revistei „*Albina românească*“, preluîndu-se cele spuse în *Illustrierte Zeitung* nr. 188 și 200. Dintre cele patru lecturi propuse se adopta cea a lui Thalsen, ea fiind dată și în traducere românească²⁵.

Dintr-o perioadă mai apropiată primei semnalări a piesei mai avem cunoștință doar de articolul unui oarecare Karlmann Flor, care se mărginea să repete datele din cele două numere ale revistei *Illustrierte Zeitung*²⁶, precum și de două pagini de manuscris, tot despre sfînxul de la Turda, scrise de mîna lui M. J. Ackner și aflate în secția de manuscrise a muzeului Brukenthal din Sibiu²⁷.

Lungi decenii obiectul ivit la Turda va fi dat complet uitării, pentru a-l regăsi menționat de Const. C. Giurescu, care îl inseriază într-o listă de descoperiri de caracter germanic din epoca migrațiilor, spunînd despre el doar atît: „*Turda* de unde provine un obiect de bronz iarăși cu o

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Albina românească*, XIX, 1847, p. 173—176.

²⁶ *Über eine hetrurische Inschrift auf einer Sphinx aus Bronze*, în *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, 4, 1858, p. 22—30.

²⁷ Mulțumim și pe această cale profesorului K. Horedt, care ne-a atras atenția asupra articolului lui Karlmann Flor și manuscrisului lui Ackner.

veche inscripție, în rune însă²⁸ și trimite la mai sus amintita semnalare din „Albina românească”²⁹.

O aluzie indirectă și la sfinxul ce ne reține atenția pare că se ascunde într-o notă de subsol dintr-unul dintre studiile lui C. Daicoviciu, notă care pune sub semnul întrebării autenticitatea mai multor piese arheologice, foste în colecția J. Kemény, piese ale căror *desene* s-au păstrat în cartoteca nr. IX a manuscriselor acestui colecționar, intrate în arhiva Muzeului Ardelean din Cluj³⁰, — cartotecă nr. IX în care, într-adevăr, se găsește și un desen al sfinxului de la Turda.

Cu totul sumar, piesa este amintită și de G. I. Brătianu, care era de părere că scrierea de pe soclu ar fi runică³¹.

În 1944, în contextul unui articol despre descoperiri din epoca migrațiilor în Transilvania, K. Horedt reia problema sfinxului de la Turda, consultând publicația de bază (*Illustrierte Zeitung*)³² și dînd, în consecință, și desenul obiectului și al inscripției. Este meritul incontestabil al lui K. Horedt de a fi precizat că glifele inscripției *nu sînt rune* și de a fi *eliminat* definitiv piesa din rîndul materialelor arheologice de caracter vechi-germanic³³.

*

Scos — și pe drept cuvînt — dintre descoperirile germanice, sfinxul de la Turda n-a mai suscitat, din 1944, interesul nimănui^{33a}, deși el prezintă o importanță aparte pentru unele aspecte ale vieții religioase din *epoca romană* în Dacia, în general, și de la Potaissa, în special. Socotim însă că nu se poate purcede la descifrarea inscripției fără o înțelegere cît de cît corectă a caracterului și funcționalității obiectului, tot așa cum numai o corectă descifrare a textului de pe soclu va îngădui o interpretare istorică justă. Într-un cuvînt, ni se pare clar că cele două elemente: statueta de bronz și inscripția de pe postamentul ei se *condiționează reciproc*.

În consecință, înainte de toate, citeva observații de ordin „tehnic”:

Cum rezultă din unica ilustrare păstrată, reproducă și de noi (fig. 1), sfinxul găsit la Turda este o mică statueta de bronz, ființa fantastică cu trup de leu înaripat și cap uman fiind turnată *împreună* cu postamentul ei patrulater (mai degrabă: patrat!). Bănuim că desenul din *Illustrierte Zeitung*, frumos și îngrijit, prezintă un oarecare grad de „idealizare” (mai ales în redarea capului — a trăsăturilor feței), ceea ce face superfluă o descriere prea detaliată, — descriere ce, oricum, n-ar putea spune mai mult decît imaginea limpede din fig. 1.

Este, practic, imposibil de precizat dacă masivul cui piramidal de fier a fost *fixat* într-o cavitate cruciată dinainte în talpa soclului statuetei (probabil prin lipire cu plumb topit) sau dacă unitatea cui-statuetă s-a

²⁸ *Mormintul germanic de la Chiojdu*, în *RIR*. V—VI, 1935—36, p. 336.

²⁹ *Ibidem*, p. 336, n. 4.

³⁰ C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 234, n. 2.

³¹ *Une énigme et un miracle historique: Le peuple roumain*, 1942, p. 172.

³² Citată drept *Illustrierte Zeitung*!

³³ K. Horedt, *Funde der Völkerwanderungszeit aus Siebenbürgen*, în *AISC*, IV, 1941—1943, [1944], p. 168, pl. 4/3.

^{33a} Nici măcar al lui M. Renard, care-l pomenește fugitiv, într-o notă de subsol, conchizînd că ar fi un fals (vezi *Apulum*, VII/1, 1968, p. 292, n. 40).

realizat prin procedeul de „supraturmare“ (*Überfangguß*) a statuetei de bronz peste capătul mai gros al prelungului cui de fier.

Cert ni se pare, în schimb, faptul că sfinxul de bronz, dimpreună cu postamentul său, este o mică operă de artă statuară a cărei turnare nu ne-o putem imagina decât în tehnica „cerei pierdute“ (*à cire perdue*). Tridimensionalitatea formei și volumelor sale a fost deci realizată de către artistul plastic mai întâi într-un material moale (ceara), ușor de modelat și de sculptat. În această fază de lucru — a modelării „prototipului“ în ceară — au fost sculptate în relief și glikele inscripției, pe trei dintre cele patru laturi ale postamentului statuetei³⁴.

Scribul inscripției (pe care nu este obligatoriu să ni-l imaginăm a fi aceeași persoană care a modelat statueta!), influențat, pare-se, de tehnica de confecționare a *matritelor sigilare*, a „scris“ (a sculptat) glikele textului nu numai *de la dreapta spre stînga*, ci și văzute „în oglindă“. Evident — pentru cine cunoaște tehnica de turnare *à cire perdue* —, „prototipul“ de ceară a fost apoi îmbrăcat într-o „cămașă“ de lut. Glikele reliefate de pe laturile postamentului „prototipului“ (de ceară) s-au imprimat (sub formă de „cavități“) în pereții interiori ai „cămășii“ de lut moale. În *acel* moment, în interiorul *formei de turnat*, amintitele „cavități“ înfățișau inscripția în mod normal, *dextrograd*, iar cavitătea fiecărei glife în parte reda respectiva glifă în poziție firească. În clipa în care bronzul fluid a fost turnat în forma de lut, ceara s-a topit și s-a scurs, bronzul luînd exact forma „prototipului“ de ceară. În consecință — după spargerea și îndepărtarea „cămășii“ de lut — statueta de bronz se înfățișa *aidoma* „prototipului“, avînd deci, pe postament, inscripția *sinistrogradă* și cu glikele redată ca văzute „în oglindă“.

Cu riscul de a repeta amănunte ce pot să pară banale, subliniem că dacă scribul ar fi sculptat *normal* inscripția pe „prototip“, ea ar fi apărut tot *normal* (deci *dextrograd* și cu glikele firesc orientate!) și pe statueta de bronz³⁵.

Dincolo de aceste detalii, ținînd — avem impresia — de neatenția scribului, cert rămîne faptul că pe postamentul sfinxului de bronz a rezultat, în relief, o inscripție avînd, *aparent*, 20 de glife, de semne grafice net distincte (vezi fig. 2/a). Ne grăbim însă a adăuga că această „aparență“ este înșelătoare. Din motive pe care le vom expune la analiza fiecărui semn în parte, considerăm că ceea ce par a fi glikele nr. 17—18 nu sînt, în realitate, decât părțile componente ale *unui și aceluiași* semn grafic. În consecință, socotim că inscripția are numai 19 semne grafice, conform numerotării date în fig. 2/b³⁶. Vom opera deci, în continuare, cu numerotarea din fig. 2/b.

Următoarea problemă, de semnificație deosebită, este aceea de a ști cum se repartizau cele 19 glife pe cele trei laturi scrise ale postamentului statuetei³⁷. Privind fig. 1 se vede limpede că pe bordura anterioară a soclului în nici un caz n-a fost scris nimic. Dealtminteri, bordura

³⁴ Asupra acestei probleme vom reveni încă.

³⁵ Simpla privire într-o oglindă a figurii 1 este lămuritoare de la sine!

³⁶ N-am luat în calcul, din întemeiate considerente, micul semn rombic, plasat la mijloc, după glifa nr. 20 (vezi fig. 2/a), respectiv 19 (vezi fig. 2/b). Funcția sa este fie pur ornamentală, fie că marchează sfîrșitul inscripției. În tot cazul, n-are nici valoare fonetică și nici de semn de lecțiune important.

³⁷ Vezi *supra*, n. 34.

anterioară, ca atare, *nu există*, ea fiind acoperită de „plastronul” ornamental ce coboară în continuarea pieptului sfinxului. Rămân deci — ca spațiu pe care se putea desfășura inscripția — cele două borduri laterale (de-a dreapta și de-a stînga sfinxului) și bordura din spate a soclului.

Pe unica reprezentare păstrată (fig. 1) este înfățișată bordura *laterală stîngă* și este absolut clar că desenatorul a redat pe ea semnele grafice nr. 14—19³⁸. Se pune deci problema judicioasei repartizări a glifelor nr. 1—13 pe celelalte două borduri, respectiv pe bordura *laterală dreaptă* (de unde, fără doar și poate, începea textul inscripției) și pe bordura *din spate*.

Pentru motive ce vor părea cu totul clare în momentul în care vom trece la descifrarea propriu-zisă, considerăm că pe bordura *laterală dreaptă* a postamentului erau glifele nr. 1—6, iar pe bordura *din spate* se găseau glifele nr. 7—13. Această împărțire a celor 19 glife pe cele trei laturi scrise ale soclului statuei o ilustrează fig. 3.

Trecînd la o simplă analiză a *formeii grafice* a glifelor, adică la o încercare de *individualizare* a acestora (deci fără a purcede, deocamdată, la sugerarea valorii lor ca litere!), constatăm următoarele (vezi fig. 2/b sau fig. 3):

Glifa nr. 1 apare de patru ori în inscripție, în poziția 1, 4, 8 și 10;

Glifa nr. 2 se află de două ori în text, în poziția 2 și 5. În ciuda vagei sale asemănări cu glifa nr. 17, considerăm că aceasta din urmă (glifa 17), sensibil diferită de *ductus*-ul clar al glifelor 2 și 5, marchează *alt semn grafic*;

Glifa nr. 3 o găsim în pozițiile 3, 6, 15 și 18, cu atît de neînsemnate variante de grafie încît ni se pare indiscutabil că în toate patru cazurile avem de-a face cu *același semn grafic*;

Glifa nr. 4, vezi *supra*, glifa nr. 1;

Glifa nr. 5, vezi *supra*, glifa nr. 2;

Glifa nr. 6, vezi *supra*, glifa nr. 3;

Glifa nr. 7, clară și inconfundabilă, se ivește o singură dată, în poziția 7;

Glifa nr. 8, vezi *supra*, glifa nr. 1;

Glifa nr. 9, cu totul caracteristică, apare o singură dată, în poziția 9;

Glifa nr. 10, vezi *supra*, glifa nr. 1;

Glifa nr. 11 există de două ori în text, în poziția 11 și 13;

Glifa nr. 12 o găsim de două ori, în poziția 12 și 16;

Glifa nr. 13, vezi *supra*, glifa nr. 11;

Glifa nr. 14, cu aspectul ei sinuos și specific, apare o singură dată, în poziția 14;

Glifa nr. 15, vezi *supra*, glifa nr. 3;

Glifa nr. 16, vezi *supra*, glifa nr. 12;

Glifa nr. 17 merită să ne rețină o clipă atenția. Așa cum am avut ocazia să arătăm în precedentă, ceea ce la o numerotare „aparentă”

³⁸ Neînsemnatele deosebiri de grafie a glifelor 14—19, așa cum apar pe desenul *postamentului*, față de grafia aceluiași glife 14—19 din desenul desfășurat al inscripției se datorează, cu maximum de probabilitate, faptului că desenatorul a dat dovadă de mai puțină acurateță în redarea glifelor respective *în ansamblul desenului piesei*, decît atunci cînd — executînd desenul desfășurat al inscripției — a copiat, cu îngrijire, glifă de glifă. De altfel, aceste minime deosebiri sînt sesizabile numai la glifele nr. 17 și 19.

părușeră a fi glifele „17—18“ (vezi fig. 2/a) nu sînt, în realitate, decît părțile componente, „jumătățile“ nealipite, ale unui singur semn grafic. Cu totul vagile asemănări ale acestor două „jumătăți“ cu glifa nr. 14, respectiv cu glifa nr. 3, nu îndreptătesc cituși de puțin atare identificări. În consecință — așa cum rezultă limpede din fig. 2/b sau din fig. 3 — am tratat glifa nr. 17 drept un *semn grafic aparte*, ce apare o *singură dată* în textul inscripției, în poziția 17;

Glifa nr. 18, vezi *supra*, glifa nr. 3;

Glifa nr. 19 o aflăm o singură dată, în poziția 19.

Totalizînd observațiile noastre rezultă tabelul:

Nr. 1=4=8=10;

Nr. 2=5;

Nr. 3=6=15=18;

Nr. 7=7;

Nr. 9=9;

Nr. 11=13;

Nr. 12=16;

Nr. 14=14;

Nr. 17=17;

Nr. 19=19.

Cu alte cuvinte, scăzînd din numărătoare glifele *repetate*, devine clar că inscripția potaissensă are nu mai mult de *zece semne grafice diferite*.

*

Operația poate cea mai dificilă, absolut necesară însă spre a se stabili *limba* inscripției, este aceea a identificării *valorii fonetice* a celor zece semne grafice diferite, deci a valorii lor ca *litere*. Înainte de a trece la o atare operație reamintim — cu riscul de a ne repeta — că textul supus analizei este *scris sinistroid*, iar literele, așa cum se înfățișează privirii, sînt văzute ca „în oglindă“. Totodată ni se pare limpede că literele textului sînt de văzut și de interpretat drept *majuscule*.

Dificultatea majoră rezidă, după părerea noastră, în faptul că cele zece glife diferite au o formă destul de *nespecifică*. În consecință, pentru cîte o glifă luată în parte, *izolat*, analogii și identități de forme, de *ductus*, pot fi invocate în practic *totalitatea* alfabetelor consonantice și consonantico-vocalice ale lumii, începînd cu scrierea feniciană și terminînd cu rune germanice ori tîrce. O privire în nu importă care manual de epigrafie generală este, în acest sens, pe deplin edificatoare³⁹.

Chiar și o singură pildă va lămuri imediat sensul afirmației noastre de mai sus:

Forma glifei nr. 1 o putem găsi în alfabetul grec primitiv, cu valoare de ι (*iota*)⁴⁰; în cel attic timpuriu, cu valoare de ς (*sigma*)⁴¹; în cel frigian, cu valoare de ζ (*dzeta*)⁴²; în cel lycian, cu valoare de s ⁴³; în

³⁹ Vezi, cu simplu titlu de exemplificare, Ph. Berger, *Histoire de l'écriture dans l'antiquité*, Paris, 1892, *passim* sau Ș. Andronescu, *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*, București, 1966, *passim*.

⁴⁰ Ph. Berger, *op. cit.*, p. 142.

⁴¹ *Ibidem*, p. 140.

⁴² *Ibidem*, p. 144.

⁴³ *Ibidem*, p. 146.

cel fenician, cu valoare de n^{44} ; în cel etrusc, osc, falisc și latin arhaic, cu valoare de s^{45} ; în cel samaritean, cu valoare de nun^{46} ; în cel ebraic, cu valoare de *lamed*⁴⁷; în cel arameic, folosit și în Egipt⁴⁸; în cel arsiac, cu valoare de y^{49} ; în cel sasanid, cu valoare de k^{50} ; în cel sogdian, cu valoare de y^{51} ; în rune paleotürce de pe Ienisei, cu valoare de r^{52} ; în cvasi-totalitatea alfabetelor sud-semitice (sabean, safaitic, himyarit), cu diferite valori⁵³; în silabarul vechi-etioopian⁵⁴; în alfabetul consonantic libico-numidic⁵⁵; în inscripțiile celtibere alfabetice și silabice, cu presupuse valori de s , n , respectiv de ki , gi^{56} ; în majoritatea *futhark*-urilor runice vechi-germanice, cu valori de y , ge , j , a , ih , i , eo , s , e^{57} ; ș.a.m.d.

Același joc, de asemănări *pur formale*, îl prezintă, din păcate, oricare dintre cele zece semne grafice diverse ale textului. Tocmai această labilitate a posibilităților de interpretare a formei grafice a glifelor a permis — credem — „descifratorilor“ să socotească inscripția cînd latină veche, cînd etruscă, cînd germanică veche, ebraică, grecească, arameică sau paleoslavă. Într-adevăr, tuturor acestor „descifratori“ li se poate găsi — în ciuda dezlegărilor aberante ce le-au propus — scuza că în scrierile respective există, realmente, semne grafice asemănătoare ori identice glifelor de pe soclul statuetei de la Turda.

*

Excursul ce ni l-am îngăduit demonstrează elocvent un singur lucru: o tentativă de descifrare bazată exclusiv pe analiza *formei grafice* a glifelor duce, iremediabil, la impas. Se cere deci o *opțiune* pentru un alfabet anume, opțiune căreia să i se subsumeze, cu maximum de șanse de probabilitate, acele convergențe ce pot fi deduse din: forma, caracterul, proveniența și destinația obiectului pe care se află inscripția, locul de descoperire și contextul arheologico-istoric căruia piesa i s-ar putea atribui în Dacia.

Luînd în considerație elementele înșirate și permițîndu-ne a stăruii asupra lor doar în momentul în care vom încerca o analiză a *valorii istorice* a piesei descoperite la Turda, deocamdată ne îngăduim a afirma că inscripția este în limba *greacă* și tot *grecești* sînt — în ciuda aparenței lor ornamentale-„hieratice“ — literele sale. Consecvenți acestei opțiuni, să trecem la discutarea celor 19 glife ale textului (respectiv a celor 10 semne grafice diferite!), *ca litere* (vezi fig. 2/b sau fig. 3):

Glifa nr. 1 socotim că transcrie un I (ι , *iota*). Implicit, aceeași valoare de ι o vor avea glifele nr. 4, 8 și 10.

⁴⁴ Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 298, fig. 170.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 316—317, fig. 180—181; Ph. Berger, *op. cit.*, p. 153 și 159.

⁴⁶ Ph. Berger, *op. cit.*, p. 203.

⁴⁷ Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 236.

⁴⁸ Ph. Berger, *op. cit.*, figura de la p. 217.

⁴⁹ Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 247, fig. 130.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 250, fig. 132.

⁵² *Ibidem*, p. 255, fig. 138.

⁵³ *Ibidem*, p. 282, fig. 160; Ph. Berger, *op. cit.*, p. 323.

⁵⁴ Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 290, fig. 164; Ph. Berger, *op. cit.*, p. 323.

⁵⁵ Ph. Berger, *op. cit.*, planșa fotografică dintre p. 328—329.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 336; Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 294, fig. 167.

⁵⁷ Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 342, fig. 210 și p. 344, fig. 212; Ph. Berger, *op. cit.*, p. 358—359.

Glifa nr. 2 necesită o discuție mai amănunțită. În ciuda evidentei sale asemănări cu un „M” majuscul, ne-am convins — pe parcursul operațiunii de descifrare — că ea *nu poate avea* această valoare. Se pare anume că, în cursul „sculptării” în relief a literelor pe prototipul de ceară al statuei, scribul (mînat de același gînd, în fapt *neintemeiat*, că literele, la turnarea în bronz, „se vor întoarce”), nu numai că a executat glifa respectivă „întoarsă”, văzută „ca în oglindă”⁵⁸, ci a și *răsturnat-o cu totul*, partea *superioară* a glifei devenind partea ei *inferioară*. Cu alte cuvinte, ceea ce apare în text ca un „M” (văzut „normal” ori „în oglindă”!)⁵⁹ nu e altceva decît W, adică un ω cu grafie unghiulară! Că ω (*minuscul*!) poate avea, cu *această grafie* (ω), funcție de literă *majusculă* (Ω) este un fapt arhicunoscut în epigrafia greacă; exemple se pot cita, suficiente, chiar și în inscripțiile grecești din Dacia^{59a}, nemaivorbind de cele din Scythia Minor. Mai mult, se poate afirma că, începînd cu a doua jumătate a sec. II e.n., forma grafică Ω (ca *majusculă*!) ajunge net precumpănitoare față de grafia „clasică” Ω . Cît privește forma unghiulară, colțuroasă, a lui Ω (*majuscul*!), deci grafia W, nî se pare suficient a trimite la trei inscripții de care am avut prilejul să ne ocupăm, inscripții în care W avea — în mod evident — valoare de Ω *majuscul*⁶⁰. În consecință, socotim că glifa nr. 2 are valoare de Ω (*omega majuscul*), aceeași valoare avînd-o, bine înțeles, și glifa nr. 5.

Glifa nr. 3 este, neîndoielnic, un A (α , *alfa*), valoare ce o au și glifele nr. 6, 15 și 18.

Glifa nr. 7 o socotim a fi un T (τ , *tau*).

Glifa nr. 9 sugerează, neechivoc, un Θ (θ , ϑ , *theta*).

Glifa nr. 11 este un E (ϵ , *epsilon*), tot valoare de ϵ avînd și glifa nr. 13.

Glifa nr. 12 e un P (ρ , *ro*), tot ρ fiind și glifa nr. 16.

Glifa nr. 14 *nu este* — cum vom demonstra-o — *literă*, ea n-are valoare fonetică, ci de *semn de lecțiune*. O notăm c —, u rămînînd să justificăm interpretarea ce o propunem.

Glifa nr. 17 este un M (μ , *my*), fără doar și poate majuscul, dar cu o grafie influențată de scrierea cursivă.

Glifa nr. 19 are valoare de H (η , *eta*), cu o formă grafică amintind vag un N (ν), fenomen adeseori atestat epigrafic și asupra căruia noi înșine am avut ocazia să ne oprim.⁶¹

Transcriind identificările propuse rezultă șirul de litere:

HAMPA-EPEIΘITAWIAWI

adică

ηαμπα-επειθιταωιαωι

⁵⁸ Ceea ce la un semn grafic *simetric*, cum ar fi „M”, nici nu este, la urma urmei, sesizabil!

⁵⁹ Vezi *supra*, n. 58.

^{59a} Vezi I. I. Russu, *Inscripțiile grecești din Dacia*, în *StudComBrukenthal*, 12, Sibiu, 1965, p. 47—82, *passim*.

⁶⁰ Vezi N. Vlăssă, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 126; Idem, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 224 și fig. 2/a; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 207 și fig. 1—1 a.

⁶¹ Vezi *ActaMN*, XIII, 1976, p. 222, n. 43.

evident de citit *sinistrograd*, dar literele redade de noi ca văzute „normal“, întrucît o redare „în oglindă“ ar fi ridicat serioase impedimente de ordin tipografic.

*

Fără îndoială, partea cea mai delicată a operațiunii de descifrare începe în momentul în care șirul celor 19 semne grafice de pe cele trei laturi scrise ale postamentului sfinxului de la Potaissa se cere împărțit în *cuvinte*. De corectitudinea acestei împărțiri depinde transformarea lanțului „amorf“ de litere într-un *text inteligibil*, logic și cauzal subordonat naturii micului monument arheologic pe care se află.

Primul cuvînt — de fapt *un nume* — ce l-am putut desprinde a fost cel cuprins între semnele grafice nr. 7-8-9-10-11: $\text{EI}\Theta\text{IT}$, adică, citit dextrograd, $\text{TI}\Theta\text{IE}$, $\text{T}\iota\theta\iota\epsilon$ (fig. 4). Este vorba, fără doar și poate, de zei-tatea egipteană Tithoes, divinitate solară *sfinxiformă*, înaripată, de care am avut ocazia să ne ocupăm mai pe larg⁶², insistînd asupra multiplelor sale ipostaze și atribuții. În prezentul context ne mărginim a remarca următoarele:

În complicata mitologie egipteană Tithoes apare, prin excelență, ca zeu al luminii de dimineață, al aurorei, înfățișarea sa *sfinxoidă* fiind repetat subliniată. Ca „semizeu“-sfinx legendar figurează (pe locul al treilea) în lista regală („prefaraonică“) a lui Manethon, sub numele de $\text{T}\iota\theta\acute{\omicron}\varsigma\ \eta\mu\acute{\iota}\theta\epsilon\omicron\varsigma$.⁶³ Cultul său, de milenară dăinuire, se perpetuează pînă tîrziu, în epoca greco-egipteană și romano-greco-egipteană, numele apărîndu-i în papyrii magici greco-egipteni, pe gemele magice greco-egiptene și în inscripțiile grecești din Egipt (dar chiar și din afara acestui spațiu!) transliterat ca: $\text{T}\iota\theta\acute{\omicron}\varsigma$, $\text{T}\iota\tau\omicron\upsilon\eta$, $\text{T}\iota\tau\eta$, $\text{T}\iota\theta\iota\eta$, $\text{T}\iota\tau\iota\epsilon$, $\text{T}\iota\theta\iota\epsilon$, $\text{Toto}\eta\varsigma$ etc.⁶⁴

Reținem, din cele discutate, perfectă *compatibilitate* dintre statueta *sfinxului* și neîndoielnicul $\text{TI}\Theta\text{IE}$ scris pe bordura soclului statuei, precum și evidentul caracter *solar* al respectivei divinități⁶⁵.

⁶² Vezi *ActaMN*, XVII, 1980, p. 486, n. 32 și p. 490, n. 56—60. Notele la care trimitem includ principala bibliografie referitoare la Tithoes.

⁶³ Vezi *LexMyth*, V, col. 1021 (cu bibliografia), s.v. *Tithoes* și *RE*, VI. A 2, col. 1512, s.v. *Tithoes*.

⁶⁴ Vezi *supra*, notele 62—63. Alte forme atestate: $\text{T}\iota\theta\omicron\eta\varsigma$, $\text{T}\iota\tau\omicron\eta\varsigma$, $\text{T}\iota\theta\omega\eta\varsigma$, $\Theta\iota\theta\omicron\upsilon\eta\varsigma$, $\Theta\omicron\tau\omicron\eta\varsigma$, $\text{Toto}\eta\varsigma$.

⁶⁵ Deși depășește cu mult scopul și inerentele limitări ale prezentului studiu, ne îngăduim o observație: n-ar fi — poate — lipsită de sens o aprofundată exegeză a străvechii mitologii din bazinul est-mediteranean, spre a se vedea dacă imaginea conceptuală a lui Tithoes (ca zeu *egiptean al aurorei*, preluat și de grecii din diaspora greco-alexandrină) n-a influențat cumva — încă dintr-o epocă mult anterioară propriu-zisei perioade greco-egiptene — cristalizarea mitului despre Tithonos ($\text{T}\iota\theta\omega\nu\varsigma$). Acesta, ajuns soț al *Aurorei* (Eos), se implică, în cadrul unor complicate și contradictorii ascendențe și descendențe „semi-divine“, în genealogia „regală“ troiană (ca frate al lui Anchises și Ganymedes). Tithonos devine tatăl a doi fii: Emathion și Memnon. Respectivii, la rîndu-le, sînt implicați în legendele paleogrecești despre Etiopia și Egipt: Emathion — ca rege al Etiopiei — e ucis de Heracles (într-una dintre variantele episodului despre „grădina Hesperidelor“); Memnon ajunge, de asemenea, stăpînitor fie al Etiopiei, fie al „Țării Nilului“. Or — după *Apollod.* 3, 147, respectiv *Diodor* 4, 27, 3 — tocmai de aici, din Etiopia ori din „Țara Nilului“, sosește Priam la Troia. Pe de altă parte, nu sînt de uitat nici implicațiile *solare* ale ciclului *titanomachiei*, ca și reprezentările *sfinxoid*e ce le cunoaștem din încercările de redare plastic-statuară ale respectivelor legende (acestea din urmă, evident, mult ulterioare în timp cristalizării ca atare a mitului).

A doua vocabulă cu sens — tot un *nume*, și tot de divinitate — se ascunde în semnele grafice (literele) nr. 12—13: *EP*, dextrograd PE, 'Pé (fig. 4). Este numele dat, prin excelență, supremei divinități solare egiptene, *Soarelui* ca atare, *Re*. Simbolistica lui *Re* a avut parte de discuții ce însumează tomuri de bibliografie, tratând aspecte globale ori parțiale ale mitului, funcționalităților divine și ale cultului său. Reținem — în ordinea de idei urmărită — câteva aspecte ce ne vor interesa îndeaproape:⁶⁶

— În incilcitul sistem teosofic egiptean în care, aproape fără excepție, fiecare divinitate poate fi și *soare* (ori, cel puțin, poate avea și funcții sau atribute solare!), *Re* deține un loc aparte. El simbolizează *discul solar* ca atare, vocabula numelui său având chiar *această* semnificație: *discul soarelui*. Cultul său, de imemorială dăinuire, se naște în Egiptul de Jos, teritoriu în care, dintru începuturi, Soarele a fost adorat tocmai în ipostaza de disc solar — *Re* (spre deosebire de Egiptul de Sus, unde, tot dintru începuturi, forma divinatorie pe care Soarele a îmbrăcat-o a fost cea de *șoim*);⁶⁷

— Forma *corectă* de fonetizare (mai exact: de vocalizare!) a numelui său este cea de *Re*, nu *Ra* (cum greșit l-au transcris, la început, egiptologii). Vocabula-nume suna deci *Re*, iar *Ra* rămâne doar o corupțelă, — care, ce-i drept, a intrat în uzanță și s-a generalizat;⁶⁸

— Vocabula *Re* intră, ca primă parte, în alcătuirea unei serii de *nume compuse* pe care le poartă diverse divinități solare egiptene. Aceste divinități — fără excepție — întruhidează felurite *ipostaze* ale Soarelui (deci ale lui *Re*), designând poziții-, „atitudini“ diferite ale zeului-astu, în funcție de locul ocupat pe bolta cerească. Implicit, numele lor cuprinde (în afara vocabulei *Re*) apelative *specifice*, corespunzător unei sau altei ipostaze a lui *Re*. Respectiv apelative, la rîndul lor, includ îndeobște vocabule derivate din numele celeilalte *ipostaze majore* în care Soarele a fost adorat, cea de *șoim* (= *Horus*^{68a}). Cît privește reprezentarea plastică-statuară a acestor divinități-ipostaze ale Soarelui, ea este, de foarte multe ori, *sfinxiformă*⁶⁹.

Al treilea cuvînt descifrat se cuprinde între semnele grafice nr. 15-16-17-18-19 (vezi fig. 4): *HAMPA*, respectiv, dextrograd, *APMAH*, 'ΑΡΜΑΗ. În mod *indiscutabil* avem de-a face (într-o variantă de fonetizare de o rară *corectitudine*, cum vom avea prilejul s-o arătăm) cu numele divinității egiptene 'ΑΡΜΑΧΙΣ (*Harmachis*).

• Reținem, din vasta bibliografie referitoare la *Harmachis*, acEle elemente ce le considerăm mai importante în raport cu descifrarea ce o propunem și cu interpretarea statuetei de la Potaissa:

Vezi *LexMyth*, V, col. 1021 sqq., s.v. *Tithonos*; *RE*, VI A 2, col. 1512 sqq., s.v. *Tithonos*; *ibidem*, col. 1484 sqq. (mai ales col. 1487!), s.v. *Titan*.

⁶⁶ Extrase din sinteticul articol s.v. *Sonne und Sonnengott*, în *LexMyth*, IV, col. 1155—1210.

⁶⁷ *Ibidem*, col. 1170.

⁶⁸ *Ibidem*, col. 1167. Vezi și *RE*, I A 1, col. 310 sqq., s.v. *Re*.

^{68a} *Străveche* ipostază a Soarelui, divinitate supremă, practic de același rang cu *Re*. Imaginarea sa ca fiu al lui Osiris și al zeiței Isis este de dată foarte tîrzie (în raport cu cristalizarea religiei egiptene) și se datorează unui fenomen de *interpretatio Graeca* început odată cu epoca Lagizilor. Vezi discuția în acest sens în *LexMyth*, I, 2, col. 2746.

⁶⁹ *LexMyth*, IV, col. 1170—1171.

— În religia egipteană *Harmachis* era una dintre ipostazele Soarelui, anume zeul soarelui de dimineață, al zorilor, al aurorei. Dealtminteri, numele său ca atare (derivat din *ipostaza majoră* de „Horus“) avea sensul de „*Horus la orizont*“. Citeodată el putea avea și înțelesul de personificare a „soarelui de zi“, de la ivirea astrului la orizontul estic și pînă la apunerea acestuia la orizontul vestic;⁷⁰

— Această a doua (ce-i drept, mai rară) „funcționalitate“ a sa (de „soare de zi“, ce parcurge drumul de la orizontul estic pînă la cel vestic!) îl cvasi-identifică pe *Harmachis* cu o altă zeităte — tot întruchipare a Soarelui —, anume cu Harachte (=Harchuti=Horachte=Hor-echuti=Hor-achti, hieroglific Hr-j'htj sau Hr j'hw.tj), numele acestuia avînd *exact* sensul de „Horus al celor două orizonturi“;⁷¹

— Hieroglifele designîndu-l pe *Harmachis* au fost transcrise în deobște Hr-m-j'hw.t,⁷² uneori Hr-m-j'h.t.⁷³ Cert este faptul că fonetizarea corectă a numelui e dificilă, egiptologii propunînd: Hor-em-χuti⁷⁴, Har-m-achuti⁷⁵, Har-em-acht⁷⁶, Har-em-χu, Har-em-χu-ti.⁷⁷ În uzanță a intrat însă Armachis, cel mai adesea *Harmachis*, adoptîndu-se numele sub care divinitatea respectivă apare în textele grecești din Egipt (papyri și inscripții): Ἀρμαχίς⁷⁸, Ἀρμαχίς⁷⁹, dar mai ales Ἀρμαχίς;⁸⁰

— De o importanță deosebită socotim observația că, în ciuda multitudinii de *fonetizări* ce s-au propus pentru numele lui *Harmachis* scris hieroglific (Hr-m-j'hw.t),⁸¹ ca și în ciuda transliterării Ἀρμαχίς, Ἀρμαχίς sau Ἀρμαχίς din textele greco-egiptene⁸², egiptologii au fost și sînt convinși că forma *exactă* în care cuvîntul *sună* în egipteană trebuia să fi fost *Harmache*, *Harmae*.⁸³ Or, în inscripția de pe soclul sfînxului de la Turda întîlnim — transpusă în litere grecești — tocmai *această* formă: Ἀρμαη (*Harmae*), fapt ce conferă, credem noi, o valoare de excepție piesei potaissense și din punctul de vedere al elucidării unui detaliu controversat în epigrafia și lingvistica egiptologică;

⁷⁰ Vezi A. Erman, *Die Religion der Ägypter*, Berlin-Leipzig, 1934, p. 144; *LexMyth*, I, 2, col. 2746, s.v. *Horus*; *RE*, VIII 2, col. 2435, s.v. Ὠρος; *RE*, VII 2, col. 2368, s.v. *Harmachis*; *LexMyth*, I, 2, col. 1828—1830, s.v. *Harmachis*.

⁷¹ *LexMyth*, IV, col. 1170 și *RE*, VIII 2, col. 2435. În același sens și A. Erman, *Die ägyptische Religion*, Berlin, 1909, „Register“, p. 279, s.v. *Harmachis* și *Hor-achte*, cu trimiterile respective.

⁷² *RE*, VIII 2, col. 2435; *LexMyth*, IV, col. 1305 și 1329.

⁷³ *LexMyth*, IV, col. 1170.

⁷⁴ *Ibidem*. Vezi și *LexMyth*, IV, col. 1329.

⁷⁵ *LexMyth*, I, 2, col. 2746.

⁷⁶ *RE*, VII 2, col. 2368.

⁷⁷ *LexMyth*, I, 2, col. 1828—1830.

⁷⁸ Vezi *LexMyth*, I, 2, col. 2746, cu trimitere la *CIG*, add. 4691 (trimiterea este *eronată*, în realitate fiind vorba de *CIG*, add. 4961!).

⁷⁹ Vezi *LexMyth*, I, 1, col. 556, s.v. *Armachis*, cu trimitere la *CIG*, add. 4999 (trimitere *eronată*; de fapt *CIG*, add. 4699!).

⁸⁰ *LexMyth*, IV, col. 1329; *RE*, VIII 2, col. 2435; *LexMyth*, IV, col. 1170; *RE*, VII 2, col. 2368.

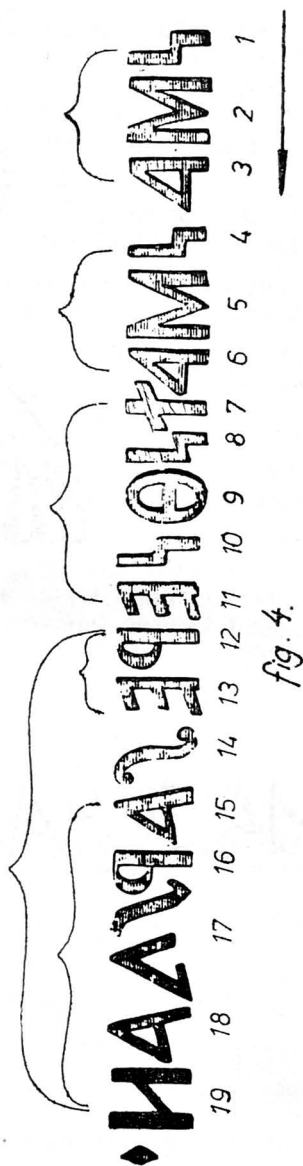
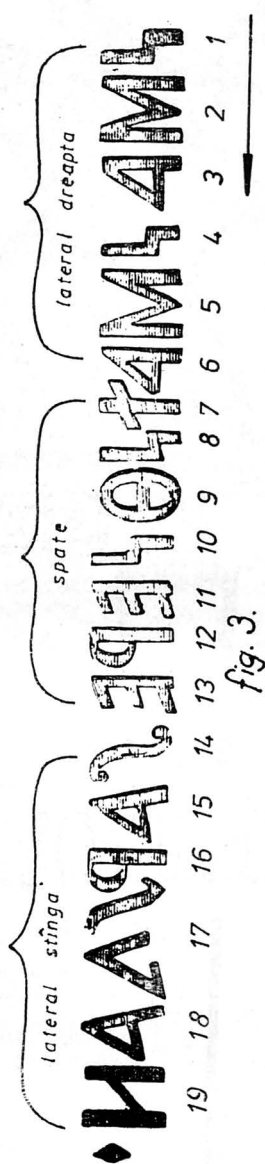
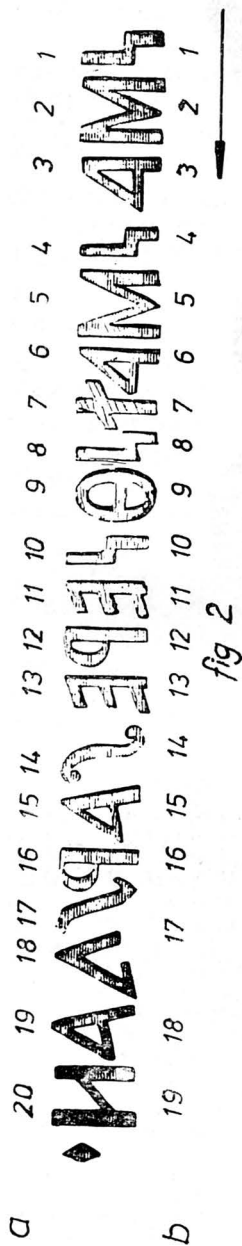
⁸¹ Vezi *supra*, notele 74—77.

⁸² Vezi *supra*, notele 78—80. Designarea divinității a dat naștere și unui întreg șir de nume teoforice purtate de simple persoane menționate în papyrii greco-egipteni: Ἀρμαίς, Ἀρμάτος, Ἀρμάσιος, Ἀρμάς, Ἀρμάεις, Ἀρματάχος. Cf. Fr. Preisigke, *Namenbuch*..., Heidelberg, 1922, col. 50.

⁸³ Discuția în *LexMyth*, IV, col. 1329.

Fig. 1

— Întruchiparea plastică pe care egiptenii i-au dat-o lui „Horus la orizont”-Harmachis (ca, de altminteri, și lui „Horus al celor două orizonturi”-Harachte!) a fost, *întotdeauna*, cea de *sfinx*. Indisolubilitatea dintre *conceptul* divinității și *imaginea* sa este perfectă, *Harmachis* fiind tocmai Sfinxul, iar *Sfinxul* fiind tocmai „Horus la orizont” ori „Horus al celor două orizonturi”, adică *Harmachis* sau *Harachte*. Din acest motiv Marele Sfinx de lângă piramida lui Chephren purta numele de Hr-m-j’hw.t, dar hr-m-j’hw.t (simțit ca *substantiv comun*!) era și cuvântul ce putea designa orice *sfinx*, căci *orice sfinx* (chiar cînd reda un faraon, o regină ori chiar *alte divinități*!) îi înfățișa în *ipostaza solară* de *Harmachis*!⁸⁴

— Am discutat faptul că *Harmachis* (și *Harachte*) nu sînt altceva decît ipostaze — derivate din cea „majoră” de *Horus*! — ale Soarelui. De asemenea am discutat și faptul că cealaltă ipostază „majoră” a Soarelui era cea de *Re*. De la un moment dat amalgamarea între aceste ipostaze devine completă, născîndu-se acêl nume compuse de *Re-Harmachis* ori *Re-Harachte* care, designînd tot Soarele, nu sînt altceva decît tentative de „potențare” a atribuțiilor și funcționalităților divine ale zeității supreme, prin „cumulare” de apelative.⁸⁵ Îmbrăcînd imaginea plastică a „Soarelui înaripat” (*geflügelte Sonne*), redat ca disc solar prevăzut cu aripi, dar și ca *sfinx înaripat*, *Re-Harmachis* — *Re-Harachte* își îmbogățește numele și cu *alte apelative* (referitoare, toate, la divinități *solare*!), inscripțiile hieroglifice (adeseori stele surmontate de un sfinx!) atestînd formele Ammon-Re-Harmachis, Ammon-Re-Harmachis-Tum, Ammon-Re-Tum-Harmachis, Tum-Harmachis, Harmachis-Tum etc.⁸⁶ Ca întruchipare a însăși esenței divinității supreme, *Re-Harmachis* se constituie în zeitate protectoare a casei regale, a faraonului în speță, iar ca stăpîn al „triumfului în bătălii” *imaginea* sa apare — în afară de stelele triumfale — și *pe stindarde*.⁸⁷ Principalul lăcaș unde i se oficia cultul este sanctuarul ce i-l ridică încă Amenemha I (fondatorul dinastiei a XII-a) la Heliopolis⁸⁸, un alt sanctuar fiindu-i închinat la Edfu⁸⁹, iar Sesostris III îi ridică un templu ale cărui ruine se află spre nord de Amâda;⁹⁰

— În sfîrșit, menționăm încă o „funcționalitate” a lui *Harmachis*, decurgătoare tot din caracterul său de divinitate solară, anume implicarea în credințele privind *resurecția*. Este vorba anume de faptul că numele său era strigat în contextul bocetelor ce se intonau de către corțegiile mortuare, cu vădita intenție de a atrage bunăvoința zeului și a asigura „resurecția” defunctului⁹¹.

⁸⁴ Tema simbolisticii Sfinxului este uriașă, implicîndu-se în cvasi-totalitatea cultelor solare din întregul Orient antic. Ca excelente sinteze ale subiectului, a se vedea *LexMyth*, IV, col. 1298—1408, s.v. *Sphinx* și *RE*, III A 2, col. 1703 sqq., s.v. *Sphinx*. Pentru cele de noi discutate: *LexMyth*, IV, col. 1305; *RE*, VIII 2, col. 2435; *LexMyth*, I, 2, col. 1828—1830.

⁸⁵ În acest sens: *LexMyth*, I, 2, col. 2746; *LexMyth*, IV, col. 1170—1171; *LexMyth*, I, 2, col. 1828—1830.

⁸⁶ *LexMyth*, I, 2, col. 1828—1830; *LexMyth*, IV, col. 1176.

⁸⁷ *LexMyth*, IV, col. 1171.

⁸⁸ *Ibidem*. Vezi și *LexMyth*, I, 2, col. 1829.

⁸⁹ *LexMyth*, I, 2, col. 1829.

⁹⁰ A. Erman — H. Ranke, *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, Tübingen, 1923, p. 597.

⁹¹ *Ibidem*, p. 364.

Totalizînd observațiile făcute în legătură cu *Tithoes*, *Re* și *Harmachis*, pentru piesa ce o discutăm se pot conchide, deocamdată, următoarele:

1. Toate trei numele designează, în fond, una și aceeași divinitate (Soarele), în ipostaze felurite.

2. Două dintre acestea (*Tithoes* și *Harmachis*) au, cu precădere, „funcționalitatea” de „soare al zorilor”, „auroră”, „soare răsărind”, „lumină de dimineață” (*Morgensonne*, *Morgenröte*, *Morgenlicht*).

3. Compatibilitatea fiecărei ipostaze cu propriu-zisa statueta, deci cu micul *sfinx* de bronz (care, pe deasupra, e și înaripat!) este perfectă, existînd un deplin acord conceptual între textul pînă aici descifrat și imaginea reprezentată.

4. Faptul că mitologia și religia egipteană probează, cu zeci de exemple, existența numelui *compus* *Re-Harmachis* atestă justetea dezlegării propuse pentru semnele grafice 12—13 ('Pé), respectiv pentru semnele grafice 15-16-17-18-19 ('Αρμαη, ca formă de fonetizare neobișnuit de corectă a numelui mult discutatei divinități).

5. Rezultă, implicit, că semnul grafic nr. 14 — căruia, de la bun început, nici *nu i-am acordat* vreo valoare de literă — rămîne un simplu *semn de lecțiune*, un „semn de legătură” (*Verbindungsstrich*), cerînd lectura și transcrierea PE-APMAH, 'Pè-'Αρμαη.

6. Întrucît ni s-a mai ivit prilejul să discutăm (cu trimiterile bibliografice de rigoare) funcția unor atare „semne de legătură”⁹², cunoscute în paleografia greacă, reamintim în prezentul context că, în afară de indicația de a citi *în strînsă continuare* cuvintele între care semnul cu pricina era așezat, un „semn de legătură” atrăgea adeseori atenția și asupra faptului că astfel împreunatele cuvinte sînt *nomina sacra*⁹³.

7. Privind o clipă fig. 1 și fig. 3 și rememorînd cele spuse despre dispunerea textului pe cele trei laturi scrise ale soclului statuetei, ni se pare limpede că scribul, după ce a „sculptat” semnele 1, 2, 3, 4, 5, 6 (încă nedescifrate!) pe bordura *laterală dreaptă*, a trecut la bordura *din spate*, executînd semnele 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13. Prin aceasta a scris ΤΙΘΙΕ și 'Pé, alte semne nemaiîncăpîndu-i. A trecut apoi la bordura *laterală stîngă*, a executat „semnul de legătură” (glifa 14),⁹⁴ dîndu-i o formă sinuos-ornamentală, spre a fi „în ton” cu *ductus*-ul întregii inscripții, și a continuat cu semnele 15, 16, 17, 18, 19: 'Αρμαη.

8. O privire asupra figurii 3 și asupra figurii 4 ne îngăduie să afirmăm că, pînă acum, se poate considera *descifrat* textul de pe bordura din spate și de pe bordura laterală stîngă, respectiv semnele 7—13 și 14—19. *Împărțită pe cuvinte*, această descifrare o ilustrează elocvent figura 4. Transcrisă *dextrograd* ea îmbracă forma:

ΤΙΘΙΕ PE-APMAH

adică

ΤΙΘΙΕ 'Pè-'Αρμαη

cu evidentul sens de

Tithoes, *Re-Harmachis*.

⁹² Vezi *ActaMN*, XIV, 1977, p. 210.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ Cu atît mai necesar cu cît 'Pè din „numele sfînte” 'Pè-'Αρμαη, cădea în alt „cîmp” al inscripției decît 'Αρμαη!

9. Deși problema depășește propriu-zisă interpretare a inscripției de pe statueta de la Turda, faptul că în textul ce-l discutăm apare numele compus *Re-Harmachis* ne prilejuiește încă o observație. Există la ora actuală o întreagă literatură despre caracterul *solar* al lui *Re*, al lui *Harmachis*, al formei compuse *Re-Harmachis*, ca și despre reprezentarea lor sfinxiformă. Cu toate acestea, nimeni n-a făcut — după cunoștința noastră — *precizarea expresă* că numele compus *Helios-Harmachis* nu este altceva decât calchiera lui *Re-Harmachis*. Or, o stelă grecească datind din perioada romană a Egiptului, descoperită *lingă marele sfinx de la Ghizeh*, îl menționează de două ori pe "Ἡλιος Ἀρμαχίς, supranumindu-l „Theos Megistos”.⁹⁵

*

Rămîne să încercăm a descifra și interpreta semnele grafice 1-2-3-4-5-6, cu alte cuvinte textul de pe bordura *laterală dreaptă* a soclului statuei de la Potaissa (vezi fig. 3). Făcînd apel la cele discutate în momentul stabilirii valorii de litere a semnelor grafice, reamintim că s-a clarificat atunci faptul că glifa nr. 2 și nr. 5 (avînd, ambele, aspect de „M”) au valoare de ω majuscul, cu o formă grafică unghiulară, W.

Este limpede că semnele 1-2-3 *se repetă întocmai* în semnele 4-5-6, ceea ce ne și determină să considerăm că pe bordura *laterală dreaptă* a fost scris de două ori *același* cuvînt (vezi fig. 3 și fig. 4).

Avem deci șirul AWIAWI, dextrograd IWAIWA, despărțit în cuvinte: IWA IWA, 'Iωα 'Iωα.

Că 'Iωα nu poate fi altceva decît una — și anume una dintre cele mai frecvente — forme „corupte”, criptate ori intervertite ale lui 'Iαω este mai presus de orice discuție. Am avut prilejul să ne oprim pe larg asupra acestui fenomen, exemplificînd, cu substanțiale referiri bibliografice, „coruptelele” 'Iωα, Αίω, 'ωαι, Αίωω, 'ωα, 'Iω⁹⁶, dar acestora li se mai pot adăuga oricînd: 'Iαεώθ, 'Iαη, 'Iαήο, 'Iαήω, 'Iαωαι, 'Iαωε, 'Iαωη, 'Iαώθ, 'Eωα, 'ωε etc., etc., cunoscute din plin de pe gemele magice greco-egiptene⁹⁷, ca să nu mai vorbim de papyrii magici greco-egipteni.⁹⁸

Rețînînd deci că 'Iωα = 'Iαω, ne îngăduim aici doar cîteva observații⁹⁹, direct legate de contextul în care cuvîntul apare în inscripția ce-o discutăm:

— Există întemeiate motive a se crede că „multifuncționalul” 'Iαω (sau 'Iαώ) — pandant al lui YHWH-Yahve semitic — se cristalizează ca atare în lungul proces de „contaminare conceptuală” dintre esoterismul semitic și cel egiptean;

⁹⁵ Vezi W. Dittenberger, *OGIS*, II, 666, l. 16—17, 25. [*OGIS*, II, 666 = *CIG*, 4699 (vezi și *CIG*, add. 4699), dar cu lectura Ἀρμαχίς îndreptată în Ἀρμαχίς]. Vezi și *supra*, n. 79.

⁹⁶ Vezi *ActaMN*, XI, 1974, p. 126—137, cu bibliografia (în mod deosebit e util amplul articol din *RE*, IX 1, col. 698—721, s.v. *Iao*).

⁹⁷ Vezi A. Delatte — Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-égyptiennes*, Paris, 1964, *passim*, dar mai ales p. 351 sqq. („Index des mots”), s.v., cu trimitere la piesele respective; C. Bonner, *Studies in magical Amulets*, Ann Arbor, 1950, University of Michigan Studies, Humanistic Series, XLIX, *passim*.

⁹⁸ Vezi vol. III (conținînd indexurile) din K. Preisendanz, *Papyri Graecae magicae*, Leipzig, [1941].

⁹⁹ O tratare amplă a temei în articolul citat *supra*, n. 96.

— Un rol determinant și accelerator în acest proces îl joacă amalgamul de credințe și superstiții proprii diasporei semito-grecești *din Egipt, în speță din Alexandria*;

— Este dovedită și cuprinzător documentată influența pe care a jucat-o divinitatea *băstinașă* egipteană *Iyo* (Ιω) în constituirea lui 'Iaw așa cum îl cunoaștem din „produsele“ magico-religioase ale epocii târzii greco-semito-egiptene și romano-greco-semito-egiptene;¹⁰⁰

— O simplă *statistică* a aparițiilor lui 'Iaw și a coruptelelor numelui său, făcută pe baza principalelor lucrări ce au adunat atare materiale epigrafice și paleografice,¹⁰¹ arată, indubitabil, că peste 90% din totalul atestărilor provin *efectiv de pe teritoriul Egiptului*;

— Fenomenul de *invocare dedublată* a lui *Iyo* (Ιω) *egiptean* — 'Iw 'Iw¹⁰² — s-a repercutat și asupra lui 'Iaw, în cadrul constituirii aceluiastraniu sincretism din antichitatea târzie ce îl cunoaștem sub numele generic de „culte egiptene“¹⁰³;

— În contextul scurtelor texte gravate pe gemele magice (corelat și cu simbolurile de pe respectivele piese), ca și în papyrii magici, 'Iaw îmbracă evidente caractere *solare*, mergînd pînă la formula sa identificare cu *Helios*,¹⁰⁴ ipostază în care îl pomeniște și Macrobius.¹⁰⁵ De asemenea este implicat în ciclul mitologic al „tregerii luminii luceafărului de ziua în lumina aurorii“, adică a răsăririi soarelui, în ipostaza de 'Iaw φωσφόρος atestată de papyrii magici din British Museum,¹⁰⁶ cu „funcționalități“ ce-l apropie ori îl evasi-identifică cu alte divinități „luminător-strălucitoare“, ca 'Eωσφόρος, 'Eφος,¹⁰⁷ Iubar,¹⁰⁸ Apollo, Bonus Puer Phosphorus, Azizus;¹⁰⁹

— În sfîrșit, pentru forma *iconografică* pe care 'Iaw o poate îmbrăca în transpuneri sincretiste, merită a fi amintită strînsa apropiere fonologică dintre cuvîntul *egiptean* iʿwt (=„animal sfînt“) și binecunoscuta coruptelă 'Iawθ.¹¹⁰

Din cele arătate se desprinde concluzia că descifratul 'Iaw 'Iaw (= 'Iaw 'Iaw) se înscrie perfect logic și „funcțional“ în restul textului inscripției, necontrazicîndu-se cu numele celorlalte divinități *solare* (toate invocîndu-l pe Soare în „biruitoarea“ ipostază a răsăririi sale!) și nici cu imaginea statuetei propriu-zise.

*

Ajunși în această fază, socotim că se poate da o lectură integrală inscripției de pe postamentul sfînxului de bronz de la Potaissa, lectură

¹⁰⁰ Vezi *ActaMN*, XI, 1974, p. 136.

¹⁰¹ Vezi *supra*, n. 97 și 98.

¹⁰² Așa cum se ivește și pe una dintre plăcuțele magice de la Dierna, cf. *ActaMN*, XI, 1974, p. 136 și fig. 4—4 a; vezi și p. 129.

¹⁰³ Vezi A. Erman, *Die Religion der Ägypter*, Berlin-Leipzig, 1934, p. 358—418, mai cu seamă p. 405.

¹⁰⁴ Vezi *LexMyth*, II, 1, col. 55.

¹⁰⁵ *Saturnalia*, I, XVIII, 18—20.

¹⁰⁶ Vezi *LexMyth*, III, 2, s.v. *Phosphoroi*, col. 2440—2443, mai ales col. 2443.

¹⁰⁷ *Ibidem*, col. 2518 sqq., s.v. *Planeten*. Vezi și col. 2444 sqq., s.v. *Phosphoros*.

¹⁰⁸ *LexMyth*, II, 1, col. 573.

¹⁰⁹ *LexMyth*, III, 2, col. 2443. Vezi și *LexMyth*, I, 1, col. 743, s.v. *Azizus*, unde — parcă spre a se închide cercul demonstrației — exemplificările cele mai clocvent se fac pe baza epigrafelor de la Potaissa și Apulum.

¹¹⁰ Vezi *RE*, IX 1, col. 716.

care — transcrisă *dextrograd* — se prezintă, împărțită pe cuvinte (vezi fig. 4), astfel:

IWA IWA TIΘIE PE-APMAH

adică

Ἰωα Ἰωα Τιθιέ Πέ-Ἀρμαχ

mai exact

Ἰαὼ Ἰαὼ Τιθιέ Πέ-Ἀρμαχ

sensul ei, de evident caracter invocatoriu sau aclamatoriu, fiind

Iao, Iao, Tithoes, Re-Harmachis.

Prin aceasta inscripția poate fi considerată *descifrată*, iar nouă nu ne rămâne decât a atrage atenția asupra a trei „amănunte semnificative“, referitoare la detalii de înfățișare a sfinxului de la Turda, detalii ce vin să întărească cele discutate despre *concordanța* de idei dintre text și simbolistica statuetei:

1. Pe pieptul sfinxului este redată, în relief, o *cruce gammată* (vezi fig. 1), străvechi și binecunoscut simbol solar atît în întregul Orient antic, cît și în toată preistoria, protoistoria și antichitatea europeană, pînă tîrziu, cînd devine simbol gnostic și chiar paleocreștin.¹¹¹ Apariția ei — am zice: „emblematică“ — pe pieptul sfinxului potaissens avea, fără doar și poate, menirea de a sublinia caracterul *solar* al reprezentării.

2. Faptul că sfinxul ce-l discutăm are *creștetul capului pleșuv*, dar mai jos de această „tonsură“ pletele îi sînt redatăe căzîndu-i pe umeri (fig. 1), prezintă, de asemenea, o semnificație aparte. Ca întruchipare a Soarelui biruitor, implicat deci în ciclul mitologic al „resurecției“ astrului, micul sfinx este înfățișat și prin acest detaliu conform aceluia canon iconografic ce simboliza „moartea“ doar aparentă și temporară a Soarelui. În credințele egiptene „răsărirea“ astrului luminii și căldurii era asemuită — printre altele — cu „renașterea“ firelor de păr. Dealtminteri, Macrobius comentează *acest* aspect al mitului egiptean tocmai în contextul simbolisticii solare a *leului*.¹¹²

3. Un amănunt care a rămas neobservat — sau trecut sub tăcere — chiar de vechii comentatori ai piesei de la Turda este „*masca umanoidă*“ aflată între labele sfinxului (fig. 1). În contextul general al inscripției, ca și în cel al sensului și semnificației reprezentării statuare, credem a nu ne înșela identificînd personajul „răpus“ de „victoriosul“ sfinx cu principalul dușman al Soarelui, mai exact al răsăririi acestuia, *Apophis*. De multimilenară dăinuire, făcîndu-și apariția încă în *Textele piramidelor* și continuînd pînă la ultimele manifestări ale cultelor egiptene (sec. VI e.n.), tema necontenitei lupte dintre Soare și Apophis^{112a} a produs o imensă „literatură mitologică“, pe parcursul căreia „atribu-

¹¹¹ Cu titlu de bibliografie generală: L. Franz, *Symbolik der europäischen Urzeit* (vol. II din catena *Handbuch der Symbolforschung*, sub redacția lui F. Herrmann), Leipzig, 1941, p. 122 sqq.; R. Forrer, *Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer*, p. 791—792, s.v. *Swastika* și p. 423 sqq., s.v. *Kreuze*; *DACL*, III, 2, 1914, s.v. *Croix et crucifix*, cap. XXIV („*Croix gammée*“), col. 3119—3120.

¹¹² *Saturnalia*, I, XXI, 13—17.

^{112a} O variantă a acestei teme, anume lupta dintre Hormerty (= „Horus al celor doi ochi“) și Apophis am avut prilejul s-o discutăm în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 489 și p. 490 (cu referirile bibliografice).

țiile“ lui Apophis s-au contaminat cu cele ale practic tuturor divinităților malefice din theosofia egipteană (în speță cu cele ale lui Seth și ale „substituirilor“ acestuia). Din vastitatea subiectului¹¹³ reținem ideea fundamentală a absolutei *necesități conceptuale* a lui Apophis (ori a ipostazelor sale) și a mereu de la capăt luatei și neîntreruptei lupte cu ipostazele „benefice“ și „biruitoare“ ale Soarelui, pentru ca însuși *ciclul mitic al resurecției* să funcționeze!¹¹⁴

Scurte concluzii:

a) Piesa ce ne-a reținut atenția este — cum bine s-a intuit încă de la prima sa publicare — un *virf de stindard*. Adăugăm observația că, la rigoare, ne putem gândi și la un *virf de sceptru*. În orice caz trebuie să ne-o imaginăm înfiptă într-o tijă rotundă de lemn, prin cuiul masiv de fier de sub statueta sfinxului. Funcția de „virf de stindard“ ori de „virf de sceptru“ se definește, la urma urmei, în raport de lungimea tijei-mîner. Asemenea „stindarde“, surmontate de mici statuete ale celor mai diferite divinități egiptene, erau purtate cu prilejul procesiunilor religioase (ori a serbărilor religioase) proprii *cultelor egiptene* din epoca

¹¹³ Vezi *LexMyth*, IV, col. 1197 sqq. și col. 759 sqq., dar mai ales col. 756, 40—50.

¹¹⁴ În subsidiar fie spus, *această* idee fundamentală servește și explicația *intimă* a cristalizării temei iconografice a „sfinxului cu o mască «funerară» între labe“, și nu faptul că s-ar fi încercat redarea „tîrîrii defunctului în moarte“ de către Sfinx, nici că respectivii sfincși ar fi doar „paznici ai mormîntului“ (cum preconiza M. Renard, *Sphinx à masque funéraire*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 273—305. Nu e mai puțin adevărat că savantul belgian și-a pus cîteva — justificate — întrebări asupra *neconcordanței* dintre explicațiile date și realizarea ca atare a temei iconografice; *ibidem*, p. 297—303). În aceeași ordine de idei ar merita să se facă o aprofundată analiză a implicării *leului* (mai ales reprezentat ca ținînd între labe capul «Medusei» sau un «bucraniu»!) în mitologiile *solare* privind *resurecția*, ceea ce ar îmbogăți substanțial actualele posibilități de interpretare a atît de obișnuiților „lei funerari“ (vezi, în acest sens, A. Delatte — Ph. Derchain, *op. cit.*, p. 221 sqq. și *LexMyth*, IV, col. 1201—1202, cu trimiterile respective). Fără a avea posibilitatea de a aduce acum și aici întreaga argumentație, facem deocamdată remarca — valabilă pentru majoritatea „leilor funerari“ din Dacia — că ei nu au *numai* (sau nu au în primul rînd!) funcția apotropaică de „paznici ai mormîntului“, ci și o semnificație mai adîncă, legată de credințele privind „viața de dincolo de mormînt“. Cît privește așa-zisul „bucraniu“ pe care leiul funerari își pun îndeobște, „biruitori“, laba, nu mai în rarissime cazuri este vorba, în mod indubitabil, de capete de bovidae ori de berbec. La o privire atentă se va vedea că, la covîrșitoarea majoritate a exemplarelor, „bucraniul“ are, de fapt, vagi trăsături *onocefale*, ceea ce a și determinat pe diverșii publicatori de atare piese să-l considere „cap de asin“. Tocmai în contextul celor arătate despre funcțiile *solare* ale leului, ne îngăduim să avansăm ipoteza că viețuitoarea „răpusă“ (ori, aparent, „devorată“) de leu, avînd acele — nu tocmai specifice — trăsături de „măgar“ (uneori i s-a spus și „căprioară“!) este mitologicul *animal al lui Seth-Typhon*, care, pe parcursul evoluției sincretiste greco-egiptene și romano-greco-egiptene, a îmbrăcat un aspect tot mai „asinid“. Tema (ce poate fi sprijinită de o vastă bibliografie, total nepusă la contribuție în ordinea de idei ce o sugerăm!) ar merita să fie cercetată și ar putea arunca o lumină nebanuită asupra unui aspect încă *nesesizat* al cultelor din perioada romană a Daciei. (Vezi, cu titlu de bibliografie informativă, *LexMyth*, IV, col. 768, 40—60, 773, mai ales col. 777—778; *Lex Myth*, V, col. 1426—1454, s.v. *Typhoeus*, *Typhon*, mai ales col. 1445—1448; F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 158 sqq.).

tîrzie greco-romană. Exemplificări se pot invoca mai ales pe fresce din Egipt, ca să nu mai vorbim de picturile murale de la Pompei. Aceleași picturi de la Pompei, redînd aspecte ale desfășurării ceremoniilor isiaice, ne arată mici statuete de divinități egiptene surmontînd diverse sceptre-simbol ținute de preoți ori de acoliții acestora¹¹⁵. Atare stindarde-„prapori“ sau sceptre erau păstrate — în răstimpul cînd tocmai nu serveau ca instrumente de oficiere a cultului — în temple (în cazul dat, în temple dedicate divinităților egiptene), minerul-tijă stînd înfipt în *relicviare*. Un asemenea relicviar era, de multe ori, *obeliscul* (el însuși cunoscut *simbol solar*!), în care se tăia o gaură ce putea cuprinde tija de lemn a respectivelor „steaguri bisericești“¹¹⁶.

b) Definită fiindu-i întrebuintarea, micul virf de stindard de la Potaissa îl putem considera — pe plan larg — drept încă o piesă ce atestă răspîndirea cultelor egiptene pe întreg cuprinsul Imperiului roman, în cadrul aceluia vast proces ce a dus la adoptarea și împămîntenirea „cultelor orientale“¹¹⁷.

c) Dispersarea în provincii (inclusiv în cele occidentale) a o mulțime de piese efectiv confecționate în Egipt, nemaivorbind de imitarea lor locală, de produsele artei plastice și de inscripțiile trădînd doar „influență egipteană“¹¹⁸, sînt tot atîtea motive ce ne fac să nu ne îndoim de autenticitatea statuetei de sfînx și de posibilitatea aflării ei la Potaissa. În aceeași ordine de idei menționăm și faptul că s-ar cuveni o mai atentă analiză a acelor piese — aparent „prea egiptene“ — ce pur și simplu au fost calificate „falsuri“, cercetarea arheologică de acum multe decenii neputînd accepta ideea că ele s-ar fi aflat, într-adevăr, în Dacia¹¹⁹.

d) În contextul a tot ceea ce se știe — și s-a spus — despre elementele orientale (în speță despre cele egiptene) în provincia traiană¹²⁰,

---

¹¹⁵ Pertinente observații și ilustrații edificatoare în cartea lui V. Tran Tam Tinh, *Essai sur le culte d'Isis à Pompei*, Paris, 1964.

¹¹⁶ Vezi discuția la A. Delatte — Ph. Derchain, *op. cit.*, p. 142.

¹¹⁷ Cu simplu titlu de bibliografie orientativă: O. Weinreich, *Zur hellenistisch-ägyptischen Religionsgeschichte*, extras din *Aegyptus*, XI, 1, Milano, 1931; F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929; Idem, *L'Egypte des astrologues*, Bruxelles, 1937; Idem, *Lux perpetua*, Paris, 1949; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960; V. Wessetzky, *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, 1961; R. Merkelbach, *Isisfeste in griechisch-römischer Zeit. Daten und Riten*, Meisenheim am Glan, 1963; E. și J. R. Harris, *The Oriental Cults in Roman Britain*, Leiden, 1965 (în speță cap. III: „The Egyptian Cults“, p. 74—95); L. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden, 1966, p. 53 sqq.; G. Grimm, *Die Zeugnisse ägyptischer Religion und Kunstelemente im römischen Deutschland*, Leiden, 1969; L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern*, vol. XXIX din catena *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*, Berlin, 1970. Lucrările citate cuprind, în trimiteri, practic totalitatea bibliografiei referitoare la temă.

¹¹⁸ Edificator este, în acest sens, bogatul material adunat și publicat de G. Grimm, *op. cit.*, vezi *supra*, n. 117.

¹¹⁹ Vezi obiectiile lui W. Drexler, *Der Cultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Leipzig, 1890, mai ales p. 52—58 și — pe urmele sale — D. O. Popesco, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, Paris, 1927, p. 159—209, mai ales p. 200—202, n. 7, unde se dă o lungă listă de piese egiptene, eliminate ca „neautentice“.

¹²⁰ Vezi Oct. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în *EDR*, VI, 1935, mai ales p. 219—220, 223; C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Inférieure*, în *Apulum*, IX, 1971, mai ales p. 649—651.

sfinxul de la Turda ni se pare o apariție oarecum *firească*, mai cu seamă în lumina inscripției CIL, III, 882. Locul său într-un templu închinat divinităților egiptene este cât se poate de obișnuit, — iar faptul că la Potaissa a existat, realmente, un asemenea templu îl socotim pe deplin demonstrabil (printr-o serie de piese de *majoră importanță*, fie cunoscute, dar nicicând interpretate în acest sens, fie încă inedite!).

*e) Socotim că sfinxul de bronz a fost confecționat în Egipt și adus în Dacia de acei orientali proveniți din Egiptul roman printre care se aflau și adoratori ai divinităților pregnant și băstinași *egiptene*. La această concluzie ne îndeamnă toate observațiile de detaliu făcute pe parcursul discutării înfățișării statuetei, a formei grafice, a textului ca atare, a limbii și a particularităților inscripției de pe postamentul acesteia. Datarea *folosirii* piesei la Potaissa o putem fixa, cu maximum de șanse de probabilitate, în sec. III¹²¹.

f) Cît privește întrebuintarea în sine a stindardului-„prapor“ surmontat de statueta sfinxului, dată fiind pomenirea zeităților *solare* — și, în special, a lui Harmachis — în inscripția de pe postamentul figurinei, ni-l putem imagina purtat în ceremoniile religioase nocturne, cînd, în așteptarea răsăririi astrului zilei, lui Harmachis i se înălțau imnuri, iar imaginea sa era împodobită de cununii¹²².

g) Un cuvînt despre inscripția de pe postamentul statuetei: Deși, în mod evident, ea a fost redactată cu litere grecești, este dificil a ne pronunța dacă este o inscripție *în limba greacă sau în egipteană*. Cum întregul text se reduce la o înșirare (de caracter „invocator“ ori „aclamator“) de *nomina sacra*, un răspuns hotărît nu putem da. Totuși, grafia Τιδις (în loc de mai „grecizatele“ și mai frecventele Τιδόης, Τιτουή, Τοτοής), corect transcrisul 'Pé și, mai ales, excepțional de corect fonetizatul 'Αρμαχ (în loc de obișnuit transliteratul 'Αρμαχίς), ne îndeamnă să vedem în textul cu pricina o încercare de a reda cît mai corect posibil, cu litere grecești, niște nume de divinități *asa cum ele se pronunțau în egipteană*. Sub acest aspect scurta inscripție de la Potaissa acoperă conceptul de „text greco-egiptean“ cu o precizie de sens pe care o mai prezintă doar papyrii magici greco-egipteni. (Nu și inscripțiile *grecești* aflate în Egipt, asupra cărora, adeseori, termenul a fost extins în mod arbitrar!).

h) Analiza sfinxului de bronz de la Turda și a inscripției sale îmbogățește, cu aspecte noi și neașteptate, cunoștințele despre cultele orientale în Dacia romană, în general, și de la Potaissa, în special. Sintem convinși că publicarea, într-un viitor apropiat, și a altor piese *egiptene*, provenind din aceeași localitate, va întări și va nuanța valoarea probatorie a obiectului de care ne-am ocupat.

N. VLASSA

¹²¹ Pentru tenacitatea viețuirii cultelor egiptene — ca manifestare a „frondei păgîne“ — pînă în plin secol al IV-lea, vezi A. Alföldi, *A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth Century*, în *DissPann*, I, 7, 1937. Cf. și unele observații ale noastre, în lucrările citate *supra*, n. 60.

¹²² Aluzii exprese la un *atere* ritual în CIG, 4961. Vezi și observațiile lui Dittenberger, *OGIS*, II, p. 384, n. 15.

LE SPHINX EN BRONZE DE POTAISSA

(Résumé)

Découverte en 1847 et disparue depuis, la statuette en bronze (en effet une pointe d'étendard) qui constitue le sujet du présent ouvrage représente dans la littérature une petite énigme, vue la curieuse inscription, restée indéchiffrée, de son socle.

Considérée à tour de rôle latine, germanique, paléoslave, hébraïque, „pélasgique“, étrusque, hunnique, scythique, arménienne etc., l'inscription est, en fait, écrite en caractères grecques et comprend des *nomina sacra*:

Ἰαὼ Ἰαὼ Τιθιὲ Πέ-Ἀρμαη.

Selon l'auteur, la pièce fut importée d'Égypte dans le IIIe siècle de n.è. Le déchiffrement donne l'occasion à des considérations d'ordre technologique, stylistique, symbolistique et historique.

SIMILITUDINI ARTISTICE ÎNTRE MONUMENTELE NAPOCENSE ȘI POTAISSENSE*

Cele două mari și importante centre urbane romane *Napoca*¹ și *Potaissa*², ce au ființat în Dacia Porolissensis, au alcătuit în antichitatea clasică puternice cercuri culturale cu un specific oarecum diferit de dezvoltare.

Remarcarea unor similitudini artistice între numeroasele monumente aparținând acestor două centre de civilizație provincială atât de apropiate ca distanță (aproximativ 30 de km), creează unele dificultăți de observare, depistare și interpretare a materialului sculptural, a ariei de răspândire și influență stilistică, a zonelor de interferență artistică, problematici care trebuiesc privite în toată complexitatea lor generală, dar în primul rînd concluzionate prin tratarea amănunțită a detaliilor.

Desigur, am ținut seama și de vestigiile sculpturale descoperite în apropierea acestor două mari localități, vestigii datorate unor ateliere artistice vicinale influențate și care poartă amprenta stilului oficial determinant, în ultima instanță, a stilului născut pe meleagurile unuia sau a altuia dintre aceste centre puternice culturale. Astfel, mă voi referi și la piesele provenite, de pildă, de la Gilău, Gîrbău, Gura Baciului, Zam-Sincrai considerate ca producțiile unor *officinae* satelite capitalei Daciei Porolissensis sau aflate la Mihai Viteazul, Luncani, Săndulești, Rediu ș.a., tributare manierei de execuție artistică potaissens ori duse din centrele de creație în aceste localități în decursul timpului.

Și la Cluj-Napoca și la Turda se întîlnesc trei categorii distincte de monumente sculpturale: funerare, votive și elemente arhitectonice, similitudinile artistice putîndu-se remarca mai bine la cele sepulcrale, care, de altfel, sînt mai numeroase și mai variate.

Referindu-mă, în primul rînd, la piesele funerare, constat că în cele două centre sînt cunoscute stelele fie cu inscripție³, fie anepigrafe⁴, pereții de *aediculae*⁵, medalioanele lucrate aparte⁶, lei apotropaici⁷,

* Comunicare ținută la a doua sesiune științifică organizată de Muzeul de istorie din Turda (9 mai 1979).

¹ Date asupra centrului artistic de la Napoca, vezi C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 479—489; C. Pop, în *Apulum*, XV, 1977, p. 637—638.

² Pentru arta de la Potaissa, vezi C. Pop, în *Apulum*, XV, 1977, p. 639—640; C. Pop, în *Potaissa*, I, 1978, p. 35—37.

³ Gr. Florescu, în *EDR*, IV, 1926—1927, nr. 14, p. 86; M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1972, nr. 2, p. 7—8 (în continuare, pentru această publicație folosesc prescurtarea de *Monumente*) etc.

⁴ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 39, p. 99—100; *Monumente*, nr. 1, p. 7 ș.a.

⁵ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 5, p. 82; *Monumente*, nr. 12—20, p. 11—15 etc.

⁶ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 88, p. 128; C. Pop și colab., în *Apulum*, VII, 1, 1968, nr. 8, p. 415—417; *Monumente*, nr. 21—22, p. 15—16 ș.a.

⁷ C. Pop, în *ActaMN*, V, nr. 3, p. 482; *Monumente*, nr. 25—29, p. 16—17 etc.

postamentele⁸ și sarcofagele⁹. Cele votive se împart în reprezentări dionysiace¹⁰, cele ce înfățișează pe Hercules¹¹, Diana¹², și, în sfârșit, Vene-rele¹³, iar elementele arhitectonice se caracterizează și de o parte și de alta printr-o cantitate mare de capiteliuri¹⁴, și mai puține coloane¹⁵, frag-mente de edificii¹⁶, etc. Desigur, în cadrul larg al acestor grupări de mo-numente s-au descoperit și alte tipuri de piese sau figurații, dar acestea nu apar decât în unul dintre cele două centre amintite și, deci, nu pot intra în discuție neavînd termeni de comparație. Și dacă fac această afir-mație mă gîndesc, de exemplu, la coronamentele în formă de trunchi de piramidă arcuită¹⁷, și la statuile funerare drapate turdene¹⁸, la pilaștrii ornamentați clujeni¹⁹, la reprezentările cu Mithras²⁰, Cybele¹², Mars²², Iuppiter²³ sau busturile a două divinități pe tron²⁴ de la Potaissa, la cele înfățișînd pe Priapus²⁵, Apis²⁶ ș.a. de la Napoca.

Intrînd propriu-zis în subiectul prezentei cercetări, în primul rînd, la categoria monumentelor votive izbește asemănarea iconografică a două capete bacchice, provenite de la Turda, unul aparținînd zeului Liber Pater²⁷, celălalt Liberei²⁸, cu un cap al aceluiași vesel protector al viței de vie descoperit în Biserica Franciscanilor²⁹ din Cluj-Napoca. Aceste mici fragmente sculpturale poartă pe creștet specificul *corymbus*, cu rozetă, pavilioanele urechilor fiind acoperite cu frunze și ciorchini uriași de struguri.

Multe similitudini se pot observa în cadrul pieselor sepulcrale, care de fapt, așa cum aminteam, sînt mai numeroase.

⁸ I. Hica-Cîmpeanu, în *ActaMN*, XIV, 1977, nr. 3, p. 226—228; *Monumente*, nr. 30, p. 18.

⁹ N. Covaciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 221—223; I. Hica-Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 221—231. Cîteva sarcofage descoperite în diferite zone ale municipiului Turda sînt expuse în fața intrării Muzeului de istorie din localitate.

¹⁰ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211 sqq. și nota 2; C. Pop, Z. Milea, în *ActaMN*, II, 1965, nr. 1, p. 196—200, nr. 4, p. 202, nr. 7—8, p. 204—205; *Monumente*, nr. 2—3, p. 19—20 ș.a.

¹¹ C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, nr. 8, p. 485; C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, nr. 5—8, p. 555—556; *Materiale*, nr. 7, p. 21 etc.

¹² H. Daicoviciu, în *OmD*, p. 135; M. Bărbulescu, în *Studia*, Series Historia, fasc. 1, 1971, nr. 2, p. 18—20.

¹³ D. Isac, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 163—165; *Monumente*, nr. 1—2, p. 33—34.

¹⁴ *Monumente*, nr. 4—25, p. 22—28; M. Bărbulescu, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 29—31 ș.a.

¹⁵ Cîteva piese inedite în muzeele din Cluj-Napoca și Turda.

¹⁶ *Monumente*, nr. 3, p. 22 și altele nepublicate în lapidarul roman al Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca.

¹⁷ *Monumente*, nr. 23, p. 16.

¹⁸ H. Daicoviciu, în *Civiltă*, p. 236, G₄₂; *Monumente*, nr. 31—32, p. 18.

¹⁹ C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 479—482.

²⁰ C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, nr. 4, p. 554—555 și notele 2—3; *Monumente*, nr. 4—5, p. 20.

²¹ *Monumente*, nr. 6, p. 20—21.

²² *Monumente*, nr. 1, p. 31.

²³ C. Pop, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465—466.

²⁴ *Monumente*, nr. 4, p. 34.

²⁵ C. Pop, în *ActaMN*, IV, 1967, nr. 3, p. 491—493.

²⁶ C. Pop, în *Civiltă*, p. 219, F₁₀₃.

²⁷ C. Pop, Z. Milea, *op. cit.*, nr. 8, p. 204—205.

²⁸ Idem, *op. cit.*, nr. 7, p. 204.

²⁹ A. Bodor, *l.c.*

Plasarea imaginilor celor decedați în cazul a două personaje este de regulă femeia la stînga și bărbatul la dreapta, așa cum se pot ele vedea fie pe o stelă fragmentară provenită din cimitirul actual³⁰ al orașului Turda sau pe un medalion lucrat aparte din necropola romană de la Mihai Viteazul³¹, fie pe o stelă găsită pe Bulevardul Lenin³² din Cluj-Napoca, pe două medalioane de la Gilău³³ și pe o stelă familială aflată la Zam-Sîncrai³⁴. Aceeași poziție se remarcă și cînd apar trei personaje, părinți și copilul, ultimul fiind plasat jos, în centru. Exemple: o stelă familială din Turda (Piața Libertății³⁵) și o lespeze cu medalion de pe strada clujeană Pavlov³⁶.

Pe monumentele funerare apar și personaje secundare, cum sînt acei *camilli*, cu șervet pe umăr și cu urcioare în mîini, care aveau menirea de a oficia la banchetele funebre, reprezentări concludente fiind pereții laterali de *aedicula*, unul provenit din Piața Ștefan cel Mare³⁷ a orașului de pe malurile Someșului, ceilalți doi de pe strada N. Iorga³⁸ din Turda (un exemplar) și din fosta colecție a lui J. Kémény de la Luncani³⁹ (alt monument) sau purtătorii de ghirlande (genii) de pe cîte un monument napocens⁴⁰ și altul potaissens⁴¹, ambele cu punctele de descoperire neidentificate.

Fizionomia celor înfățișați pe monumentele sepulcrale este cea cunoscută în arta provincială romană; bărbații, în majoritatea cazurilor, poartă mustață, barbă și părul buclat, tăiat scurt, dar sînt și reprezentări ale unor personaje masculine mature imberbe, cum este cazul celui *camillus* ce apare pe amintitul perete de *aedicula* clujean⁴² sau tinerii figurați de pe o stelă aflată pe platoul castrului legiunii a V-a *Macedonica*⁴³ și pe un perete lateral de ediculă din Piața Libertății⁴⁴ (ambele de proveniență turdeană). Femeile au părul lung, strîns pe temple, acoperindu-le pavilioanele urechilor, cu cărare la mijloc și formînd două mari ondule pe frunte. Totuși, în cazul monumentelor napocense și potaissense există și excepții; o stelă din Cluj-Napoca, cu locul de proveniență incert⁴⁵ și un perete lateral de *aedicula* de la Rediu⁴⁶ (persoana care este pieptănată) prezintă cîte un personaj feminin cu capilatura lăsată pe umeri, monumente datate astfel după moda coafurii purtată la sfîrșitul secolului II—începutul veacului următor.

O altă curiozitate — ca să o definesc astfel — o constituie frizura unui cap de femeie descoperit în Cluj-Napoca, pe strada Émile Zola⁴⁷

³⁰ *Monumente*, nr. 4, p. 8—9.

³¹ *Monumente*, nr. 21, p. 15.

³² C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, nr. 7, p. 484—485.

³³ C. Pop, și colab., în *ActaMN*, IX, 1972, nr. 26—27, p. 509.

³⁴ L. David, V. Pinteș, în *ActaMN*, III, 1966, p. 459—463.

³⁵ *Monumente*, nr. 5, p. 9.

³⁶ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 39, p. 99—100.

³⁷ H. Daicoviciu, în *Civiltă*, p. 246, G₉₆, cu bibliografia.

³⁸ *Monumente*, nr. 14, p. 12—13.

³⁹ *Monumente*, nr. 13, p. 12.

⁴⁰ Vezi nota 32.

⁴¹ *Monumente*, nr. 17, p. 14.

⁴² Vezi nota 37.

⁴³ *Monumente*, nr. 1, p. 7.

⁴⁴ *Monumente*, nr. 18, p. 14.

⁴⁵ H. Daicoviciu, în *Civiltă*, p. 249—250, G₁₁₂, cu bibliografia.

⁴⁶ *Monumente*, nr. 16, p. 13.

⁴⁷ C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, nr. 18, p. 565—566.

și cea a „coafezei“ de pe amintita placă de la Rediu⁴⁸. Părul lung este pieptănat într-o mulțime de bucle orizontale, paralele între ele. Acestea sînt prinse la ceafă într-un coc oval, de sub care părul, în continuare, este lăsat liber sub formă de coadă. Urechile sînt descoperite. Coafura respectivă este frizura așa-numită „coiffure nattée à chignon“⁴⁹, atribuită începutului secolului al III-lea e.n., mai precis primei lui treimi (începînd cu deceniul doi) și purtată de împărătesele Iulia Paula, Soaemias, Orbiana, Iulia Mamaea⁵⁰. Această încadrare cronologică, bazată pe particularitățile coafurii, nu trebuie să surprindă, deoarece este cunoscut faptul că în antichitate pieptănătura feminină — ca de altfel și cea masculină, dar aceasta într-o proporție mai mică — variază în funcție de epocă, după moda lansată de casa imperială, ea putînd constitui un bun element de datare a sculpturilor de orice fel.

Trecînd la obiectele vestimentare se constată că majoritatea personajelor de pe monumentele napocense și potaissense sînt îmbrăcate după canonul tradițional, adică ele poartă tunici manicate, lungi pînă la pămînt la femei, scurte pînă la genunchi la bărbați, iar pe spate cîte o *palla*. Totuși, două monumente din Turda (amintita stelă descoperită pe platoul castrului legiunii a V-a *Macedonica*⁵¹, o alta provenită de la poalele „Dealului Zinelor“⁵²) și alte două din cercul napocens (peretele lateral de *aedicula* ce înfățișează „tînăra pereche“⁵³ și o piesă de la Girbău⁵⁴) prezintă personajele cu *tunica* tăiată drept la git.

De asemenea, tot două monumente, medalioane funerare lucrate aparte, unul pomenit, găsit în necropola romană de la Mihai Viteazul⁵⁵, celălalt la Gilău⁵⁶, înfățișează personajele masculine înveșmîntate în *sagum*, mantia militară. Acest detaliu compozițional figurează obiectul de îmbrăcăminte prin cîte dese orizontale spre deosebire de cele purtate de civili (*palla*), prezentate cu falduri mai rare și verticale. Și una și alta însă au primit denumirea de partea lui Silvio Ferri de „stilo tubulare“⁵⁷, caracteristic provinciilor dunărene.

Femeile mai poartă pe creștet un *velamen*, ce atîrnă pe spate, așa cum se poate vedea pe o celebră statuie a antichității turdene „Mama cu copilul“⁵⁸ și pe un fragment arhitectonic înfățișînd o autohtonă⁵⁹, piesă clujeană cu punct de descoperire necunoscut. Unele personaje feminine au pe creștet cîte o bonetă, precum exemplifică tînăra de pe un fragment de lespede, aflat în Piața Ecaterina Varga⁶⁰ din Turda ori cel de pe stela familială de la Zam-Sincrai⁶¹.

⁴⁸ Vezi nota 46.

⁴⁹ R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, II, Paris, 1920, fig. 578.

⁵⁰ C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 566 și notele 20—23.

⁵¹ Vezi nota 43.

⁵² *Monumente*, nr. 2, p. 7—8.

⁵³ Vezi nota 37.

⁵⁴ A. Bodor, în *OmD*, p. 47, fig. 7.

⁵⁵ Vezi nota 31.

⁵⁶ C. Pop și colab., în *Apulum*, VII, 1, 1968, nr. 8, p. 415—417.

⁵⁷ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 211—212.

⁵⁸ H. Daicoviciu, în *Civiltă*, p. 236, G⁴².

⁵⁹ C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, nr. 6, p. 484.

⁶⁰ *Monumente*, nr. 9, p. 10—11.

⁶¹ Vezi nota 34.

Accesoriile vestimentare și podoabele sînt variate. Fac referiri la cingătorile late, la fibulele mari rotunde (purtate, în special, de bărbați pe umărul drept) și la cerceii globulari, care împodobesc majoritatea personajelor de pe cîteva monumente funerare napocense și potaissense.

Pieșele de mobilier sînt și ele prezente pe figurațiile mortuare. *Mensa tripes* — măsuta cu trei picioare — își găsește locul în scenele înfățișînd banchetul funebru. De pildă, ea apare pe patru monumente din Turda (stela de pe platoul castrului roman al legiunii a V-a *Macedonica*⁶², despre care am mai făcut referiri, apoi două pieșe sculptate de pe „Dealul Zinelor”⁶³, și, în sfîrșit, un perete posterior de ediculă din fosta colecție J. Kémény din Luncani⁶⁴), precum și pe trei monumente din cercul cultural clujean (memorialul lui *Aurelius Carinus, cornicularius*⁶⁵, un fragment de stelă încastrat în Biserica romano-catolică din Gilău⁶⁶ și un capac de sarcofag, descoperit în zona clădirii Arhivelor Statului⁶⁷ din capitala județului nostru). *Kathedra*, jilțul cu spătarul înalt și *kline* (sofa) pe care este reprezentat întins defunctul, sînt des întîlnite în scenele cu ospățul funerar. Ele apar pe cîte trei monumente din Potaissa⁶⁸ și tot atîtea din Napoca⁶⁹.

Categoria monumentelor funerare prezintă și alte simboluri. Abundă cupele, potirele, paharele de formă tronconică sau *patera* (de exemplu, pe un monument turdean de pe „Dealul Zinelor”⁷⁰, pe peretele de ediculă cu „tinăra pereche”⁷¹ și pe pomenitul fragment de stelă din Biserica romano-catolică din Gilău⁷²). *Cista* sau *panarium* apare pe monumentul cu „tinăra pereche”⁷³, pe stela descoperită pe platoul castrului legiunii potaissense⁷⁴ și pe un rest statuar înfățișînd, pare-se, o menadă⁷⁵, piesă găsită pe același platou precedent.

Personajele țin în mîini, cîteodată, și fructe, în special, mere și struguri (patru sînt aceste figurații din aria artistică turdeană⁷⁶ și tot patru din cea clujeană⁷⁷). *Panis quadratus* se poate observa pe un fragment de stelă, pomenit și el, cu locul de proveniență „Dealul Zinelor”⁷⁸ și pe monumentul încastrat în Biserica romano-catolică din Gilău⁷⁹. *Volumen*-ul este ținut în mîini de personajele masculine de pe stelele familiale din Piața Libertăți-Turda⁸⁰ și Zam-Sîncrai⁸¹.

⁶² Vezi nota 43.

⁶³ *Monumente*, nr. 2—3, p. 7—8.

⁶⁴ *Monumente*, nr. 12, p. 11—12.

⁶⁵ Recent D. Isac, în *ActaMN*, XVI, 1979, nr. 5, p. 62, cu bibliografia.

⁶⁶ A. Bodor, în *OmD*, p. 42.

⁶⁷ I. Hica-Cimpeanu, *op. cit.*, nr. 1, p. 230—231.

⁶⁸ *Monumente*, nr. 1—3, p. 7—8.

⁶⁹ A. Bodor, în *OmD*, nr. 42—44, fig. 1—3.

⁷⁰ *Monumente*, nr. 3, p. 8.

⁷¹ Vezi nota 37.

⁷² A. Bodor, în *OmD*, p. 42.

⁷³ Vezi nota 37.

⁷⁴ Vezi nota 43.

⁷⁵ *Monumente*, nr. 1, p. 19.

⁷⁶ *Monumente*, nr. 12—13, p. 11—12, nr. 15, p. 13, nr. 2, p. 19.

⁷⁷ A. Bodor, în *OmD*, nr. 1, 3, p. 44; L. David, V. Pintea, *op. cit.*, p. 460;

H. Daicoviciu, în *Civiltă*, p. 249—250, G₁₁₂.

⁷⁸ Vezi nota 70.

⁷⁹ A. Bodor, în *OmD*, p. 42.

⁸⁰ Vezi nota 35.

⁸¹ Vezi nota 34.

Trecînd la figurațiile zoomorfe, mult mai rare, se observă numărul mai ridicat al leilor apotropaici (șase exemplare) descoperiți la Potaissa și împrejurimi⁸², spre deosebire de unul singur la Napoca⁸³. Păsările, de preferință porumbeii, apar pe două monumente din Turda⁸⁴ și pe unul din Cluj-Napoca⁸⁵, peștii pe cîte un exemplar din aria culturală potais-sensă⁸⁶ și napocensă⁸⁷, la fel ca și delfinii⁸⁸.

Elementele florale, fie *corona* din frunze de laur, legate cu *taenia* și care împodobesc extremitățile medalioanelor lucrate aparte (unul de la Mihai Viteazul⁸⁹, două de la Gilău⁹⁰), fie vrejurile de viță simple sau lujerii și ciorchinii de struguri răsăriți din *cantharos* (patru monumente din orașul de pe malurile Arieșului⁹¹ și două din urbea someșeană⁹²), apoi elementul decorativ al acanthului de pe capitellurile corinthice și compozite⁹³, și, în sfîrșit, motivele vegetale cu rozete, motive de formă triunghiulară, decorînd frontoanele unor piene sepulcrale⁹⁴, întregesc imaginea similitudinilor artistice între monumentele celor două puter-nice centre culturale.

Desigur, cele expuse mai sus sînt doar puncte jalonare pentru dezvoltarea în viitor a unui studiu privind arta provincială din Dacia romană.

CONSTANTIN POP

DES SIMILITUDES ARTISTIQUES ENTRE LES MONUMENTS DE NAPOCA ET DE POTAISSA

(Résumé)

L'auteur essaye de présenter les similitudes artistiques entre les monuments de ces deux centres artistiques de Dacie Porolissensis, *Napoca* et *Potaissa*. On fait des références aux monuments votifs, funéraires et éléments architectoniques.

⁸² *Monumente*, nr. 25—29, p. 16—17.

⁸³ C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, nr. 3, p. 482.

⁸⁴ *Monumente*, nr. 4, p. 8, nr. 12, p. 11—12.

⁸⁵ A. Bodor, în *OmD*, nr. 3, p. 44.

⁸⁶ Vezi nota 70.

⁸⁷ A. Bodor, în *OmD*, p. 42.

⁸⁸ *Monumente*, nr. 23, p. 16; C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, nr. 7, p. 484—485.

⁸⁹ Vezi nota 31.

⁹⁰ Vezi nota 33.

⁹¹ *Monumente*, nr. 23, p. 16, nr. 1—2, p. 21, nr. 1, p. 28.

⁹² C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, nr. 1, p. 479; H. Daicoviciu, în *Civiltă*, p. 246, G₉₆, pe latura îngustă.

⁹³ *Monumente*, nr. 16—25, p. 25—28 etc.

⁹⁴ C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, nr. 2, p. 482; *Momente*, nr. 6, p. 9, nr. 8, p. 10.

POTAISSA DUPĂ MIJLOCUL SECOLULUI AL III-LEA

După o lentă dezvoltare pe parcursul a șase decenii, viața romană la Potaissa intră în ritmul trepidant caracteristic marilor centre militare. Aducerea legiunii a V-a Macedonica (167—168) a declanșat în scurt timp o creștere demografică substanțială, pe lângă militari sosind numeroase elemente civile care urmau, ca pretutindeni, armata. Dezvoltarea economică în ritm mai viu, procesul de urbanizare în plină desfășurare, creșterea importanței așezării de pe malurile Arieșului, determină acordarea succesivă a titlului de *municipium*, apoi repede cel de *colonia* și a dreptului italic¹, sub Septimius Severus. Din acest moment Potaissa intră în faza maximei sale dezvoltări: în prima jumătate a secolului al III-lea localitatea devine unul din marile centre urbane ale provinciei. Străbătut de principalul drum al Daciei, orașul se întinde pe o mare suprafață, cu construcții publice impunătoare, cartiere meșteșugărești, mai multe necropole, înconjurat îndeaproape de saline și cariere de piatră. După cum perioada sa de înflorire corespunde cu epoca de prosperitate a Daciei, care a urmat războaielor marcomanice și a durat în timpul dinastiei Severilor, tot astfel, cu deceniul 5 al secolului al III-lea încep și pentru Potaissa vremuri frământate. Studiile asupra Potaissiei romane², numeroase mai cu seamă în ultimele trei decenii, au dezbătut și au făcut mai bine cunoscută tocmai epoca de maximă dezvoltare a orașului. Despre viața romană în Potaissa după anul 250 s-a publicat mai puțin, fapt care reflectă nu numai stadiul cercetărilor, ci și situația obiectivă a documentației arheologico-istorice. Lipsește mai ales o înmă-nunchiere a tuturor mărturiilor romane târzii, ceea ce ar corespunde, în cazul Daciei, cu perioada inaugurată de mijlocul secolului al III-lea. Prezentările de sinteză ale Potaissiei oferă în acest sens numai informații sumare³ sau deloc⁴. Două studii recente, tratînd ultimele decenii ale stăpînirii romane în Dacia, respectiv soarta așezărilor urbane din Transilvania în secolul al IV-lea, au luat în discuție și Potaissa⁵.

Ne propunem să înfățișăm viața Potaissiei începînd cu mijlocul secolului al III-lea, pînă în a doua jumătate a celui următor. Cu excepția unei perioade de revitalizare sub Gallienus, intervalul amintit este do-

¹ N. Gostar, în *AIIA Iași*, VI, 1969, p. 131—133; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 156.

² Vezi în acest volum, p.

³ I. I. Russu, s.v. *Potaissa*, în *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, VI, Roma (1965), p. 410—411; D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 209—216; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 129, 443—444, 471.

⁴ C. Daicoviciu, s.v. *Potaissa*, în *RE*, XXII, 1, 1953, c. 1014—1020.

⁵ K. Horedt, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 215—216, 220—221; idem, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 209—211.

minat de procesul de decădere treptată a vieții romane, de o scădere demografică, restrângere a activității economice și de ruralizare. Urmărind însă aceste fenomene în lumina materialului arheologic concret, retragerea aureliană se definește mai limpede drept un eveniment politic, administrativ și militar, cu consecințe însemnate în viața economică și socială, dar nicidecum ca moment de sfârșit a vieții romane. Romanitatea nord-dunăreană s-a resimțit în urma actului retragerii aureliene, prin destrămarea structurilor organizatorice romane *imperiale* din Dacia dar, implantată solid și ireversibil, nu putea dispărea în ceea ce constituia esența sa — poporul daco-roman.

Deși după atacurile barbare din timpul lui Filip Arabul Dacia a reușit să se refacă⁶, momentul critic prin care a trecut provincia, mai cu seamă prin anii 245—248, nu poate fi minimalizat. Prea multe despre atacurile carpilor și despre războiul carpic al lui Filip Arabul nu știm; prădăciunile și panica în rindul populației ca și suferințele îndurate de locuitorii provinciei răzbat doar parțial din îngropările de tezaure⁷, din mulțumirile celor ce reușesc, mai târziu, să scape din captivitatea carpiilor⁸ sau din inscripțiile onorifice ridicate în cinstea lui Filip Arabul de orașele Daciei după trecerea pericolului⁹, bătălia decisivă dându-se în toamna anului 247¹⁰.

Știrile epigrafice tac în privința soartei Potaissei în acești ani tulburi, dar anumite date arheologice indică, se pare, un pericol grav și foarte apropiat. Cercetările arheologice din castrul legiunii a V-a Macedonica au constatat că jumătatea nordică a porții *decumana* (între turnul nordic și pîntenul ce împarte poarta în două culoare) a fost, la un moment dat, barată cu un zid. Prin culoarul sudic (străbătut sub nivelul de călcare antic de un canal deversor și de apeductul care aprovizionă castrul) se putea circula în continuare; totuși, vulnerabilitatea porții a scăzut considerabil prin reducerea deschiderii. Închiderea totală sau parțială a porților castrului în caz de pericol nu constituie un fenomen neobișnuit¹¹, după cum nici refacerile în pripă ale incintelor ori ale turnurilor. Tot la *porta decumana* s-au aflat fragmente de altare (baze cu profilaturi caracteristice) căzute în exteriorul turnului nordic. E posibil ca ele să provină de la o asemenea refacere. Cercetările arheologice au dovedit și lucrările de consolidare la bastionul din colțul nord-vestic al castrului, constînd din îngroșarea zidurilor acestuia¹². În sfârșit, un manuscris din prima jumătate a secolului al XIX-lea menționează că în timpul excavării porții de răsărit a castrului (*porta praetoria*), în anul 1821, s-ar fi găsit acolo „multe pietre cu capete de ciini” și, printre alte materiale sculpturale, o statuie cu reprezentarea unei „serbări a lui

⁶ C. Daicoviciu, în *AISC* III, 1936—1940, p. 246—248; I. Piso, în *MemCD*, p. 308.

⁷ B. Mitrea, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 611—640; idem, *L'incursion des carpes en Dacie sous le règne de Philippe l'Arabe à la lumière des découvertes de trésors des monnaies* (X-e Congrès des Sciences Historiques, Rome, 1955), București, 1955.

⁸ *CIL*, III, 1054 (Apulum).

⁹ I. Piso, *op. cit.*, p. 301—303 (Sarmizegetusa).

¹⁰ *Ibidem*, p. 306.

¹¹ Situație întâlnită la castelele de la Rîșnov (N. Gudea — I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov — Cumidava*, Brașov, 1971, p. 21—28), Arutela (Bivolari), Răcari (D. Tudor, *OltR*⁴, p. 262, 292), Ilișua, Inlăceni, Bologa, Porolissum — Pomot, Cășei (D. Alicu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 110—114).

¹² M. Bărbulescu, Z. Milea, A. Cătișă, A. Hopârtean, în *Potaissa*, I, 1978, p. 6.

Bacchus", zidită ulterior „în peretele casei oraşului”¹³. „Pietrele cu capete de ciini” sint, fără îndoială, statui funerare înfăţişînd lei, iar „serbarea lui Bacchus” este în realitate o binecunoscută stelă cu scena banchetului funebru, adusă mai apoi de la Judecătoria (fosta „casă a oraşului”) în lapidarul muzeului turdean¹⁴. Prezenţa monumentelor funerare la *porta praetoria* se explică prin reutilizarea lor în acest sector, fie la o refacere a turnurilor, fie la vreo barare a intrării, similară celei de la *porta decumana*. Prin urmare, la castrul legiunii se constată refaceri în pripă, consolidări şi închiderea unor porţi. Care a fost pericolul ce a determinat aceste lucrări? După războaiele marcomanice, cînd Dacia a trecut prin grele încercări¹⁵ (dar care episod se exclude în cazul de faţă, castrul fiind construit desigur după restabilirea situaţiei) pînă la războiul carpic al lui Filip Arabul nici un eveniment militar nu pare să fi afectat interiorul provinciei. Credem, prin urmare, că atacurile carpice din deceniul cinci au fost motivul închiderii parţiale a porţii *decumana*, eventual şi al celorlaltor refaceri constatate.

Dar deosebit de importantă ni se pare *redeschiderea* totală a porţii *decumana* dovedită de asemenea arheologic: zidul care barase culoarul nordic al porţii a fost demantelat pînă la temelie, iar drumul de acces în castru prin acest culoar a fost refăcut, trecîndu-se peste fundaţia zidului care blocase vremelnice intrarea. Dacă îngustarea deschiderii porţii s-a făcut în timpul lui Filip Arabul, *redeschiderea* a putut avea loc fie spre sfîrşitul domniei acestuia, fie în anii următori, cînd acţiunea de refacere a provinciei continuă sub Decius, numit de o inscripţie *restitutor Daciarum*¹⁶. Demolarea zidului care barase culoarul dovedeşte că pericolul trecuse sau, cel puţin, era considerat ca *depăşit*; este şi aceasta o mărturie a încercărilor de păstrare a provinciei.

După Filip Arabul seria monedelor descoperite în castru scade simţitor — corespunzător fenomenului general, observat în castrale din Dacia — dar nu încetează: în proprietatea muzeului turdean se găseşte o monedă de la Volusianus, în colecţia Téglás se afla una de la Valerian, ambele descoperite în castru¹⁷. E posibil ca o parte din monedele de la Septimius Severus şi Severus Alexander descoperite în castru (în număr mai mare decît cele ale altor împăraţi) să fi intrat sub formă de soldă chiar cîteva decenii după emiterea lor, pe la mijlocul secolului al III-lea.

Restabilirea situaţiei este confirmată la Potaissa în prima parte a domniei lui Gallienus şi de două texte epigrafice. Monumentul ridicat prin anii 253—259 de Donatus, prefect al legiunii a V-a Macedonica pomeneste terminarea acum a unui templu închinat lui *Deus Azizus bonus puer conservator*, a cărui construcţie fusese începută mai demult¹⁸. Este un exemplu tipic de participare a elementului militar *pecunia sua*

¹³ B. Orbán, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 41.

¹⁴ R. Münsterberg — J. Oehler, în *JÖAI*, V, 1902, Bbl., c. 103—105, fig. 21; I. Mitrofan — L. Teşosu, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 533—534, fig. 3; M. Jude — C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, 1973, p. 7, nr. 1, pl. I.

¹⁵ H. Daicoviciu — I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 162—163.

¹⁶ *CIL*, III, 1176 (Apulum).

¹⁷ I. Winkler — A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1972, p. 86, nr. 285; p. 62, nr. 338.

¹⁸ *CIL*, III, 875.

la construirea unor edificii de folosință comună, militaro-civilă¹⁹. Terminarea unui templu la Potaissa în deceniul șase dovedește nu numai prezența legiunii și a civililor cărora împreună le era destinat lăcașul de cult, ci și calmul situației, care permitea asemenea lucrări edilitare. Odată mai mult se vedește exagerată și tendențioasă părerea acelor istorici care vorbesc despre un „exod“ al populației civile din provincie cu mult înainte de retragerea aureliană, din cauza nesiguranței și decăderii de după Severi²⁰. Cealaltă inscripție din anii domniei lui Gallienus menționează prezența în fruntea legiunii a unui alt *praefectus* — Optatus²¹. Ambele inscripții potaissense se numără printre cele mai târzii epigrafe din provincie.

Prin urmare, după anul 250 legiunea se află la postul său iar în oraș se înalță noi edificii publice. Zona actualei piețe Ecaterina Varga și a străzilor înconjurătoare indică și pentru această perioadă centrul orașului antic. Aici s-au găsit cite o monedă de la Decius pentru Herennius Etruscus (str. Morii), Valerianus (str. Cheii) și Gallienus (Piața Ecaterina Varga)²². Fără precizarea locului de descoperire (stradă, cartier), la Potaissa se mai cunosc monede emise în deceniile șase—șapte. Astfel, în proprietatea muzeului turdean se află alte două monede de la Decius, una de la Trebonianus Gallus, una a lui Valerian, una a lui Gallienus, pentru Valerian II, una de la Claudius II Gothicul²³. Desigur, numărul real al monedelor emise sub acești împărați descoperite la Potaissa este mai mare. În colecția monetară a lui J. Kemény, alcătuită, cea mai mare parte, din descoperiri numismatice de pe teritoriul Potaissiei, se aflau trei monede de la Decius, două de la Hostilianus, două emise sub Trebonianus Gallus, și șapte ale lui Gallienus. Acestea sînt doar cele consemnate de Neigebaur²⁴. În fine, în colecția lui Botár se aflau două monede de la Decius, una a Etruscillei, o monedă a lui Herennius Etruscus, trei de la Trebonianus Gallus, una de la Volusianus, una emisă de Valerian, una a Marinianei, șapte de la Gallienus, două ale Saloninei, una de la Postumus, două de la Claudius II Gothicul și una de la Quintillus²⁵.

¹⁹ D. Tudor, în *Latomus*, XXIII, 2, 1964, p. 299.

²⁰ L. Balla, în *Oikumene*, 1, 1976, p. 195, nota 82.

²¹ *CIL*, III, 892.

²² I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 83, nr. 225; p. 86, nr. 284; p. 83, nr. 228.

²³ *Ibidem*, p. 83, nr. 223, 224, 226, 227, 229—231.

²⁴ J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums*, Kronstadt (Brașov), 1851, p. 220—2221; I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 31.

²⁵ A. Ardevan — A. A. Rusu, în *ActaMP*, III, 1979, p. 406. O parte a colecției monetare a lui I. Botár, înfățișată pe o fotografie în posesia lui I. Téglás a fost considerată ca aparținînd acestuia din urmă (I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 67—71). Deoarece printre monede se aflau citeva tipuri neatestate în descoperirile din Dacia, întregul lot — considerat ca format prin cumpărări și schimburi cu alți colecționari — nu a fost luat în considerare cînd s-a prezentat circulația monetară la Potaissa. Acum, după publicarea unui manuscris a lui I. Botár care cuprinde, printre altele, descrierea fotografiei respective, rezultă nu numai că monedele îi aparținuseră dar și faptul că majoritatea pieselor romane provin din Potaissa. Descriînd fotografia care prezenta 15 planșe cu monede, el notează: „Pe această fotografie sînt adunate 15 planșe de la 1 la 11 cuprinzînd monedele romane de argint, cupru și bronz, care s-au găsit în cea mai mare parte la Turda. A 12-a..., a 13-a, 14-a, 15-a... a 16-a... pe care le-am obținut la Budapesta în schimbul unor monede maghiare...“ (R. Ardevan — A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 405;

Aşadar, sub rezerva că unele monede din colecţiile Kemény şi Botár pot avea altă provenienţă decât Potaissa, obţinem următoarea situaţie a circulaţiei monetare la Potaissa în deceniile 6—7:

Perioada		Kemény	Botár	Téglás	Muzeu	Total
249—251	Traianus Decius	3	2	—	2	7
	Herennia Etruscilla	—	1	—	—	1
	Herennius Etruscus	—	1	—	1	2
	Hostilianus	2	—	—	—	2
251—253	Trebonianus Gallus	2	3	—	1	6
	Volusianus	—	1	—	1	2
253—268	Valerianus I	—	1	1	2	4
	Mariniana	—	1	—	—	1
	Gallienus	7	7	—	2	16
	Valerianus II	—	—	—	1	1
	Salonina	—	2	—	—	2
	Postumus	—	1	—	—	1
268—269	Claudius II Gothicul	—	2	—	1	3
	Quintillus	—	1	—	—	1

Sau, sintetizînd:

anii	nr. monede	din care muzeu şi Téglás
249—251	12	3
251—253	8	2
253—268	25	6
268—269	4	1

Este de observat că numărul monedelor din coloana din dreapta, unde au fost excluse cele din fostele colecţii Kemény şi Botár, reprezintă constant un sfert din numărul total (coloana din stînga — inclusiv cele două colecţii). Prin urmare, monedele din colecţia Botár nu schimbă proporţiile circulaţiei monetare în cadrul diferitelor etape ale intervalului 249—269.

La mijlocul secolului al III-lea şi în cel de-al treilea sfert al veacului sînt atestate construcţii şi în afara zonei centrale mai sus pomenite. Astfel, pe dealul Şuia funcţiona în continuare un „complex de vinificaţie“ alcătuit din *torcular* şi *cella vinaria*²⁶. Printre materialele descoperite acolo se datează spre mijlocul secolului o fibulă cu picior întors pe dedesubt (fig. 2/1), poate cele două opaiţe cu *rostrum*-ul mai puţin pronunţat, avînd tendinţa de „îngropare“ în bazin²⁷, ca şi un ac de os

sublinierea aparţine lui I. Botár). Or, monedele care ne interesează şi pe care le-am amintit (de la Decius la Quintillus) se află pe planşa a 8-a şi a 9-a. Prin urmare, fără a putea considera toate monedele imperiale romane aflate odinioară în posesia lui Botár ca descoperite la Turda, totuşi ele trebuie introduse *măcar orientativ* în graficul circulaţiei monetare din Potaissa.

²⁶ A. Cătinaş — M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 101—126.

²⁷ S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürich, 1919, p. 235, pl. XVII, 649—650; D. Iványi, în *DissPann*, II, 2, p. 14, pl. XXXVIII, 6, 7.

al cărui cap imită o capsulă de mac, piese similare aflându-se în cimitire romane târzii²⁸.

Epoca lui Gallienus, cînd legiunea a V-a Macedonica este condusă și de cei doi ofițeri superiori atestați în epigrafele potaissense mai sus amintite, este totodată ultima perioadă din care deținem știri despre activitatea acestei unități la Potaissa și în cadrul armatei Daciei. Există indicii că înainte de anul 257 Gallienus duce lupte la granițele provinciei cu dacii liberi. Poate că epitetul *III pia fidelis*, cu care legiunea e onorată în inscripția menționată a lui Donatus, să-l fi dobîndit în urma participării credincioase la aceste lupte²⁹. Epitetele legiunii apar și pe monedele emise sub Gallienus; nu mai puțin de *VI p(ia) VI f(fidelis)* și chiar *VII p. VII f.*³⁰ — dovadă a devotamentului unității de la Potaissa. Și alte evenimente din acești ani au permis legiunii a V-a Macedonica să-și manifeste concret loialitatea față de Gallienus. În anul 258 legiunile panonice și moesice proclamă împărat pe Ingenuus, iar în 261 apare un nou uzurpator — Regalianus³¹. Pentru a face față situației Gallienus e nevoit să aducă trupe fidele din alte provincii, după cum lasă să se înțeleagă biograful împăratului următor, Claudius II Gothicul³². Un detașament al legiunii părăsește acum Potaissa, ajungînd în Pannonia Superior; cinci inscripții din Poetovio atestă acolo o vexilație compusă din detașamente din cele două legiuni dacice³³. După cum s-a subliniat³⁴ nu e vorba de mutarea legiunilor dacice în Pannonia, ci doar de transferul temporar, într-o armată de circumstanță, numai a unor detașamente din legiunile a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina. Posibilitatea de a scoate efective din Dacia a fost interpretată drept dovada că sub Gallienus situația provinciei carpatice se menține bună; am observa aici că plecarea unor detașamente a slăbit capacitatea de apărare a provinciei. Retragera întregii legiuni se va face în mod organizat sub Aurelian, cînd va părăsi provincia³⁵ și legiunea a XIII-a Gemina, trupele auxiliare, oficialitățile și o parte a populației. Abia atunci legiunea va abandona castrul de la Potaissa, care-i servise drept garnizoană timp de un secol.

Datorită poziției sale aparte printre orașele Daciei, Potaissa fiind dominată în cel mai înalt grad de viața militară, retragerea legiunii a constituit un eveniment deosebit în istoria orașului. Plecarea masei de militari, care constituia la Potaissa o bună parte a populației și o importantă forță economică, a atras cu sine, inevitabil, evacuarea multor

²⁸ R. Forrer, *Das Roemische Strassburg — Argentorate*, I, Strasbourg, 1927, pl. XXXIX, 1; E. B. Vágo, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. I. Der Spät-römische Südostfriedhof*, Budapest, 1976, p. 120, pl. 28.

²⁹ M. Macrea, *op. cit.*, p. 443.

³⁰ Ritterling, în *RE*, XII, 2, c. 1580.

³¹ *Ibidem*, c. 1340.

³² *Hist. Aug. vita Claudii*, 9, 1.

³³ *AnnEp.*, 1936, 53—57.

³⁴ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 177; F. Horovitz, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 333—338.

³⁵ Despre părăsirea Daciei: C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 240—255; idem, *TransAnt*, p. 179—187; *IstRom*, I, p. 459—467 (M. Macrea); M. Macrea, *op. cit.*, p. 445—456; A. Bodor, în *Studia XVII*, 1, 1972, p. 3—16 = *Dacoromania*, 1, 1973, p. 29—40; R. Vulpe, în *SAI*, XXIII, 1973, p. 12—13.

elemente civile, legate prin interese de armată. Cei care, direct sau indirect, creaseră viața urbană la Potaissa și dăduseră strălucire orașului, îl părăseau. În aceste condiții continuitatea postaureliană la Potaissa devine cu atât mai semnificativă pentru problema continuității în Dacia; cu alte cuvinte, tocmai Potaissa, unde retragerea aureliană s-a făcut mai simțită decât în alte localități, furnizează totuși numeroase mărturii despre persistența daco-romanilor.

Cercetările arheologice efectuate până în prezent în castru nu au pus în evidență vreo distrugere ori urme de incendiu care să poată fi corelate cu actul retragerii. O situație similară e cunoscută și în alte așezări din Dacia Superior³⁶. Trupele s-au retras în ordine spre noua garnizoană, stabilită la Oescus. În schimb, aceleași cercetări constată raritatea obiectelor întregi ori folosibile, ceea ce dovedește indirect că după evacuarea castrului locuitorii Potaissiei au pătruns în marea fortificație, însușindu-și tot ceea ce rămăsese și putea fi utilizat: vase întregi, unelte, eventual arme etc. Nu este exclus ca unii să se fi stabilit chiar între zidurile castrului, unde s-au descoperit o monedă de la Aurelian, trei de la Constantius II și una de la Gratian³⁷. În zona barăcilor situate în *latus praetorii sinistrum* s-au descoperit câteva fragmente ceramice care datează, eventual, de la sfârșitul secolului al III-lea și din veacul următor. Tot în acest punct se constată modificări la încăperile unei barăci și alipirea unui zid sec în continuarea unui contrafort al *horreum*-ului, elemente care, ipotetic, pot fi puse pe seama unei locuiri a castrului după plecarea legiunii.

Pe la sfârșitul secolului al III-lea se locuia de altfel în mod cert foarte aproape de castru: într-o clădire romană săpată în 1906 pe dealul Cetății s-a găsit o monedă de la Diocetian³⁸. În general, se poate afirma că zonele de locuit se mențin în mai multe puncte ale orașului, fiind semnificativ faptul că monedele aureliene și postauréliene s-au găsit în cartierele cel mai intens populate în perioada anterioară: în piața Ecaterina Varga s-a găsit o monedă de la Valentinian³⁹, în „Tîrgul de vite” (adică în apropierea actualei piețe Ecaterina Varga) s-au descoperit o monedă de la Carinus, două de la Crispus și una emisă de Constantius II⁴⁰, pe str. Cheii — o monedă de la Constans I⁴¹, iar în valea Sindului o monedă emisă sub Maximianus Herculus⁴². Monede din această perioadă apar și în alte puncte din oraș, precum și fără precizarea locului de descoperire în cuprinsul Potaissiei.

Începînd cu domnia lui Aurelian descoperirile de monede romane la Potaissa se prezintă în felul următor⁴³:

³⁶ C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 264.

³⁷ I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 62, nr. 341; p. 90, nr. 317, 318, 329.

³⁸ I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 271—272; M. Macrea, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 300; I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 18, nr. 7.

³⁹ I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 90, nr. 325.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 66, nr. 396, 399, 400, 401.

⁴¹ *Ibidem*, p. 89, nr. 313.

⁴² *Ibidem*, p. 66, nr. 398.

⁴³ Monedele de la Aurelian au fost incluse în acest tabel deoarece nu sînt separate pe ani de emitere, caz în care unele din ele ar fi figurat, firește, în tabelul precedent. Am evitat astfel o împărțire arbitrară a lor între cele două tabele; evident, unele au intrat în Dacia înainte — iar altele după retragerea

Perioada		Kemény	Botár	Téglás	Muzeu	Diverse	Total
269—284	Aurelianus	—	4	4	1	—	9
	Ulpia Severina	—	2	—	—	—	2
	Victorinus	—	1	—	—	—	1
	Tetricus	—	1	—	—	—	1
	Tacitus	—	2	—	—	—	2
	Probus	—	4	—	—	—	4
	Carus	—	1	—	—	—	1
	Carinus	—	1	—	1	—	2
	Numerianus	—	1	—	—	—	1
284—363	Diocletianus	—	8	—	1	1	10
	Maximianus Herculus	—	6	1	1	—	8
	Constantius Chlorus	—	5	—	—	—	5
	Helena	—	1	—	—	—	1
	Galerius Maximianus	—	1	—	—	—	1
	Maximinus Daia	—	1	—	—	—	1
	Maxentius	—	2	—	—	—	2
	Licinius	—	5	—	—	1	6
	Licinius II	—	2	—	—	—	2
	Constantinus I	—	16	—	2	1	19
	Fausta	—	1	—	—	—	1
	Crispus	—	4	1	2	—	7
	Constantinus II	—	12	—	3	—	15
	Constans I	—	6	—	4	—	10
	Constantius II	—	13	1	8	—	22
	Magnentius	—	1	—	—	—	1
	Vetranio	—	1	—	—	—	1
	Constantius Gallus	—	—	—	1	—	1
	Julianus	—	5	—	—	1	6
363—411	Iovianus	—	1	—	—	—	1
	Valentinianus	—	5	—	1	—	6
	Valens	—	5	—	3	—	8
	Gratianus	—	4	—	1	—	5
	Valentinianus II	—	1	—	—	—	1
	Theodosius	—	1	—	—	—	1
	Arcadius	—	2	—	—	1	3
	Constans II	—	—	—	—	1	1
527—565	Iustinianus	1	—	—	—	—	1

aureliană, fără a se putea face în această privință vreo precizare. Datele necesare prezentului tabel au fost preluate pentru rubricile „Kemény”, „Téglás” și „Muzeu” din I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 42, 62, 66, 83, 88—90; la rubrica „Diverse” se cuprind monede aflate în alte colecții, conform informațiilor: M. Macrea, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 300, nota 3; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatiei*, București, 1966, p. 170, nr. 62; I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 18, nr. 7; p. 24, nr. 5/11; p. 123, nota 57. Pentru monedele din fosta colecție Botár vezi R. Ardevan — A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 406 („planșele 9—11”). Monedele din fosta colecție Téglás care actualmente fac parte din patrimoniul muzeului turdean sînt înscrise la rubrica „Muzeu”, în rubrica „Téglás” figurînd numai restul pieselor.

Pe etape circulația monetară se prezintă astfel⁴⁴:

anii	total	nr. monede fără colecția Botăr
269—284	23	6
284—363	120	29
363—411	25	7

Prin urmare, de la mijlocul secolului al III-lea, descoperirile monetare la Potaissa se înfățișează astfel (cifra maximă, incluzând colecțiile Kemény și Botăr):

anii	nr. monede	raportul monede/an
249—269	49	2,33
269—284	23	1,44
284—363	120	1,50
363—411	25	0,50

⁴⁴ Numărul mare al monedelor postaureliene din colecția Botăr ar putea trezi unele suspiciuni cu privire la proveniența lor. Ele făceau parte din lotul de monede despre care colecționarul afirma că „s-au găsit în cea mai mare parte la Turda” (toate monedele postaureliene erau cuprinse în planșele 9—11; vezi *supra*, nota 25). Prin urmare, nu pot fi excluse din statistica noastră sau, *nu în totalitate*. Faptul că printre ele se afla tipuri monetare neatestate pînă acum în alte descoperiri din Dacia trebuie pus pe seama întîmplării. I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 67—68 enumără în acest sens emisiunile de la Numerianus, Magnentius și Vetrano. Monede ale lui Numerianus se cunosc însă la Celei și Cioroiu (C. Preda, în *SCIVA*, 26, 4, 1975, p. 462—463). De altfel se observă că monedele din colecția Botăr au „răstoarnă” proporția dintre numărul monedelor pe etape (269—284; 284—363; 363—411); ea este aceeași în ambele coloane. Față de cantitatea relativ redusă de monede postaureliene din alte foste orașe romane din Dacia Superior, numărul monedelor la Potaissa este (aparent) suspect de mare. Nu trebuie însă uitat că studiile asupra circulației monetare în alte orașe romane s-au făcut în urmă cu cîțiva ani (pentru Apulum — I. Winkler, în *ActaMN*, II, 1965, p. 215—256; pentru Porolissum — I. Winkler, în *ActaMN*, I, 1964, p. 215—223; pentru Sarmizegetusa — I. Winkler, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 117—136; vezi, de asemenea, K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 11—40; D. Protase, *op. cit.*, p. 158—198), iar noi descoperiri schimbă radical, uneori într-un răstimp foarte scurt, statistica privind circulația monetară postaureliană. Așa de pildă, dacă în 1966 (D. Protase, *op. cit.*, p. 165, nr. 25) se cunoșteau la Gherla doar cinci monede postaureliene, după 1975 și pînă în prezent numărul lor se ridică la 104 și anume: Aurelianus 1, Tetricus II (imitație) 1, Probus 1, Carinus 1, Diocletianus 1, Constantinus I 2, Constantinus II 1, Crispus 1, Constans 8, Constantius II 51, Iulianus 3, Valentinianus 7, Valens 9, Gratianus 3, Theodosius 1, Arcadius 1, alte emisiuni și neprecizate 12 (D. Protase, *loc. cit.*; E. Chirilă, I. Chifor, în *StCom*, 19, 1975, p. 48—49; E. Chirilă, I. Chifor, în *ActaMP*, III, 1979, p. 142; E. Chirilă, N. Gudea, I. Chifor, în *ActaMP*, III, 1979, p. 525—533; E. Chirilă, I. Chifor, în *ActaMP*, IV, 1980 (sub tipar). Prin urmare, dacă din Gherla se cunosc acum peste 100 de monede postaureliene, cu siguranță că situația circulației monetare în sec. IV în marile orașe va fi fost cu totul alta decît palida imagine oferită de descoperirile și statisticile mai vechi. Este adevărat că în cazul Gherlei se cuprinde și un tezaur care conținea 81 monede postaureliene, dar nu este exclus ca lui Botăr însuși să-i fi fost vindute cu bucată monede din vreun tezaur din secolul IV descoperit la Potaissa. Oricum, piesele colecției lui Botăr s-au găsit în răstimpul 1886—1897, mai ales cu ocazia plantării viței de vie pe dealurile orașului, cînd stratul roman a fost pentru prima oară răscolit în profunzime. De aceeași conjunctură excepțional de favorabilă a profitat de altfel și I. Teglás, care a reușit să adune în două decenii peste 400 monede antice pe teritoriul Potaissiei (I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 68). Pentru indicațiile bibliografice și lămuriri metodologice, aducem mulțumiri și pe această cale numismaților I. Winkler și E. Chirilă.

Spre comparație cu circulația monetară anterioară, notăm că în intervalul 161—235, după calculele noastre⁴⁵, au intrat în Potaissa 13,33 monede/an (descoperiri izolate) sau 14,66 monede/an, dacă luăm în considerare și partea respectivă din tezaurul de denari și antoninieni descoperit la Turda. Se constată așadar, după mijlocul secolului al III-lea o slăbire accentuată a circulației monetare, pe parcursul primelor două decenii, apoi încă o reducere simțitoare pentru primii ani de după retragerea aureliană. Începând cu domnia lui Diocletian asistăm la o ușoară creștere care se menține pe parcursul primelor două treimi ale secolului IV. Nu există hiaturi în circulația monetară ci doar o scădere sensibilă care reflectă situația demografică a orașului și starea relațiilor comerciale cu Imperiul. În ultima etapă se observă o reducere masivă a numărului de monede, explicabilă prin invazia hunilor. În linii mari tabloul circulației monetare la Potaissa concordă cu situația generală din teritoriile care alcătuiseră Dacia traiană⁴⁶. Revenirea, după retragerea aureliană, la schimburile în natură nu a exclus cu totul comerțul bazat pe sistem monetar. Monedele secolului IV intrau în Potaissa în schimbul unor produse locale, probabil în primul rînd în schimbul sării⁴⁷ — o bogăție mult căutată atunci, ca și în secolele următoare, de la sfîrșitul epocii prefeudale și începuturile evului mediu⁴⁸. E semnificativ că primul document medieval privind Transilvania se referă tocmai la salinile din Turda (anul 1075)⁴⁹.

Deoarece în secolul care a urmat anului 250 se constată o decădere lentă a formelor vieții romane provinciale, o împletire a aspectelor vechi de cultură materială cu altele noi, care apar acum și se vor dezvolta în continuare, pentru multe piese arheologice retragerea aureliană nu poate constitui un jalon cronologic, care să le așeze *înainte* sau *după* acest act. Prin urmare unele categorii de obiecte nu pot fi înfățișate decît în cadrul seriilor evolutive pe care le formează, începînd chiar cu mijlocul secolului al III-lea.

În stadiul actual al cercetărilor asupra *ceramicii* romane provinciale în Dacia precizările cronologice rămîn un deziderat. Pe de altă parte, studiul ceramicii descoperite la Potaissa este în curs; de aceea ne mulțumim acum cu semnalarea unor fragmente ceramice descoperite în castru, de culoare cenușie deschisă, decorate cu benzi de linii în val, unele prezentînd aspectul „săpunos” caracteristic ceramicii romane tîrzii, precum și un fragment de culoare cenușie decorat cu roțița, în benzi de mici pătrățele. Analogiile privind calitatea pasteii, culoarea și decorul, întîlnite

⁴⁵ Calculele au fost făcute pe baza datelor extrase din lucrările I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 119—120; E. Chirilă, A. Hopârtean, Z. Milea, în *ActaMP*, II, 1978, p. 60; R. Ardevan — A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 405—406, precum și din descoperirile monetare (inedite) din cursul cercetărilor arheologice din castrul roman.

⁴⁶ M. Macrea, *op. cit.*, p. 271—305; K. Horedt, *op. cit.*, p. 27; D. Protase, *op. cit.*, p. 184—198.

⁴⁷ E. Chirilă, N. Gudea, I. Chifor, *op. cit.*, p. 529, 531.

⁴⁸ K. Horedt, *op. cit.*, p. 132—133; E. Chirilă — A. Hopârtean, în *AIIA*, XX, 1977, p. 301—302, notele 36—40; P. Niedermaier, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 315—316. Este adevărat însă că urmele arheologice ale exploatării salinelor în această epocă lipsesc (K. Horedt, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 211).

⁴⁹ *Documente privind istoria României. C. Transilvania*, veac. XI—XIII, vol. I, București, 1951, p. 1.

la Cluj-Mănăştur⁵⁰ și Mugeni⁵¹, ar indica datarea respectivelor fragmente ceramice la sfârșitul secolului III și în veacul următor. În alt punct din Potaissa cu bogate descoperiri ceramice, pe str. Cheii, s-au descoperit fragmente de chiupuri cu buza teșită oblic spre interior⁵², formă considerată tirzie⁵³.

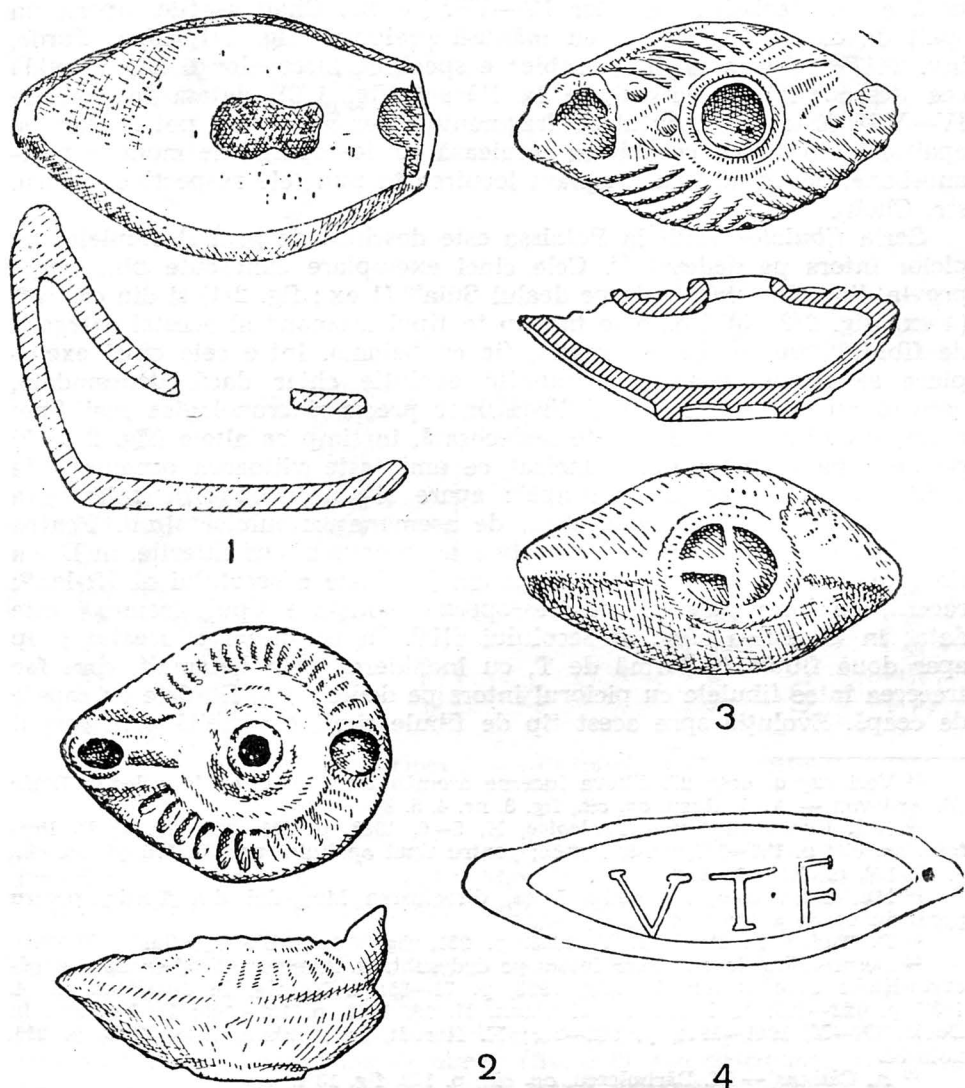

Fig. 1. 1,2 — Opaite din Potaissa; 3 — Opaît din Răcari; 4 — Detaliu al inelului din Potaissa.

⁵⁰ I. Hica, în *MemCD*, p. 168.

⁵¹ G. Ferenczi — I. Ferenczi, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 243.

⁵² Amabilă informație din partea colegei Ana Cătiș.

⁵³ I. Hica, *op. cit.*, p. 169.

După variatele tipuri de *opaițe* specifice secolului II sau primei jumătăți a secolului al III-lea, cu lucernele al căror cioc e mai puțin pronunțat, „îngropindu-se“ în bazin (din care s-au descoperit câteva și la Potaissa⁵⁴) ne aflăm probabil la mijlocul secolului III. Unanim recunoscut ca opaiț roman tirziu este cel provenit din fosta colecție Téglás, actualmente în muzeul din Oradea (fig. 1/2) a cărui formă de pară e caracteristică secolelor IV—V⁵⁵. Pe str. Cheii s-a descoperit un opaiț de execuție grosieră, cu mănășă prelungă (fig. 1/1; Muz. Turda, inv. 2417⁵⁶); forma sa de „corabie“ e specifică lucernelor tirzii, de pildă cea descoperită în castrul de la Răcari (fig. 1/3), datată în secolele IV—VI⁵⁷. Este de observat că fragmentele ceramice care pot fi tirzii și opaițul în formă de corabie se corelează cu descoperiri de monede post-aureliene, dovedind mai pregnant locuirea în punctele respective (castru, str. Cheii).

Seria *fibulelor* tirzii la Potaissa este deschisă de grupul fibulelor cu picior întors pe dedesubt⁵⁸. Cele cinci exemplare cunoscute pînă acum provin din *cella vinaria* de pe dealul Șuia⁵⁹ (1 ex.; fig. 2/1) și din castru⁶⁰ (4 ex.; fig. 2/2—5). Toate se înscriu în tipul „roman“ al acestei categorii de fibule⁶¹, fie că sînt cu resort, fie cu balama. Între cele cinci exemplare se poate observa o anumită evoluție chiar dacă, deocamdată, aceasta nu contribuie la stabilirea unor precizări cronologice mai fine; o singură fibulă (fig. 2/1) este nedecorată, în timp ce altele (fig. 2/4—5) prezintă pe corp un decor incizat ce amintește viitoarea ornamentație a fibulelor cu „capete de ceapă“; apare și un început de fațetare a piciorului (fig. 2/5) caracteristică, de asemenea, fibulelor tirzii. Pentru fibulele cu picior întors pe dedesubt s-au propus datări diferite, în Dacia ele fiind în general încadrate în prima jumătate a secolului al III-lea⁶²; recent, pe baza corelării cu descoperiri monetare tipul „roman“ este datat în al doilea sfert al secolului III⁶³. În continuarea acestui grup apar două fibule în formă de T, cu închiderea prin balama⁶⁴, care fac trecerea între fibulele cu piciorul întors pe dedesubt și fibulele cu capete de ceapă. Evoluția spre acest tip de fibule tirzii e vizibilă prin corpul

⁵⁴ Vezi *supra*, nota 27. Cîteva lucerne asemănătoare se aflau în colecția Botár (R. Ardevan — A. A. Rusu, *op. cit.*, fig. 8, nr. 4, 5, 8).

⁵⁵ I. I. Russu, în *Studii Teologice*, X, 5—6, 1958, p. 321—322, fig. 7; D. Protase, *op. cit.*, p. 150—151, nr. 9, fig. 56; pentru tipul opaițului vezi D. Iványi, *op. cit.*, p. 15, 108, pl. XLI, 1—6, 8.

⁵⁶ Mulțumim colegei Claudia Luca, directoarea Muzeului din Turda, pentru permisiunea de a studia această piesă.

⁵⁷ D. Tudor, în *Apulum*, V, 1965, p. 251, fig. 6/1 și bibliografia.

⁵⁸ Despre fibulele cu picior întors pe dedesubt, O. Almgren, *Studien über nord-europäische Fibelformen*, Leipzig, 1923, p. 71—85; I. Kovrig, în *DissPann*, II, 4, 1937, p. 122—123; E. Patek, în *DissPann*, II, 19, 1942, p. 137—140; D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 502—503; K. Horedt, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 219, nota 36.

⁵⁹ A. Cătișă — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 122, fig. 13/1.

⁶⁰ I. H. Crișan, în *Materiale*, VII, 1961, p. 437, fig. 10/1 (la noi fig. 2/3), K. Horedt, *op. cit.*, p. 221, fig. 7/8 (la noi fig. 2/4); celelalte două (fig. 2/2, 5) sînt inedite.

⁶¹ Gh. Diaconu, în *Dacia*, XV, 1971, p. 240, 248; K. Horedt, *op. cit.*, p. 219—222.

⁶² Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 248; D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie*, București, 1976, p. 64; I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 301.

⁶³ K. Horedt, *op. cit.*, p. 222.

⁶⁴ Un grup de fibule din această categorie la D. Popescu, *op. cit.*, p. 494—495.

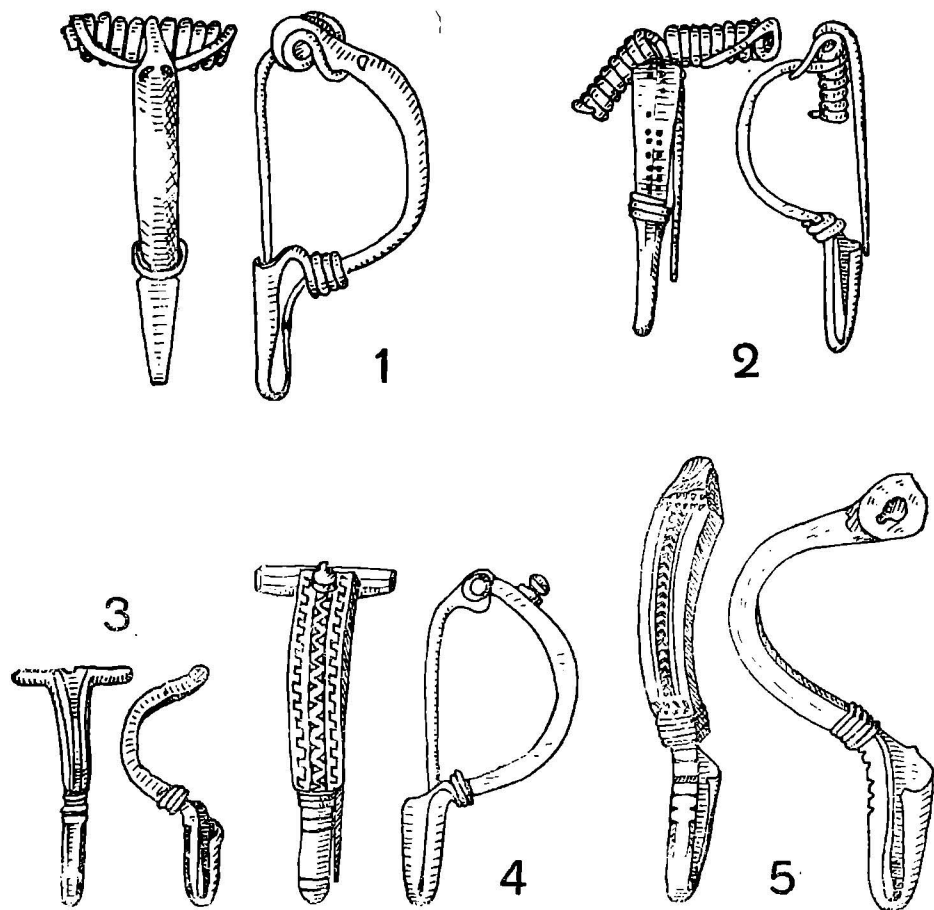

Fig. 2. Fibule din Potaissa. 1 — *cella vinaria*; 2–5 — castru.

puternic curbat, portagrafa în formă de manșon și butonii care se vor transforma în „capetele de ceapă”. Mai timpurie este fibula de argint cu acul de bronz și un buton lateral (celălalt este rupt) din fier (fig. 3/1), descoperită în 1978 într-un mormint din necropola sudică a Potaissei⁶⁵. Ea se datează pe la mijlocul sau la începutul celei de a doua jumătăți a secolului III, butonul lateral din fier atestând, poate, o reparație. Cea-laltă fibulă în formă de T, mai evoluată, este confecționată din argint pe care se mai păstrează urme de aurire (fig. 3/2); s-a descoperit în aceeași necropolă, în 1969⁶⁶. Butonii sînt mai puțin dezvoltati decît ai fibulelor similare de la Ațel (fig. 3/3)⁶⁷ și Tîrnăvioara (fost Proștea Mică; fig. 3/5)⁶⁸. Fibula din tezaurul de la Ațel a fost datată inițial în prima jumătate

⁶⁵ C. Luca — A. Hopârtean, în prezentul volum, p. 116.

⁶⁶ Z. Milea, A. Hopârtean, C. Luca, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 205, fig. 5.

⁶⁷ I. H. Crișan, în *Dacia*, III, 1959, p. 356—359, fig. 2/1.

⁶⁸ N. Lupu, în *FVL*, 5, 1961, p. 153—163.

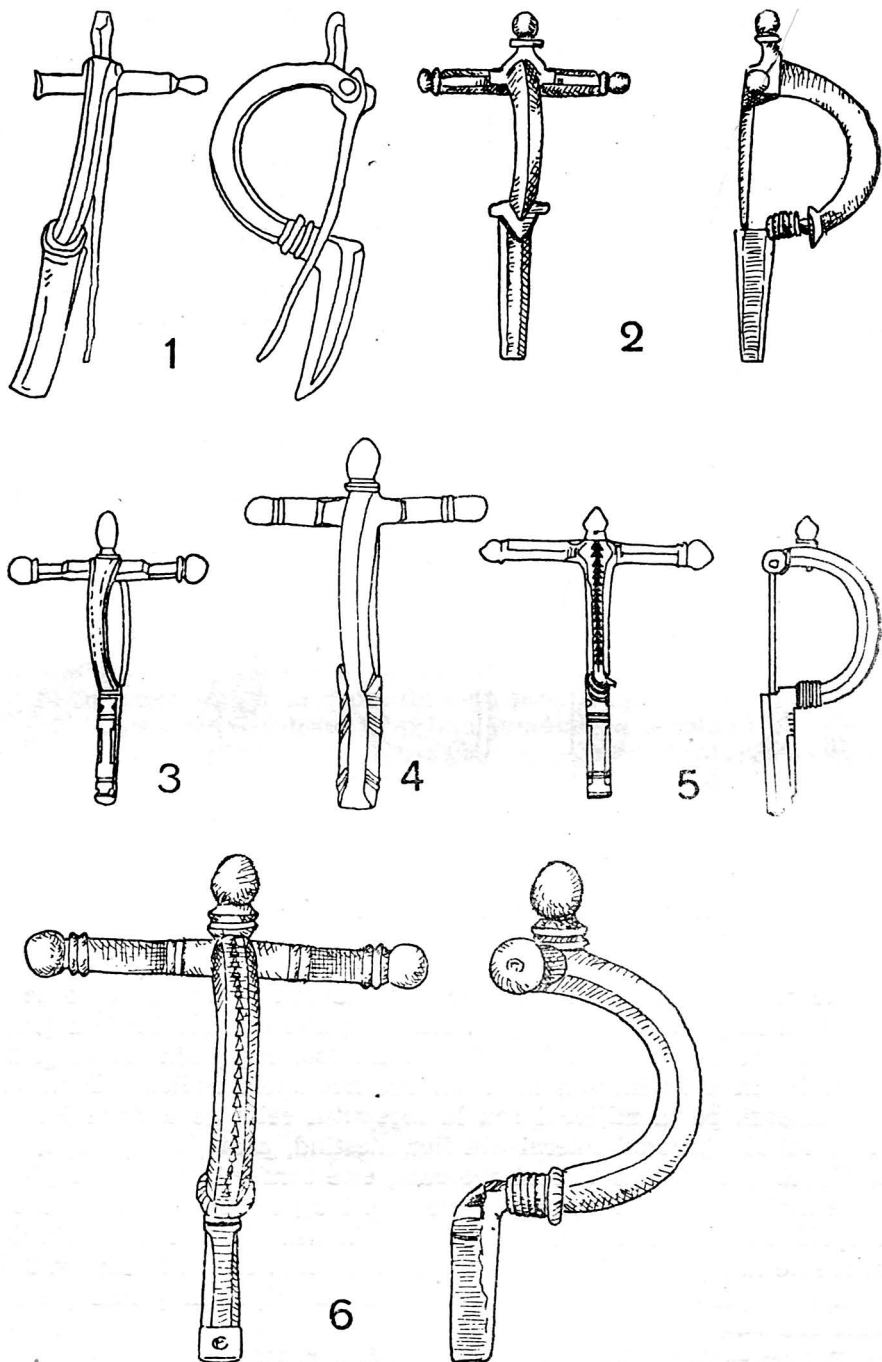

Fig. 3. Fibule. 1, 2, 6 — Potaissa; 3 — Ațel; 4 — Sopiana; 5 — Tîrnăvioara.

a secolului al III-lea⁶⁹, pe baza ultimelor monede din tezaur (Gordian III); pentru fibula de la Tîrnăvioara s-a propus datarea în a doua jumătate a secolului al III-lea⁷⁰. Mai recent se consideră că deși monedele din mormîntul de la Tîrnăvioara nu trec de mijlocul sec. III (un denar republican și un antoninian de la Gordian III), forma și decorul fibulei ca și tipul specific al inelului (descoperite ca piese de inventar) datează mormîntul spre sfîrșitul secolului al III-lea⁷¹, poate chiar în primii ani ai veacului IV⁷². Ținînd seama de aceste analogii și de valoarea materialului — care ne face să acordăm un „termen de circulație“ ceva mai întins unei fibule de argint aurit — credem că piesa în discuție de la Potaissa se poate încadra cronologic în a doua jumătate a secolului al III-lea, eventual chiar în ultimul sfert al veacului. De altfel, o fibulă de argint ai cărei butoni nu sînt mai evoluți (fig. 3/4) a fost găsită la *Sopianae* (Pécs) într-un mormînt ce conținea și o monedă de la Maximianus⁷³, așadar din ultimii ani ai secolului III sau din primii ani ai secolului IV. Descoperirea împreună cu fibula de argint aurit a unei monede de la Commodus⁷⁴ nu schimbă, după părerea noastră, datarea tîrzie a fibulei și, implicit, a mormîntului (vezi mai sus o *monedă republicană* alături de cea a lui Gordian III în mormîntul de la Tîrnăvioara). În sfîrșit, secolului al IV-lea îi aparțin două fibule cu „capete de ceapă“⁷⁵. Una a fost descoperită în 1964 într-un mormînt de lîngă Arieș (fig. 3/6); este din argint, cu corpul puternic arcuit și decorat cu triunghiuri incizate, iar prin forma „capetelor de ceapă“ se situează cronologic în prima jumătate a secolului IV⁷⁶. Cealaltă a aparținut colecției Botăr și era, se pare, de asemenea, din argint; nu știm nimic despre soarta ei după împrăștierea colecției⁷⁷.

Prin urmare, constatăm la Potaissa o serie de fibule — cu picior întors pe dedesubt, în formă de T („cu brațele în cruce“, „în formă de arbaletă“), cu „capete de ceapă“ — care acoperă intervalul cuprins între al doilea sfert al secolului III și prima jumătate a secolului IV. Cele patru fibule tîrzii sînt toate din metal prețios și sînt, de altfel, singurele fibule romane din metal prețios cunoscute pînă în prezent la Potaissa.

⁶⁹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 359.

⁷⁰ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 128.

⁷¹ K. Horedt, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, III, 2, 1973, p. 227; idem, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 224.

⁷² Cum lasă să se înțeleagă K. Horedt, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 209, nota 27, unde o prezintă alături de fibula cu capete de ceapă de la Potaissa, care va fi înfățișată mai departe.

⁷³ F. Fülöp, *Roman Cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae)*, Budapeșt, 1977, p. 53, pl. 38, nr. 11.

⁷⁴ Această informație apare la publicarea cercetărilor din 1969 (Z. Milea, A. Hopârtean, C. Luca, *loc. cit.*), ca și în raportul din *Dacia*, XIV, 1970, p. 448, nr. 101, spre deosebire de I. Winkler, A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 76, nr. 52, unde se afirmă că în urna de piatră respectivă s-ar fi aflat o monedă de la Hadrian, pentru ca la p. 88, nr. 300 să se menționeze aceeași proveniență pentru o altă monedă — de la Caracalla.

⁷⁵ Vezi pentru acest tip de fibulă: O. Almgren, *op. cit.*, p. 71 sqq.; I. Kovrig, *op. cit.*, p. 125—129; E. Patek, *op. cit.*, p. 146 sqq.; D. Popescu, *op. cit.*, p. 496—499; E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, München, 1971, p. 27—31; fibulele cu capete de ceapă din Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, la I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 301—304.

⁷⁶ I. Mitrofan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 521, fig. 6.

⁷⁷ R. Ardevan — A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 393. O imagine nu prea clară a piesei a apărut în *Bányászati és kohászati Lapok*, Budapeșt, 46, 1913, p. 24, nr. 6, 21.

Alte patru obiecte din categoria *podoabelor* completează mărturiile asupra prezenței romane târzii în orașul de pe Arieș. Este vorba de un inel din aur, cu loc de descoperire neprecizat în cuprinsul Turzii, care poartă pe ovalul capului inscripția VT•F (fig. 1/4), adică formula cunoscută *Ut(ere) f(f)elix*⁷⁸. Urarea „folosește-l fericit“ mai apare în Dacia pe două inele: unul de argint, descoperit în castrul de la Bologa⁷⁹, celălalt din aur, descoperit la Dierna⁸⁰. În legătură cu semnificația formulei (păgînă ori creștină) discuțiile sînt controversate⁸¹; în schimb, datarea sa tîrzie, după anul 250, este unanim acceptată⁸²; de altfel, inelul de argint de la Bologa cu aceeași inscripție se încadrează cronologic nu înainte de mijlocul secolului al III-lea și prin *forma sa*⁸³. Într-un mormînt de cărămidă dezvelit în 1906 în via Bardócz s-au descoperit o monedă de la Commodus, un ac de păr din os și doi cercei din aur⁸⁴. Cerceii, lucrați din sîrmă de aur, au cîte un pandantiv subțire din fir de aur la capătul căruia atîrna o mărgea, acum pierdută. Pe baza asemănării cu cerceii descoperiți într-un sarcofac din Napoca⁸⁵ și care datează din secolul IV⁸⁶, cerceii de la Potaissa (implicit mormîntul) se încadrează cronologic în același veac IV⁸⁷. Un alt cercel de aur s-a descoperit în hotarul comunei Mihai Viteazu, lîngă Arieș (provine, poate, din vreun mormînt din necropola sudică a Potaissei — „Ritul Sinmihăienilor“⁸⁸). Prin formă și ornamentație această piesă ar aparține secolului al IV-lea⁸⁹. Dacă nu avem certitudinea cu privire la caracterul paleocreștin al inelului de aur, în schimb, cea de a patra piesă de podoabă — o piatră de inel care se afla odinioară în colecția arheologică a contelei J. Kemény, descoperită la Potaissa, a devenit una din cele mai cunoscute mărturii ale începuturilor creștinismului în Dacia. Gema din

⁷⁸ N. Vlassa, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 217, fig. 1/1 a—b.

⁷⁹ *CIL*, III, 1639⁴.

⁸⁰ *CIL*, III, 1703 a = *IDR*, III/1, 53.

⁸¹ *DACL*, I, 1, 1924, col. 248 (s.v. *Acclamations*) — pentru caracterul creștin al urării; un fragment ceramic de la Porolissum cu inscripția *Utere fe(l)ix* *Six felix u(tere) felix*?) a fost încadrat cronologic la mijlocul secolului al III-lea, iar caracterul creștin al piesei este socotit posibil, dar nedemonstrabil (H. Daicoviciu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 201—204; vezi însă în legătură cu această piesă și N. Vlassa, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 184, nota 53). Urarea *utere felix* ne amintește situația formulei „(nume de persoană) *vivas*“, incizată îndeosebi pe fibule de metal prețios din categoria celor cu capete de ceapă (M. Macrea, în *Dacia*, II, 1958, p. 470—471), și care poate fi, la rîndul ei, creștină ori păgînă. De menționat că fragmentul de fibulă cu capete de ceapă, din argint, de la Micia, care are înscrisă urarea *Quartine vivas* (*CIL*, III, 6288; M. Macrea, *op. cit.*, p. 468—472) și este datată în sec. IV, prezintă pe corp (arc) un decor din triunghiuri incizate și umplute în tehnica *niello*, întrutotul asemănător ornamentației de pe fibula cu capete de ceapă, din argint, de la Potaissa (fig. 3/6).

⁸² N. Vlassa, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 217.

⁸³ K. Horedt, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, III, 2, 1973, p. 229.

⁸⁴ O. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 42; I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 46—47, fig. 11.

⁸⁵ N. D. Covaciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 221, nr. 5; O. Floca, *op. cit.*, p. 17—18, fig. 9; I. Hica — Cîmpeanu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 221—225.

⁸⁶ I. Hica—Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 225—226.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 226, nota, 23; I. Hica—Cîmpeanu, în *ActaMN*, XVI, 1978, p. 159.

⁸⁸ Vezi I. Țigăra, în *ProbiMuz*, 1960, p. 197, fig. 1.

⁸⁹ Cerceul este inedit; se păstrează în colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei, inv. I 478. Mulțumim și pe această cale dr. Nicolae Vlassa pentru semnarea și comunicarea în legătură cu datarea acestei piese.

Fig. 4. Gema cu simboluri creștine din Potaissa (mărită de șapte ori).

onix (fig. 4) înfățișă scena „Bunului Păstor”. Sub un copac pe care se află o pasăre (porumbel, simbolul Sfintului Duh) e prezentat „Bunul Păstor” (Isus Christos) în picioare, îmbrăcat cu tunică și ținând pe umeri un miel; la picioarele sale se găsește un alt miel sau o oaie; în partea dreaptă a scenei apare redat mitul lui Iona: acesta cade de pe corabie, iar chitul se pregătește să-l înghită, înhățându-i brațul drept. În jurul corăbiei e înscris cunoscutul acrostih creștin IXΘYC (Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ). Gema a fost văzută în colecția respectivă de J. F. Neugebauer, care o descrie primul⁹⁰, iar după acesta a fost în numeroase rînduri reluată⁹¹. Din păcate piesa s-a pierdut probabil în timpul evenimentelor de la 1848—1849. Valoarea ei pentru începuturile crești-

⁹⁰ J. F. Neugebauer, *op. cit.*, p. 217, nr. 230.

⁹¹ Vezi bibliografia la I. I. Russu, *op. cit.*, p. 319—321, la care se adaugă D. Protase, *Problema continuității...*, p. 148. Cercetătorului B. Mitrea (în *RIR*, XVI, 1946, p. 51—62) îi revine meritul identificării gemei cu un desen ce o reprezintă, aflat la sfîrșitul manuscrisului lui J. Kemény intitulat „Römische Alterthümer die zu Torda aufgefunden und durch mich angekauft wurden”, pe care l-a descoperit în Biblioteca Universității din Cluj-Napoca în perioada interbelică. Astăzi manuscrisul se află în posesia Bibliotecii Academiei R.S.R. — Filiala Cluj-Napoca, unde a fost văzut de noi legat împreună cu alte manuscrise keményene în volumul „Miscellanea, Tom IX. Varia”. Conform titlului manuscrisului proveniența pietrei de inel ar fi Turda (Potaissa), deși în cuprinsul manuscrisului nu se găsește nici o descriere a gemei, ci numai desenul pietrei, pe fila 51 (reprodus fotografic de noi, fig. 4). Pe filele următoare, pînă la fila 60 inclusiv, se mai înfățișează în desen alte 9 geme. Faptul că în patru cazuri aceste desene sînt însoțite de imprimările în ceară roșie a gemelor respective dă posibilitatea să se aprecieze (comparînd „pozitivul” în ceară al gemelor cu desenele alăturate ale „negativelor”) buna calitate și fidelitatea desenelor, inclusiv a dimensiunilor. Acest lucru îl putem conchide și despre gema creștină, mica piatră de inel era ovală, cu dimensiunile 13,5×11,5 mm și conținea întocmai figurația reprodusă în desen.

nismului este deosebită, datorită îmbinării și prezentării laolaltă a mai multor scene și simboluri, ceea ce se întâmplă mai rar în iconografia gemelor paleocreștine⁹². Gema de la Potaissa se datează îndeosebi în secolul al IV-lea⁹³.

Cu această piesă prezența creștină la Potaissa în veacul al IV-lea e cert atestată; existența adepților noii religii e perfect explicabilă aici, materialele paleocreștine din Dacia secolului IV răspîndindu-se în limitele teritoriului ocupat anterior de provincie și în special în *fostele orașe romane* și în preajma lor. Este și acesta un argument în favoarea atribuirii etnice⁹⁴ a mărturiilor paleocreștine (în speță a gemei de la Potaissa) daco-romanilor, fiindcă numai în cuprinsul fostei provincii și mai cu seamă în mediul urban civilizația romană pregătise terenul noii religii⁹⁵. O parte din locuitorii Potaissei îmbrățișaseră în veacul al IV-lea creștinismul așa cum o făceau contemporanii lor „orășeni“ din Apulum, Napoca, Porolissum etc. Există și alte eventuale mărturii ale creștinismului timpuriu la Potaissa. Unul din mormintele descoperite în 1978 în necropola sudică a orașului (punctul „Uzina de apă“)⁹⁶ consta dintr-un sarcofag de copil (Muzeul Turda, inv. 5055), unde patru elemente sprijină o datare tirzie și apartenența, poate, creștină: forma trapezoidală⁹⁷ a arcei (la cap latura sarcofagului măsura 34 cm, iar la picioare numai 25 cm), orientarea sarcofagului pe axa NV—SE (cu capul la NV), lipsa oricărui inventar și, în fine, acoperișul orizontal⁹⁸ alcătuit din două lespezi. Caracterul creștin sau „creștinarea“ ulterioară a altor două monumente romane din Potaissa este însă doar posibilă⁹⁹.

⁹² DACL, VI, 1, 1924, col. 837, fig. 5049.

⁹³ B. Mitrea, *op. cit.*, p. 61; I. I. Russu, *loc. cit.*; D. Protase, *loc. cit.*

⁹⁴ Privind discuțiile contradictorii asupra atribuirii etnice a pieselor paleocreștine din Transilvania, vezi A. Alföldi, în *ArchÉrt* (ser. III), III, 1942, p. 252—258; G. I. Brătianu, *Le problème de la continuité daco-romaine*, Bucarest, 1944, p. 10; C. Daicoviciu, în *Mélanges Marouzeau*, Paris, 1948, p. 119—124.

⁹⁵ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 123—124; D. Protase, *op. cit.*, p. 155—158.

⁹⁶ C. Luca — A. Hopârtean, în prezentul volum, p. 118.

⁹⁷ I. Hica — Cîmpeanu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 160.

⁹⁸ O. Floca, *op. cit.*, p. 89; I. Hica-Cîmpeanu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 230.

⁹⁹ Este vorba de un capac de sarcofag, ori acoperiș de *aedicula*, încadrat în zidul casei nr. 3 de pe str. Avram Iancu din Turda. În strada actuală de conservare se observă pe latura lungă capul Medusei între doi delfini și alte motive decorative, dar într-un desen executat de M. J. Ackner în anul 1847 se vedea și o roată cu opt spițe, plasată sub delfinul din stînga. Nu ne îndoim de corectitudinea desenului lui Ackner, dar astăzi „roata“ nu se mai vede, porțiunea din relief distrugîndu-se între timp. Ackner nici măcar nu presupunea un eventual caracter creștin al monumentului în baza prezenței roții cu opt spițe („roată de căruță“ o numește el). K. Horedt, care a descoperit manuscrisul lui Ackner este primul care atrage atenția asupra posibilității caracter creștin al monumentului, datorită roții ce ar fi rezultatul suprapunerii monogramului constantinian, fără bucla lui P („rho“) peste crucea greacă (*MBBM*, XI, 1946, p. 11—14). Înainte de redescoperirea monumentului, întîmplată în 1958, caracterul creștin a fost considerat negigur (C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 121; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 331) sau respins categoric (M. Macrea, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 299; D. Protase, *op. cit.*, p. 143). Recent, în urma restudierii monumentului I. I. Russu este de părere că roata a putut fi gravată mult mai tirziu, eventual chiar în sec. XIX, fără caracter creștin în acest caz (*SCIVA*, XXVII, 3, 1976, p. 410). Oricum, o „creștinare“ a monumentului nu poate fi cu totul exclusă.

Al doilea monument este o stelă cu înfățișarea banchetului funebru, descoperită pe Dealul Zinelor (Z. Milea, V. Feneșan, în *RevMuz*, 3, 1966, p. 267—268). Pe

În sfârșit, ultima piesă pe care o prezentăm în contextul obiectelor romane târzii din Potaissa s-a descoperit în 1978 într-un mormint de copil, din cărămidă, în necropola sudică (punctul „Uzina de apă”)¹⁰⁰. Singurul obiect de inventar din mormintul respectiv este un pandantiv conic, lung de 3,8 cm, lucrat din tablă de aur, gol în interior (fig. 5/1; Muzeul Turda, inv. 4151; greutate 2 g, puritatea aurului 20 ‰). Sub tortița canelată cu care pandantivul era atârnat la gît urmează patru registre orizontale, jumătate inferioară a „conului” fiind decorată cu un motiv de linii torsionate. Pandantivul se înscrie într-o cunoscută serie de talismane care imită ghioaga lui Hercules, stilizînd-o mai mult sau mai puțin („Herkuleskeule”). Amulete similare apar într-o vastă arie europeană, datîndu-se, în general, în secolele IV—VII¹⁰¹, exemplarele timpurii (care nu coboară sub mijlocul secolului al III-lea) fiind, de obicei, din metal prețios, iar cele târzii din os. Semnificația apotropaică a măciucii lui Hercules este, fără îndoială, mai veche. Micii amorași înfățișați cu ghioaga eroului sînt o creație a artei alexandrine¹⁰²; ideea e întîlnită și în Dacia romană, la Cristești decorînd toarta unui vas¹⁰³. Ghioaga lui Hercules purtată în chip de talisman trebuia să îndepărteze răul și se corelează astfel cu *nodus Herculanus*¹⁰⁴, căruia i se confereau în cadrul magiei populare aceleași puteri. Imaginea „nodului lui Hercules” cu rosturi apotropaice e cunoscută și în Dacia romană¹⁰⁵. Împlicarea celor două elemente apotropaice e evidentă în cazurile în care amuleta înfățișînd măciuca lui Hercules e atîrnată prin intermediul „nodului” (fig. 5/6, amuletă din Köln)¹⁰⁶. Talismanele reprezentînd măciuca eroului erau purtate îndeosebi de femei și copii, în ale căror morminte au fost descoperite¹⁰⁷. Încadrarea cronologică a piesei din Potaissa nu o putem face decît în funcție de amuletele similare din metal prețios și care datează din a doua jumătate a secolului al III-lea,

patera ținută de femeia așezată pe *kathedra* se află rudimentar zgîriată o cruce. Celelalte elemente care pot fi simboluri creștine (pește cu capul spre piinea crestată în formă de cruce — *panis quadratus*) sînt înfățișate asemănător și pe stela de la Gilău (A. Bodor, în *OmCD*, p. 41—54). Peștele, ca și *panis quadratus* sînt simboluri care apar pe monumentele antice în legătură cu diferite credințe necreștine (la bibliografia citată de A. Bodor, *op. cit.*, p. 48, notele 2, 3 și p. 50, nota 3, a se adăuga acum și M. J. Vermaseren, în *MemCD*, p. 401 sqq), dar atît peștele, cît și piinea au intrat de timpuriu în rîndul simbolurilor creștine (A. Bodor, *op. cit.*, p. 49—51). Monumentul de la Gilău a fost încadrat printre materialele creștine (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 331—332) sau exclus din lista acestora (D. Protase, *op. cit.*, p. 143). Între timp, adăugîndu-se stela de la Potaissa, cu aceeași *figurație*, care asociază peștele cu piinea, credem că posibilitatea ca asemenea simbolistică să definească un creștin a crescut.

¹⁰⁰ C. Luca — A. Hopârtean, în prezentul volum, p. 116.

¹⁰¹ J. Werner, în *JRGZM*, 11, 1964, p. 176. Asupra acestui studiu ne-a atras atenția colega Ioana Cîmpeanu, iar prof. K. Horedt ni l-a pus cu amabilitate la dispoziție. Le aducem și pe această cale mulțumiri.

¹⁰² *DA*, III, 1, (1900), s.v., *Hercules*, p. 114 (F. Dürrbach).

¹⁰³ O. Floca, în *Materiale*, I, 1953, p. 770—771, fig. 15; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 186, nr. 65.

¹⁰⁴ *RE*, VIII, 1 (1912), s.v. *Hercules*, col. 594—595 (Boehm); *RE*, XVIII, (1937), s.v. *nodus*, col. 807 (K. Keyssner).

¹⁰⁵ M. Bărbulescu, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 235, nr. 89 și p. 241; idem, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 229.

¹⁰⁶ J. Werner, *op. cit.*, p. 178, pl. 20, 2 și fig. 1, 5.

¹⁰⁷ A. Alföldi, în *Numizmatikai Közlemények*, XXVIII—XXIX (1929—1930), 1933, p. 23, nota 105; J. Werner, *op. cit.*, p. 177—178.

dar mai ales din secolul IV¹⁰⁸. Ca decor, analogia cea mai apropiată o constituie pandantivul din tablă de aur descoperit într-un mormint de copil la Viena, împreună cu monede de la Gallienus (fig. 5/5)¹⁰⁹.

Amuleta de la Potaissa nu este singura de acest fel din Dacia. După cunoștințele noastre mai există trei talismane asemănătoare din aur, unul inedit, iar celelalte, deși de multă vreme cunoscute, au trecut relativ neobservate de literatura noastră de specialitate, fără a li se sublinia semnificația și locul pe care-l ocupă în ansamblul mărturiilor romane tirzii din Dacia. Le prezentăm, din acest motiv, în continuare.

Prin 1857, cu ocazia unor lucrări de canalizare în curtea berăriei Ioanovici din Orșova s-au descoperit mai multe morminte romane, unele cu sicrie de plumb. Cu această ocazie, într-un mormint de copil (sicriu de plumb așezat în sarcofag de piatră) s-a găsit inelul de aur cu inscripția VT(ere) F(elix) CESERI, pe care am avut ocazia să-l amintim deja, împreună cu alte obiecte din metal prețios și anume: pandantiv de aur, de tipul „Herkuleskeule“, brățară de aur cu pandelocuri, pandantiv din două monede de argint de la Traian încadrate în ramă de aur, frunză din foaie de aur, două tuburi din aur și, poate același lot îi aparțin două lingurițe din argint. Nu este exclus ca măcar unele din aceste piese să provină din alte morminte dezvelite tot acolo; oricum, la Kunsthistorisches Museum din Viena obiectele (cu excepția celor două lingurițe, inv. VII A 832 și VII A 833) poartă același număr de inventar — VII b 60¹¹⁰. Descoperirea în ansamblul ei, sau numai anumite piese

¹⁰⁸ Datele care urmează le-am extras din studiul lui J. Werner, care a adunat aceste piese (*op. cit.*, p. 176—177, notele 1—7). Mai timpurii par a fi talismanele înfățișând măciuca lui Hercules descoperite în mormintul unui copil, dezvelit în cimitirul de incinerare din secolul III la Köln, în care, ca inventar, se aflau monede de la Nerva și Antoninus Pius și două asemenea pandantive, unul masiv din argint, celălalt lucrat din tablă de aur. Tot din Köln provin, probabil, alte două amulete: o ghioagă masivă din aur de formă octogonală, avind pe inelul de prindere inscripția în *niello* DEO/HER și o alta, din tablă de aur, cu reprezentarea nodozităților măciucii (la noi fig. 5/6). La Bonn s-au descoperit două asemenea amulete din aur; una a fost găsită într-un mormint de femeie din a doua jumătate a sec. III (incinerare), cealaltă într-un mormint de femeie (incinerare) datat prin monede (de la Domitian până la Victorinus) cel devreme la sfârșitul secolului al III-lea. Pandantive similare din tablă de aur, datate în secolele III—IV, au mai apărut la Aachen, Ashtead și Walbrook (Britannia), Viena (într-un sarcofag de copil, cu monede de la Gallienus). Cercei cu pandantive de aur în forma măciucii lui Hercules se cunosc la Aquincum, Kaiseraugst (mormint de femeie, secolul IV, înhumare) ca și în zona Mării Negre, la Olbia, Panticapaeum, Phanagoria, Kerçi (mormint de copil).

Pe lângă aceste piese adăugăm un pandantiv de aur de același tip dintr-un mormint de la Plovdiv, împreună cu monedă de la Severus Alexander (B. Diakovitch, în *BIAB*, I, 1, 1921, p. 56—58, fig. 43) și pandantivul de aur din mormint de copil (inhumare) descoperit într-un tumul de la sud de Noviodunum („Movila Bădila“) cu monedă de la Antoninus Pius; sicriul de lemn fusese depus într-un sarcofag de piatră redeschis pentru această operație, fiindcă inițial sarcofagul servise numai înmormintării unei femei; ambele înmormintări sînt plasate în secolul II (G. Simion, în *Peuce*, VI, 1977, p. 125—126, 130—131, pl. X/7), dar cerceii de aur cu pandantiv care aparțin *primei* înmormintări ni se par mai tirzii decît secolul al II-lea.

¹⁰⁹ A. Alföldi, *op. cit.*, p. 23—24 (cu bibliografia mai veche); J. Werner, *op. cit.*, p. 177, fig. 1/11.

¹¹⁰ R. Florescu — I. Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979, p. 38—39, nr. 68—73, 76—77.

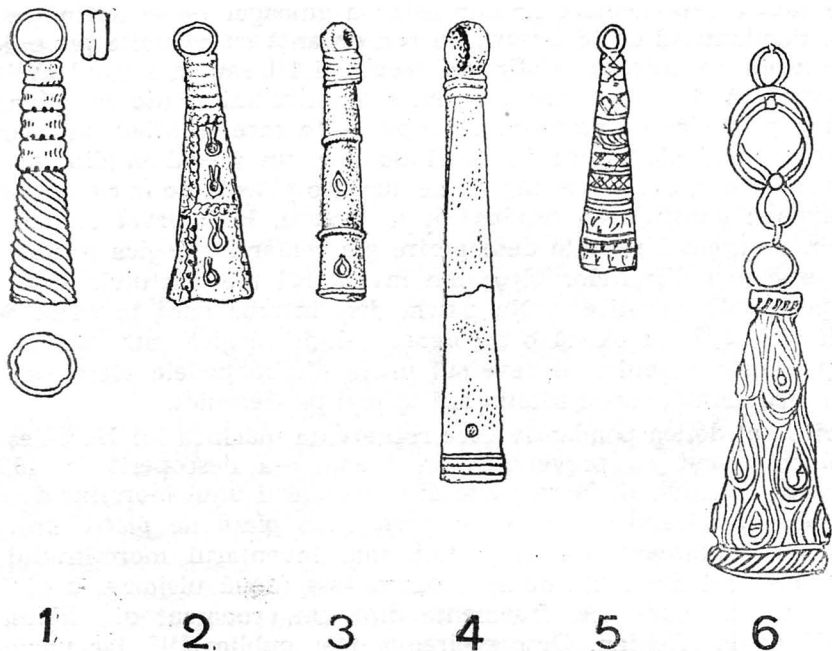

Fig. 5. Pandantive din aur reprezentînd mîciuca lui Hercules. 1 — Potaissa; 2 — Dierna; 3 — Miercurea Sibului; 4 — Tîrgu Mureș; 5 — Viena; 6 — Köln.

separat, au fost publicate și în repetate rînduri reluate¹¹¹. Pandantivul reprezentînd mîciuca lui Hercules, de formă tronconică, este lucrat din foaie de aur, gol în interior, cu o urechiușă pentru a fi suspendat, lung de 3,2 cm (fig. 5/2). Partea inferioară este împărțită în mai multe cîmpuri în care sînt redade, din sîrmă, nodozitățile mîciucii¹¹². Asemenea decor

¹¹¹ AKÖG, XXIV, 1860, p. 405; M. J. Ackner — Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865, p. 3, nr. 11 (inelul cu inscripție); E. v. Sacken — F. Kenner, *Die Sammlungen des k.k. Münz- und Antikenkabinettes*, Wien, 1866, p. 346; CIL, III, 1703, a (inelul), D. Laitin, *Dunărea între Buziaș și Turnu Severin*, București, 1925, p. 55; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 23, nota 105; J. Werner, *op. cit.*, p. 177 (pandantivul de tip „Herkuleskeule”); D. Tudor, *Orașe...*, p. 21; D. Benea — A. Șchiopu, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 119, 123; IDR, III/1, 53. Cea mai recentă publicare a pieselor cu descrieri și fotografii a apărut în albumul menționat, F. Florescu — I. Miclea, *op. cit.*, p. 30—31, 38—39, nr. 68—73, 76—77, fig. 27—34, unde sînt socotite... inedite (lipsește orice bibliografie). Probabil din acest motiv inscripția inelului, spre deosebire de lectura adoptată în CIL și IDR, apare aici *Ute geseri* (p. 38, nr. 70).

¹¹² Aceste nodozități în descrierea lui R. Florescu (R. Florescu — I. Miclea, *op. cit.*, p. 38, nr. 68) devin „un soi de cheutori, poate lăcașurile unor geme”. Autorului pare să-i fi scăpat semnificația pandantivului și încadrarea sa în seria amuletelor de tip „Herkuleskeule”, căci altfel și-ar fi dat seama că prezența gemelor este exclusă: pe lângă faptul că nu și-ar avea rostul în prezentarea nodozităților ghioagei lui Hercules, nici nu se cunosc pînă acum asemenea pandantive împodobite cu geme. Chiar trecînd peste acest aspect, dimensiunile pandantivului (3,2 cm lungime; în respectivul album — fig. 27 — este mărit de 9 ori!) ar fi reclamat niște geme cu diametrul de un milimetru... Respectivetele „lăcașuri” puteau înconjura, cel mult, *granule* de metal prețios, așa cum se întîmplă pe alte pandantive, vezi J. Werner, *op. cit.*, pl. 20, 4 (Bonn).

— de fapt o reprezentare „naturalistă“ a ghioagei — se întâlnește adesea¹¹³. Pandantivul de la Orșova, în concordanță cu celelalte piese descoperite acolo, se datează la sfârșitul secolului III sau în secolul IV¹¹⁴. De menționat că o descoperire cu multe similitudini (cutie de plumb în sarcofag pe piatră — mormint de copil — în care se aflau un medalion dintr-o monedă de argint în ramă de aur, un medalion din gemă în montură de aur, doi cercei din fir de aur și o plăcuță de aur cu inscripție — talisman gnostic) s-a produs tot la Orșova, la interval de peste un secol¹¹⁵. În această recentă descoperire s-a remarcat „logica ocultă“ care dicta asocierea diferitelor piese din inventarul mormintului, după anumite prescripții gnostice¹¹⁶. Ne putem deci întreba dacă în cazul descoperirii din 1857 nu există o asemenea relație magică între pandantivul de tip „Herkuleskeule“ și reversul uneia din monedele alese pentru a forma medalionul, care-l înfățișează tocmai pe Hercules.

Cel de-al doilea pandantiv care reprezenta măciuca lui Hercules, mai demult cunoscut ca provenind din Dacia, s-a descoperit în 1858 la Miercurea Sibiului. El făcea parte din inventarul unui mormint de copii construit din cărămizi și țigle, *acoperit cu o placă de piatră provenită de la un monument*. Pe lângă talisman, inventarul mormintului mai cuprindea: inel din tablă de aur, patru vase (două ulcioare, o câniță și o oală mică), două cuie, fragmente dintr-un ornament din fildeș și o monedă de la Hadrian. Descoperirea a fost publicată¹¹⁷, iar unele elemente au fost apoi reluate sau amintite¹¹⁸. Pandantivul care ne interesează este lucrat din tablă de aur, prevăzut cu urechiușă canelată de prindere, corpul fiindu-i împărțit în trei registre în care (ca în cazul pandantivului de la Orșova) apar redată cu sîrmă de aur nodozitățile măciucii; lungimea 3,4 cm (fig. 5/3). Datarea talismanului la sfârșitul secolului al III-lea sau începutul secolului al IV-lea este asigurată prin

¹¹³ J. Werner, *op. cit.*, fig. 1/9 (Ashtead), 1/10 (Walbrook), pl. 20, 3 (Aachen). 20, 4 (Bonn); A. Alföldi, *op. cit.*, p. 21, fig. 14 etc.

¹¹⁴ Această datare este propusă de altfel pentru fiecare obiect în parte și de R. Florescu (*op. cit.*, p. 38—39). Inelul aparține acestei epoci nu numai datorită formulei VT F CESERI, dar și prin forma sa poligonală (vezi *supra*, nota 83); pandantivul din monede, mai ales prin canelarea tortiței are o analogie într-un alt mormint din Dierna, datat în a doua jumătate a secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea (D. Benea — A. Șchiopu, *op. cit.*, p. 120—123); pentru lingurițe de argint, care uneori au caracter creștin (lingurițe eucharistice), databile la sfârșitul secolului III și mai ales în secolul IV, vezi Fr. Fremersdorf, în *Germania*, XI, 1928, p. 40, fig. 4 (cf. H. Daicovicu, *op. cit.*, p. 203, nota 16 și fig. 5); R. Laur — Belart, *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst/Aargau*, Augst, 1963, nr. 22, fig. 22 (cf. R. Florescu — I. Micălea, *op. cit.*, p. 39, nr. 76, nota 51); VI. Milojević, în *BerRGK*, 49, 1968, p. 111 sqq; H. W. Böhme, în *JRGZM*, 17, 1970, p. 186—191 (cf. N. Vlăsa, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 218, notele 24—25).

¹¹⁵ D. Benea — A. Șchiopu, *op. cit.*, p. 115—125.

¹¹⁶ N. Vlăsa, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 133—134.

¹¹⁷ C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt. 1876, p. 102—103 (cu bibliografia mai veche).

¹¹⁸ A. Alföldi, *op. cit.*, p. 23, nota 105, și p. 21, fig. 15 (pandantivul); J. Werner, *op. cit.*, p. 177 (pandantivul); D. Tudor, *op. cit.*, p. 139 (moneda); I. Hica-Cîmpeanu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 158 (construcția sarcofagului); R. Florescu — I. Micălea, *op. cit.*, p. 39—40, nr. 86—89, fig. 46 (patru vase, descoperite la Miercurea Sibiului, depuse la Kunsthistorisches Museum din Viena, considerate pe nedrept inedite, căci descrierea lui Gooss, *supra*, nota 117, permite cu toată certitudinea identificarea lor cu vasele din mormintul descoperit în 1858).

caracterul tîrziu al mormîntului, impus atît de întrebuintarea ȝiglelor¹¹⁹, cît și de refolosirea unor monumente mai vechi¹²⁰.

În fine, un pandantiv de aur de tipul „Herkuleskeule“ inedit se află în posesia Muzeului de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Provine din Tg. Mureș (inv. I 3112)¹²¹; este lucrat din tablă groasă de aur; spre deosebire de celelalte piese similare din Dacia, nu era conic, ci dreptunghiular în secțiune; actualmente este turtit pe toată lungimea sa prin batere, rupt în două bucăți, iar o perforare la partea inferioară pare să fie, de asemenea, modernă (fig. 5/4). La capătul mai îngust e prevăzut cu urechiușă (diametrul 0,6 cm) pentru suspendare; corpul nu e ornamentat, cu excepția a două benzi de caneluri orizontale, plasate sub tortița și la capătul opus (lungime 6 cm; lățimea la partea inferioară 0,8 cm; lățimea sus 0,5 cm; greutatea 6.75 g; puritatea aurului 900‰ = 22 #). Nu se cunoaște contextul descoperirii.

Apariția în Dacia a amuletelor tîrzii de tipul „Herkuleskeule“ se observă așadar atît la Dierna, unde stăpînirea romană continuă și după 271, cît și în diferite puncte din Transilvania (Potaissa, Miercurea Sibiului, Tg. Mureș). Este cu atît mai semnificativ modul în care se corelează anumite descoperiri din Potaissa și Dierna cu cît situația celor două orașe în epoca romană tîrzie e diferită. Încadrîndu-se în același orizont cronologic și situîndu-se în același mediu cultural, inelele de aur cu urarea *utere felix* sînt cunoscute în ambele localități, la fel pandantivele care reproduc măciuca lui Hercules; tortița canelată a pandantivului de la Potaissa își află o perfectă analogie în tortița unui medalion (monedă de argint în ramă de aur) de la Dierna¹²² etc.

Înfățișînd obiectele romane tîrzii din Potaissa se constată frecvența mai ridicată (aparent paradoxală) — comparativ cu epoca precedentă, pînă la mijlocul secolului al III-lea¹²³ — a metalului prețios: trei fibule de argint, o fibulă de argint aurit, un inel de aur, o pereche de cercei din aur și încă un cercel din aur, pandantiv de aur. Se pare că această situație e generală în Dacia — obiectele din metal prețios devin mai numeroase în secolul III și mai ales spre mijlocul acestui secol, decît în veacul anterior¹²⁴. Interesul față de obiectele din metal prețios crește

¹¹⁹ I. Hica-Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 161.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 160; idem, în *ActaMN*, XIV 1977, p. 233—236.

¹²¹ Mulțumim și pe această cale prof. H. Daicoviciu și colegului N. Vlassa pentru permisiunea de a studia și publica această piesă, respectiv pentru semnarea ei.

¹²² R. Florescu — I. Miclea, *op. cit.*, fig. 29—30.

¹²³ Iată celelalte obiecte din metal prețios descoperite la Potaissa: inel de aur, aflat în colecțiile Muzeului din Cluj-Napoca, aparține secolelor II—III (amabilă informație N. Vlassa); nu știm cum se încadrau cronologic cerceii de aur descoperiți în secolul trecut într-un mormînt de pe Dealul Șuia (A. Cătițaș — M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 101 cu bibliografia mai veche); la fel, cercelul de aur descoperit într-un sarcofag de piatră din necropola sudică — punctul „Cazărmi“ (I. I. Russu, în *AIȘC*, III, 1936—1940, p. 337, nr. 11) și cercelul de aur descoperit într-un sarcofag în str. Libertății (I. Winkler A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 18, nr. 6); cît privește „inelul“ de aur din fosta colecție Téglás, descoperit într-un mormînt (I. Winkler, A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 47, fig. 12), acesta ar putea reprezenta veriga unui cercel cu pandantiv de tipul tîrziu, asemănător perechii de cercei din aceeași colecție.

¹²⁴ De pildă, descoperirile de obiecte din metal prețios de la Apulum (N. Vlassa, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 229—230; N. Edroiu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 311), Drobeta (D. Benea, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 137), Napoca (I. Hica — Cîmpeanu, în

în aceste vremuri tulburi, ca reacție firească vizavi de continua depreciere a monedei.

Am pomenit deja, în repetate rânduri, morminte romane târzii la Potaissa: cele două morminte, unul de înhumăție, altul de incinerație, din necropola sudică („Uzina de apă“) în care s-au aflat cîte o fibulă în formă de T (din argint și, respectiv, argint aurit), mormîntul de lîngă Arieș care conținea fibula de argint cu butoni în forma capetelor de ceapă, mormîntul de înhumăție din via Bardócz (inventar — cercei de aur cu pandantive), două morminte de copii descoperite în 1978 tot în punctul „Uzina de apă“ (unul cu sarcofag trapezoidal, celălalt avînd drept inventar pandantivul de tipul „Herkuleskeule“). Dintre acestea o importanță cu totul deosebită o prezintă mormîntul aflat în 1964 cu prilejul construirii podului peste Arieș, care rămîne, deocamdată, singurul mormint cu *sarcofag din cărămizi romane datat cu fibulă cu „capete de ceapă“* descoperit în Dacia postaureliană. Continuitatea elementului romanic care-și păstrează tradițiile este în acest caz pregnant reliefată¹²⁵. Dar pe lîngă aceste șase morminte (unul de incinerație și cinci de înhumăție), la Potaissa se cunosc alte două care par a fi, de asemenea, târzii. În aceeași necropolă sudică (punctul „Cazărmi“) s-a descoperit un sarcofag în alcătuirea căruia s-a refolosit un monument cu decor sculptat, tăiat pentru această nouă utilizare¹²⁶, iar pe dealul Șuia a apărut un sarcofag de cărămidă, trapezoidal, orientat SV—NE¹²⁷. Cele opt morminte aici amintite permit cîteva concluzii. În primul rînd se constată preponderența masivă a ritului înhumăției față de incinerație, situație pe de o parte în deplină concordanță cu epoca căreia îi aparțin aceste înmormîntări (inclusiv cu posibilul caracter creștin al unor morminte), iar pe de altă parte firească în mediul urban roman târziu și postroman¹²⁸. În al doilea rînd se observă că populația Potaissei în a doua jumătate a secolului al III-lea și în secolul al IV-lea continuă înmormîntările în vechile necropole ale orașului. Într-adevăr, din cele opt morminte unul se încadrează în necropola vestică (dealul Zinelor — dealul Șuia), iar cinci în necropola sudică („Ritul Sînmihăienilor“ — „cazărmi“ — „Uzina de apă“), adică în cele două cunoscute cimitire romane ale Potaissei¹²⁹. Izolat apare mormîntul din via Bardócz; cît privește sarcofagul de cărămidă cu fibula cu capete de ceapă de pe malul stîng al Arieșului, prin poziția sa ar putea aparține mai degrabă necropolei vestice. Evident, nu este cituși de puțin obligatoriu ca toate mormintele târzii să fie înglobate în cimitire anterioare; oricum, dacă atribuim acest mormînt necropolei vestice, el se situează, foarte firesc de altfel, în *marginea sud-*

ActaMN, XIV, 1977, p. 222—228), Micia, Bologa, Dierna, Ațel, Tîrnăvioara (amintite mai sus), Uroi (A. Rusu, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 542), Romula (D. Tudor, *OltR*⁴, p. 402—403), Sucidava (*Ibid.*, p. 398, 402), Moțăței (*Ibid.*, p. 120), Belcinu (*Ibid.*, p. 117), Slăveni (D. Tudor, în *Historica*, I, 1970, p. 70—73) etc.

¹²⁵ I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 523 și nota 29; D. Protase, *Riturile funerare...*, p. 131.

¹²⁶ I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 335, 336, nr. 4, fig. 12. Pentru datarea mormintelor cu „refolosiri“ vezi *supra*, nota 120.

¹²⁷ I. Țigăra, *op. cit.*, p. 202.

¹²⁸ D. Protase, *Problema continuității...*, p. 136; idem, *Riturile funerare...*, p. 108—109, 135; I. Hica-Cîmpeanu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 157—161.

¹²⁹ I. Țigăra, *op. cit.*, p. 210—211.

vestică a cimitirului dealul Zinelor — dealul Șuia. Este semnificativ și faptul că mormintele aici prezentate apar mai numeroase în necropola sudică decât în cea de pe dealul Zinelor — dealul Șuia: din cât se cunoaște pînă în prezent privind cimitirele Potaissei se pare că ele au fost doar parțial contemporane și că, în general, necropola sudică datează dintr-o epocă mai tîrzie decât cea vestică¹³⁰. În sfîrșit, din cele cinci morminte tîrzii din necropola sudică, patru (cu fibula de argint, cu fibula de argint aurit, cu pandantivul de tip „Herkuleskeule” și cu sarcofagul trapezoidal) se află pe un perimetru restrîns, care s-a dovedit, prin cercetările din anul 1978¹³¹ că se plasează spre o margine a cimitirului.

Descoperirile arheologice, epigrafice și numismatice fac cunoscute ultimele două decenii de stăpînire romană la Potaissa și continuitatea populației daco-romane în orașul de pe Arieș la sfîrșitul secolului al III-lea și în veacul următor (fig. 6). După retragerea legiunii populația rămasă în Potaissa duce un trai modest; zona locuită se restrînge desigur, dar se menține în perimetrul fostului oraș roman, unde se folosesc unele din vechile construcții. Decăderea economiei de tip urban și orientarea spre ocupațiile agricole nu înseamnă și nu poate însemna renunțarea la formele vieții materiale și spirituale romane: ceramica păstrează caracteristicile provincial-romane, iar înmormintările urmează datini adînc înrădăcinate. Relațiile economice și culturale cu Imperiul, mult diminuate, nu lipsesc totuși, căci pătrund monede, obiecte diverse, și chiar o nouă religie. Toate acestea se dovedesc a fi însă pilpiirile finale ale vieții orășenești la Potaissa, care se sting în pragul ultimului sfert al secolului al IV-lea: mărturiile arheologice se opresc deodată cu monedele la pustiitorul atac venit pe neașteptate din partea neamului „neastîmpărat și neînfrînat”¹³² al hunilor. Romanitatea care rezistase un secol după plecarea armatelor romane primește acum o puternică lovitură. Ca și în celelalte foste orașe romane din Dacia intracarpatică¹³³ trecerea hunilor a provocat împrăștierea locuitorilor; Potaissa cade în ruină și nu va mai fi locuită decât cu totul sporadic în următoarele veacuri, pînă spre începuturile evului mediu. Populația se retrage în zonele unde adăpostul era dublat de mijloace de existență. Procesul începuse de un veac, iar acum se desăvîrșește: ultimii orășeni vin să se așeze alături de cei cărora viața rurală le oferise posibilitatea unui trai mai sigur. Cei mai mulți locuitori ai orașului, siliți acum să-l părăsească, se dispersează pe o rază de mai mulți kilometri. Ei înfiripează noi așezări sau intră în comunitățile care existaseră în toată această epocă, la sfîrșitul secolului al III-lea și în veacul următor (la Moldovenești și Stejeriș s-au găsit cîte o monedă de la Aurelian¹³⁴, la Sopor de

¹³⁰ *Ibidem*, p. 211. În necropola sudică a apărut o monedă de la Gordian III (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 338).

¹³¹ C. Luca — A. Hopârtean, în prezentul volum, p. 115 sqq.

¹³² Ammianus Marcellinus, XXXI, 2.

¹³³ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 204—206; *IstRom*, I, 1960, p. 696 sqq (I. Nestor); D. Protase, *Problema continuității...*, p. 133—134; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 470—472, 479—480.

¹³⁴ I. Winkler, A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 130—131, nr. 12/14; p. 132—133, nr. 19/2.

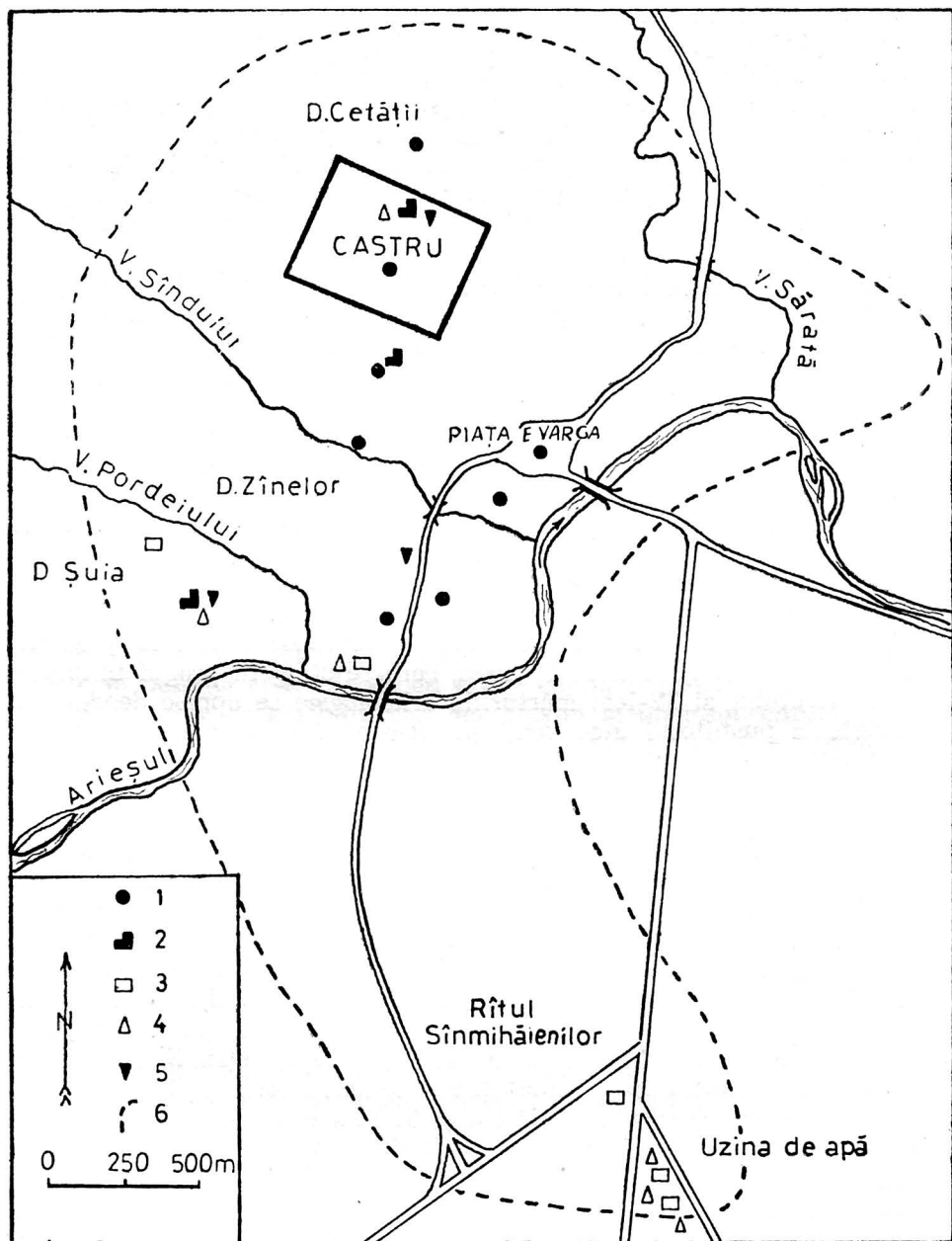

Fig. 6. Descoperiri din a doua jumătate a sec. III și din sec. IV la Potaissa. 1 — monede; 2 — construcții; 3 — mormînt; 4 — podoabe; 5 — ceramică; 6 — perimetrul zonei arheologice principale a Potaissaei la sfîrșitul sec. II — mijlocul sec. III.

Cîmpie înmormîntările continuă pînă în ultimii ani ai veacului al III-lea¹³⁵, la Luna s-au descoperit monede din secolul al IV-lea¹³⁶), întărind astfel romanitatea rurală, păstrătoare a ființei etnice daco-romane.

MIHAI BĂRBULESCU

POTAISSA APRÈS LE MILIEU DU IIIe SIÈCLE

(Résumé)

L'article parle de Potaissa (aujourd'hui Turda, dép de Cluj) depuis le milieu du IIIe siècle jusqu'à la deuxième moitié du IVe siècle. On y présente la ville et la V-ème légion Macedonica pendant les derniers deux décéniums de domination romaine, d'après les renseignements archéologiques, numismatiques et épigraphiques. Après la retraite aurélienne, la ville se trouve dans un processus de lente décadence, comme le prouvent toutes les découvertes romaines tardives (constructions, tombeaux, céramique, monnaies, objets de parure). On y met en évidence ainsi la continuité de vie à Potaissa, jusqu'à l'invasion des Huns, quand la population daco-romaine se retire vers les établissements ruraux.

Explications des figures

Fig. 1. 1, 2 — Lampes de Potaissa; 3 — Lampe de Răcari; 4 — l'anneau de Potaissa (détail).

Fig. 2. Fibules de Potaissa. 1 — *cella vinaria*; 2—5 — camp.

Fig. 3. Fibules. 1, 2, 6 — Potaissa; 3 — Ațel; 4 — Sopiana; 5 — Tîrnăvioara.

Fig. 4. L'entaille chrétienne de Potaissa (grossissement sept fois).

Fig. 5. Pendentifs d'or représentant la massue d'Hercule. 1 — Potaissa; 2 — Dier-na; 3 — Miercurea Sibiului; 4 — Tîrgu Mureș; 5 — Vienne; 6 — Cologne.

Fig. 6. Découvertes à Potaissa de la deuxième moitié du IIIe s. et IVe s. 1 — monnaies; 2 — constructions; 3 — tombeau; 4 — objets de parure; 5 — céramique; 6 — le périmètre de la zone archéologique principale de Potaissa à la fin du IIe s. et pendant la première moitié du IIIe s.

¹³⁵ D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Sopor de Cîmpie*, București, 1976, p. 82.

¹³⁶ C. Preda, în *SCIVA*, 26, 4, 1975, p. 471 (cu bibliografia veche).

CONSIDERAȚII STATISTICO-ISTORICE ASUPRA FONDULUI DOCUMENTAR DIN ARHIVA ORAȘULUI BISTRIȚA ÎNTRE ANII 1590—1601

Cercetarea unei arhive orășenești medievale din Transilvania oferă posibilități largi de a descifra, nu numai probleme ale istoriei tradiționale, dar și unele aspecte legate de sociologie istorică, de psihologia unor grupuri sociale, de evoluția limbii de cancelarie, de reforme culturale etc. Cercetarea de tip sociologic în istorie prin intermediul documentului de arhivă își vedește tot mai mult viabilitatea și utilitatea astăzi. Dependența unor mari transformări sociale de fenomenul economic, a unor largi capitole de istorie culturală de complexul economico-social, a unor compartimente culturale de altele se poate urmări și evidenția numai prin cercetarea unor segmente temporale suficient de întinse. Documentul de arhivă în cazul unor asemenea analize statistico-istorice reprezintă mai mult decât un izvor istoric.

Arhiva orașului Bistrița este una din cele mai bogate arhive-medievale orășenești din Transilvania. Organizarea ei actuală este mai ales rezultatul activității arhivistului *dr. Albert Berger* (1864—1936). Documentele se află repartizate în șapte grupe de arhivă: I. Documente; II. Acte; III. Protocoale; IV. Registre de socoteli și de impozite; V. Colecții de legi; VI. Biblioteca arhivei; VII. Repertorii¹.

„Grupe de arhivă I (Documente) cuprinde documentele pînă la anul 1700 inclusiv. Cel mai vechi document original e din anul 1291, prima transcriere din 1224 (privilegiul „*Andreanum*“), iar prima mențiune a unui document este din anul 1203”². O infimă parte din această grupă de arhivă I, cuprinzînd documente de la sfîrșitul sec. al XVI-lea și începutul sec. al XVII-lea a constituit obiectul atenției noastre. Segmentul temporal este foarte restrîns și, ca atare, nu vor putea fi relevate decît aspecte formale legate de compoziția eșantioanelor de documente grupate pe ani, de calitatea emitenților, de categoriile sociale implicate în aria corespondenței acelor ani, de conținutul și de limba documentelor, de locul de emitere etc. Totuși aceste considerații vor putea duce uneori la concluzii utile cu caracter istoric.

Astfel se poate urmări progresiv, pe ani, creșterea numărului de documente, odată cu întărirea sistemului administrativ oficial, odată cu apropierea unor evenimente politice care anunță instabilitate, nesiguranță. Pentru anul 1590 sînt înregistrate 36 de documente iar numărul acesta crește în anul următor la 52 de documente și în continuare la 61, 77, 78, 95, 121, 94, 128, 174, pentru ca din 1601 să avem păstrate 227 de documente. Excepție în acest sens face doar anul 1600, din care

¹ G. Nussbächer, *Contribuții la istoricul arhivei Bistriței în secolele XVI—XX*, în *Revista arhivelor*, 1970, an. XLVII, vol. XXXII, nr. 1, p. 5—6.

² *Ibidem*, p. 6.

dacă excludem scrisorile emise de Mihai Viteazul, au rămas doar un număr de documente de ordinul unităților. Desigur acest fapt nu este o simplă întâmplare, el pune în lumină o vreme de frământări politice ajunse la apogeu, acțiuni militare generatoare de nesiguranță și, ca atare, dezorganizarea, slăbirea sistemului instituțional în Transilvania. Se manifestau tendințe de statonnicire a unei administrații românești odată cu venirea lui Mihai Viteazul, în condițiile menținerii, în linii mari, a vechiului sistem administrativ³. Magistrații cetăților ardeleni, solicitați din punct de vedere economic și militar și de noua stăpânire românească și de tabăra nobiliară, vor adopta o atitudine prudentă, de expectativă, deși opțiunile lor se îndreptau vădit împotriva lui Mihai Viteazul. Bistrițenii vor face, oarecum, excepție pentru că vor împrumuta lui Mihai, la cerere, bani și-i vor face daruri de preț⁴.

Arhiva orașului Bistrița, oraș inclus în „universitatea săsească”, oglindește și ea, de multe ori indirect, aceste transformări. Luând trei eșantioane de câte un an din cinci în cinci ani, 1590, 1595, și 1601 (nu am ales anul 1600 pentru că aceasta prezintă situația specială arătată mai sus), am încercat să urmărim anumite dependențe și transformări în structura internă a arhivei și să stabilim, acolo unde e posibil, relații cu situația istorică concretă.

În anul 1590, documentele latine, în proporție de 36%, predomină față de cele în limba germană și maghiară acestea reprezentând câte 32% din total. Se întâmplă acest fapt pentru că toate documentele emise de principele *Sigismund Báthory* (prin cancelarul *Wolfgangus Kowachocz*) de la Alba Iulia, Cluj sau Tîrgu-Mureș, purtând scrisul caracteristic de cancelarie, sînt alcătuite în limba latină. Majoritatea documentelor germane poartă ca loc al emiterii numele Sibiului, iar documentele maghiare sînt date în diferite localități transilvănene (unul este emis la „Zent Király”, localitate din Ungaria de azi⁵, din interiorul sau din afara districtului Bistrița.

În anul 1595, proporțiile sînt altele; majoritatea este deținută de documentele maghiare, 43% (41 doc.), urmează cele germane, reprezentînd 38,7% (36 doc.) și în sfîrșit cele latine însumînd 18,3% (18 doc.). Explicația rezidă în procesul rapid din cadrul cancelariei principatului de *înlocuire a limbii latine cu limba maghiară*, mai ales în cadrul corespondenței interne. Unele documente, semnate de principe ori elaborate din porunca acestuia (și purtînd semnătura cancelarului *Stephanus Josica* și a altor demnitari), sînt date în alte locuri decît Alba Iulia: Cibiny (Sibiu), Theorchwara (Bran)⁶.

³ *Istoria României* (tratat), vol. II, București, Edit. Academiei, 1962, p. 985. Majoritatea din anul 1600, prezente în arhiva orașului Bistrița, sînt emise de Mihai Viteazul (61 de documente, din care 57 maghiare și 4 latine) și, cu toate că acest an nu a fost socotit relevant pentru cercetarea noastră, el confirmă concluzia privind eliminarea treptată a limbii latine din limbajul documentar. (Arh. Statului Cluj-Napoca, fond Primăria orașului Bistrița, grupa a II-a, 1600 nr. 2033—2093).

⁴ Șt. Pascu, *Mihai Viteazul și Transilvania*, în volumul *Mihai Viteazul* (culegere de studii), București, Edit. Academiei, 1975, p. 21.

⁵ Arh. Statului Cluj-Napoca, fond Primăria orașului Bistrița, grupa I, an. 1599, doc. nr. 7.

⁶ Idem, 1595, nr. 56 și 57.

Documentele germane sînt emise, de asemenea, în mare parte, la Sibiu, numit Cibiny sau Hermestadt-Hermannstadt (unul provine din Dockum⁷ — Germania, cîteva din Weissenburg-Alba Iulia⁸ etc.).

Procesul de înlocuire aproape completă a limbii latine este ilustrat și mai pregnant de documentele din anul 1601, în care, din 227 de documente, numai 12, adică 5,2% sînt latine, 146 (64,4%) fiind maghiare, iar 69 (30,4%) germane. Deci, în condițiile unei relative stabilități a proporției de documente în limba germană, în intervalul de 11 ani urmărit (1590—1601) crește proporția documentelor în limba maghiară (de la 32% la 64,4%) în detrimentul celor latine (de la 36% la 5,2%).

Urmărirea locului de emitere a documentelor este de asemenea importantă. În 1590, 27% din documente sînt emise în Bistrița sau în interiorul districtului, în Alba Iulia (Weissenburg, Fehérvár) același procent, 16% în Sibiu și 30% în alte localități din afara districtului Bistrița. Echilibrul este mai mare în anul 1595, cînd 21% din documente sînt date în Bistrița sau district, 25% în Alba Iulia, 28% în Sibiu și 26 procente în alte localități din afara districtului. Observăm deocamdată că în timp ce în 1590 Clujul („Colosvár“) apare de 2 ori, ca loc de emitere⁹, în anul 1595 nu se păstrează în arhiva Bistriței nici o misivă dată la Cluj.

Anul 1601, stînd sub semnul unor puternice frămîntări politico-militare, aduce transformări și în structura arhivei bistrițene. Numai 10 % din documente poartă orașul și districtul Bistrița ca loc de emitere, 30% sînt date în Alba Iulia, cca. 5% în Sibiu, 37% din restul Transilvaniei și din afara ei, excepție făcînd aici marele număr de documente emise la Cluj, număr ce reprezintă 45% din totalul documentelor înregistrate în anul 1601. Confruntat cu problemele majore ale principatului, orașul și districtul Bistrița rezolvă mai mult aceste probleme (în legătură cu care primește ordine) în detrimentul chestiunilor locale. Astfel în 1601, numai 10% din documente au în vedere astfel de chestiuni față de 27% în 1590. Scade și numărul scrisorilor venite de la Sibiu, de la 28% în 1595 la 5% în 1601 pentru că multe îndatoriri ale districtului față de stat, îndeplinite altă dată prin mijlocirea centrului „universității săsești“, sînt acum cerute direct judeului primar și sfatului Bistriței de *Stephanus Cheaky (Csáky)* — cel ales, la 1 septembrie 1600, conducător al nobilimii transilvănene, dușmane lui Mihai Viteazul — ori de principe.

Așa se explică marele număr de documente emise de la Cluj (Clau-senburg, Claudiopolis), unde rezida în această vreme *Stephanus Cheaky*. Și corespondența din arhiva Bistriței pune în lumină eforturile nobilimii pentru păstrarea legăturilor cu Sigismund Báthory și pentru readucerea lui la nevoie, atunci cînd administrația lui Basta și a comisarilor imperiali devenea prea incomodă.

Din două scrisori date la Suceava (Sutochwa, Sutschwa) aflăm mai întîi că un anume Endres Umendt a trecut din Transilvania peste munți, relatînd la 26 febr. [1601] despre călătorie¹⁰ și apoi că, la 15 martie

⁷ Idem, 1595, nr. 70.

⁸ Idem, 1595, nr. 81, 82, 83.

⁹ Idem, 1590, nr. 23 24.

¹⁰ Idem, 1601, nr. 39.

1601, acesta avea deja informații despre sosirea principelui Sigismund¹¹, informații pe care le comunică judeului primar al Bistriței.

La 21 august 1601, din Bacău (Bakó), *Sigismund Báthory* anunță pe credincioșii săi că are bunăvoința sultanului, a regelui Poloniei, a celor doi voievozi (desigur, e vorba de Ieremia Movilă în Moldova și Simion Movilă în Țara Românească) și că a plecat spre Transilvania¹². Iar la 5 septembrie 1601, judele primar al Sighișoarei (Scheisburg), *Andreas Gebel*, anunță sfatul orașului Bistrița că Sigismund Báthory se află în Țara Birsei (Burtzeland)¹³. Deci și prin aceste documente se pot reconstitui frânturi din istoria acelor ani.

Reies din cercetarea arhivei orașului Bistrița anii de frământări politico-militare puternice prin care a trecut principatul și mai ales anumite regiuni ale sale. Majoritatea documentelor emise în 1590 și în 1595 la Sibiu reprezintă cereri ale sfatului orașului Sibiu pentru plata de către Bistrița a părții ce-i revine din darea (impozitul) pusă pe „națiunea” săsească cu diferite privilegii (alteori aceste cereri se transformă în somații). Se mai anunță impuneri suplimentare la impozit, dar mai multe decât cererile sînt adevărurile eliberate de *Lukas Engetter*, judele primar al orașului Sibiu, prin care acesta certifică sfatului bistrițean primirea sumelor trimise. Judele (sau sfatul) sibian are răgazul uneori, în acești ani, să se ocupe în corespondența sa către Bistrița de trăsurile cu vizitii necesare pe lângă preoți¹⁴, de scutirea de impuneri a unor sinistrați din districtul Bistrița¹⁵ sau chiar de a invita sfatul orașului Nösen (Bistrița) la nunta unor demnitari¹⁶.

Și în scrisorile trimise din partea principelui, unele purtînd mențiunea „ad mandatu serenissimis principis” (la cererea principelui), se poruncește, în aceste vremuri liniștite, rezolvarea unor procese matrimoniale, de moștenire etc. ai căror protagoniști se adresează organelor superioare de judecată sau chiar principelui. De asemenea, se mai pretind iscusiiților meșteșugari bistrițeni anume produse ale muncii lor, principele formulînd și alte cereri personale către judele primar și sfat.

Probleme mai mărunte legate de succesiuni, de impozitele unor sate, de mici litigii între persoane particulare, probleme ridicate în localitățile din interiorul districtului sînt de asemenea puse în fața judeului și sfatului.

În 1601 însă, cînd, față de anul precedent, administrația își relua plener activitatea, conținutul documentelor demonstrează numeroasele frământări politico-militare pe cale de desfășurare. În primul rînd foarte puține documente, și acestea în partea a doua a anului, sînt semnate direct de principe, fapt ce demonstrează schimbări în situația politică. Problemele populației locale, numeroase altădată, apar acum extrem de rar în corespondență. Se înmulțesc însă scrisorile în care apar chestiuni de ordin militar, multe poartă la locul emiterii mențiunea „Tabăra de lângă Dej”; „Tabăra de lângă posesiunea Ip” etc., punînd în lumină ample pregătiri de luptă.

Neliniștea populației și a autorităților se face simțită și ea în asemenea condiții nesigure: *Thomas Borsos*, jude primar în Tîrgu-Mureș, cere

¹¹ Idem, 1601, nr. 52.

¹² Idem, 1601, nr. 173. După lupta de la Guruslău, S. Báthory fugise în Moldova.

¹³ Idem, 1601, nr. 178.

¹⁴ Idem, 1595, nr. 47.

¹⁵ Idem, 1595, nr. 48.

¹⁶ Idem, 1595, nr. 67.

să se primească la Bistrița femeii și copiii din acel oraș expus secuilor, pînă se va schimba situația în țară, iar sfatul orașului Sibiu, în condițiile de nesiguranță create, cere ajutor contra dușmanilor și vești despre aceștia¹⁷, în timp ce, înainte cu cîțiva ani își putea permite să facă invitații la sărbătoarea anuală a „națiunii“ săsești sau să ceară impozitul impus Bistriței.

Titulatura principelui și a altor demnitari, ca și modul de adresare stereotip, fixat în formule, oferă de asemenea, anumite indicații prețioase.

De exemplu, titulatura obișnuită a lui *Sigismund Báthory*, pînă în 1595 era: „Sigismundus Báthory de Somlio, Princeps Transilvaniae et Siculorum Comes“; la 25 aprilie 1595, chiar înainte de încheierea tratatelor cu *Mihai Viteazul* și cu *Ștefan Răzvan*, acesta se intitulează „Sigismundus, Dei gratia Transilvanniae, Moldaviae, Valachiae Transalpini et Sacri Romani Imperii princeps, Partium regni Hungariae dominus et Siculorum Comes“¹⁸.

Din documente putem deduce și elemente de stratificare socială specifice evului mediu, ca și date legate de organizarea unor instituții, de conducerea orașelor.

Desigur oamenii liberi de condiție modestă (meșteșugari etc.) și șerbii apar numai indirect în documente, ei fiind în atenție mai ales atunci cînd constituie obiect de litigiu între nobili și cînd intervin autoritățile. Astfel un jude al Bistriței emite pretenții bănești pentru un iobag al său bătut de locuitorii din Blăjenii de Jos¹⁹, un anume *Nicolaus Erdely*, cere lui *Joannes Budaky*, judele primar al orașului Bistrița, pe un iobag fugit de pe posesiune²⁰; în alt loc se cere judecarea unui țigan pentru că a furat șapte florini de la un iobag²¹ etc. Mai sînt amintiți în documente un zidar, farmaciști, negustori, deținuți, spioni, pedestrași, călăreți, mercenari, căpitani, un colonel, comisari imperiali, preoți, călugări, un student etc.

Se poate de asemenea urmări o anumită stabilitate în funcții a magistraților, cum este cazul cu *Joannes Budaky* (Hans Budeker, Janos Budaky), jude primar, mai mulți ani la rînd, al Bistriței sau cu *Urbanus Zabo* și *Urbanus Weidner* din același oraș. Se mai întîlnesc în documente juzi sătești, juzi regești, juzi care-l înlocuiesc, în absență, pe judele primar, comandanți de cetăți, soli etc.

S-a conturat, credem, în linii mari, o parte din problematica interesantă pe care o ridică cercetarea unui infim capitol dintr-o arhivă orașenească medievală ca cea a Bistriței și care poate pune în lumină și aspecte mai puțin studiate, demne însă de inseriere în categoria faptelor istorice.

IOAN AUREL POP

¹⁷ Idem, 1601, nr. 164, 165.

¹⁸ Idem, 1595, nr. 18.

¹⁹ Idem, 1590, nr. 13. Despre structura socială a Bistriței în evul mediu, vezi K. G. Gündisch, *Patriciatul orășenesc medieval al Bistriței pînă la începutul secolului al XVI-lea*, în *File de istorie* (Bistrița), 1976, IV, p. 147—193.

²⁰ Arh. Statului Cluj-Napoca..., 1595, doc. nr. 16.

²¹ Idem, 1595, nr. 43.

CONSIDERATIONS STATISTIQUES-HISTORIQUES SUR LE FOND DOCUMENTAIRE DES ARCHIVES DE LA VILLE BISTRITĂ PENDANT LES ANNÉES 1590—1601

(Résumé)

L'analyse de la groupe archivistique numéro I (Documents) relève d'abord la croissance du nombre des pièces de 36 doc. (en 1590) à 227 doc. (en. 1601), avec le soulignement de la situation spéciale des années 1600—1601, qui correspondent à l'action politique-militaire de Michel le Brave en Transylvanie et Moldavie. Le calcul de la proportion de documents en ce qui concerne la langue atteste le processus de pénétration massive des langues parlées (au détriment de la langue latine) dans la chancellerie princière et dans les institutions locales (1590 — 36% doc. latins, 32% doc. magyars et 32% doc. allemands; 1601 — 5,2% doc. latins, 64,4% doc. magyars et 39,4% doc. allemands). Certaines conclusions historiques ont résulté par la corrélation de la situation politique-militaire de la principauté transylvaine avec des aspects regardant la forme et le contenu des documents: le lieu d'émission les raisons de l'émission, la qualité des émittents la structure sociale et professionnelle des protagonistes des actes etc.

MIHAI VITEAZUL, OCROTITOR AL ARTEI ȘI CULTURII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA

În pragul unui nou secol avea loc cel mai de seamă eveniment din întreaga istorie medievală a poporului nostru: prima unire a celor trei țări române, sub gloriosul sceptru al lui Mihai Vodă Viteazul, „*Domn al Țării Românești, al Ardealului și a toată, Țara Moldovei*”¹.

Politica marelui voievod, cucerirea și înglobarea Transilvaniei într-un stat feudal românesc, deși de scurtă durată, a dus la revitalizarea artei și culturii românești transilvănene, prin întărirea legăturilor culturale artistice ale celor trei țări, printr-un continuu sprijin acordat de către puterea centrală.

Din anul 1595 biserica românilor transilvăneni depindea ierarhic de Mitropolia Țării Românești, fapt deosebit de semnificativ pentru dezvoltarea relațiilor cultural artistice ulterioare dintre cele două provincii, ce se datora intervenției directe și prestigiului deosebit de care se bucura Mihai Viteazul.

Încă înainte de unirea celor trei principate, Mihai Viteazul și-a îndreptat atenția spre sprijinirea și ocrotirea bisericii românești din Transilvania, care în contextul istoric al evului mediu însemna singura instituție de cultură, obținând cu prilejul vizitei sale la principele Sigismund Bathori, dreptul de a edifica o nouă biserică catedrală, reședință a mitropolitului Ioan de Prislop, chiar în capitala principatului. Cu aceeași ocazie Mihai Viteazul primea moșia Buia, pe care mai târziu o dăruie Mănăstirii Sfintei Troițe, noua reședință a mitropoliților bălgrădeni².

Pe baza unor cercetări recente, arheologice și de arhivă s-a putut stabili locul în care se afla complexul de clădiri ce aparținea reședinței metropolitane, peste care ulterior s-a suprapus cetatea bastionară austriacă. Spre norocul nostru s-a păstrat planul vechii cetăți de la Alba Iulia, a cărei ridicare topografică a fost făcută de arhitectul italian Giovanni Morando Visconti, pe care sînt trecute și clădirile din complexul Mitropoliei ortodoxe cu indicația celor două edificii principale: „*chiese valache*” (bisericele românești). Deoarece în acest plan al cetății Alba Iulia, întocmit de Visconti în 1711, figurează două biserici românești, pe bună dreptate s-a pus întrebarea, care din cele două a fost ctitoria lui Mihai Viteazul. Documentar, existența unei mai vechi biserici de piatră este atestată înainte de 1595. Cele două biserici din planul lui Visconti, sînt de dimensiuni și forme diferite. Mai vechea biserică a mitropoliților de Bălgrad este și cea mai mică, avînd un plan triconc, și desigur acesta era edificiul în care fuseseră înhumați boierul muntean

¹ P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 186—187.

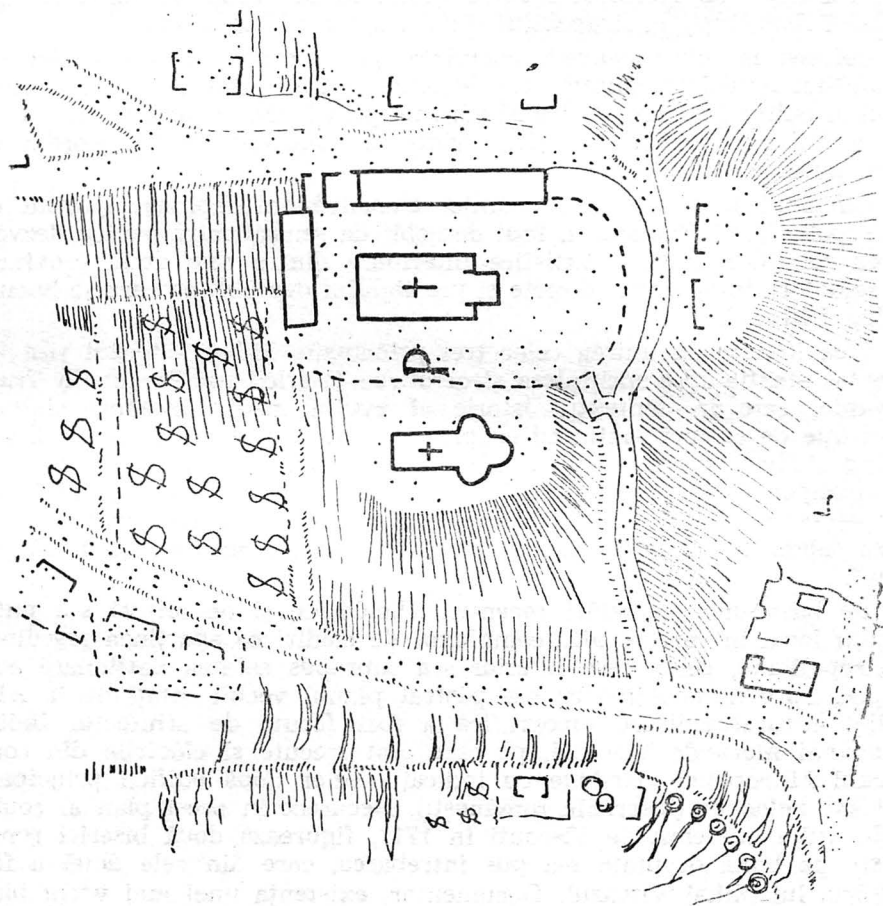
² Juliu Bielz, *Castelul de la Buia*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 227.

Danciu din Brîncoveni în 1595, iar în vara anului 1597 Aron Vodă, domnul Moldovei, mort în pribegie la Vinu de Jos³.

Al doilea edificiu de cult era de proporții mai mari, iar cercetările recente au relevat pe bună dreptate că acesta era biserica ridicată de marele voievod, cu hramul Sfînta Troiță, avînd planul de tip „cruce greacă înscrisă”, model arhitectonic ce este asociat cu ideea de catedrală metropolitană, pe baza continuării unor tradiții de factură bizantină din cetățile de scaun al Țării Românești. Acest tip de biserică, bine-cunoscut la sudul Carpaților, a fost ales și utilizat și la construcția bisericii din Șcheii Brașovului în anii 1583—1595⁴.

Săpăturile arheologice au reușit să depisteze la Alba Iulia alături de numeroasele obiecte, fragmente de frescă, pe care se pot distinge litere

1. Bisericile și clădirile reședinței mitropolitului Transilvaniei de la Alba Iulia. Detaliu din planul întocmit în 1711 de Giovanni Morando Visconti. (după G. Moiesescu).

³ Cristian Moiescu, *Considerații asupra tipologiei monumentelor dispărute ale Mitropoliei Bălgradului*, în SCIA, tom. 19, 1972, nr. 2, p. 289—290.

⁴ Eugenia Greceanu, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în SCIA, tom. 19, 1972, nr. 2, p. 207, fig. 15.

chirilice, detalii din scene religioase, care par să aparțină decorului mural al catedralei mitropoliei zidite de Mihai Viteazul⁵.

În anii domniei lui Mihai, în vecinătatea Bălgradului transilvan, în tirgușorul Teiuș, mai vechea biserică românească era acum renovată de Raț Mihail, ctitor consemnat de inscripția slavonă dăltuită în piatra portalului apusean⁶. Și tot acum în acești ani în care biserica românească din Transilvania se bucura de ocrotire, monumentul este decorat cu frescă, peste care în veacul al XVIII-lea s-a efectuat o nouă zugrăveală, când s-a recopiat întocmai tabloul votiv, ce înfățișează un boier și o domniță ce susțin macheta bisericii. Că această compoziție a fost concepută în acești ani, o dovedesc ținuta și costumele celor două personaje, frapant asemănătoare celor din tablourile ctitoricești ale Țării Românești⁷. Mihail Raț, amintit în inscripția portalului, făcea probabil parte din apropiatele rudeni ale lui Petru Raț de Teiuș, a cărei soție „generosa domina” Zamfira, nepoata voievodului muntean Mircea Ciobanul, se află înmormântată în biserica din Teiuș⁸.

Între ctitoriile transilvănene ridicate de unificatorul țărilor române se numără biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril din Ocna Sibiului, salvată cu mari sacrificii de obștea românească de aici de la dărîmarea în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Analiza aprofundată a monumentului, cercetarea izvoarelor mai vechi, menționarea ctitorului de o inscripție din cupola dărîmată în anul 1895, păstrarea tradiției pînă în veacul al XVIII-lea, cu toate interdicțiile din partea autorităților, cit și pictarea în 1723 alături de Constantin Brîncoveanu, restauratorul și cel de-al doilea ctitor, a lui Mihai Viteazu, sînt tot atîtea argumente ce vin să confirme că actualul monument este cel ridicat în jurul anului 1600⁹. Paramentul fațadelor bisericii din Ocna Sibiului se apropie de tratarea plastică de la Șcheii Brașovului de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, monument ce beneficiase de danii din partea voievodului.

La ctitoria lui Mihai Viteazul din Ocna Sibiului se păstrează vechea cruce a iconostasului inițial, de o formă cu totul neobișnuită, deosebindu-se de cele din epoca brîncovenească, perioadă în care la acest monument a existat un al doilea iconostas din care se păstrează mai multe icoane și un fragment de cruce, ce datează de la începutul secolului al XVIII-lea. Crucea cu molenii este singura piesă ce s-a păstrat din vechea tîmplă a primei biserici românești de la Ocna Sibiului, ridicată în jurul anului 1600. Figura lui Isus pe cruce, cu capul căzut pe umărul drept și pletele răsfirate pe umeri, într-o ușoară contorsionare a corpului, este o realizare mai puțin obișnuită, presupunînd oarecari tangențe cu arta occidentală. În stînga lui Isus, Maica Domnului este reprezentată în

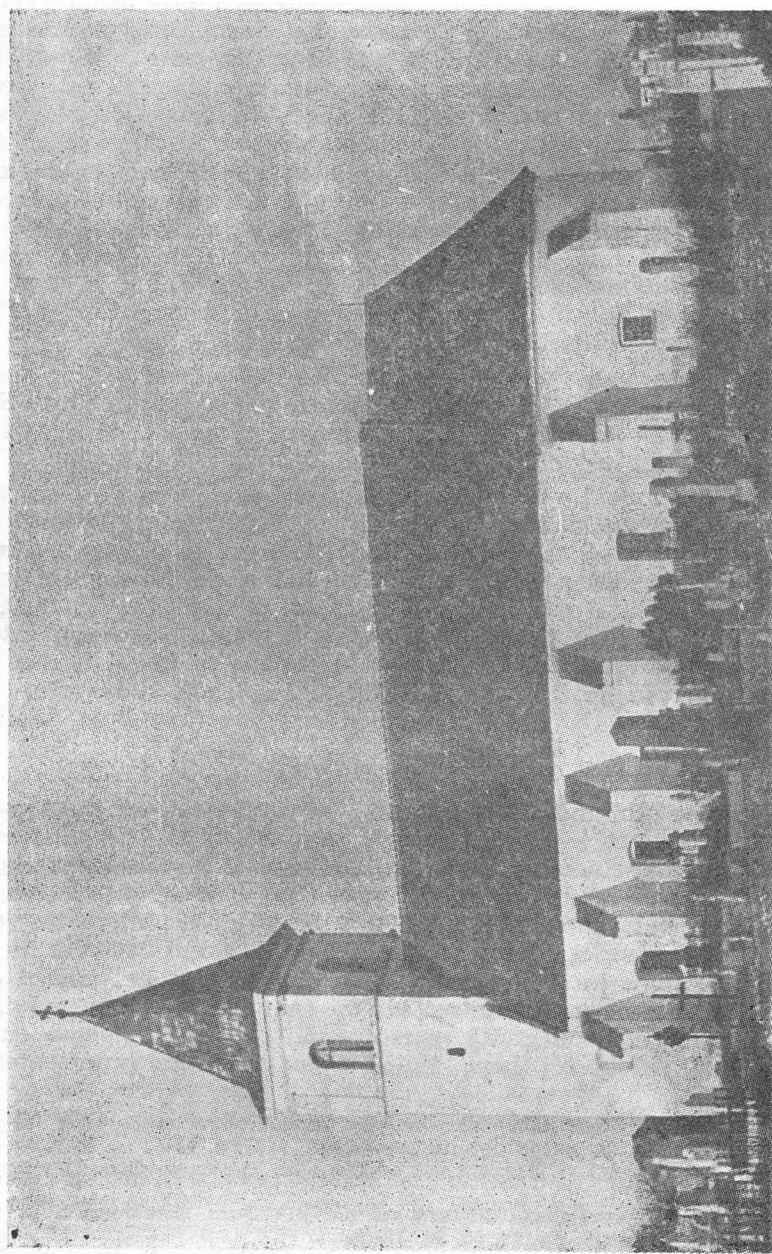
⁵ Gh. Anghel, *Săpături arheologice pentru descoperirea mitropoliei lui Mihai Viteazul de la Alba Iulia*, în *Îndrumător pastoral*, I, 1977, p. 124.

⁶ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelenice și maramureșene*, II, București, 1906, p. 192, nr. 663.

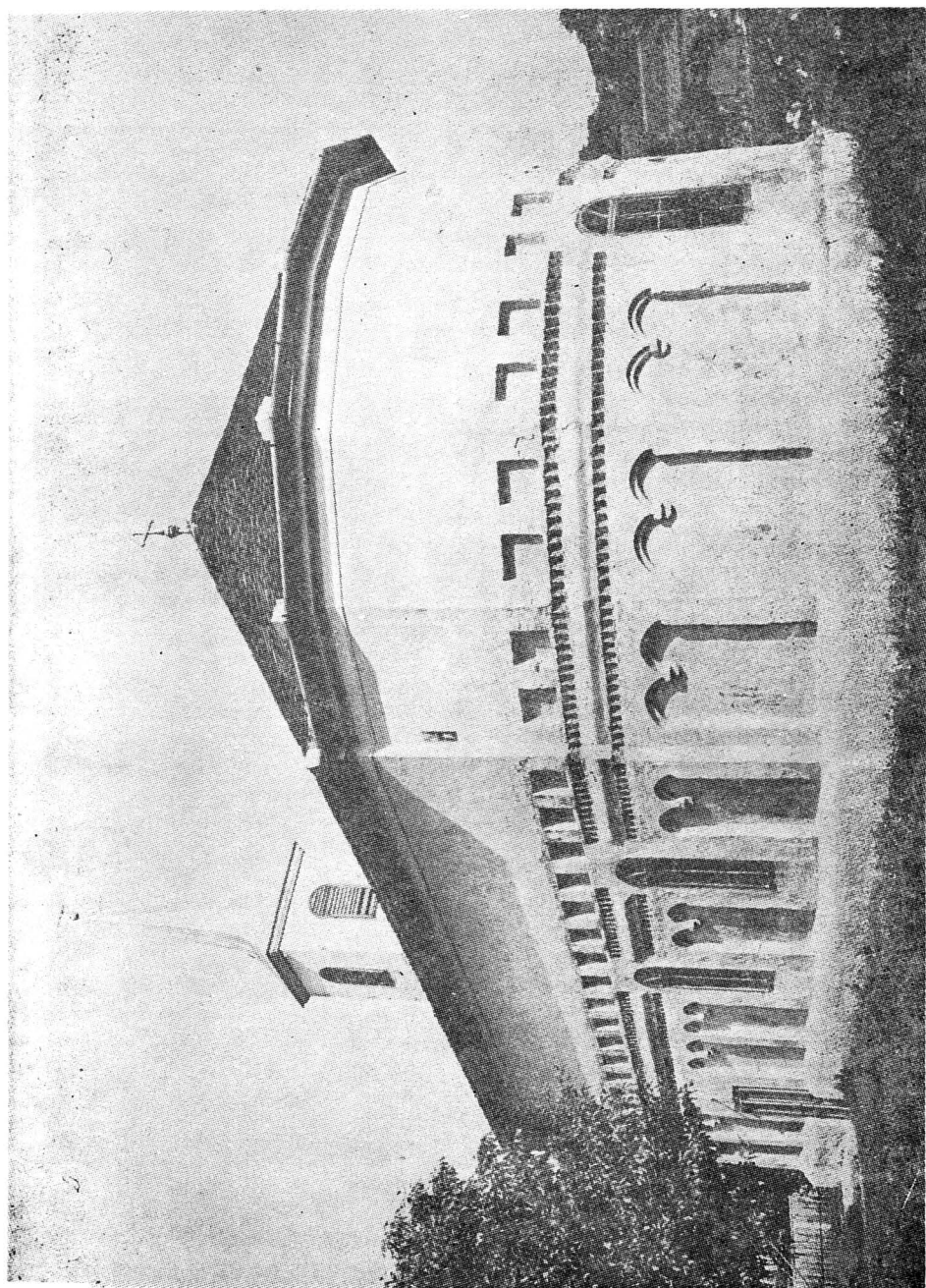
⁷ Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească, în veacul al XVI-lea*, București, 1978, fig. 19, 35, 36, 37.

⁸ Georgeta Totoi, *Date noi în legătură cu logofătul Ivan Noroce de la Pitești*, în *Apulum*, V, 1964, p. 333—335.

⁹ Corneliu Creangă, *Contribuția lui Constantin Brîncoveanu la zidirea unei biserici în Ocna Sibiului*, în *Mitropolia Ardealului*, XI, nr. 1—3, 1966, p. 146—155; Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 214.

2. Biserica ortodoxă din Teiuș, refăcută în timpul domniei lui Mihai Viteazul.

3. Biserica lui Mihai Viteazul din Ocna Sibiului.

4. Biserica lui Mihai Viteazul din Ocna Sibiului. Detaliu de fațadă cu pictură murală din secolul al XVIII-lea.

5. Mihai Viteazul. Tabloul ctitoricesc din biserica episcopală din Geoagiu de Sus. (foto Ing. Liviu Ungureanu)

<https://biblioteca-digitala.ro>

6. Crucea iconostasului de la Ocna Sibiului (cca 1600). (foto ing. Liviu Ungureanu)

picioare, cu mâinile desfăcute, într-o poziție dramatică, plângind. În dreapta, pe un panou de aceeași formă apare Sfântul Ioan Evanghelistul. În figura lui Isus mort pe cruce, recunoaștem prototipul unor reprezentări din vechea pictură prerenașcentistă, aparținând „*manierismului*” bizantin¹⁰. Este posibil ca pictorul de la Ocna Sibiului să fi cunoscut acest prototip dintr-o gravură de epocă, ori prin intermediul călătoriiilor, pe care nu o dată pictorii din această vreme le fac prin Europa, sau din caietele de modele moștenite de la maeștri și înaintași. Atestări documentare în acest sens nu avem prea multe, dar este demn de reținut că în anul 1600, unul dintre pictorii de curte ai lui Mihai Viteazul, Mina Zugravul, cel ce pictase portretul marelui voievod la Mănăstirea Călușu în 1594, făcea o călătorie în Italia, ce avea drept scop mai mult decât cumpărarea unor vopsele din cetatea lagunelor, și pe care le cunoaștem din lista vamală¹¹.

Crucea cu molenii, amintită mai sus, ce încoronase primul iconostas al bisericii din Ocna Sibiului, aparține unui meșter anonim de la sfârșitul veacului al XVI-lea, sau începutul secolului al XVII-lea, cu reale calități artistice, ce integrează fondului artistic mai vechi unele împrumuturi, realizând o sinteză plină de originalitate. Comandarea și finanțarea acestei lucrări, de o asemenea calitate și valoare, al cărui autor trebuie să fi fost un pictor cunoscut și talentat, nu era accesibilă comunității românești din Ocna Sibiului, ci numai unei personalități importante, așa cum a fost Mihai Viteazul, ctitorul bisericii, care construisese lăcașul „*împotriva obiceiului vechi, a legii și voii orașului*”¹².

Asemenea mecenașilor occidentali din epoca renașterii, cel care a unit pentru prima oară țările române, se înconjoară de pictori ca Mina Zugravul, autor al unor ansambluri murale la sudul Carpaților, Petru Grigorovici Armeanul, pictor personal și sol devotat, sau Nicolae Cretanul amintit în aceeași calitate de zugrav domnesc.

Dacă despre Mina Zugravul, care era socotit „*pictorul voievodului*” știm că era român, deoarece „*nu știa numai românește*”, avind în călătoria sa la Veneția pe un înalt dregător de la curtea lui Mihai, care vorbește perfect italienește (poate Fabio Genga?), în schimb cel de-al doilea artist, prezent la Alba Iulia în acești ani, Nicolae Cretanul, după nume era grec, originar dintr-o regiune celebră prin școala sa de pictură ortodoxă, de tradiție bizantină, ce întreținea strânse relații cu mediul artistic al peninsulei italiice. Socotelile orașului Cluj îl menționează pe Nicolae Cretanul în 20 iulie 1600 ca prezent în cetatea de pe malurile Someșului, primăria plătindu-i din porunca lui Mihai Viteazul suma de 200 de florini¹³. În noiembrie 1599, lui Nicolae „*Cretensis*” i se încredințează realizarea picturii trimise pontificelui roman, ce înfățișa capul

¹⁰ Pentru asemănările cu un crucifix pictat de Giunta Pisano în sec. XIII din biserica San Domenico din Bologna și cu cel pictat de Cimabue pentru biserica San Francesco din Arezzo, precum și alte crucifixe de acest gen, vezi Ferdinando Bologna, *Die Anfänge der italienischen Malerei*, Dresda, 1964, p. 92—94, fig. 67, 92—94.

¹¹ Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 31.

¹² Vasile Drăguț, *Un portret necunoscut al lui Mihai Viteazul*, în *BMI*, 1972, nr. 4, p. 62, nota 11.

¹³ Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 113, 253.

tăiat al principelui Andrei Bathori, după cum ne informează cronicarul contemporan Wolfgang Bethlen¹⁴.

Un portret a lui Mihai Viteazul, „datorat poate lui Nicolae din Creta“ se găsea și în biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, lăcaș de cult ce beneficiase de danii din partea voievodului. Pictura acestui tablou votiv se păstra și la sfârșitul veacului al XVII-lea, fiind renovat în 1694 de zugravul Radu¹⁵.

La fosta mănăstire din Geoagiu de Sus, în pronaos, pe peretele vestic se mai păstrează tabloul votiv, reprezentând un voievod ce ține în mâini macheta bisericii. Alături o inscripție în limba română, scrisă cu litere chirilice are următorul text: „(Pe):ru Protopop ot Carlovu (ctitoru biseirii. Rucopiseț Popa Ivan Zugrav i Nistor. 1724. Mst. mai 5 zil(e)“. În mod evident inscripția nu se referă la personajul reprezentat în pictură, cel înfățișat nefiind un preot ci un voievod, înveșmântat în caftan garnisit și căptușit cu samur, agrafat în față, purtat pe umeri, de sub care se vede mantia strînsă în talie cu un briu¹⁶. Voievodul cu figura-i energică, poartă barbă și mustați contopite, precum și plete. Capul îi era acoperit, se pare, cu o căciulă bogată, din care abia se mai poate vedea partea de jos. Identificarea ctitorului cu Mihai Viteazul se întemeiază pe asemănarea formală a personajului din tabloul votiv de la Geoagiu de Sus, cu reprezentările voievodului din documentele de epocă, dar și cu înfățișarea sa din pictura bisericii din Ocna Sibiului.

Coincidența face ca portretul de la Geoagiu de Sus să fie opera lui Popa Ivan Zugravul, cel ce înfăptuise cu un an mai devreme, în 1723, la Ocna Sibiului, tabloul celor doi ctitori ai bisericii: Mihai Viteazul și Constantin Brîncoveanu. Motive întemeiate, îl, vor fi determinat pe pictor să omită cu bună știință în ambele cazuri, numele marelui voievod, „prințip al Țării Munteneste și al Țării Moldovei și al Țării Ardealului“¹⁷, stăvilind astfel „resentimentele autorităților ardeleni, care nu puteau privi cu ochi buni eternizarea memoriei aceluia ce năzuise la emanciparea neamului său“¹⁸.

Faptul că tradiția păstra chiar și la începutul veacului al XVIII-lea importantul aport ctitoricesc al lui Mihai Viteazul la biserica mănăstirii Geoagiu de Sus, se pune întrebarea firească, care va fi fost contribuția sa la edificarea ori decorarea acestui important lăcaș de cult. Documentar și stilistic, edificiul aparține primei jumătăți a veacului al XVI-lea, ceea ce duce la presupunerea că la cumpăna dintre cele două secole, în jurul anului 1600, voievodul ocrotitor al artei românești a împodobit biserica de la Geoagiu de Sus cu pictură murală, din care în prezent se mai păstrează doar mici fragmente.

La 14 aprilie 1596 principele Sigismund Bathory dăruiește „magnificului Domn Mihail, Voievodul Țării Românești“ moșiile și satele Lu-

¹⁴ *Historia de rebus Transylvanicis*, IV, Sibiu 1785, p. 467; Cf. Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 113.

¹⁵ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 62.

¹⁶ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române*, București, 1970, p. 244—245.

¹⁷ Candid Mușlea, *Biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului*, I, Brașov, 1943, p. 89.

¹⁸ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 62.

jerdiu, Badoc, Chidea, Dirja și Luna de Jos din comitatul Dăbica¹⁹. În Lujerdiu, unul din satele românești primite, Mihai Viteazul a ridicat se pare, încă înainte de cucerirea Transilvaniei o biserică de piatră, cu hramul Arhanghelul Mihail, protectorul voievodului, monument ce se conservă parțial și în zilele noastre. O scrisoare din 2 i octombrie 1764 a contelui Adam Teleki amintește biserica ridicată de voievodul Mihai în Lujerdiu: „*in vicinitate pagi Losárd*“ „*templum sit in meo fundo, etiam autea a Vajvoda quondam Michaelae aedificatum*“²⁰. Și deși din acele zile luminoase pentru românii transilvăneni, nu s-au păstrat în patrimoniul monumentului alte mărturii, hramul bisericii din Lujerdiu ne duce cu gândul că a fost ales, poate, pentru cinstirea marelui voievod, la fel ca la Ocna Sibiului ori Alba Iulia²¹.

Dacă biserica din Ocna Sibiului a fost salvată de la distrugere printr-o emoționantă pildă de sacrificiu din partea obștei românilor din această localitate în anul 1609, iar cea din Lujerdiu se mai păstrează parțial și astăzi, o altă ctitorie a lui Mihai Viteazul, biserica din Făgăraș, încă în primăvara anului 1617 nu mai exista, locul pe care fusese zidită era dăruit de principele Transilvaniei Gabriel Bethlen, căpitanului Mihail Gyulai²².

La Rîmeți, vechea mănăstire ortodoxă, așezată în aceeași vale ce străbate Munții Apuseni în care se află fosta reședință episcopală de la Geoagiu de Sus, anumite fragmente de pictură murală par să aparțină acestei epoci. De altfel, Ștefan Meteș, menționează restaurarea și înfrumusețarea mănăstirii de la Rîmeți în timpul lui Mihai Viteazul²³.

Cu siguranță voievodul ctitor și ocrotitor își va fi îndreptat atenția și spre alte monumente de artă și cultură românească. Instalarea în 1597 ca episcop al Maramureșului a egumenului de la Tismana, Serghie, era și ea o legătură directă dintre acest nordic ținut cu centrele de cultură ale Țării Românești, o mărturie a interesului manifestat de voievod pentru toate ținuturile locuite de români.

La sfîrșitul veacului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, în zilele de luminoasă mărire, cînd se înfăptuia prima unire a țărilor române sub Mihai Vodă Viteazul, monumentele de artă românească ridicate de el, sau cu sprijinul său pe pămîntul transilvan au fost desigur mai multe decît cele pe care le cunoaștem din documentele vremii la Ocna Sibiului, și Alba Iulia, la Făgăraș și Lujerdiu, la Teiuș, Geoagiu de Sus sau Rîmeți. Graba cu care Mihai Viteazul a zidit și ocrotit vechile și noile monumente de artă românească ale Transilvaniei, atestă o dată mai mult că marele voievod nu urmărea aici doar un trecător gînd de mărire, ci dimpotrivă o statornică așezare a unității de neam.

MARIUS PORUMB

¹⁹ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, V, București, 1932, p. 28—29.

²⁰ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 299.

²¹ Hramul inițial al bisericii din Lujerdiu a fost schimbat ulterior, biserica fiind în prezent închinată sf. Nicolae. Vezi Kádár József, *Szolnok Dobokavármegye Monographiája*, V, Dej, 1901, p. 94.

²² Nicolae Iorga, *Biserica lui Mihai Viteazul din Făgăraș*, în *BCMI*, XXX, 1937, p. 45.

²³ Ștefan Meteș, *Satul ardelean Cetea și logofătul Ioan Noroceă din Pitești*, Cluj, 1933, p. 22.

MICHEL LE BRAVE, PROTECTEUR DE L'ART ET DE LA CULTURE ROUMAINS EN TRANSYLVANIE

(Résumé)

Vers la fin du XVIe siècle et au début du siècle suivant, quand Michel le Brave réussit pour la première fois l'union des pays roumains, les monuments d'art roumain fondés par lui-même en Transylvanie, ou avec son concours, ont été bien plus nombreux que ceux qui sont conservés, ou sont connus par des documents.

Parmi les églises roumaines construites dans cette époque on présente celles de Ocna Sibiului, Lujerdiu (dép. de Cluj), Teiuș (dép. de Alba), Geoagiu de Sus (dép. de Alba), la Monastère Rîmeți, ou celles de Făgăraș et Alba Iulia, monuments mentionnés par les documents. La promptitude avec laquelle Michel le Brave a bâti et protégé les anciens et les nouveaux établissements d'art roumain de la Transylvanie attestent l'intention du grand prince d'y consolider l'unité nationale roumaine.

CONTRIBUȚII PRIVIND CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHIE (1786—1828)

Studiul cărții românești vechi (1508—1830) este mijlocit după cum se știe, de monumentală operă care este Bibliografia românească veche¹, ctitorită de pasionați și erudiți istorici ai culturii noastre vechi, și continuată de o întreagă pleiadă de cercetători care au ca scop unic — înălțarea pe noi trepte, a edificiului cultural al literelor românești.

Operele multor autori și traducători precum și diverse ediții de titluri cunoscute și alte publicații imprimate, au fost semnalate și restituite producției editoriale a tiparului vechi românesc, fără însă ca acțiunea de valorificare critică, integrală, a trecutului nostru cultural în acest domeniu să fie încheiată.

Bibliografia națională veche (recte Bibliografia românească veche) (1508—1830), deși inventariază aproximativ 2300 de titluri (posturi bibliografice), nu este și nu poate fi exhaustivă.

Numărul titlurilor și edițiilor lucrărilor imprimate în acest ev mediu cultural românesc, nu oglindește pe deplin panorama reală a contribuției cărturarilor din spațiul țărilor române la istoria tiparului național și a umanismului european².

Bibliografia națională veche este și va rămâne un important instrument științific, mereu perfectabil, — o „operă de colaborare națională“,

¹ I. Bianu, N. Hodoș și D. Simonescu, *Bibliografia românească veche (1508—1830)*, tom. I—IV, București, 1904—1944 (abreviat, în continuare BRV I—IV); C. T. Jiga, *Ordine guberniale transilvănene și alte publicații românești (1766—1848). Contribuții la Bibliografia românească veche*, I, Biblioteca municipală Brașov, Brașov, 1970; D. Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Muzeul județean Dîmbovița, Tîrgoviște, 1973 (în continuare C.BRV); D. Năgler, *Catalogul „Transilvanicelor“*, Biblioteca Brukenthal Sibiu, Sibiu, 1974; C. Pascu, *Cartea românească veche în Biblioteca muzeului Brukenthal*, Sibiu, 1967, passim; M. Bodinger, *Cartea românească veche în colecțiile B.C.U. din Iași*, Catalog adnotat, Cărți rare și prețioase, vol. 3, B.C.U. „M. Eminescu“—Iași, Iași, 1976; A. Răduțiu, L. Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale tipărite, în Limba română din Transilvania (1701—1848)*, Edit. St. și encicl., Buc., 1980 (sub tipar); Dan Ripă-Bucliu, *Contribuții la Bibliografia națională veche (1508—1830)*, [Fișier bibliografic], lucrare în manuscris, Galați, 1976—1980; Florian Dudaș, *Contribuții privind cartea românească veche în epoca luminilor*, (Biblioteca „Crisia“, V), Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1979, p. 337—419; Dan Ripă-Bucliu și Mariana Jaklovsky, *Orinduieli transilvănene inedite (1787—1830). Contribuții la Bibliografia românească veche*, în *Danubius*, vol. VIII—IX, Muzeul județean de istorie Galați, Galați, 1979, p. 347—359, (vezi bibliografie privind alte cercetări BRV efectuate între 1973—1979).

² Vezi în acest sens, Zoe Dumitrescu-Bușulenga, *Spiritul umanismului românesc în umanismul european*, în *Valori și echivalențe umanistice*, Buc., Ed. Eminescu, 1973; Al. Dușu, *Umanismul român și cultura europeană*, Ed. Minerva, Buc., 1974; Al. Dușu, *Explorări în istoria literaturii române*, E.P.L., Buc., 1969, p. 9—64; Adela Becleanu-Iancu, *Geneza culturologiei românești*, Ed. Junimea, 1974; V. Căndea, *Răzîndea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979.

deschisă încă adăugirilor și rectificărilor atât de necesare în definirea unor fișe bibliografice cât mai complet posibile.

Revine astfel ca sarcină majoră pentru cercetarea bibliografică, de a redimensiona cadrul cultural bibliografic național vechi în directă raportare cu sintezele de istorie culturală din tratatele de istorie și de literatură românească.

Considerăm deci firesc ca tot ceea ce istoria, cultura și literatura noastră națională veche consemnă ca semnificativ (autori, opere, diverse publicații inclusiv foile volante), bibliografia națională veche, conform criteriilor sale de bibliografiere³ — să repertorizeze, de asemenea, toată această informație, lapidar, în fișele sale, care la rându-i să constituie o excelentă bază de explorare a culturii și literaturii noastre vechi.

După această expunere de considerații de ordin general⁴, încercăm să particularizăm în lucrarea noastră, divizată în secțiunile devenite clasice, o parte din materialul bibliografic.

„Addenda“ (1786—1802) însumează șase foi volante (ordonanțe guberniale) imprimate, neincluse pînă acum în bibliografia românească veche, informații asupra acestor piese fiind preluată din alte lucrări cu referință bibliografică și istorică.

„Corrigenda“ (1780—1828) constituie de fapt un grupaj de fișe bibliografice care se bazează pe sinteza datelor corectărilor întreprinse anterior de alți specialiști, care s-au ocupat de imprimatele aduse în discuție (vezi posturile bibliografice din BRV, subl. ns.).

Am considerat acest lucru absolut necesar, știind totodată cîte dificultăți comportă munca de identificare și fișare analitică (descriptivitate bibliografică) a unei tipărituri, în actuala etapă de evidență și valorificare a patrimoniului cultural bibliofil.

În cadrul fișelor, am relevat în context bibliologic, — acolo unde a fost cazul —, elemente legate de:

— completarea cât mai exactă a fișei bibliografice pentru titlu de tipăritură, coroborînd informația extrasă din diverse instrumente științifice (bibliografii, monografii, cataloage, repertorii și studii cu referință ad hoc), relevînd diferențele tipotehnice versiunile lingvistice și tirajele diferite;

— indicarea paternității unei opere considerată ca anonimă, sau atribuită în mod eronat altei persoane;

— menționarea modelului (modelelor) folosit(e) de traducătorii și prelucrătorii unei lucrări imprimate;

— sublinierea locului și rolului ocupat de o operă imprimată în context istoric și culturologic;

³ Vezi discuția în: V. Cîndea, *Poate fi inclusă cartea lui Carra*, „Histoire de la Moldavie et de la Valachie”, în „Bibliografia românească veche”, în *Studii și cercetări de bibliografie*, I, Buc., 1955, p. 245; Dan Simionescu, *Le livre grecque imprimé en Roumanie (1642—1830)*, în volumul „Symposium L'Epoque phanariote (21—25 octobre 1970)”, Institute for Balkan Studies, 145, Thessaloniki, 1974, p. 130 sqq.

⁴ Vezi Dan Ripă-Buicliu și M. Jaklovsky, *op. cit.*, p. 338—339 și anexă; D. Ripă-Buicliu și M. Jaklovsky, *Vechi acte oficiale tipărite pentru Transilvania (1781—1828)*, în *Banatica*, VII, 1980 (sub tipar).

— identificarea unui titlu de lucrare, aflată în coligat editorial și nemenționată expres în foaia de titlu;

— completarea fișierului bibliografic cu studiile și lucrările care au o referință directă cu tipăritura, printre care și reeditările moderne ale tipăriturilor (edițiile științifice).

DAN RÎPĂ-BUICLIU

ANEXA I

1. József II, Nos Josephus Secundus etc. ... praesentes litteras confirmationales et respective privilegiales ... antelato Oppido Armenopolitano ... pro futuro cantela necessariis sub sigillo nostro ... concendas. Datum ... Vienna ... Millesimo Septingentesimo Octogesimo Sexto ..., Cibinii, 1786, Typ. M. Hochmeister.

in-2°, 5 f.

cf. Magyarország bibliographiája (1712—1800), V (Additamenta), Budapestini, 1971, p. 234.

2. Scriere de prin prejur privind un soldat marină (pontonier) cu numele de Vențel Javorszki, care a dezertat de la Marošporto, Sibiu, 1788 aprilie, nr. 3706.

F.v., in folio, 3 p. nenumerate.

Incipit: „Scriere de prin prejur a unui pontonier prost de luntri (Vențel Javorsci (Javorszky, subl. ns.), carele în luna aceasta la 24 de zile desdimineată la un cîas după mezănoapte de la Marošporto au fugit“.

Explicit: „... S-au dat în Marošporto, 24 Aprilie 1789, F. Amos, untărlaidnant“.

Textul a fost transcris și publicat mai întîi de Il. Pușcariu, Documente pentru limbă și istorie..., tom II, Sibiu, 1897, p. 173—174.

Relația asupra ordonanței nr. 3706, în Veress, Orînduiei românești vechi tipărite în Ardeal (1744—1848), Buc., 1926 (extras din Revista arhivelor, 1 (1924—1956), p. 17, unde îi regăsim conținutul sub formă condensată, alături de cel al ordonanței cu nr. 3707/, cu republicare în 1789. Vezi și ordonanța nr. 3707/1789: „Scriere de prin prejur privind dezertarea unui soldat bolnav și a doi îngrijitori dintr-un spital“, Sibiu, 1789 aprilie 29.

3. Scriere de prin prejur privind dezertarea unui soldat bolnav și a doi îngrijitori bolnavi dintr-un spital, Sibiu, 1789 aprilie 29, nr. 3707/1789.

Incipit: „Scriere de prin prejur a catanelor (Olteanu Nistor din Gaal Tenbe, comitat Bălgrad, Constantin Petru din Bistrița și Gavriel Liscai din Vizokna, comitat Sibiu, n.n.), celor care drept patentul sunt puși în starea celor spre slujba netrebuincioși și fiind în spitale slujitori de beteji au fugit, adecă...“

Explicit: „Au fugit din Sibiu din spitalul cel de frunte, la 6 Aprilie a.c. În Sibiu 29 aprilie 1789, M. Erdeg, c.m.s. căpitan.

Text transcris în românește de Il. Pușcariu, Documente, II, Sibiu, 1897, p. 174—175.

Vezi referințe privind republicarea ei sub formă de circulară, în A. Veress, Orînduiei românești, p. 17: „Scriere de prin prejur“, Sibiu, 1789, împreună cu ordonanța nr. 3706/1788 aprilie (subl. ns.).

4. Învățătura pentru tabakari a țări(i) unguresci și a Galiții, în Vienna, 1790, Jos(eph) Kurbek (Kurböck)

in — 8°, 64 p. + 3 f. + 1 tablă

Cf. G. Petrik, Magyarország bibliographiája, Tom II (Gy-O), Budapest, 1890, p. 230.

Obs. Tipăritura reprezintă ed. I, următoarea fiind imprimată la Buda, în 1823, sub un titlu puțin schimbat (vezi BRV. — III — 1182, p. 413—414).

5. Ordinul gubernial al Magistratului și scaunului Sibiu, prin care se interzice emigrarea locuitorilor în Țara Românească, Sibiu, 1800 octombrie 2, nr. 2171, redacție germană, caractere gotice.

F.v., 1 p. tipărită, 22 rinduri. Exemplar descris: Arh. statului Sibiu, exemplar prezentat în fotocopie de Gh. Duzinchevici, Noi achiziții la Filiala Arhivelor Statului Sibiu, în Revista arhivelor, an IV, nr. 2, 1961, p. 201.

Incipit: „Publicandum./Das hochldbliche Landes Gubernium ertheilet von der K. K. Bukarester Hoffagentie vernommen zu haben...”

Explicit: „...und dieser seinem Oberbeamten, anzeigen. Hermannstadt den 2 October 1800./Magistrat der Königl. Frehen Stadt und Stubls Hermannstadt“.

6. Patent imperial de la Francisc al II-lea, privitor la banii curgători în circulație curentă (Sibiu) Tip. Petru Bart, 1802 august 15, nr. 8426.

F.v., în folio, 5 p. nenumerotate, de 23,5×14,5 cm, dat în Viena, la 15 august 1802, expediată autorităților de Guberniu, sub nr. 8426/1802.

Obs. În urma acestei ordonanțe termenul de preschimbare a monedei de 12 crețari, expirat în ziua de 31 august, se prelungește până la 31 martie 1803, până când ea se va primi cu 7 crețari, iar după acest termen, numai pe valoarea ei întreagă de argint

Incipit: „Noi Francisc al doilea, din mila lui Dumnezeu .... Fiind că termenul cel prin patenșul din 15 martie a anului curgător...”

Cuprins în 5 articole

Explicit: „S-au dat în cea de frunte, și locuitoare a noastră cetate Vienna, în 15 August, în anul 1802.

Franz

(L. P.).

[Semnează:] Prokop Graf Lazanski, întiiul canțler austriacesc;

După Preaînalta Împărătească și crăiască Poruncă Ioann Nepomuk de Geisler.

Text transcris în românește în Il. Pușcariu, Documente, II, Sibiu, 1897, p. 200—203; A. Veress, Orînduieii românești, nn, p. 22.

ANEXA II

1. 430—II. Micu, Samuil, Șincal, Gheorghe, ELEMENTA LINGUAE DACO-ROMANAE SIVE VALACHICAE, Viena, Tipografia lui Ioseph de Kurzböck, 1780.

G. Patrik, Magyarország bibliographiája, tom II, Budapest, 1890, p. 408.

BRV II — 430, p. 251—253.

De menționat că modelul care le-a servit autorilor celei de a treia gramatici românești (după gramaticile datorate lui Dimitrie Eustatievici, Brașov, 1757, și a ieromonahului Macarie, din 1772), a fost un manual latin al gramaticii germane, datorat lui Georgio Nagy, Elementa linguae germanicae, in gratiam hungaricae et transilvanicae iuventutis, ex optimis autoribus collecta [a Georgio Nagy, transylvano de Nagy — Aytal, Viena, 1775.

Cf. N. A. Ursu, Modelul Gramaticii lui Samuil Micu și Gheorghe Șincal, în Limba română, an XX, nr. 3, 1971, p. 259—272.

N. A. Ursu, notează în studiul său, p. 269, că Ioan Molnar, a alcătuit gramatica sa, Deutsch — Walachische Sprachlehre, Viena, 1788, folosind drept model gramatica lui S. Micu și Gh. Șincal, orientându-se, se pare, și după vocabularul din manualul german al lui Nagy (subl. ns.).

Spre deosebire de BRV II — 430, p. 251, care indică tipărirea ca fiind „în folio, de 5 f. + 94 p.” Bibliografia analitică a limbii române literare (1780—1866), Partea I (1780—1848), Editura Academiei R.S.R., București, 1972, poz. 1, p. 13, o notează ca fiind în — 8°, de 12 p. + 100 p.”

Cf. C. Pascu, în „Cartea românească veche în Biblioteca Muzeului Bruken-thal, Sibiu, 1976, poz. 93, p. 69, și M. Bodinger, în Catalogul cărților rare și prețioase, B.C.U. „M. Eminescu”, Serviciul bibliografic, vol. 3, Iași, 1976, poz. 181, p. 146, (vezi și G. Patrik, op. cit., p. 408), descriu exemplare în — 8° mic, de 5 f. + 100 p. numerotate și nu cu 94 p-cum se menționează în BRV; p. 95 — 100, conținând „a patra și a cincea vorbire”.

Avem așadar tiraje diferite ale lucrării cu diferențe în text și tipografice.

De menționat la fișierul bibliografic: Constantin Simionescu, Prima gramatică tipărită a limbii române, în „Biblioteca, Buletin, de biblioteconomie”, Supliment al revistei „Îndrumătorul cultural”, nr. 3, 1978, p. 39.

2. 457 — II, IV Șincai Gh., *ABECEDAR sau alphavit*, Blaj, 1783, ed. I.
La descrierea din BRV II — 457; p. 279, IV, p. 263, de precizat că autorul lucrării este Gh. Șincai, că tipăritura mai era numită și „Abecedarul cel Mare“, manual destinat școlii normale din Blaj. Textul este în patru limbi: română, latină, germană și maghiară.
Cf. G. Tomuș, Gh. Șincai, *Viața și opera*, E.P.I., București, 1965, p. 55—56; L. Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania (1774—1805)*, E.D.P., București, 1966, p. 113.
3. 187 — IV. [Porunca a doua către răsculații români], Sibiu, 1784.
BRV IV — 187, p. 98
De întregit relația bibliografică după A. Veress, *Orînduieli românești*, p. 10:
„Ordin gubernial, sub formă de patentă, imprimat în tipografia lui Petru Bart și contrasemnat manuscris de B. S. de Brukenthal guvernator; David Székely, cancellarius și Anton Horvát, secretarius“, Trimis autorităților de Guvernium sub nr. 10753/1784.
Cf. și Magyarország bibliographiája, tom V, Budapest, 1971, p. 400.
4. 188 — IV. [Porunca a treia către răsculații români], Sibiu, 1784.
BRV IV — 188, p. 98.
De completat relația bibliografică după A. Veress, *Orînduieli românești*, p. 10:
Ordin gubernial, sub formă de patentă, imprimat în tipografia lui Petru Bart, cu semnătura imprimată a guvernatorului S. Brukenthal; expediat de guvernium sub nr. 10874.
Cf. și Magyarország bibliographiája, tom V, p. 400.
5. 189 — IV. [Porunca a patra către răsculați], Sibiu, 1784.
BRV IV — 189, p. 98.
Completăm relația bibliografică după A. Veress, *Orînduieli românești*, p. 10:
Ordin gubernial, sub formă de patentă, tipărită în tipografia lui Petru Bart și semnat manuscris de guvernatorul S. Brukenthal, cancelarul David Székely și secretarul Anton Horvát.
Cf. și Magyarország bibliographiája, tom V, p. 400.
6. 493 — II. Molnar — Piuarium, Ioan, *Economia stupilor*, Tipografia Iosif de Kurşbek, Viena, 1785.
BRV II — 493 — p. 307—309, IV, p. 264.
Această lucrare, datorată medicului oculist I. Molnar — Piuarium, este considerată drept „primul tratat românesc de economie, care îmbrățișează un sector din cîmpul larg al vieții practice, o lucrare specializată“, autorul ei fiind socotit „primul economist român“.
Lucrarea are meritul cu atât mai mare cu cît precede publicațiile oficiale (orînduilele, subl. ns.) în limba română, publicate de guvernium Transilvaniei cu privire la agricultură.
Ea este adresată întregului popor român, dedicată fiind baronului S. Brukenthal, guvernatorul Transilvaniei.
Vezi discuție, în N. Edroiu, *Începuturile literaturii economice românești (1780—1810)*, (Studiu și anexe), Bibl. Acad. R.S.R., filiala Cluj-Napoca, Cluj-Napoca, 1978, p. VII—XI și textul transcris al ediției, în op. cit., p. 1—69.
Despre locul acestei tipărituri în literatura agricolă românească, vezi: I. Vîcoveanu, *Începuturile apiculturii teoretice la români*, în *Făt-Frumos*, VI, 1935, p. 131—134; Idem, *Agricultura lui Molnar — Piuarium*, în *România agricolă*, 1932, nr. 9; Idem, „Economia stupilor“ un manual de apicultură tipărit în limba română în anul 1785, în *Apicultura*, 1962, XV, nr. 1; E. Mewes, Ioan Molnar-Piuarium, un precursor al apiculturii românești (1749—1815), în *Apicultura*, 1965, XVIII, nr. 1, p. 35—39, și nr. 3, p. 37—40.
7. 495 — II; 194 — IV. *Rescriptul imperial și Patenta de desființare a iobăgiei*, Viena—Sibiu, 1785 august 22—septembrie 10, nr. 6895, latin, german, maghiar, român.
Relația din BRV II — 495, p. 310 și IV — 194, p. 99 și 264, trebuie completată și unificată la un singur post bibliografic.

Astfel coroborăm informația după A. Veress, op. cit., p. 11. Magyarország bibliographiája, V, p. 235 și, îndeosebi după studiul pertinent al Acad. D. Prodan, Desființarea șerbiei în Transilvania, în Studii și materiale de istorie medie, vol. VII, Buc., 1974, p. 36—46 (discuție), și Anexele (care cuprinde textele imprimatelor):

— 5 (p. 57—59): Rescriptul imperial și textul latin al Patentei, nr. 6895, Viena, 22 august 1785 (vezi și traducerea românească după originalul latin, la N. Densușianu, Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria, București, 1884, p. 495—497);

— 6 (p. 59—60): versiunea germană a Patentei, nr. 6895, Sibiu, 1785 (septembrie 10?);

— 7 (p. 61—62): versiunea maghiară a Patentei, nr. 6895, Sibiu, 1785 (septembrie 10?);

— 8 (p. 62—63): prima versiune românească a Patentei, nr. 6895, Sibiu, Tip P. Bart, 1785 (septembrie 10?);

— 9 (p. 63—65): a doua versiune românească a Patentei, nr. 6895, Sibiu, Tip P. Bart, 1785 (septembrie 10?);

Vezi și fotocopie după imprimatul deteriorat, în I. Lupaș, Împăratul Iosif II și răscola țărănilor din Transilvania, în Analele Acad. Rom., Mem. Sect. Ist., S. III, tom. XVI, p. 330 (Acad. D. Prodan opinează că această formă este, „probabil, (o) traducere a Locotenentei din Buda pentru comitatele din Ungaria” (subl. ns.);

— 10 (p. 65—66): ordinul Guvernului Transilvaniei de publicare a Patentei, nr. 6895, Sibiu, (Tip. P. Bart), 1785 septembrie 10, text latin. Vezi exemplar original la BARSR, filiala Cluj-Napoca, Arhiva Istorică, Colecția Ordonanțe imprimate, 10 septembrie 1785).

De menționat faptul că textul Patentei, în fiecare versiune, este cuprins în șase puncte, că întinlim semnăturile imprimate, a împăratului Iosif al II-lea și ale contelui Francisc Eszterházy și Alexander Horváth, respectiv toate imprimatele poartă același număr, colectiv, de emitență, — 6895.

Credem că avem de-a face, în realitate, cu un Rescript imperial și o singură Patentă de desființare a șerbiei, dată în numele împăratului și imprimate în original latin, la Viena, 22 august 1785, sub nr. 6895, cu republicarea de către Guvernul Transilvaniei, în baza ordinului (care prelucrează rescriptul imperial amintit, subl. ns.), sub nr. identic 6895, datat și imprimat la Sibiu, 10 septembrie 1785.

Referitor la tipărirea versiunilor Patentei, în germană, maghiară și română (două forme cu caractere chirilice, vezi D. Prodan, op. cit., Anexele 6—9), considerăm că ea a avut loc la Sibiu și probabil, începînd cu aceeași dată a publicării și imprimării ordinului gubernial, adică la 10 sept. 1785 și nu la 22 august 1785, cum se invocă în finalul textelor imprimate.

Bibliografia acestei Patente imprimate trebuie făcută nu unilateral, doar imprimatului românesc (vezi BRV II — 495 și IV — 195), ci urmărind și originalul latin imperial și variantele lingvistice publicate din ordinul Guberniului, în același an și sub același număr, deși în locuri și date diferite.

8. 202 — IV. POVATUIRE referitoare la jupuirea și tăbăcirea pieilor de animale moarte și modul de transportare și îngropare a acestora pentru prevenirea extinderii epidemiilor de animale, Sibiu, Tipografia Petru Bart, 1786, noiembrie.

Orînduiala s-a tipărit în baza ordinului imperial dat la Viena la 18 noiembrie 1786, fiind expedit autorităților transilvănene de către Guberniul Principatului, sub nr. 537/1786 (un exemplar în colecția — de imprimate din Arhiva istorică, Bibl. Acad. R.S.R. Filiala Cluj-Napoca).

Incipit: „Povățuire: /După înălțata poruncă care au ieșit în treizăci și una de zile a lunii ce au trecut, și în șapte zile a lunii aceștia și aicea încă au sosit modul și învățătura aceea care s-au datu-să de la Gubernăția a Austrii cei din Jos, cum și în ce chip trebuie belite vitele care dă de boală au murit?...”

Urmează părțile 1—7.

Explicit: „... „Dacă toate după rînduiala sa să vor isprăvi, așa și norodul și țara și vecinătatea pentru rîndul păgubirii hodiniți pot să fie; însă de cumva cu lenevie și după cum s-au obicinuit, numai ca cînd n-ar avea grija, să va

face luarea de samă, nefericire încă să poate naște. În Beciu, 18 zile a lunii lui noemvrie, Anul 1786“.

Obs. Textul integral al înștiințării este transcris și însoțit de un comentariu în — Nicolae Edroiu, *Începuturile literaturii economice românești (1780—1810)*, (Studiu și anexe). Acad. RSR, filiala Cluj-Napoca, Biblioteca Cluj-Napoca, 1978, p. XI—XIII (unde se menționează că reprezintă prima „orînduială“ imprimată oficială, cu conținut de „povățuire economică“ editată după lucrarea lui I. Molnar-Piuaru, *Economia stupilor*, Viena, 1785, subl. ns.).

9. 229 — IV. Rînduiala pădurilor Prințipatului Ardealului, Sibiu, Tipografia Petru Barth, 1789.

F.v., format: 14×23 cm.

Acest ordin gubernial s-a tipărit în tipografia lui Petru Barth, fiind „expediat de Guberniul Transilvaniei autorităților, sub nr. 4446/1787.

Acest regulament, care organizează cultivarea sistematică a pădurilor a fost tipărit în germană și maghiară încă din anul 1786, fiind reexpediat (republicat, subl. ns.) în 1787 (cu 53 de articole) și în 1789 (cu 9 articole).

Cf. A Veress, *Orînduiele românești*, p. 16 (extras) sau (p. 351); *Magyarország bibliographiája*, tom V, Budapest, 1971, p. 235.

Vezi discuția în N. Edroiu, op. cit., p. XIII.

10. 589 — II. ÎNȘTIINȚAREA SOCIETĂȚII FILOSOFEȘTI DIN ARDEAL, SIBIU, 1795.

BRV II — 589, p. 376.

Publicația a apărut în tipografia lui Petru Barth din Sibiu, la începutul anului 1795, tipărită cu litere chirilice, în „limba preavestitului neam românesc“.

„Societatea își expune programul și invită publicul să se aboneze la *Vestiri filozofești și moralicești* (Înștiințarea a fost republicată de Al. Papiu-Ilarian „Viața, operele și ideile lui Georgiu Șincai, discurs de recepție, în *Analele Soc. Acad. Române*, 1869, p. 85 și urm.), care urmau să apară de două ori pe săptămână și să fie trimise cu poșta în Țara Românească.

Autorul înștiințării elogiază, atît numele episcopului Chesarie al Rîmnicului, cit și pe cel al lui Ienăchiță Văcărescu, care, prin „Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orînduielilor gramaticii românești“, tipărită la Rm. Vilcea, în 1787, s-a făcut „chip cuvîntării ritoricești și original prosodii politicești“, așteptînd din „duhul înțelepciunii ... și de aici înainte mai multe folositoare“.

Programul nu s-a realizat, întrucît guvernul, aflînd de înștiințare că societatea este transilvăneană și nu munteană, îi retrage lui P. Barth aprobarea concesiunii, iar „societatea se dizolvă“.

Al. Papiu-Ilarian, în op. cit., p. 11, referindu-se la conținutul programatic al publicației, subliniază: „ideea a fost mare, dar inimicii progresului român destul de tari spre a o sugruma îndată în nașterea sa“.

Vezi discuție în I. Hangiu, *Reviste și curente în evoluția literaturii române*, E.D.P. Buc., 1979, p. 9.

Despre importanța acestei înștiințări, care avea un „program enciclopedic, dar cu notă de emancipare națională, specifică întregii școli ardelenae“, vezi discuție în I. Lungu, *Școala ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă. Momente și sinteze*, Ed. Minerva, București, 1978, p. 383—388.

De precizat că înștiințarea ... reprezintă opera lui Ioan Molnar-Piuaru. Vezi M. Popa, *Ioan Molnar-Piuaru. Viața și opera*, Ed. Dacia, Cluj, 1976, p. 212.

11. 595 — II. Biblia, Blaj, 1795.

BRV II — 595, p. 380—382.

De menționat că tipăritura conține, în paginatie continuă, de la p. 883—893 inclusiv, textul, dispus tot pe două coloane, a primului tratat filozofic în limba română: *De imperatrice ratione / Despre rațiunea dominantă*, lucrare apocrifă atribuită lui Pseudo-Iosephus Flavius, tradusă în românește sub titlul: „Pentru singurul țiitoriu gînd“ retipărire (deci ed. a II-a) după ediția princeps din Biblie, București, 1688, p. 740—750).

Discuție pertinentă în V. Căndea, *Tratatul „Despre rațiunea dominantă”, cea dintâi operă filozofică publicată în limba română (1688)*, în „Viața românească”, XVI, 1963, nr. 3, p. 84—89; Idem, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală (Biblia de la București din 1688)*, în *Studii. Revista de istorie*, 1963, 16, nr. 3, p. 653.

Idem, *Tratatul „Despre rațiunea dominantă”, prima operă filozofică publicată în limba română (1688)*, în volumul „Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 186.

Ornamentică: La sfârșitul Vechiului Testament se află o vinietă semnată „P.T.”, iar la p. 2 din Noul Testament se află gravura „Evanghelistul Matei”, (Cf. C. Pascu, op. cit., poz. 123, p. 84);

Alte referințe bibliografice: Mario Ruffini, *La traduzione cattolica della Bibbia in romeno (Biblia lui Clain, Blaj, 1795)*, în „*Orientalia Christiana periodica*”, vol. XXXI, fasc. I, Roma, 1965, p. 135—169; vezi și recenzie critică a lui I.V.G. (=Georgescu, în „*Ortodoxia*”, XVIII, 1966, nr. 4, p. 579—588.

12. 598 — II, — IV. Sincai Gh., *Alfavit sau Bucavna*, Blaj, 1796, ed. a IV-a. Această tipăritură descrisă de BRV II — 598, p. 384; IV, p. 272, numită „*Abe-cedar cel Mare*”, operă a lui Gheorghe Sincai, este o reeditare, a IV-a la număr, celelalte ediții fiind I — Blaj, 1783, și IV — Sibiu, 1796;

II — Sibiu, 1783 și III — 1788;

Cf. M. Tomuş — Gh. Sincai ..., p. 56.

13. 622 — II Micu — Clain, Samuil, *Loghica*, adică: partea cea cuvântătoare a filosofiei, Buda, Tipografia Universității, 1799.

BRV II — 622, p. 416.

Lucrare de logică, care utilizează ca model tratatele lui Fr. Cr. Baumeister, *Elementa philosophiae recentioris...*, Viena, 1774, în care atitudinea filozofică a traducătorului și prelucrătorului S. Micu-Clain, „este mai progresistă decât cea existentă în manualul lui Baumeister, atât prin conținutul ei, mult mai propice formării spiritului științific, decât raționalismul dogmatic, cât și prin exprimarea ei în limba vie a poporului”.

Vezi discuție în I. Lungu, op. cit., p. 302—345.

Fișier bibliografic: Pompiliu Teodor, *Izvoarele lucrărilor de filozofie traduse și prelucrate de Samuil Micu, în Studii și cercetări științifice — Filologie*, an IX, fasc. II, 1960, p. 235—244; S. Micu, *Scrieri filozofice. Studiu introductiv și ediție critică de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe*, Ed. Științifică, București, 1966; N. Albu, *Contribuție la opera filozofică a lui Samuil Micu*, în *Steaua*, an. XXII, nr. 7, 1—15 aprilie 1972, p. 28—29.

14. 625 — II, Micu-Clain, Samuil, *Legile firei sau Filosofia cea lucrătoare*, Traducere după Baumeister, Sibiu, 1800, vol. I—II.

BRV II — 625, p. 417.

Această lucrare are ca model principal lucrarea lui Fr. Cr. Baumeister, *Elementa philosophiae recentioris...*, Viena, 1774 (capitolul de logică), după care S. Micu-Clain a efectuat mai multe variante de traduceri, respectiv o tălmăcire a unor capitole din Cartea iezuitului Carol Steinkellner, *Institutiones philosophiae moralis in novum auditorium philosophiae*, Vindobonae, 1771—1772, în care se situează pe poziții ideologice mai puțin progresiste decât în „*Loghică*”, aceasta datorându-se „cenzurii” promovate de episcopul unit Ioan Bob.

Vezi: Pompiliu Teodor, în *Studii și cercetări științifice — Filologie*, an IX, fasc. II, 1960, p. 235—244; N. Albu, op. cit., în *Steaua*, an. XXII, nr. 7, 1—15 aprilie 1972, p. 28—29; S. Micu, *Scrieri filozofice. Studiu introductiv și ediție critică de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe*, Ed. Științifică, Buc., 1966; vezi discuție sintetică în I. Lungu, op. cit., p. 345—376.

15. 266 — IV. *Iertare dezertorilor*, Sibiu, 1800.

BRV IV — 266, p. 116; *Magyarország bibliographiája*, V, p. 215.

De menționat că acest ordin gubernial este intitulat de A. Veress, Orînduiele românești..., p. 21: „Patentaliș împărătesc pentru iertarea dezertorilor“, imprimat în tipografia lui P. Barth, avînd nr. 5904/1800.

16. 276 — IV. Instrucțiune pentru juzii și notarii comunali cu privire la fixarea și încasarea dărilor, Sibiu, 1802 iulie 1, nr. 6192.

BRV IV — 276, p. 118; A. Veress, Orînduiele românești..., p. 21; C. I. Jiga, Ordine guberniale transilvane și alte publicații românești (1766—1848). Contribuții la Bibliografia românească veche I, Societatea de științe filologice din R.S.R., filiala Brașov, Biblioteca municipală Brașov, Brașov, 1970, poz. 46, p. 23 (și nota 54).

În folio, 3 f. (=6 p), + 1 f. (=2 p) Anexă; format 33×18,5 cm (după A. Veress, op. cit.: 24,5×14,5 cm. subl. ns.).

Incipit: „Cuprinderea pe scurt a învățăturei aceea spre încredințarea și a cămării împărătești și acelor ce dau porția după urmarea în rezoluția din 18 februarie 1802, prin crăescul gubernium, întâia zi a lui Iulie a mai sus amintitului care s-au dat afară.

Punctumul I (Despre judele satului și despre culegătorii dării sau porții și despre datoriile notărașilor satelor încitu-i despre băgarea porții la pețitori.

[Paragraf 3:] „Ce trebuie să facă biraele cînd adună porția prin alta a 22 maiu 1784, nr. 2916, vestită orînduială s-au poruncit...”

(Obs. Se amintește de un ordin gubernial, cu nr. 2916/22 mai 1784, care nu-l știm dacă a fost imprimat, subl. ns.).

Explicit: „le-au primit după rînduială guberniatoriească crăească din 25 iuniu 1799, nr. 6014 și 6463, să dea în tot anul samă“ (se amintesc alte două ordine guberniale din anul 1799, cu nr. 6014 și 6463, subl. ns.).

Textul orînduiei cuprinde paragraful 3—13.

Notă: Textul este publicat integral în II. Pușcariu, Documente, II, Sibiu, 1897, p. 190—195.

17. 1243 — III. Mumuleanu, Barbu — Paris, Plîngerea și tînguirea Valahiei asupra nemulțămirii străinilor ce au dărăpănat-o, Buda, (Tipografia Universității), 22 martie 1825.

Descrisă în BRV III — 1243, p. 476, această „Plîngere“, „formată din punct de vedere poetic din 67 strofe a cite patru versuri, divizate în patru părți cu titluri aparte ... [reprezintă] o critică violentă la adresa fanarioților“. Autorul ei a fost identificat cu acrimie de cercetătorul N. A. Ursu, în persoana lui Barbu-Paris Mumuleanu.

Cf. N. A. Ursu, Paternitatea poemei Plîngerea și tînguirea Valahiei și unele versuri necunoscute ale lui Barbu Paris Mumuleanu, în Lb. română, an. XIV, nr. 5, 1965, Ed. Academiei R.S.R., p. 583—592.

18. 1366 — III. Ion Heliade-Rădulescu, Gramatica românească, Sibiu, 1828.

La descrierea din BRV III — 1366, p. 579—593, trebuie adăugat elementul conform căruia modelele acestei gramatici le constituie lucrările lui Charles-Constant Le Tellier 1) „Grammaire française à l'usage des pensionnats, ante ediția a XXXIX-a, Paris, 1826; 2) „Exercices d'analyse grammaticale et d'analyse logique. Première partie, comprenant les exercices d'analyse grammaticale, précédés d'un traité de la construction de la phrase“, 9-ème édition, Paris, 1826; 3) „Exercices d'analyse logique. Deuxième partie, comprenant les exercices d'analyse logique, précédés d'un traité de la proposition“. Sixième édition, Paris, 1826.

Cf. N. A. Ursu, Modelul francez al Gramaticii lui Ion Eliade-Rădulescu, în Limba română, X, 1961, nr. 4, p. 322—333.

Fișier bibliografic: N. Camariano, Influența greacă asupra prefaței Gramaticii lui Ioan Eliade-Rădulescu, în Revista istorică română, vol. XIV, fasc. IV, 1945, p. 483 și urm.; Ecaterina Teodorescu, Gramatica lui Ion Eliade-Rădulescu, în Analele Univ. „Al. I. Cuza“ — Iași, secțiunea a III-a (Științe sociale), tom I, Iași, 1955, fasc. 1—2; Valeria Guțu Romalo, „Gramatica românească“ a lui Ion Heliade-Rădulescu, în perspectiva a 150 de ani de la apariție, în Analele Universității București, „Limba și literatura română“, an XXVII, 1978, p. 59—69.

CONTRIBUTIONS CONCERNANT LE LIVRE ROUMAIN ANCIEN (1786—1828)

(Résumé)

„La Bibliographie nationale ancienne“, important instrument scientifique et monument culturel, reste encore ouverte aux complétations et aux rectifications.

L'auteur plede pour la stimulation de la recherche bibliographique dans le but de la connaissance plus exacte de l'histoire de la culture de l'imprimerie nationale (1508—1830), de la création exhaustive du répertoire des imprimés, soulignant dans ce context la contribution des hommes de lettres dans les Pays Roumains, à l'histoire de la culture de l'imprimerie et de l'humanisme européen.

Notre étude insère dans la bibliographie nationale ancienne quelques imprimés et complète l'information bibliologique pour une série des imprimés connus.

DIN RELAȚIILE „GAZETEI DE TRANSILVANIA” CU PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN PERIOADA 1844—1846

Apariția foilor lui Bariț la Brașov reprezintă un moment însemnat nu numai în mișcarea de emancipare a românilor din Transilvania, ci în întreaga istorie politică și culturală românească din deceniul premergător revoluției de la 1848. Într-adevăr, așa cum s-a subliniat de repetate ori în istoriografia noastră¹, „Gazeta de Transilvania” și „Foaie pentru minte, inimă și literatură” au constituit tribune deschise cărturarilor din toate părțile locuite de români pentru dezbaterea celor mai importante probleme ale epocii. De asemenea foile lui Bariț au urmărit cu deosebită atenție fenomenul cultural și politic din Principate, luând atitudine în spiritul înaintat al generației care a pregătit și înfăptuit revoluția de la 1848.

Se știe că „Gazeta” și „Foaia” și-au desfășurat activitatea în condiții grele, dificultățile permanente ale cenzurii preventive culminând cu momente de criză care puneau sub semnul întrebării însăși continuitatea existenței lor. La apariția unor astfel de momente a contribuit, alături de alți factori, și interesul permanent față de realitățile din Principate, atitudinea curajoasă în raport cu acestea neîncadrându-se în multe cazuri liniilor de forță ale politicii vieneze în problema orientală.

Austria, lipsită de mijloacele militare și financiare necesare unei politici active de expansiune în Balcani, urmărea, în spiritul impus de Metternich, menținerea status-quoului în această parte a lumii. Îmbinarea unui astfel de obiectiv strategic, care presupunea păstrarea independenței și integrității Imperiului Otoman, cu necesitatea tactică a alianței cu Rusia (garanția conservatoare a unui stăvilor contra mișcărilor naționale și liberale aflate în plină expansiune europeană) presupunea o deosebit de delicată politică de echilibru în care Principatelor le revenea un rol de seamă. Austria avea de asemenea importante interese comerciale la Dunărea de Jos, iar pentru promovarea acestora o premiză importantă era asigurarea unor condiții optime de activitate supușilor austrieci din Principate².

În lumina unor astfel de obiective apar cu totul logice instrucțiunile severe ale cenzurii impuse tuturor organelor de presă din Transil-

¹ N. Bănescu, *Gheorghe Bariț. Legăturile sale cu românii din celelalte părți, în Convorbiri literare*, XLII, 1908, 7, p. 6—20; Pompiliu Teodor, *George Bariț și Principatele Române până la 1848*, în AIIA, VI, 1963, p. 77—89; Vasile Netea, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, Editura Științifică, 1966, p. 107—110; 179—188; Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională 1834—1849*, București, Editura Academiei, 1967, p. 45—48; George M. Marica, *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, București, Editura pentru literatură, 1969, p. 7—148.

² Heinrich Ritter von Srbik, *Metternich. Der Staatsmann und der Mensch*, I, München, 1925, p. 532; II, München, 1925, p. 64—82; 135—139; Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, II, Graz-Wien-Köln, 1968, p. 294.

vania ca în corespondențele referitoare la Orient să nu publice nimic contrar independenței și integrității Imperiului Otoman în general și regimului din Principate în special, pentru a nu conturba relațiile cordiale ale Austriei cu acestea. În mod deosebit se sublinia să nu se accepte articole care ar reflecta poziția uneia sau alteia din partidele care se confruntau în viața politică moldoveană și munteană³.

Apariția totuși în „Gazetă” a unor luări de poziție în spiritul opoziției naționale față de regimurile lui Alexandru Ghica și Mihail Sturdza, implicarea ei în evenimentele revoluționare din 1840, când, conform unor corespondențe secrete descoperite de autorități, se preconiza o campanie de presă ostilă guvernării lui Ghica⁴, au determinat o serie de contramăsuri ale autorităților de dincoace și dincolo de Carpați. Avertizată încă din 1838 de consulul Timoni asupra „influenței periculoase” a „Gazetei” asupra stării de spirit din Principate⁵, Curtea îl admonesta cîțiva ani mai târziu pe Bariț pentru publicarea unor articole care „contravin diplomației înalte”⁶. Domnul Alexandru Ghica cerea în repetate rânduri autorităților austriece comunicarea numelor autorilor unor articole prejudicioase la adresa guvernului său⁷, iar Gheorghe Bibescu, care-i urmează în scaunul Țării Românești, interzice în 1844 accesul „Gazetei” în Muntenia⁸. Foile lui Bariț au trecut prin momente deosebit de grele în 1839, când a fost necesară o călătorie la Viena pentru risipirea acuzațiilor consulului țarist de la București împotriva „Gazetei”⁹, sau în 1842 în împrejurările fierbinți ale confruntărilor în jurul limbii. Criza cea mai gravă s-a produs însă în 1845 când, după o inițială înăsprire a cenzurii, problema desființării foilor românești s-a pus cu insistență atît la nivelul organelor provinciale, cît și în cercurile aulice. O nouă călătorie a lui Bariț la Viena, l-a pus pe acesta în fața unor acuzații grave care i s-au adus din partea potenților Vormärzului de talia ministrului de poliție Sednitzky, sau a vicedecretarului Jósika. Alături de calificarea atitudinii sale în problema țărănească drept „comunism”, lui Bariț i se reproșa îndeosebi poziția față de Principate, punîndu-i-se în vedere să nu tulbure prin articolele publicate relațiile de alianță cu Rusia și de bună vecinătate cu Moldova și Țara Românească¹⁰.

Un material documentar inedit aflat în colecția de la Brașov a lui Josef Trausch, unul din cenzorii „Gazetei”, ca și documentele microfilmate din arhivele vieneze aflate la Direcția Generală a Arhivelor Sta-

³ Arhivele Statului Brașov, Colecția Trausch, Tf 40, 62 kk (În continuare: — Colecția Trausch).

⁴ I. C. Filitti, *Turburări revoluționare în Țara Românească între anii 1840—1843*, București, 1912, p. 83—84; Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 82.

⁵ Victor Chereșteșiu, *Intemeierea presei românești din Transilvania și activitatea publicistică a lui George Bariț pînă la izbucnirea revoluției din 1848*, în AIIA, 1963, p. 30.

⁶ Idem, *A magyarországi román sajtó politikai vezéreszméi és munkája a szabadságharc előtt évtizedben*, Budapesta, 1917, p. 42—43.

⁷ Colecția Trausch, Tf. 40, 62 yy; Direcția Generală a Arhivelor Statului. Microfilme Austria, Rola 106, cadrele 1126—1145; Rola 107, c. 514—545; Rola 117, c. 1261—1281 (În continuare: D.G.A.S.).

⁸ N. Bănescu, *Gheorghe Bariț. Rolul său în cultura națională*, Vălenii de Munte, 1910, p. 19—21.

⁹ Iosif Pervain, *Două autobiografii necunoscute ale lui George Bariț*, în AIIA, 1963, p. 91—96.

¹⁰ *George Barițiu. 12/24 maiu 1812—1892. Foi comemorative la serbarea din 12/24 maiu 1892*, Sibiu, 1892, p. 16—17 (În continuare: *Foi comemorative*).

tului din București ne permit să aruncăm o nouă lumină asupra genezei, substratului și urmărilor acestui episod zbuciumat din istoria „Gazetei“.

Furtuna se dezlănțuie ca urmare a unei corespondențe din Iași publicate în „Gazetă“ la 2 noiembrie 1844, în care se relatează despre continuarea frământărilor emigrației bulgare de la Galați prin adunări secrete ținute în casa bancherului Pandele Abramovici. Cu prilejul acestor adunări se distribuie gratuit broșuri și periodice tipărite la Smirna, Leipzig, Strassburg, în care se cheamă la deșteptarea națiunilor slave în general și a patriotismului bulgar în special. Se distribuie hărți cu vechile hotare ale țaratului bulgar, ca și o lucrare privind vechea putere a statului bulgar, căutându-se rădăcinile istorice ale acestuia în vremurile de glorie ale Imperiului Roman de Răsărit. Corespondentul, îngrijorat de perspectiva unor tulburări asemănătoare celor din anii precedenți, regretă hotărîrea guvernului de a desființa jandarmeria la Galați și face apel pentru luarea unor măsuri.

Apariția articolului determină o ripostă imediată, febrilă, din partea reprezentanților diplomației austriece din Principate. Consulul Huber de la Galați se adresează în 13 decembrie 1844 lui Josef Trausch, directorul poliției din Brașov și cenzorul „Gazetei“, în vederea publicării unei dezmințiri care să-l disculpe pe Abramovici, supus austriac, caracterizat ca unul din cei mai liniștiți locuitori ai Galațiului, care nu se amestecă în intrigile politice. Consulul nu neagă totuși circulația unor cărți în rîndul emigranților bulgari, dar consideră acestea (fiind tipărite de altfel în cea mai mare parte la Buda) ca avînd exclusiv preocupări filologice și istorice nevinovate, servind pentru cultivarea limbii și educația tineretului — ceea ce nu se poate condamna și interzice¹¹. În același spirit, corespunzător concepției oficiale vieneze care urmărea canalizarea preocupărilor popoarelor aflate în perioada trezirii naționale spre domeniile culturale considerate inofensive în raport cu tendințele politice, se exprimă și agentul consular Wilhelmi din Brăila. El afirmă că Abramovici face un lucru folositor împărțind cărți care vorbesc de faptele strămoșilor, căci „numai învățătura face pe om, om adevărat și-l ferește de rătăciră“. Adunările secrete incriminate sînt calificate de Wilhelmi simple întîlniri firești ale compatrioților aflați în emigrație, lipsite de orice caracter primejdios pentru liniștea publică¹². Agentul austriac din Iași îl informează la rîndul său pe Metternich despre articolul din „Gazetă“ și despre opinia favorabilă a consulului din Galați despre Abramovici¹³.

Această efervescență își găsește explicația imediată în poziția de supus austriac a bancherului Abramovici, implicarea acestuia în încercările de reluare a acțiunilor emigrației bulgare din anii precedenți de la Brăila și Galați ducînd la accentuarea stării de spirit nefavorabile existente în Principate față de această categorie privilegiată. O astfel de atitudine a consulului Huber își găsește antecedentele în 1842 cînd el a făcut tot posibilul pentru a-l disculpa pe un alt supus austriac, Gheorghe Dimi'riev, conducătorul pregătirilor bulgarilor din Galați pen-

¹¹ Vezi Aneza I.

¹² „Gazeta de Transilvania“. 1844, nr. 102, p. 407—408.

¹³ Vezi Anexa III.

tru o acțiune similară celei încercate la Brăila în 10—11 februarie 1842¹⁴. Articolul din „Gazetă” crea o situație delicată și în raport cu Rusia, care mai mult sau mai puțin secret sprijinea acțiunile emigrației bulgare în interesul slăbirii Turciei, ca și față de guvernul moldovean acuzat de inactivitate de către autorul corespondenței.

În ce privește substratul real al lucrurilor, în pofida tendințelor de minimalizare a caracterului politic a faptelor la care se referă, datorită motivelor menționate, de fapt, relatările consulilor austrieci confirmă realitatea celor cuprinse în corespondență. Emigrația bulgară aflată în Principate, care în 1841, 1842 și 1843 încercase să transforme Brăila și Galațiul în puncte de plecare ale unei mișcări revoluționare în vederea eliberării Bulgariei de sub dominația otomană, își continuă pregătirile în acest sens și în 1844, la episoadele cunoscute ale frământărilor din mai și august de la Galați (despre care aflăm din corespondența îngrijorată a domnilor celor două principate) și ale răscoalei participanților la mișcările anterioare închiși la Telega, adăugându-se inițiativele din jurul lui Pandele Abramovici, personalitate neînregistrată până acum de istoriografia română și bulgară consacrată activității emigrației bulgare din acești ani pe teritoriul țării noastre¹⁵. Caracterul politic al activității sale în spiritul mișcărilor din anii precedenți este dovedit și prin formele analoage (întâlniri secrete, împărțirea de material de propagandă) utilizate în pregătirea acțiunilor revoluționare de la Galați și Brăila din 1841—1843. Apare astfel o verigă ce lipsea din șirul acțiunilor emigrației bulgare de la mișcările din 1841—1843 spre Comitetul Național Bulgar și Societatea Națională Bulgară atestate în 1847, în preajma anului revoluționar european.

Reacția autorităților alarmate de rapoartele consulare este promptă. A doua zi după adresa lui Huber, cenzorul Trausch impune publicarea în „Gazetă” a dezmințirii solicitate, exact în termenii folosiți de consulul de la Galați¹⁶. Peste o săptămână, în 21 decembrie 1844, se publică și lămuririle suplimentare ale lui Wilhelmi, menite a-l apăra pe Abramovici și a minimaliza importanța faptelor care i se atribuie. Măsurile pornesc concomitent și pe o altă filieră. Cancelarul Metternich, atenționat de raportul primit din Iași, se adresează în 20 și respectiv 22 ianuarie 1845 Cancelariei aulice transilvănene și guvernatorului Teleki atrăgând atenția asupra prejudiciilor aduse de implicarea supușilor austrieci în acțiunile emigrației bulgare prin crearea unor animozități nedorite. El recomandă apăsător chemarea la ordine a lui Bariț în sensul unei mai precaute alegeri a corespondenților și a articolelor pe care le înserează în foile sale, evitând necesitatea unor astfel de dezmințiri, dăunătoare și creditului „Gazetei”¹⁷. Mecanismul birocratic se pune în funcțiune, guverna-

¹⁴ Constantin N. Velichi, *Mișcările revoluționare de la Brăila din 1841—1843*, București, 1958, p. 96.

¹⁵ Theodor Codrescu, *Uricariul*, X, Iași, 1888, p. 302, 304—306; I. C. Filitti, *op. cit.*, București, 1912; Stoian Romanski, *Brailski istoriiki 1841—1843*, Sofia, 1915; Idem, *Zagovorătă na G. S. Rakovski (Gheorghii Makedon) vā Braila prează 1842 godina*, Sofia, 1920; Idem, *Un complot bulgar de Vasili Hadji Volkov a Braila en 1843*, Sofia, 1922; C. N. Velichi, *op. cit.*, București, 1958; Idem, *Bulgarii din Tara Românească participanți la revoluția burghezo-democratică de la 1848, în Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor. Sec. XII—XIII*, I, București, Editura Academiei, 1971, p. 253—282.

¹⁶ „Gazeta de Transilvania”, 1844, nr. 100, p. 399.

¹⁷ Vezi Anexa III.

torul Teleki cerind episcopului catolic al Transilvaniei, Nicolae Kovács, să-l intruiască pe parohul de la Braşov, Anton Kovács, preşedintele revizoratului filial al cărţilor, în direcţia unei mai riguroase exercitări a atribuţiilor sale de cenzor. Acesta din urmă, primind dispoziţiile episcopului în sensul indicat de guvernator, le transmite cenzorului Trausch, care la rîndul său, însuşindu-şi instrucţiunile privind mărirea rigurozităţii cenzurii în viitor, îl provoacă pe Bariţ la justificarea publicării corespondenţei incriminate şi la evitarea în viitor a unor astfel de cazuri. Bariţ se disculpă declarînd pe de o parte necunoaşterea calităţii de supus austriac a lui Abramovici, iar pe de altă parte caracterul veridic al corespondenţelor primite pînă atunci de la Iaşi. Justificarea lui Bariţ şi raportul lui Trausch privind măsurile întreprinse (publicarea celor două dezminţiri, admonestarea şi avertizarea pentru viitor a redactorului „Gazetei“) fac calea întoarsă pe aceeaşi filieră Anton Kovács — episcopul Nicolae Kovács — guvernatorul Teleki — Cancelaria aulică — pînă la Metternich, care la 29 aprilie 1845 consemnează luarea la cunoştinţă aprobativă a măsurilor întreprinse¹⁸.

De-abia încheiat acest episod, o nouă corespondenţă din Moldova, semnată de antreprenorul poştelor, Nicolae Privileghie, atrage reprobarea autorităţilor asupra „Gazetei“. De-această dată erau vizaţi miniştrii guvernului lui Mihail Sturdza şi îndeosebi titularul Secretariatului de Stat, căruia i se reproşa nepriceperea în treburile guvernării şi abuzurile comise, aducîndu-se ca exemplu anularea înainte de termenul legal a contractului încheiat de autorul corespondenţei pentru luarea în antrepriză a poştelor moldovene¹⁹. La 19 decembrie 1845 Secretariatul de Stat al Moldovei ripostează violent solicitînd agenţiei austriece din Iaşi intervenţia pentru obţinerea originalului acestei corespondenţe cu toate actele însoţitoare în vederea anchetei ordonate de domn. Se pune de asemenea în vedere „Gazetei“ că în cazul repetării unor astfel de corespondenţe, considerate defăimătoare pentru dregătorii statului şi pentru guvern, se va interzice accesul foii braşovene în Moldova. Agentul austriac din Iaşi, Eisenbach, transmite această notă aceluiaşi Trausch cu recomandarea ca redactorul „Gazetei“ să fie avertizat în mod sever să nu-şi mai acorde încrederea unor corespondenţi care atacă funcţionarii statului şi guvernul din Moldova pentru că astfel tulbură relaţiile de bună vecinătate existente şi totodată atrage măsurile de represiune ale autorităţilor moldovene asupra foii sale — astfel de măsuri fiind de mult timp solicitate de consulul puterii protectoare. Este deosebit de interesantă aprecierea agentului diplomatic austriac, după care interzicerea accesului „Gazetei“ în Moldova ar fi regretabilă căci acest ziar „interesant şi folositor“ e citit „cu mult interes de autohtonii de aici“. Bariţ este deci din nou admonestat prin intermediul lui Trausch, care la 5 februarie 1846 trimite la Iaşi originalul corespondenţei împreună cu justificarea în scris a lui Bariţ²⁰.

Materialul nu ne permite urmărirea în continuare a evoluţiei lucrurilor, cele două episoade din perioada 1844—1846 încadrînd însă momentul cunoscut din august—octombrie 1845 cînd existenţa „Gazetei“ cunoscuse cel mai grav pericol din deceniul anterior revoluţiei de la 1848.

¹⁸ Vezi Anexele II, IV, V, VI, VII, VIII, IX.

¹⁹ „Gazeta de Transilvania“, 1845, nr. 94, p. 374—375.

²⁰ Vezi Anexele X, XI, XII.

Devin acum mult mai clare substratul și motivele unor măsuri ca dublarea numărului cenzorilor „Gazetei“, ale unor instrucțiuni severe ca cele ale lui Sedlnitzky privind evitarea referirilor la Principate, sau ale unor propuneri ca cele făcute cancelarului provincial Ladislau Lázár în toamna lui 1845 în vederea desființării foilor românești care „prin însăși existența lor ar constitui un pericol“²¹.

Deși avertizat de autorități sau chiar de prieteni din Principate (în 11 decembrie 1844 Aron Florian îl sfătuia: „cenzura noastră s-a strîns... înfrinează-ți pana“²²) totuși, după mărturia episodului Privileghie, Bariț folosește în continuare toate posibilitățile pentru a-și exprima atitudinea în raport cu realitățile din Principate, conform crezului său, exprimat în repetate rânduri, privind esențiala importanță a Moldovei și Țării Românești pentru existența națională și lupta de emancipare a românilor din Transilvania. Practica „Gazetei“ și „Foi“ în întreaga perioadă pînă la 1848, în care se încadrează și episoadele pe care le-am urmărit, stă mărturie în acest sens.

LADISLAU GYÉMÁNT

ANEXE

ANEXA I

Adresa din 13 decembrie 1844 a consulului austriac din Galați, Christian Wilhelm Huber către Josef Trausch, directorul poliției din Brașov¹.

N-o 1073.

Gallatz, am 13 Dezember 1844

Wohlgeborner Herr!

Die in Kronstadt in *walachischer Sprache*² erscheinende Zeitung N-o 88, vom 2-n November 1844 enthält unter der Rubrik Moldavia einen aus Jassy, vom 20, Oktober 1844 datirten Korrespondenzartikel, worin von angeblichen Umtrieben der in der Moldau ansässigen Bulgaren die Rede ist und namentlich angeführt wird, dass der in Gallatz etablirte Banquier Herr Abvich häufige und heimliche Zusammenkünfte mit Bulgaren unterhalte und unter selbe, in Smyrne, Leipzig und Strassburg gedruckte Hefte und sogar bulgarische Landkarten vertheile.

Der bezeichnete Banquier der *ein k.k. Oesterreichischer Unterthan ist*, fühlte sich durch diesen ungegründeten Ausfall in seinen guten Leumunde und seinem Handelskredite tief gekränkt und wendete sich an das k.k. Konsulat in Gallatz, sich durch diesen ungegründeten Ausfall in seinen guten Leumunde und seinem guten Namens öffentlich zu rügen und der Verfasser jenes Artikels zum Verantwortung zu ziehen.

Das k.k. Consulat nimmt keinen Anstand, zur Steuer der Wahrheit zu erklären, dass der k.k. Unterthan um in besten Rufe stehende Banquier Herr Abvich einer der ruhigsten Bewohner der Stadt Gallatz ist, der sich nur mit den Geschäften seines Berufes, keineswegs aber mit politischen Umtrieben befasst.

Die obenerwähnte Verdächtigung desselben erscheint demnach als eine lächerliche, aus der Luft gegriffene Erfindung die man, falls ihr eine böswillige Absicht zu Grunde läge, als eine strafbare Verleumdung anzeichnen müsste.

²¹ *Foi comemorative*, p. 17.

²² *George Bariț și contemporanii săi*, Coordonatori: Ștefan Pascu și Iosif Per-vain, I, București, Editura Minerva, 1973, p. 51–52.

¹ Original. Col. Trausch, Tf. 40, 62 m.

² Subliniat în text.

Ihr ersuche Euer Wolgeborn zur Genugthung und Beruhigung des k.k. Unterthans Herr Ab-vich (die Firma des Handlungshauses ist Gebrüder Abramovich) eine in diesem Sinne verfasste widerlegende Erklärung in die Spalten der Kronstädter walachischen Zeitung geneigtest einrücken zu lassen. Ich glaube ferner bemerken zu sollen, dass die wenigen hier vorkommenden bulgarischen Bücher (die grösstentheils in Ofen gedruckt sind) nur als die ersten, schwachen Anfänge einer den Unterricht der Jugend bezweckenden Literatur zu betrachten sind, und es wäre traurig, wenn es verwehrt sein sollte, das lebende Wort einer bestehenden Sprache aus reiner geschichtlichen Erinnerung zu deduciren und wenn aus jeder philologischen Spielerei gleich eine gefährliche Tendenz herausgewittert würde.

Was die in demselben Artikel mit Bedauern erwähnte Aufhebung der Gensdarmen in Gallatz betrifft, so hat die fürstlich moldauische Regierung diese Aufhebung wol[!] aus sehr guten Gründen angeordnet und der hierortige Handelsstand hat diese guten Gründe keineswegs verkannt; indem die Aufrechterhaltung der öffentlichen Ruhe wol auf dieser liegenden Garanzien beruhigen muss, als auf jenen, die durch eine oberflüchtige Ostentazion gewährt werden.

Genehmigen Eure Wolgeborn bei diesem Anlasse die erneuerte Versicherung meiner vollkommensten Hochachtung.

C. W. Huber, k.k. Consul.

[Pe prima filă, în stînga jos:] Dem wolgebornen Herrn Herrn Joseph von Trausch, Polizeidirektor der königlichen Freistadt Kronstadt.

ANEXA II

Conceptul răspunsului lui Trausch către Huber din 2 ianuarie 1845³.

Ihro Hochwohlgebohrn Herrn Christian Wilh. Huber k.k. öster. Konsul zu Galatz in der Moldau.

Hochwohlgeb. Herr!

Der unterm 13 Dezember v. J. N. 1073 an mich erlassenen ernstlichen Zuschrift zufolge habe ich, gleich nach dem Empfang, die Berichtigung des in Nro 88 der hiesigen walachischen Zeitung vom 2 Nov. v.J. enthaltenen, aus Jassy vom 20 October v.J. datirten Korrespondenzartikel durch die Zeitungs Redaction in der am 14 December v.J. Nro 100 ausgeschiedten Gazeta veranlasst und hoffe, dass diese Nro bis nun treffend nach Galatz gelangt seyn werde. Mit den Wunsche, dass diese Berichtigung Euer Hochwohlgeb. Erwartung entsprechen möchte, spreche ich auch die sichere Hofnung aus, dass Hochwohl derselben mein durch Panajott Minku unterm 14. August v.J. abgeschicktes Schreiben zu Händen werde gelangt seyn, und bitte die wiederholte Versicherung der ausgezeichneten Hochachtung zu genehmigen, mit welcher ich verharre Euer Hochwohlgeb. gehorsamer Diener.

Kronstadt, am 2 Jänner 1845.

Exp. 7. dss.

ANEXA III

Nota din 20 ianuarie 1845 a cancelarului Metternich către prezidiul Cancelariei aulice transilvănene⁴.

An das Praesidium der k. siebenb. Hofkanzlei.

Wie das löbl. aus dem anerwehnten Auszuge aus einem Berichte des k.k.-chen Agenten in Jassy de dato 30 v.Ms. zu ersehen beliebe, hat die zu Kronstadt in walach. Sprache erscheinende Zeitung in ihrem Blatte N-o 88 vom 2. November

³ Concept. Col. Trausch, Tf, 40, 62 n.

⁴ Concept. D.G.A.S., Microfilme Austria, Rola 106, c. 1153—1161.

v.Js. einen aus der moldauischen Hauptstadt datirten Artikel publicirt, worin von bulgarischen Umtrieben in Gallatz und namentlich einem Banquier Ab-vich die Rede ist, welcher dort mit den Bulgaren in allerlei geheimen und unerlaubten Verkehr stehen soll.

Die Bezeichnung des Individuums war zu deutlich, als dass man nicht in Gallatz sogleich hätte errathen sollen, dass Niemand anderer als der daselbst befindliche k.k. Unterthan Pandeli Abramovich damit gemeint sey.

Der dortige öster. Konsul kennt jedoch diesen Mann nur von einer vortheilhaften Seite und versichert, dass derselbe weit entfernt sey, sich jemals in solche verbrecherische Umtriebe einzulassen. H. Huber hat demzufolge an den Kronstädter Polizeydirector das Ansinnen gestellt, in dieselbe Zeitschrift eine jene grundlosen Beschuldigungen widerlegende Erklärung einrücken zu machen.

Diese Widerlegung wird allerdings das geeignete Mittel seyn, dem gekränkten Handelsmanne und mit ihm den übrigen ehrenhaften k.k. Unterthanen in Gallatz genugthuung zu verschaffen, woran ihnen Allen um so mehr gelegen seyn muss, als man von Einzelnen auf die Gesamtheit zu schliessen nur zu leicht verleitet ist und in jenen Ländern ohnehin gegen die fremden eine ungünstige Stimmung vorherrscht.

Um übrigens für die Zukunft ähnlichen unliebsamen Reklamationen vorzubeugen, dürfte es nicht unangemessen seyn, den Redakteur der fraglichen Zeitung ernstlich mahnen zu lassen, bei der Wahl und Aufnahme des Korrespondenzartikels mit grösserer Vorsicht und Gewissenhaftigkeit zu Werke zu gehen, was ihm, abgesehen von den übrigen Pflichten und Rücksichten die er zu beobachten schuldig ist, schon durch sein eigenes Interesse geboten wird, da ohne Zweifel der Kredit seines Blattes in dem Masse sinken muss, als die Beweise der Unzuverlässigkeit desselben sich häufen und erneuern.

In der Überzeugung dass das löbl. gegenwärtige Ansicht zu theilen geneigt seyn wird, beehre ich mich daher Hochdasselben dienstfreundlich zu ersuchen, zu diesem Ende im Wege des k. siebenb. Guberniums das entsprechende gefälligst veranlassen, den Erfolg aber l.J. anher mittheilen zu wollen.

M[etternich]

[Pe verso:] p. 1465. An das Präsidium der k. siebenb. Hofkanzlei. 20 Jänner 1845. Wegen Widerlegung eines in der Kronstädter walach. Zeitung erschienenen Artikels gegen den k.k. Unterthan P. Abramovich in Gallatz.

ANEXA IV

Adresa din 4 februarie 1845 a guvernatorului Transilvaniei, Iosif Teleki, către episcopul catolic al Transilvaniei, Nicolae Kovács⁹.

Copia Nr. 209 Pr./1845.

Excellentissimo ac Illustrissimo Domino Nicolao Kovács de Csik Tuznád Episcopo Transilvaniensi.

P.P.

Ephemeridibus Coronae die 2. Novembris 1844 sub N-ro 88 lingua Valachica emissis Articulus de seditione Bulgarorum in portu Gallatzienti conflatu occurebat, ibidemque mentio injecta fuerat inter caetera etiam certi Quaestoris magnarii Ab-vich nuncupati, qui illicite et obscure factae cum seditiosis Bulgaris conspirationis arguebatur. Individuum hoc tam clare designatum fuerat, ut dubitari vix potuit, quin sub hac persona nemo alius, quam subditus C.R. Austriacus et Quaestor magnarius in portu Gallatzienti residens Pandale Abramovich subintelligi debuerit. Consul ab adverso C.R. in portu Gallatzienti constitutus mores hujus viri favorabilibus effugit, ac pro certo affirmat, illum a similibus sceleratis motibus longe abhorrere, quam ob rem idem se necessitatum esse vidit, Politiae Directorem Coronensem officiose interpellare: ut praevias infundatas accusationes refellentem declarationem iisdem plane Ephemeridibus inseri curet.

⁹ Copie. Col. Trausch, Tf. 40, 62 pp.

Quamvis haec refutatio pro aptissimo medio considerari possit ad id, ut tam hac ratione laeso Quaestori magnario Pandole Abrancovich⁶, quam etiam reliquis in Portu Gallatziensi commorantibus honestis subditis C.R. Austriacis satisfactio impendatur, quod ipsum illis eo magis interesse debet, quod homines jam natura sua nimirum proclives sunt, a singulo ad universos consequentiam nectere, ac alioquin in illis Provinciis diffidentia adversus peregrinos invaluerit; tamen Status Aulae et Domus Intimus Cancellarius, Celsissimus Dominus Princeps v. Metternich, tenore Litterarum Aulico Praesidialium de dato 22 Januarii a.c. ad me exaraturum, pro praecavendi in futurum similibus ingratissimis reclamacionibus, adhuc illam in substrato edendam dispositionem e re fore existimavit, quatenus sua via tam Redactor quaestionatarum Ephemeridum ad adhibendam in delectu Articulorum Ephemeridibus suis inserendorum majorem pro futuro praecautioem serio cohortetur, quam etiam constitutus Censor ad muneris suis partes deinceps majori cum circumspectione et rigore explendas sua via commoneatur.

In cujus itaque sequelam quemadmodum sub hodierno necessariam in substrato relate ad Redactorem Judici Primario Coronensi impertior Inviacionem, ita Excellentiam Vestram quoque officiose interpellandi honorem habeo: quo respectivo Censori adaequatam inviacionem impertiri, eventum vero mihi repraesentare velit.

Qui de reliquo distincto cum observantia cultu persisto, Excelentiae Vestrae obligatissimus servus.

Claudiopoli d. 4 Februarii 1845.

Comes Josephus Teleki m.p.

ANEXA V

Adresa din 8 februarie 1845 a episcopului Nicolae Kovács către parohul catolic din Braşov, Anton Kovács⁷.

Nr. 38 Schol./1845.

Reverendissime Domine Abbas, Archidiacone, Decane et Paroche!

Litteras Praesidiales per Excellentissimum Dominum Gubernatorem C. Jos. Teleki in sequelam altioris provocationis eo ex incidenti ad me exaratas, quod in Ephemeridibus Valachicis Coronensibus de 2. Nov. Nro 88 anni praeteriti proderit articulus de seditione Bulgarorum in Portu Gallatziensi conflata, in eoque inter caetera mentio facta fuerit certi Quaestoris Magnarii Ab-vich nuncupati, qui illicite et obscure fotae cum seditiosis Bulgaris conspirationis arguebatur, cum Individuum hoc tam clare designatum fuerit, ut nemo alius, quam Subditus C.R. Austriacus et Quaestor magnarius in Portu Gallatziensi residens Pandale Abrancovich⁶ sub hac persona intelligi debuerit, cujus mores Consul C.R. in portu Gallatziensi constitutus longe aliter effinxit, eundemque a similibus motibus abhorreere edixit, atque ideo Politiae Directorem Coronensem officiose interpellavit, ut praevias infundatas accusationes refellentem declarationem iisdem plane Ephemeridibus inseri curaret; in apographo Reverendissime Dominationi Vestrae, eo fine communico, ut ab officio Praesidis filialis Librorum Revisoratus respectivum Ephemeridum Valachicarum Censorem ad praeallatam circumstantiam reflectendo, serio moneat, quatenus in explendis muneris sui partibus majorem deinceps adhibeat circumspectionem et rigorem, sicut etiam Redactor praeattactarum Ephemeridum alia via monitus est, ut in delectu Articulorum Ephemeridibus suis inferendorum majorem pro futuro praecautioem observat Caeterum piis precibus commendatus, constanti cum propensione maneo Reverendissimae Dominationi Vestrae addictissimus.

Claudiopoli, 8 Februarii 1845

Nicolaus Episcopus Transilvaniae.

*Indorsatio*²: Praes. d. 16 Februarii 1845. 53/1845. Communicatur brevi manu Spectabili Domino Josepho Trausch Policiae Directori et Ephemeridum Valachicarum Censori, pro congrua notitia, et si videretur, pro reflexione erga remissionem. Coronae die et anno ut supra.

Antonius Kovács m.p.

⁶ Corect: Pandele Abramovici.

⁷ Copie. Col. Trausch, Tf, 40, 62 qq.

ANEXA VI

Conceptul adresei din 10 martie 1845 a lui Josef Trausch către episcopul Nicolae Kovács⁸.

Excellentissime ac Reverendissime Domine Episcopo, et I. Officii Librorum Revisorii Praeses, Domine gratiosissime!

Redactor Ephemeridum Valachicarum Coronensium Georgius Baritz, in sequelam gratiosarum Excellentiae Vestrae Litterarum die 8. Febr. a.c. sub Nro 38 Sch. 1845 ad Reverendissimum Dominum Abbatem ac Plebanum Coronensem A. Kovács exaratarum, mihi pro congrua directione perofficiose communicatarum, ad depromendam circa tenorem tam articuli Nro 88 anni praeteriti praedictarum Ephemeridum inserti de libris quibusdam Bulgaris per Quaestorem Magnarium Ab-vich divulgatis sonantis quam praeveneratarum Litterarum declarationem provocatus, reposuit: Correspondentem suum Moldaviensem, quaestionati articuli auctorem, a quatuor retro annis novitates fidedignas sibi retulisset quarum insertio nullas hucusque peperisset difficultates. Proinde ipsummet quoque Redactorem articulum illum in Ephemeridibus suis suscipiendam eo minus dubitasse, quia bona Correspondentis sui cogitandi ratione convictus, et relationis veritati fidem tribuens opinione, Quaestorem Ab-vich non esse subditum Caesareo Regium ductus fuerit.

Interim jam in ductu officiose Requisitionis per I. Consulatam C.R. Galatziensem sub 13 Decembris 1844 Numeroque 1073 ad me exaratae, e cujus tenoribus perspexi, Quaestorem indigitatum esse subditum C.R. Austriacum, Abramovich nominatum, hominem quietum politicisque artibus haud deditum, emendationem praedicti articuli Ephemeridibus sub Nro 100/1844 editis, atque isthic in uno Exemplari demisse advolutis statim inferendam disposui quam mox alte penes uberiorem objecti explanationem etiam per Officiale Consulare C.R. Brailensem Dominum Steph. Ad. Wilhelmi isthuc transmissa, refutatio subsecuta est Nro earundem plane Ephemeridum 102/pariter 1844 typis vulgata. Atque hac ratione omnem memorati Quaestoris, diserte haud nominati, offensionem cessasse, immo eidem simul congruam satisfactionem una eademque via impensam esse humillime censeo.

Quod reliquum est, me expertis Excellentiae Vestrae gratiis ac favoribus pro futuro quoque demisse commendare sustineo, imo venerationis cultu perennans, Excellentiae Vestrae humillimus servus.

Corona, die 10 Martii 1845

J.Tr.m.p. Pol.Off.Cor. Director et Censor

ANEXA VII

Conceptul scrisorii din 10 martie 1845 a lui Josef Trausch către parohul Anton Kovács⁹.

Reverendissime Domine Abbas ac Filialis Librorum Revisoratus Officii Coronensis Praeses!

Relate ad readnexas binas Excellentissimorum Dominorum tam Comitum Gubernatoris Regii, quam Episcopi et I. Officii Librorum Revisorii Praesidis Litteras ac gratiosas Ordinationes depromptos meas Reflexiones ad praeveneratum Dominum Episcopum demisse exaratas, Reverendissae Dominationi Vestrae ea cum prece mitto, eas Suae Excellentiae sua via submittere dignatur; condecete cum veneratione preserverans Reverendissimae Dominationi Vestrae obsequentissimus servus.

Coronae die 10 Martii 1845.

J.Tr. Pol.Cor. Dir.

⁸ Concept. Col. Trausch, Tf, 40, 66 c.

⁹ Concept. Col. Trausch, Tf, 40, 66 d.

ANEXA VIII

Scrisoarea episcopului Nicolae Kovács către parohul An-ton Kovács din 6 aprilie 1845¹⁰.

Nr. 80 Schol./1845.

Reverendissime Domine Abbas, Archidiacone, Decane et Paroche!

Excellentissimus D.C. Jos. Teleki Gubernator Regius exculpatoriam declarationem Senatoris et Politiae Directoris Coronensis, qua simul Censoris Ephemeridum Valachicarum Coronae prodeuntium Josephi Trausch, ratione Articuli Nro 88/1844 de Quaestore magnario Pandale Abrankovich⁶ tractantis abhinc submissam Altissimo Loco promotum esse, innuens Litteris praesidialibus de 30 Martii Nro 535 exaratis dicto Censori in adimplendis hujus sui muneris partibus pro futuro majorem praecautiorem et exactitudinem denuo commendari voluit. Quod ipsum Reverendissimae Dominationi Vestrae erga Litteras sub 13 Martii ad me exaratas eo addito praesentibus perscribo: ut memoratum Censorem in ductu Nri 38 a.c. ad adjunctam sibi hac in parte obligationem denuo reflectat. Caeterum piis precibus commendatis constanti cum propensione maneo Reverendissimae Dominationi Vestrae addictissimus.

Claudiopoli die 6 April 1845.

Nicolaus m.p. Episcopus Transsilvaniensis

ANEXA IX

Nota din 29 aprilie 1845 a cancelarului Metternich către prezidiul Cancelariei aulice transilvănene¹¹.

An das Präsidium des k. siebenb. Hofkanzlei. 29 April 1845.

Indem ich in Gemessheit des schätzbaren Mittheilung vom 11. v.Ms. den k.k.-chen Agenten in Jassy von dem zur Ehrenrettung des öster. Handelsmanns Pandeli Abramovich bereits erfolgten öffentlichen Widerrufe des dem löbl. I.J. bezeichneten Artikels der Kronstädter walach. Zeitung vom 2. November v.Js., so wie auch von denjenigen Verfügungen, welche Hochdasselbe zur künftigen Verhütung solcher anstössigen Publikationen jener Zeitung im Wege des H. Gouverneurs in Siebenbürgen zu veranlassen beliebte unter Einem in Kenntniss setze, ermangle ich nicht, die gefälligst anher communicirten Aktenstücke anlässlichig mit meinem dienstfreundlichen Danke zurück zu erstatten.

M[etternich]

[Marginal:] 10 Nb. weit aus obiger Note

[Pe verso:] p. 1465. An das Präsidium der siebenb. Hofkanzlei. 29 April 1845. Restitution der Kommunikate in Betreff des öffentl. Widerrufs eines den öster. Handelsmann P. Abramovich verletzenden Artikel der Kronstädter walach. Zeitung.

ANEXA X

Nota din 19 decembrie 1845 a Secretariatului de Stat al Moldovei către Agenția austriacă din Iași¹².

Copie de pe nota secretariatului de stat a Moldoviei. Secția cu No 2993 din 19 Dechembrie 1845 către k.k. Agenție.

¹⁰ Copie. Col. Trausch, Tf, 40, 62 rr.

¹¹ Concept. D.G.A.S., Microfilme Austria, Rola 106, c. 1153—1161.

¹² Copie. Col. Trausch, Tf, 40, 62 o.

Jos iscălitul luind în vedere Gazeta Transilvaniei cu N-o 94 anului curgător și văzind că prin ea să cuprindă un articol cu totul dezaprobat care să aflu plin de clevetire asupra de persoane cunoscute în considerația obștii și atingătoare de chiar vrednicia ocărnuirei, lucru neertat unui particular, au socotit de datorie a înfățișa acea foare pre înălțatului Domn stăpînitor și după însărcinarea ce au priimit, cu cînte, poștește pe k.k. Aghenție ca să binevoiască a mijloci cătră locul cuvenit, de a i să triimete în original, nu numai împărțășirea ce s-au priimit din Moldova și cari să arată supt iscălitura Domnului Nikolai Privileghie ca tipărită în arătatul număr, fiind trăbuitoare la cercetare ce din Domnie sub poruncă urmiază a să face spre dovedire uneltitoriului acestei clevetiri, ca și orice altă particularnică scrisoare ce au putut întovărăși cătră redacția Gazetei Transilvaniei.

Deosăbit de aceasta după însărcinarea ce au priimit de la înălțimea sa, jos iscălitul cu cînte poștește pe cinstita k.k. Aghenție, ca să facă cunoscut cui să cuvine de a să înștiința pe aceea redacție, că de să va mai prilejui a priimi de asemenea articole defăimătoare, considerații de persoane prin o pornire din patimă asupra dregătorilor statului, sau asupra lucrurilor ocărnuirei, pomenita Gazetă nu va mai fi priimită în țară.

Gezeichnet: N. Maurocordato m.p.

ANEXA XI

Adresa din 9 ianuarie 1846 a agentului austriac din Iași, Eisenbach, către Josef Trausch¹³.

N-o 8478

Jassy den 9-n Jänner 1846.

Wohlgeborner Herr!

Wie aus der hier in Abschrift anrückende Note des fürstlich moldauischen Staatssekretariats zu ersehen ist, ersucht dasselbe um die hieramtliche Verfügung, womit das *Originalschreiben*² des moldauischen Postpächters Nicolai Privilegio, aus welchem der in der Gazeta de Transilvania N-o 94 erschienene Artikel aus Jassy hergeleitet ist, und gegen den Staatssekretair ungemessene Ausfälle enthält. vom Redacteur dieses Blattes aber erlangt und zum Behufe der in Folge Auftrags Seiner Durchlaucht des regierenden Herrn Fürsten gegen den Verfasser statt findenden Untersuchung dem moldauischen Staatssekretariate übermittle, und womit der betreffenden Redaktion bedeutet werden möchte, dass wenn derlei Artikel in den Spalten der gedachten Zeitung für die Folge nochmals aufgenommen werden, die moldauische Regierung bemüssiget seyn würde, den Einlass dieses Journals in die Moldau ganz zu verbieten.

In Entsprechung dieses Ansinnens beehre ich mich Euer Wohlgeboren dienstfreundlich zu ersuchen, einerseits dass reklamirten Originalschreiben mir zu übersenden, andererseits aber hievon den Redacteur Georg Baritz zu seinem weiteren Benehmen gefälligst verständigen zu wollen, da es wohl nur in dem Interesse seiner sonst allerdings nützlichen und interessanten Blätter liege, bei der Auswahl der Artikel, welche von den hiesigen Eingebornen mit so vielem Beifalle gelesen werden, mit mehr Umsicht vorzugehen, und sein Vertrauen keinem Correspondenten zu schenken, der durch seinen eingesendeten Artikel Verunglimpfungen der moldauischen Staatsbeamte beabsichtigt, eine Störung des freund nachbarlichen Einvernehmens herbeiführt und die moldauische Regierung zur Ergreifung entschieden ungünstiger Straffregeln gegen das Zeitungsblatt bestimmt, wozu hiedurch die Einwirkung eines fremden Einflusses ohnehin schon lange angeregt worden seyn dürfte.

Ein gleiches Verfahren glaube ich dem Redacteur des Siebenbürger Wochenblattes anempfehlen zu sollen, nach dem durch die in demselben sub N-o 103 und 104 aufgenommenen Artikel eine Verfügung des regierenden Fürsten angetastet wird, mithin auch diesem Blatte die nämlichen Folgen bevorstehen können, wie die der Gazeta de Transilvania angedrohten.

Eisenbach.

¹³ Original. Col. Trausch, Tf, 40, 62 p.

An den Herren Josef Franz Trausch Polizeidirektor etc. etc.
Wohlgeboren. Zu Kronstadt.

[Insemnarea lui Trausch pe verso:] Empf. 25 Jänner 1846 in Hermannstadt. Lektur
5 febr. 1846 und am 6. febr. Hermannstadt. Mgl. Amts Packet expedirt.

ANEXA XII

Conceptul din 5 februarie 1846 a răspunsului lui Trausch către Eisenbach¹⁴.

Der Eine Löbliche k.k. österreichische Agentie für das Fürstenthum Moldau.
Hermannstadt am 5. Februar 1846.

Zufolge der an gefertigten hier in Hermannstadt, wo sich derselbe seit dem
November v.J. v.J. in Amtsgeschäften befindet, zugekommenen verehrlichen Note
Einer Löblichen k.k. Agentie vom 9. v.M. Zahl 8478 hat der Unterzeichnete nicht
gesäumt, dem Herren Georg Baricz Redacteur der Gazeta de Transilvania den von
Wohlderselben verlangten Aufsatz des Nicolai Privilegio abzuverlangen, und die
für die Zukunft gegebene Weisung zu seiner Darnachrichtung mitzutheilen, untereinst
aber auch eine ähnliche Weisung an die Redaktion und den Verleger des Sieben-
bürger Wochenblattes ergehen zu lassen.

Indem der Unterfertigte, der in oberehrter Note gestellten ämtlichen Inquisi-
tion zu entsprechen sich beeilt, und den reclamirten Privilegioischen Aufsatz in
Urschrift hiemit übersendet, kann derselbe nicht unterlassen dem durch den
Redacteur Baricz gestellten billigen Verlangen gemäss, auch dessen eigene hierüber
schriftlich gegebene Erklärung und rücksichtlich Rechtfertigung, zur verdienten
geneigten Würdigung hieher beizuschliessen.

J. Fr. Tr./ausch m.p. Polizei
Direktor der k. Freistadt Kronstadt

„GAZETA DE TRANSILVANIA“ (THE GAZETTE OF TRANSYLVANIA) AND THE ROMANIAN PRINCIPALITIES BETWEEN 1844—1846

(Abstract)

The news-sheets edited by George Bariț were threatened with suppression
by the local and central authorities in 1845. In the light of some yet unpublished
archive materials — from the Braşov collection of Josef Trausch, one of the
censors of the „Gazette“, and from the Viennese archives — the roots of this episode
are to be found in the interest the Transylvanian Romanian press had taken in
the realities of the Principalities and in the viewpoints that had not always been
consonant with the political directions of the Court of Vienna. The publication of
a press report on the Bulgarian emigration to Galaţi in 1844 (connected with the
name of the financier Pandeale Abramovici, a personality that has not been re-
gistered in the historiography of the Romanian-Bulgarian relations so far) brought
about the anxiety of the Austrian consular authorities from the Principalities,
and of the central and local authorities in the Habsburg Empire, that warned
Bariț to observe the rules of the Austrian policy of maintaining the *status quo*
in the Balkans and adopted measures to sharpen censorship. The publication in
1845 of another press report from Iaşi with critical accents against Mihail Sturdza's
government proves of the continuation of the orientation of the „Gazette“ towards
an interpretation of the political realities of the Principalities in the spirit of the
generation that was to prepare the revolution of 1848.

¹⁴ Concept. Col. Trausch, TI, 40, 62 q.

INDEPENDENȚA ROMÂNIEI ȘI POZIȚIA PRESEI BELGIENE

De-a lungul unei perioade întinse de timp, opinia belgiană a manifestat un interes sporit, constant și manifest pentru chestiunea românească ca problemă europeană, înfățișând relevante mărturii de simpatie și chiar solidaritate cu lupta românilor pentru unitate și independență. Cunoscutele cercetări istorice, mai ales perioada luptei pentru unire, domnia lui Cuza și deceniul premergător cuceririi independenței¹, manifestările opiniei publice belgiene s-au exprimat la aceleași cote înalte în perioada războiului pentru independență asupra căreia vom stăruii în cele ce urmează.

Motivele care explică acest interes sînt numeroase, începînd de la evoluția istorică asemănătoare, adeseori identică a celor două state, interesele comerciale, economice în general, ale Belgiei în România, statutul de neutralitate și preocuparea diplomației belgiene pentru informarea și cunoașterea exactă, promptă a tuturor problemelor politice de pe continent, adeviziunea politicii belgiene la principiul de naționalitate, mărirea și statutul asemănător al celor două state între puterile europene, interesul diplomației belgiene pentru modul cum soluționează românii chestiunea neutralității lor, amplificat după războiul franco-prusac, de cînd Belgia se găsea între două puteri cu interese divergente, situație similară cu a României, ponderea problemei românești ca parte a chestiunii orientale în politica europeană.

Explicat de atari considerente, interesul opiniei publice belgiene pentru independența României se manifestă în prelungirea atitudinilor anterioare, semnalate mai sus, după o pregătire prealabilă, deci, a lectorului belgian sau străin, care avea, astfel, privilegiul de a cunoaște problema românească în evoluția sa, de la pregătirea unirii Principatelor pînă la demersurile pentru obținerea independenței, ca parte a politicii europene, raportată, deci, și la mutațiile care au avut loc pe scena politică europeană de la 1856 la 1876. Din această perspectivă opțiunea

---

¹ Pentru opinia belgiană despre lupta românilor pentru unitate și independență pînă la criza orientală vezi: Aurel Filimon, *Documente diplomatice belgiene despre unirea Principatelor*, în *Revista de istorie*, 27, 1974, nr. 1, p. 89—95; Idem, *Relațiile româno-belgiene între 1859—1879*, în *Revista de istorie*, 31, 1978, nr. 2, p. 223—240; Gh. Platon, *Ecoul internațional al unirii Principatelor române*, în vol. Cuza Vodă, *In memoriam*, Iași, 1973, p. 147—243; Idem, *Un diplomat belgian despre unirea Principatelor*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași, Istorie*, 20, 1974, fasc. 2, p. 63—74; Idem, *Afirmarea suveranității României în preajma războiului din 1877—1878. Mărturii din arhivele diplomatice belgiene*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, 5, 1975; Idem, *Le diplomate belge Edouard Blondeel van Cuelebroeck dans les Principautés Roumaines*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 16, 1977, nr. 1, p. 43—66; Sanda Racoviceanu, *Corespondența reprezentanței diplomatice a Belgiei în România (1852—1920)*, în „*Revista arhivelor*”, 35, 1973, nr. 2, p. 353—360.

românească pentru independență la 1877 apare ca o încununare a unui îndelungat proces inaugurat de unirea din 1859. Abordarea problemei independenței românești se face din punctul de vedere al aspirațiilor naționale ale românilor, ca o expresie a dreptului de naționalitate, dar și din perspectiva dreptului public european, sub incidența căruia intră statutul politic al Principatelor române după instituirea garanției colective a puterilor.

Presa belgiană² a suplinit în cursul anilor 1877—1878 ceea ce politica oficială a statului nu putea afirma deschis, datorită statutului particular de neutralitate al Belgiei. Aproape fără excepție (doar „Journal de Bruxelles“ a manifestat o atitudine rezervată și uneori în dezacord cu politica statului român), ziarele belgiene au afișat o atitudine de simpatie pînă la solidaritate cu cauza românească, făcîndu-i o propagandă favorabilă în Belgia și occident.

Mărturiile simpatiei și chiar a sprijinului moral acordat românilor le regăsim în principalele ziare: „Independance Belge“, „Precurseur“, „L'Ami de l'Ordre“, „Etoile Belge“, „Flandre Liberale“. Publicațiile urmărite aparțin atît cerculilor politice de stînga, liberale, („Independance Belge“, „Etoile Belge“), cît și celor conservatoare („Journal de Bruxelles“), capitalei sau provinciei („L'Ami de l'Ordre“, „Flandre Liberale“); au o circulație ce depășește granițele Belgiei („Independance Belge“), tiraje mari („Etoile Belge“ la un moment dat depășea 11.300 exemplare, de exemplu), bucurîndu-se de un regim al presei mai liber decît în celelalte țări europene³.

Pentru informarea exactă a cititorilor, în momentele de tensiune ale politicii europene, ziarele belgiene dispuneau de corespondenți sau trimiși speciali în zonele existente în centrul atenției puterilor. Dintre trimișii speciali în România, iar mai tîrziu pe frontul de operații, am identificat pe Emanoil Charles Poplimont, cunoscut ziarist belgian, specialist în problematica parlamentară, care a reprezentat în tribuna presei din Camera belgiană ziarul „Journal de Bruxelles“ și alte gazete din provincie, autorul unei cărți despre revoluția din 1830⁴. În perioada crizei orientale a fost trimisul ziarului „Etoile Belge“. Alt corespondent special în România și pe front a fost Fr. Kohn Abrest, trimisul ziarelor „Independance Belge“ și „Le Siècle“ (francez), un bun publicist, care în 1879 își tipărea reportajele despre chestiunea orientală într-un volum *Zigzags en Bulgarie*. Știrile referitoare la chestiunea orientală, poziția României, pregătirea și desfășurarea războiului, Congresele de pace erau inserate în rubricile „Nouvelles d'Orient“, „Revue politique“, „Bulletin de Jour“, „Affaires d'Orient“, „Théâtre de la guerre“, „Le Congres de

² Referiri la atitudinea presei belgiene în perioada crizei orientale vezi: N. Bărbuță, *Opinions belges sur la guerre de l'Independance de la Roumanie 1877—1878*, în *Revue des Pays de l'Est*, nr. 1—2, 1976, p. 118—136; Robert Demoulin, *La presse belge et la formation de l'Etat Roumain*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 16, 1977, nr. 4, p. 631—656.

³ Pentru presa belgiană vezi Alphonse Ooms, *La presse belge depuis ses origines jusqu'au centenaire de notre independance nationale*, în vol. *La Presse*, livre commémoratif édité par la section Bruxelles de l'Association generale de la Presse Belge a l'occasion de son LXe anniversaire 1888—1948. Bruxelles, Maison de la Presse, 1949, p. 21—37.

⁴ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, III doc. nr. 675.

Berlin“, „Roumanie“ etc., însușire suficientă pentru a ilustra interesul major al presei belgiene pentru chestiunea în discuție.

La începutul anului 1877 interesul politic al Belgiei și concordant cu acesta al presei se manifestă pe două planuri, intuind exact direcțiile urmate de diplomația românească: evoluția raporturilor cu Rusia și a tratativelor începute anterior, pe de o parte, demersul României pe lângă marile puteri pentru garantarea neutralității sale, pe de altă parte. Problema neutralității României, înfățișă un plus de interes pentru politica belgiană, interesată în consolidarea statului neutralității pe plan european și a principiului de naționalitate, îmbrățișat de națiunile din Imperiul otoman pentru rezolvarea chestiunii orientale. Mai ales interesează factorii politici și opinia publică din Belgia modul cum rezolvă România această problemă dificilă, în condițiile divergenței intereselor politice și strategice ale Imperiului țarist și otoman în această zonă, situație asemănătoare cu a Belgiei, aflată între alte două puteri rivale, Germania și Franța.

În acest sens surprindem în timpul conferinței de la Constantinopol⁵ și după aceasta un interes marcat pentru raporturile româno-turce, statutul României, în raport cu Poarta, probleme esențiale pentru definirea neutralității României. Presa belgiană sesizează deplasarea treptată a politicii românești spre Rusia și reacția imediată a Porții, adoptînd un ton de simpatie pentru poziția României, ilustrat, cu deosebire, de propaganda ce o făcea „Independance Belge“ tendințelor de afirmare a individualității politice a satului român, de campania de presă purtată împotriva pretențiilor Porții de a considera România ca o parte integrantă a Imperiului otoman. Ziarele belgiene au publicat textul notei de protest înaintată de guvernul român la Constantinopol, în care denunța pretenția Porții de a considera România ca o parte integrantă a Imperiului otoman, comentarii din țară pe marginea ei, subliniind că România revendică vechile sale drepturi, recunoscute prin capitulații și garantate prin tratatul de la Paris. „Independance Belge“ reproducea comentariul ziarului „Courrier de Roumanie“ referitor la hotărîrea guvernului din București de a revendica pînă la capăt drepturile țării. Subliniind preocuparea pentru afirmarea individualității statului român, ziarul scria că României nu-i va lipsi energia necesară pentru realizarea acestui scop, căci „il y va des droits les plus sacrés du pays, de son existence nationale“⁶. O corespondență din Berlin a aceluiași ziar făcea cunoscută apropierea de Rusia și hotărîrea guvernului român de a exploata conjunctura existentă pentru a obține recunoașterea independenței și neutralității.

În perioada de după Conferința de la Constantinopol și pînă la declanșarea ostilităților militare, marcată de eforturi sporite pe plan diplomatic, cercurile de opinie belgiene abordează cu luciditate și obiectivitate poziția României în criza orientală, insistînd asupra a două probleme: statutul României în raport cu Poarta și maniera în care rezolvă statul român chestiunea neutralității⁷, complexă și dificilă dato-

⁵ V. Maciu, *România și Conferința dela Constantinopol din decembrie 1876*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 1, 1962, nr. 2, p. 325—350.

⁶ „Independance Belge“, 8 ianuarie 1877.

⁷ Pentru problema neutralității României vezi C. Zavu, *Neutralitatea României. Incercările de a obține independența prin garantarea neutralității absolute*, în vol. *Diplomația română în slujba independenței*, București, 1977, p. 102—129.

rită poziției geografice a României, între două mari puteri cu interese divergente și a conjuncturii politice externe la fel de complicate, caracterizată prin atitudinea echivocă a diplomației marilor puteri. „Journal de Bruxelles“ comenta că poziția României continuă de fapt manifestările ei anterioare, pentru că ea „nu a încetat de fapt a căuta toate ocaziile favorabile pentru a-și crea o poziție tot mai independentă și autonomă”⁸. Referindu-se la individualitatea politică a statului român, ziarul consemna tendința României de a se separa de Imperiul Otoman, idee dezmințită apoi într-un comentariu ulterior, când declara că politica oficială românească nu s-a pronunțat pînă atunci pentru detașarea de Turcia, dar revendica personalitate politică pentru statul român în baza capitulațiilor și a tratatelor recente. Încheia exprimîndu-și convingerea că „le bon droit de la Roumanie sera reconnu”⁹. Mai categoric s-a manifestat „Independance Belge”, explicînd justetea cauzei românești în contextul sau mai bine zis în confruntarea cu concertul european. Ziarul din Bruxelles opina că războiul putea fi evitat dacă puterile europene susțineau repetatele cereri românești pentru garantarea neutralității. Refuzîndu-le, Europa a facilitat Rusiei acțiunea militară, teritoriul României fiind singura cale pentru trecerea armatelor țariste. „Plasată între ciocan și nicovală — scria corespondentul belgian despre primejdia ocupării teritoriului țării de cele două beligerante — România va trebui în mod necesar să abandoneze orice idee de rezistență, neutralitatea sa nefiind /în aceste condiții — n.n./ decît un cuvînt lipsit de sens”¹⁰.

Analizînd perspectivele neutralității românești, în corelație cu statutul României în raport cu Poarta, ziarele belgiene, mai puțin „Journal de Bruxelles”, care a afișat o atitudine critică față de România, au explicat și justificat renunțarea la neutralitatea absolută și adoptrea așa zisei neutralității relative, prin care se admitea trecerea armatelor rusești peste teritoriul țării, sub controlul statului român și cu condiția garantării integrității teritoriale a României.

„Journal de Bruxelles” califica această poziție drept „curioasă”, revenind, într-un număr ulterior, în fața observatorilor politici cu trei întrebări, al căror răspuns era esențial pentru definirea statului României în raport cu Poarta și concepția de neutralitate promovată de politica românească: trecerea Dunării de către turci ar fi considerată o invazie a României? România nu este partea integrantă a Imperiului otoman? Armata turcă are dreptul să-i ocupe teritoriul atunci cînd ea operează împotriva unui inamic care amenință frontierele imperiului? Întrebările enunțate sînt, în același timp, și probleme de dezlegat pentru diplomația europeană, motiv pentru care ziarul reproducea declarația subsecretarului de stat britanic Burke în Camera Comunelor, reprezentînd punctul de vedere al diplomației engleze, favorabil Porții. Potrivit acesteia, nici un act internațional nu garanta neutralitatea României, ca atare, intrarea trupelor rusești pe teritoriul țării trebuia interpretată ca un act de agresiune împotriva Turciei, România fiind considerată, în optica diplomației engleze, parte integrantă a imperiului. Agresiunea constituia, în această situație, o violare a tratatului de la

⁸ „Journal de Bruxelles”, 11 ianuarie 1877.

⁹ „Journal de Bruxelles”, 13 ianuarie 1877.

¹⁰ „Independance Belge”. 4 februarie 1877.

Paris, nu însă și a neutralității României, pe care acesta nu o recunoștea. În încheierea declarației sale omul politic englez prevedea că România va acționa în viitor ca aliată a Rusiei împotriva Turciei¹¹.

Pornind de la aceste chestiuni, „Independance Belge” aduce în discuție soluțiile care stau în fața guvernului român, cu caracter de speculație mai mult, decît cu intenția de a da sfaturi: acțiunea militară alături de ruși, alături de turci, sau neutralitatea absolută. Evitînd să le comenteze, ziarul aprecia cu franchețe faptul că „guvernul și țara sînt animate cu siguranță de intențiile cele mai patriotice”, avînd o garanție puternică în prezența unui Hohenzollern pe tronul țării, în măsură să acționeze ca drepturile acestea să fie respectate¹².

În condițiile unor masive concentrări ruse la granița României, indicînd o trecere iminentă peste teritoriul ei, „Independance Belge” reproducea o declarație a lui Brătianu din presa românească cu privire la concepția neutralității, în care premierul român, favorabil neutralității, nu exclude din regimul acesteia și posibilitatea consimțămîntului românesc pentru trecerea armatelor unei puteri străine, cu mențiunea că guvernul își păstrează dreptul de a fixa condițiile de trecere¹³.

„Journal de Bruxelles” și-a menținut rezervele nefiind de acord cu poziția României, care, scria ziarul „ia măsuri împotriva unui pericol îndoienic, nu însă contra unuia evident”. Din atari rațiuni considera că Turcia era perfect stăpîină să acționeze pe Dunăre¹⁴.

Intrarea trupelor ruse în țară transfera interesul opiniei belgiene spre alte probleme, generate de noua situație creată, părăsind treptat discuțiile în jurul neutralității României, inutile în conjunctura nouă creată, dominată de aspectele militare. Subiectele presei belgiene se circumscriu în continuare sferii de probleme urmărite de politica Belgiei, fixîndu-se cu deosebire asupra raporturilor româno-ruse, atitudinea României în războiul devenit de acum o realitate și poziția marilor puteri față de noua turnură pe care o lua chestiunea orientală. „Independance Belge”, beneficiind de o cunoaștere exactă și în detalii a reacției europene la intrarea armatelor ruse în țară, justifică indirect poziția României, subliniind că nici o putere nu a luat atitudine împotriva acestui act. Ocolirea Bucureștiului de trupele țariste, respingerea circulației turcești adresată puterilor europene pentru mediere, pe motivul că venea prea tîrziu, sînt argumente invocate în favoarea opiniei ziarului belgian.

În aria de probleme care defineau raporturile româno-ruse, semnarea convenției între cele două state concentrează prioritar interesul opiniei publice din Belgia, explicabil, fiind un element concret, de natură să indice viitoarea opțiune a țării, definitiv, în același timp, pentru concepția de neutralitate relativă adoptată de România. Referitor la această temă „Independance Belge” din 4 mai 1877 publică o amplă corespondență din Iași, semnată F.K. (Probabil Franz Kohn Abrest), unde se face un amplu expozu asupra poziției României, pe baza unei convorbiri cu I. C. Brătianu din octombrie 1876. La acea dată primul ministru român a dezmințit zvonurile privind un angajament militar

¹¹ „Journal de Bruxelles”, 10 aprilie 1877.

¹² „Independance Belge”, 20 aprilie 1877.

¹³ „Independance Belge”, 22 aprilie 1877.

¹⁴ „Journal de Bruxelles”, 22 aprilie 1877.

al României alături de Rusia, intenția de proclamare a României regat și anexarea Transilvaniei la România, zvonuri colportate de cercurile politice sau de opinie europene. Afirmînd atunci opțiunea categorică a guvernului pentru o politică de neutralitate, garantată de marile puteri, premierul român a făcut publică și hotărîrea de a o apăra, cu prețul oricărui sacrificiu, dacă puterile se angajează să o sprijine. În interviul dat, Brătianu își exprima, totodată, și neîncrederea față de atitudinea marilor puteri. În timp ce Franța nu mai era în măsură să-i asigure neutralitatea absolută, negocierile ruso-austriece impuneau statului român un anumit preț, motive care determină primul ministru român să opteze pentru garanția colectivă a puterilor semnatare ale tratatului de la Paris¹⁵.

Comentînd declarațiile lui I. C. Brătianu din octombrie 1876, corespondentul belgian aduce în discuție poziția României în chestiunea orientală, la 4 mai 1877, analizînd-o dintr-o singură perspectivă: România va rămîne străină de conflictul armat sau va acorda trecerea armatei rusești prin țară? Comentariul scoate în evidență conjunctura externă nefavorabilă unei neutralități absolute, creată prin refuzul marilor puteri de a o garanta, situație care obliga România să se bazeze pe propria sa armată, ceea ce era insuficient — aprecia ziarul — conducînd inevitabil la teza neutralității relative. Analiza realistă a corespondentului belgian lasă să se întrevadă și consecințele ce ar decurge pentru România dacă ar adopta o altă soluție. Rezistența armată la trecerea trupelor rusești ar fi dus țara în situația de teritoriu cucerit, cu pierderi teritoriale ce nu mai puteau fi apărute. Din aceste motive, neputînd obține inviolabilitatea teritoriului, I. C. Brătianu s-a preocupat de afirmarea individualității politice a statului român, recunoașterea egalității, cel puțin formale, în relațiile cu Rusia, deziderate îndeplinite — nota comentariului — apreciînd acordul cu Rusia ca „recunoașterea cea mai completă a naționalității române“, deci un succes al diplomației române. În spiritul și concepția comentariului belgian era o strînsă legătură între declarațiile lui I. C. Brătianu din octombrie 1876 și convenția cu Rusia¹⁶.

A doua problemă care s-a succedat cu o mare frecvență în presa belgiană, în această fază a crizei orientale, a constituit-o cooperarea militară româno-rusă și atitudinea marilor puteri față de aceasta, urmărită din perspectiva intereselor proprii sau ale echilibrului european, pornind de la considerentul că participarea României la război este de natură să modifice echilibrul în zonă. „Independance Belge“ semnalează întărirea curentului de opinie antiotomană în țară și a grupării favorabile participării la o acțiune militară alături de Rusia. Ziarul relatează și despre promisiunile făcute asupra României, în vederea unei opțiuni ferme pentru dezarmare sau cooperare militară, adăugînd că, în schimbul participării la război, i se garanta independența și dobîndirea Dobrogei, cu condiția ca armata română să treacă sub conducerea Marelui Duce Nicolae. Potrivit opiniei ziarului belgian, la curent cu tratativele duse de Brătianu la Cartierul General rus, domnitorul susținea gruparea favorabilă participării țării la război, înțelegînd, însă, să păstreze comanda forțelor naționale. Același ziar a susținut poziția României im-

¹⁵ „Independance Belge“, 4 mai 1877.

¹⁶ *Ibidem*.

potriva campaniei filo-turce a presei maghiare, reluind declarațiile jurnalelor vieneze, care aminteau de „tăcerea Europei când România i-a cerut ajutorul“. În același spirit, „Independance“ combate zvonurile despre ieșirea Angliei din neutralitate, ca urmare a poziției românești, precizând că Austro-Ungaria are interese speciale în zonă, nu Anglia¹⁷.

Declararea stării de război cu Poarta și proclamarea independenței României modifică datele situației. Problema cooperării militare a României fiind punctul de referință la care se raporta atitudinea puterilor europene, este abordată de presa belgiană în corelație cu interesele speciale sau generale ale marilor puteri. „Independance Belge“ din 24 mai reia după „Daily Telegraph“, declarațiile domnitorului Carol referitoare la comandamentele politicii externe românești: garantarea independenței țării de marile puteri, dobândirea statutului de „Belgie a Europei orientale“, preferabil pentru România oricărui aranjament, în acord și cu interesele comerciale ale marilor puteri, întrucât gurile Dunării urmau să fie sub suveranitatea unui stat mic și protecția marilor puteri, ceea ce nu deranja echilibrul¹⁸.

Referindu-se la proclamarea independenței României, corespondentul din București descria entuziasmul popular manifestat cu acest prilej, punând în evidență manifestarea suveranității statului prin baterea medaliilor și a monedei hirtie¹⁹.

Ziarele belgiene au intuit cu clarviziune și o bună înțelegere a evenimentelor apropiata angajare militară a României la sud de Dunăre, declanșând o campanie de presă favorabilă armatei sale. În două numere succesive, „Independance Belge“ abordează această chestiune, subliniind buna pregătire a ofițerilor români în școlile militare de la Berlin sau Paris, dar și entuziasmul trupeii, capabil să suplinească dotarea tehnică și materială slabă. O corespondență specială din 1 iunie relua declarațiile elogioase ale colonelului Gaillard, atașatul militar francez la Petersburg, despre ofițerii și soldații români; altă corespondență, de la Calafat, din 19 iunie, vorbea despre moralul excelent al soldaților români. Relatările menționate, la care se adaugă informații despre atmosfera din taberele militare, despre fortificațiile românești sau efortul populației pentru susținerea pregătirilor militare, transferă treptat interesul publicului belgian spre problematica războiului, pregătind opinia publică în acest sens. Atitudinea presei are și o semnificație aparte, ilustrând, implicit, o simpatie pentru cauza și lupta românilor, un prețios sprijin pentru cauza și lupta românilor, un prețios sprijin moral pentru apropiata lor angajare.

Modificarea situației politice, militare și strategice prin declarația de război cu Poarta și proclamarea independenței, a provocat reacții diferite în cercurile europene, înregistrate prompt de presa belgiană, într-o perioadă când problema cooperării militare se afla în suspensie, deci mai puțin agitată, fără a se renunța cu totul la ea, fiind unul din punctele de referință la care se raporta atitudinea puterilor europene.

O corespondență din Viena, pentru ziarul „Flandre Liberales“, descrie reacțiile cititorilor implicați în criza orientală, în particular ale poziției

¹⁷ „Independance Belge“, 13 mai 1877; 15 mai 1877.

¹⁸ „Independance Belge“, 24 mai 1877.

¹⁹ „Independance Belge“, 2 iunie 1877. Corespondență din București, datată 27 mai.

României, asupra politicii externe a Austro-Ungariei, văzute din perspectiva orientărilor diverse pe care le înfățișează grupările politice din Viena sau Budapesta, a tendințelor manifestate de Serbia, încurajată de exemplul românesc sau a implicațiilor proclamării României ca regat asupra provinciilor românești din monarhie, cele trei milioane de români căutînd „în mod firesc — scria ziarul — să se apropie de frații lor“, ceea ce ar deschide dosarul unei noi probleme politice pentru Viena sau Budapesta, a unei agitații panromânești alături de cea slavă existentă²⁰.

Consecințele crizei orientale asupra politicii austriece iau tot mai mult — în opinia corespondentului — aspectul unor dificultăți cauzate de un complex de factori: suspendarea navigației pe Dunăre, previzibila cooperare militară ruso-română de natură să modifice echilibrul în zonă, proclamarea independenței României și prezența trupelor ruse pe teritoriul acesteia, în apropierea frontierelor austro-ungare, posibilitatea ca Serbia să mobilizeze și să intre în război, ceea ce ar fi antrenat după sine părăsirea neutralității angajate anterior de diplomația vieneză. Concluzia finală a comentatorului belgian lăsa să se înțeleagă interesele mai mari ca oricînd ale monarhiei în noua conjunctură existentă și perspective nu tocmai favorabile în condițiile unei „invazii a provinciilor turcești“, care „ar putea fi urmată, în cîțiva ani, de o nouă Sadova“²¹.

Sesizînd orientarea spre sud-est a politicii lui Andrassy și ponderea Austro-Ungariei în ansamblul politicii balcanice, presa revine frecvent asupra implicațiilor crizei orientale în politica monarhiei.

În acest cadru, se înscriu și informațiile despre poziția guvernului din Budapesta față de mișcările naționale ale slavilor și românilor. „Flandre Libérale“ relatează despre dizolvarea comitetelor de femei constituite pentru ajutorarea ostașilor români răniți. Departe de a descu-raja pe românii din monarhie — încheia corespondentul ziarului — toate aceste măsuri au ca rezultat cimentarea „sentimentelor de fraternitate care îi leagă de românii moldo-valahi“²².

„Independance Belge“ a făcut o serie de precizări în legătură cu poziția Austriei, subliniind că ea este în strînsă legătură cu atitudinea Serbiei, unde pregătirile de război se intensificau, în ciuda angajamentelor de neintervenție în conflict. Ca reacție la mobilizările sîrbești și a pregătirilor de luptă, „Independance“ transmite știrea, neverificată oficial, despre o posibilă mobilizare austriacă, anunțată și de tonul ziarelor dela Budapesta. Abia în cursul lunii iulie 1877 această știre primește un temei oficial, confirmată de trimisul ziarului „Independance Belge“ la București. Într-o corespondență din 6 iulie 1877 acesta surprinde îngrijorarea guvernului român față de măsurile Vienei în vederea mobilizării și de prezența flotei engleze la Besika. Întrucît guvernul român nu dorește să angajeze țara într-un conflict european, menajează sensibilitățile politicii austriece, unde, scria corespondentul, „România ar putea să întâlnească într-o zi apărătorii naturali ai independenței sale“²³. În sprijinul afirmațiilor despre politica României, corespondentul dez-minte știrile apărute în ziarele din Viena și Budapesta privind un tratat

²⁰ „Flandre Libérale“, 4 iunie 1877.

²¹ *Ibidem*.

²² „Flandre Libérale“, 6 iunie 1877.

²³ „Independance Belge“, 15 iulie 1877.

ofensiv și defensiv cu Serbia, atribuit lui Brătianu, în timpul șederii la Calafat, care prevedea o acțiune comună în Valea Timocului. În acest sens corespondența înserează decizia guvernului român de a suspenda pentru moment trecerea Dunării de către armată, motivată de necesitățile evitării complicațiilor europene²⁴. La rîndul ei Rusia nu dorește complicații pe plan european, motiv pentru care nu încurajează tendințele de angajare militară ale României sau Serbiei.

După trecerea armatelor ruse peste Dunăre, presa belgiană reia problema cooperării militare româno-ruse, prefigurînd apropiata decizie a României. „Independance Belge” definea opțiunea României pentru participarea la război drept o concepție politică, conform căreia România nu dorește să i se reproșeze într-o zi (a se citi viitorul Congres de pace) că a rămas cu arma în mînă, spectatoare la eveniment²⁴.

Trecerea armatei române peste Dunăre este explicată și motivată prin al doilea eșec rus în fața Plevnei, care a obligat cercurile politice rusești să accepte cooperarea României, subliniindu-se în toate comentariile că aceasta s-a făcut fără încheierea unui acord scris pentru reglementarea condițiilor cooperării. Numirea domnitorului Carol la comanda frontului Plevna este înfățișată ca un succes al diplomației românești, datorat în parte și intervenției Berlinului, preocupat să consolideze monarhia de Hohenzollern pe tronul României și, implicit, influența Germaniei în zonă²⁵.

În continuare, problematica abordată de presă este strict militară, înregistrînd descrierea principalelor bătălii, preocupare firească într-o perioadă de acalmie pe terenul diplomației, care aștepta rezultatul confruntărilor militare²⁶. După căderea Plevnei, excelent relatată într-o amplă descriere²⁷, problemele diplomatice revin în atenția gazetelor, strîns legate de combinațiile politice ce se vehiculau în perspectiva viitoare conferințe de pace. În acest joc al combinațiilor își fac loc și primele discuții asupra condițiilor viitoarei păci. Deși este o fază preliminară, presa delimitează deja cîteva certitudini în contextul politic european: părăsirea dogmei privind integritatea Imperiului otoman, trecerea Bosniei și Herțegovinei la Austro-Ungaria²⁸.

La începutul anului 1878, informațiile privind războiul devin tot mai rare în presa belgiană, revenind cu un interes sporit în timpul congresului de la Berlin, care nu formează obiectul preocupării noastre.

Poziția și comentariile presei belgiene față de independența României ilustrează, parțial, atitudinea opiniei publice și politice belgiene față de această chestiune, ale cărei dimensiuni au dobîndit caracter european, într-un timp în care diplomația belgiană s-a menținut într-o stare de strictă neutralitate, mărgininu-se la o informare exactă a ceea ce se petrecea. Ziarele au suplinat, credem, această rezervă și poziție de expectativă, exprimînd simpatia și solidaritatea opiniei publice belgiene cu independența României.

N. BĂRBUȚĂ — N. BOCȘAN

²⁴ „Independance Belge”, 10 iulie 1877.

²⁵ V. mai ales „Independance Belge”, 31 august 1877.

²⁶ V. „L'Ami de l'Ordre”, 13 septembrie 1877; 20—22 noiembrie 1877; 14 decembrie 1877.

²⁷ „Independance Belge”, 13 septembrie 1877.

²⁸ „L'Ami de l'Ordre”, 14 decembrie 1877.

ROMANIA'S INDEPENDENCE AND THE ATTITUDE OF THE BELGIAN PRESS

(Summary)

The study investigates the attitude adopted by the Belgian public opinion towards Romania's independence, its European significances as a part of the Oriental question. The authors enter upon the 1877 press, whether liberal or conservative, central or provincial. It reveals the state of mind, the attitude of the political circles and public opinion, the relation between the political factors and the public opinion. The authors insist mainly upon the attitude of the Belgian public opinion towards Romania's neutrality and its evolution in European policy, the directions of the Romanian diplomacy, Romania's international statute, the approach to Russia and Romania's participation in the military campaign in the South of the Danube, the appreciation of the Romanian army's heroism and the first western reactions concerning the 1878 peace.

DR. IOAN RAȚIU, APĂRĂTORUL ȚĂRANILOR DIN TOPLIȚA

Printre personalitățile românești din secolul al XIX-lea, angajați organic în lupta pentru afirmarea drepturilor românilor din Transilvania, se înscrie și dr. Ioan Rațiu, figură luminoasă și dirză, luptător pentru apărarea cauzei țăranimii române asuprite. Acela care enunța cu convingere, că „existența unui popor nu se discută, ci se afirmă” avea să-și consacre o parte din activitatea sa, ca avocat al apărării țăranimii spoliata din localitățile Răstolița și Toplița de pe Valea Mureșului superior, între anii 1862—1865. Este tocmai perioada cind așazisele „judecătorii urbariale” au început să dezbată procesele în legătură cu clarificarea pământurilor alodiale și urbariale ca urmare a desființării relațiilor feudale.

După publicarea patentei imperiale din 21 iunie 1854 pentru Transilvania, moșierimea a căutat prin orice mijloace să opună rezistență iar prin abuzuri să răpească țăranilor o parte din terenurile lor obținute prin segregare urbarială. Dacă în general, în Transilvania, pînă la apariția patentelor din anii 1853—1854, pădurile puteau fi folosite de țărani numai în schimbul îndeplinirii robotelor, după punerea în aplicare a acestor patente s-au ivit o serie de proteste și memorii care încredințau nerespectarea de către nobili a prevederilor legale astfel încotrite încît „deschideau multe posibilități de șicane și fărădelegi”¹.

În condițiile aplicării patentei pentru principatul Transilvaniei, deși aceasta proclama dreptul de proprietate funciară a iobăgimii eliberate și recunoașterea dreptului țăranilor de a dispune liber de pămîntul lor², s-a creat acea opoziție moșierească avînd ca scop să priveze pe țărani de a intra în stăpînirea pămînturilor urbariale.

Tendința moșierimii de a acapara pădurile obținute prin lege de la țăranii din Defileul Mureșului superior, ajunge să ia forme din ce în ce mai alarmante, astfel că la 1 octombrie 1862 locuitorii comunei Toplița înaintează guberniului Transilvaniei o plîngere, în care își revendică drepturile pentru folosirea nestîngerită a pădurilor. Cum procedura rezolvării unor asemenea plîngeri era, conform legilor, de competența organelor comitatului, la 23 decembrie 1862, dr. Ioan Rațiu, înaintează în numele locuitorilor comunei Toplița un recurs autorităților comitatului Turda. Punînd în aplicare temeinicile cunoștințe în materie de legislație, dar mai presus de toate, conștiința de luptător neobosit pentru cauza țăranimii române oprimate, plîngerea argumentează punct cu punct dreptul neștirbit al locuitorilor din Toplița asupra pădurilor și

¹ Ioan Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu, 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928, p. 27.

² Iosif Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Ed. Dacia, Cluj, 1973, p. 42.

pășunilor. După ce arată că „Înaltul Guberniu prin deciziunea din 1 octombrie 1862 s-a îndurat a ne îndrepta forului primei instanțe“, demonstrează că locuitorii comunei Toplița, au avut mai multe foloase în pădurile din cuprinsul satului, adică „dreptul urbanial de lemnărit și pășunat și pentru aceste drepturi alte foloase pentru care au fost datori cu contraprestațiuni (prestații suplimentare — n.n.)“³.

În continuare, în recurs, se argumentează că: „în libera folosire a dreptului lemnăritului și pășunatului“ țărani au fost introduși în posesiunea comună asupra pădurilor și pășunilor prin învoirea din 2—3 mai 1859 cu stăpînii, pe baza căreia fiecare sătean avea să rămînă „proprietar nețarmurit (neîngrădit — n.a.)“. Ca dovadă că așa stau lucrurile se invocă prevederile legii. Întîi că „acele parcele de pădure care în acel an după operatele cadastrale se aflau în posesiunea lui faptică îi rămîn lui“, iar în al doilea rînd „comuna Toplița avea și are să capete despăgubiri pentru lemnărit și pășunat urbanial din pădurile conținutului satului, 5000 iugăre, ca pădure comunală (folosință comună — n.a.)“. Deși de la învoirea din 1859 trecuseră aproape cinci ani, nu s-a luat nici o măsură pentru punerea în aplicare a prevederilor legale, fapt care a cauzat neîndreptățirea voită a țăranilor din Toplița. Potrivit învoirii încheiate comuna Toplița, avea dreptul să folosească cel puțin 150 iugăre din totalul de 5000, fără ca „competința aceasta de pădure să se păgubească vreodată“. Tot din acea învoire se deduce că „noi deoarece de trei ani sîntem scoși din toate folosirile, pe cei trei ani trecuți ne compete 450 iugăre, iar pe anii viitori, pînă la efectuarea învoirii suscitete 150 iugăre (pe an — n.a.)“.

În concluzie, pe baza argumentelor de mai sus, în plîngerea țăranimii se cere să se dispună: „1) a li se acorda dreptul de folosință a 450 iugăre de pădure pentru cei trei restanți; 2) pînă la efectuarea învoirii să li se dea pe fiecare an cite 150 iugăre cu dreptul de lemnărit și pășunat; 3) să fie repuși în posesiunea acelor locuri care în 1859 s-au aflat în posesiunea lor faptică“. Datorită uneltirilor proprietarilor de păduri din Toplița cît și tărăgănărilor organelor comitatului Turda, recursul a rămas nerezolvat.

În anul 1863 în ședința prezidată de vicecomitele comitatului Turda s-a luat din nou în dezbateră plîngerea țăranilor din comuna Toplița⁴. Procesul verbal de ședință include în amănunțime plîngerile în recurs ale țăranilor, semnate de Iacob Căstoreanu, avocat substituit, imputernicit de Ioan Rațiu să continue apărarea țăranilor din Toplița în anevoiosul proces.

Avocatul Iacob Căstoreanu, în pledoaria sa, după ce arată că „deoarece procesul acesta de mai mulți ani este în curs și firul cauzei este foarte cunoscut“, afirmă argumentat că „țăranii prin deciziunea ministerială din 8 februarie 1858 au obținut libera folosință de pășunat și lemnărit în toate pădurile aflătoare în hotarul comunei Toplița, pe lîngă alte foloase“. Demonstrînd netemeinicia reclamațiilor aduse de posesorul proprietarilor de păduri, care acuza țăranii de prevaricațiuni, argumentează că locuitorii nu s-au extins în folosința lor pe seama pădurilor alodiale ci numai pe cele urbaniale. În consecință țăranii cer un

³ Arhivele Statului Tg. Mureș, fond. Comitatul Turda, Cercul de Sus, dos. nr. 41/1865, f. 40.

⁴ Idem, dos. nr. 70, f. 80.

drept consfințit, atît de patentă, cît și de un document emis special în acest scop, decizia ministerială. Prin urmare, despăgubirea solicitată de țărani se referă la dreptul de folosire a lemnăritului, pentru cei trei ani, perioadă în care proprietarii de pășuni n-au respectat învoiala din 3 mai 1859, frustînd locuitorii comunei Toplița de un drept care le aparținea. Pe lîngă despăgubirea aceasta țăranii mai cereau: „spese de ne-folosire în sumă de 30 florini“. În interpelarea reprezentantului compo-sesoratului proprietarilor de păduri, acesta „contrazicînd cele afirmate de țărani, neagă pretențiile țăranilor“ pe motiv că „acestea n-ar fi fost cunoscute mai înainte, ci numai în prezența declarației“. Cert era că, așa cum se arată încă din recursul țăranilor din 1 octombrie înaintat guvernului și apoi plîngerea din 23 decembrie 1862 înaintată organelor comitatului, pretențiile țăranilor au fost identice, reîntrirea în dreptul lor a folosirii lemnăritului și pășunatului, conform învoirii din anul 1858. La aceste insinuări, care fac obiectul unor abuzuri grosolane săvîrșite de composesoratul proprietarilor de păduri, Iacob Căstoreanu, scoate în evidență abuzurile intenționate și rapacitatea marilor propri-etari în tendința lor de a deposeda pe țărani de drepturile obținute.

În acest sens este revelatoare pledoaria apărării din care redăm părțile cele mai semnificative⁵. Astfel, se arată că „intenția composesoratului proprietarilor este de a se aduce comuna Toplița prin tărăgănări la o stare de proletariat, care prin un astfel de plan a composesoratului, lipsit fiind de preocuparea mijloacelor vieții la vreo 900 familii, să fie silite a-și părăsi vetrele străbune, iar pe de altă parte ca tărăgănîndu-se această cauză pînă se rezolvă pădurile noastre să fie deprădate în total și prefăcute în lemn pe seama contrașilor (adversarilor — n.a.) cît aceea în viitor niciodată să mai fie în stare de a da foloasele recerute. De aceea în contra acestor feluri de apucături și tărăgănări menite spre totala noastră ruinare protestăm în toată solemnitatea rugînd pe onoratul oficiolat de vicecomite, acestor mașinațiuni a nici nu da loc, ba facem responsabil pe acest onorat oficiu pentru daunele stricăciunilor și urmărilor celor rele care ar putea să urmeze și în viitor concedîndu-i loc la acest feliu de tărăgănări, că onoratul oficiolat de vicecomite din cele pînă acuma poate fi deplin convins despre dreptatea cauzei noastre, precum și despre deosebitele pretexte de tărăgănare a contrariilor care s-au rînduit mai cu samă, și de acolo mai sînt acum doi ani de cînd contrarii îi cu atîta contumație (încăpăținare — n.a.) tărăgănîndu-se pertrac-tarea cauzei fără să fie făcut batăr un pas pentru procurarea vreunui do-cument și așa prin astfel de tărăgănări ar mijloci cît cauza asta, sau nici-odată sau foarte tirziu să se rezolve, pe cînd dinșii își vor ajunge scopul că noi vom fi aduși la starea cea mai mizerabilă, care composesoratul va fi prevăcut toate pădurile în bani pe seama lor, care împrejurare se ade-verează prin aceea căci din folosințele acestor păduri composesoratul au făcut drum de fier pentru tragerea lemnelor din aceste păduri la Mureș și spre acel scop aducînd mai multe mii (de) lucrători italieni, secui și nemți, pădurile noastre se devastează precum nu s-a mai auzit nici s-a mai întîmplat în toată Transilvania și la peste puțin timp dacă aceleași păduri vor fi lăsate în starea de acum vor fi prefăcute în nes-cari tufișuri, din care și de ni s-ar da nouă atunci nu vom fi în stare de a ne da folosințele recerute, respectiv neguțătoria de plutărit, unicul ar-

⁵ Ibidem, f. 237—240.

ticlu (articol — n.a.) pentru cîștigarea mijloacelor de viață în aceste locuri neroditoare și muntoase cum e hotarul Topliței.

Acei composesori precum se poate vedea din toate lucrările lor de pînă acum, după 1848 făcîndu-ni-se inamici naturali au folosit toate mijloacele pentru a reuși în planul lor și scoțîndu-ne din toate folosințele să (ne — n.a.) scoată și din presumpțiunea de drept, îngreunîndu-ne dovada, la care au fost ajutat chiar și prin dregătoriile respective pînă la 1859 și 1860, care sau n-au cunoscut referințele noastre sociale, sau că au lucrat în contra chemării sale, lăsîndu-se a se folosi de uneltele mașinațiunilor contrarilor, acești din urmă nu puțin ajutați fiind în planurile sale de confuziunea afacerilor politice din 1860, 1861, 1862, cînd noi în deșert batem pe la ușile tuturor oficialităților căci nimeni nu ne ascultă.

Precum se vede din ordinațiunea ministerială citată în acțiunea noastră de sub întrebare, prin înaltul ministeriu s-a decis ca noi să fim reținuți în folosințele urbariale a pădurilor de sus întrebare.

Despre complanarea (îndreptarea — n.a.) diferențiarilor de folosirea acestor păduri, în 2—3 mai 1859 s-au făcut una păciuire, prin care comunei se da un teren de 5000 iugăre pădure, afară de pădurile ce pe acel timp erau în eschisiva (exclusiva — n.a.) folosință a locuitorilor din Toplița și la cadastru înscrisă pe numele comunei, cu acea condițiune ca din acest teren de 5000 iugăre pădure, pentru folosințele comunei, se dă pe fiecare an cîte 150 iugăre, fără ca aceea existența (existență — n.n.) sau trăinicia pădurei să se pericliteze, căci cele 150 iugăre (de) pădure în anul acesta, toate peste 35 (de) ani venind iarăși a se face, pînă atunci pot crește într-atît cît ca să se poată folosi spre orice scopuri. Și e constatat cum că pentru aceste păduri, între noi și foștii domni pînă la 1848 au existat referințele urbariale, aceste referințe urbariale le-au recunoscut foștii domni, cînd pentru acestea au primit despăgubire de la stat, aceste păduri noi le-am folosit din veacuri pînă la 1848, cu deosebire prin neguțătoria de plutărit, unicul articol spre cîștigarea mijloacelor de viață în aceste locuri, aceste păduri le-am folosit în faptă necurmată și după 1848, pînă la 1859⁶.

Sînt revelatoare și unele declarații ale unor martori, locuitori și grăniceri⁷, din comuna învecinată Morăreni, care aduceau în sprijinul cauzei foștilor iobagi din Toplița mărturii bazate pe dreptul tradițional al folosirii pădurilor. Astfel numitul Pavel Bogatu de 57 de ani declara că: „mai adineauri umblînd la comanda de graniță la Drăgoiasa, de către Moldova, la hotarul toplițanilor mai adeseori am umblat dat de altă parte, cît și de acolo, căci muntele nostru al morărenilor se află în vecinătatea în hotarul Topliței, unde mai adeseori lucrînd am văzut cum că foștii supuși din Toplița, din toate pădurile aflătoare la hotarul Topliței, afară de cele erariale, au tăiat pe seama lor lemne de plutărit, scînduri, care cu un cuvînt tot felu de lemne de neguțătorit, asemenea au folosit orice lemne pentru trebuințele de economie și de casă, așa încît pentru pășunat eu am văzut totdeauna plin de vite pe acolo... pentru aceste toate foloase ei nu au plătit nimica domnilor și după cum știu eu, au plătit taxa pentru locurile lor...”. Un alt martor pe nume Salian Vasile

⁶ Ibidem, f. 241—242.

⁷ Ibidem, f. 245.

de 65 de ani, tot din Morăreni declară că: „numai vitele foștilor supuși au pășunat în acele păduri aflătoare pe hotarul Topliței“.

Alți martori ca Oprea Ioan de 37 de ani, Grigore Cotruș de 60 de ani, Gavrilă Gabor de 66 ani etc., au adus dovezi concludente în sprijinul acuzei drepte a locuitorilor din Toplița⁸.

Deși atât faptele reale aduse în fața instanței comitatense cît și mărturiile locuitorilor interogați, care pledau pentru cauza justă a țăranilor din Toplița, au fost cît se poate de concludente, cea mai mare parte din locuitorii comunei Toplița au fost frustrați de însemnate suprafețe de păduri, aceste intrînd din nou în stăpînirea marilor proprietari.

Îndelungatele desbateri pe parcursul a 3 ani, dintre foștii iobagi din Toplița și stăpîni, dovedesc cu prisosință intenția vădită a proprietarilor de păduri de a tergiversa aplicarea patentei, în scopul depozedării foștilor iobagi de dreptul lor dobîndit în urma îndelungatelor lupte duse de-a lungul secolelor.

VIOREL GRAMA — LIVIU MOLDOVAN

DR. I. RAȚIU — VERTEIDIGER DER BAUERN VON TOPLIȚA

(Zusammenfassung)

Zu den rumänischen Persönlichkeiten des XIX. Jhs., die mit dem Kampf für die Rechte der Rumänen aus Siebenbürgen tief verbunden waren, zählt auch Dr. I. Rațiu, helle und tapfere Gestalt, Kämpfer für die Sache der unterdrückten rumänischen Bauern. Dr. I. Rațiu war Verteidiger der Bauern aus den Ortschaften Răstolița und Toplița am Ufer des Obermarosch zwischen den Jahren 1862—1865. Im Namen der Bauern aus der Gemeinde Toplița überreicht er am 23. Dezember 1862 den Behörden des Komitats Turda einem Rekurs. In diesem Rekurs begründet er das Recht dieser Bewohner auf die Wälder und Wiesen, sowie es sich aus dem Übereinkommen mit den Herren vom 2.—3. November 1859 ergibt.

Die Verhandlungen zwischen den ehemaligen Leibeigenen und ihren Herren, die 3 Jahre lang dauerten, beweisen die Absicht der Gutsbesitzer, die Anwendung des Patents zu verhindern. Sie beabsichtigten, das durch schwere Kämpfe erlangte Recht der ehemaligen Leibeigenen wegzunehmen.

---

⁸ Ibidem, f. 248—251.

DECLARAȚIA LUI IOAN RAȚIU DIN 23 MAI 1894

După cum se cunoaște, dezbateră finală a procesului memorandist a devenit prilejul unui rechizitoriu public în care compromisă avea să fie nu mișcarea națională română și frunțașii ei, ci însăși legitimitatea sistemului dualist austro-ungar¹.

Datorită retragerii din procesul de la Cluj a apărătorilor, precum și unor declarații controversate și inconsecvente ale acuzaților cu prilejul audierilor din cursul dezbaterii finale, s-a creat impresia unei derute și dezbinări în sinul Comitetului Central al Partidului Național Român. Actele procesului și corespondența lui I. Russu-Șirianu, A. C. Popovici, V. Lucaciu și N. Brânzeu din cursul lunii mai 1894 sînt edificatoare în acest sens², „Lumea speră, că veți izbuti a spăla cu desăvîrșire dezastroasele impresii, ce ne-au făcut depunerile unora dintre voi și veți putea salva onoarea națiunii” — scria din București la 10/22 mai 1894 Aurel C. Popovici lui Septimiu Albini — solicitînd „energie de fier și un plus de îndrăzneală” în glasul celor care stăteau în „fruntea unei națiuni”³. „Fraților” din București li se părea că din punct de vedere al mîndriei naționale, procesul de la Cluj ajunsese într-un impas și au cerut grabnic precizări din partea lui I. Rațiu și V. Lucaciu⁴.

În scrisoarea de răspuns a lui Vasile Lucaciu către S. Periețeanu-Buzău, membru în Comitetul executiv al Ligii culturale, se preciza că: „Nimic nu-i adevărat, din cele ce vi s-au comunicat din partea nu știu cui, în cauza ținutei noastre înaintea tribunalului, și vi s-au comunicat lucruri născocite sub impresiuni produse de absoluta necunoștință a situațiunilor, în care ajungem noi înaintea tribunalului, ca acuzați, și totodată ca apărătorii noștri proprii [...] Situațiunile juridice nu noi ni le creăm, ci ni se crează prin procuror, și datorința noastră e ca să-l combatem și să-l batem, unde-l găsim, sau unde ni se pune înainte. Să nu credeți nici un moment, că ne uităm de demnitatea cauzei, sau

¹ A se vedea printre altele: [N. Cristea], *Din trecut, pentru viitor. Repriveri politice recente*, Sibiu, 1899, p. 12; V. Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, [București, 1947] p. 195—370; Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, p. 179—210.

² I. P. P[app], *Procesul Memorandului românilor din Transilvania. Acte și date*, vol. I—II, Cluj, 1932, 1934; V. Netea, *op. cit.*, p. 236—277; Biblioteca Academiei R.S.R. (în continuare: B.A.R.), mss. S $\frac{40(5)}{CLXX}$; S $\frac{54(21)}{CCVII}$; S $\frac{39(16)}{CCVII}$; V. Braniște, *Amintiri din închisoare (Însemnări contimporane și autobiografice)*, București, 1972, p. 242.

³ B.A.R., mss. S $\frac{39(16)}{CCVII}$.

⁴ V. Netea, *op. cit.*, p. 277—278.

de însemnătatea mare, ce are procesul acesta pentru neamul nostru [...]. E adevărat, că în zile agitate, cum sînt aceste, oamenii noștri se ceartă ușor, dar cearta aceasta nu-i păgubitoare, numai atunci dacă gălăgioșii ar împinge lucrurile la extrem. Repet, noi nu ne putem mișca, decît între marginile pozițiunilor ce ni se octroiază: fiți cu răbdare, că veți avea momente de înaltă satisfacțiune, pe care tot noi vi le vom da, cînd momentul va cere și va permite, și atunci veți vedea, că foarte precipitat ați judecat”⁵. Și acest moment s-a ivit în ceea de-a 15-a zi a procesului de la Cluj, în ziua de 23 mai st.n. 1894.

În această zi se citește textul românesc al *Memorandului*, după care președintele tribunalului, Szentkereszty Zsigmond, îl invită pe procurorul general Vita Sándor să-și prezinte rechizitoriul. Ioan Rațiu cere cuvîntul pentru a face o declarație, dar cu toată intervenția lui Lucaciu, Coroianu și Dimitrie Comșa, acest lucru nu i se permite acum⁶.

După rostirea rechizitoriului⁷, în finalul căruia procurorul general îi îndemna pe jurați să-i declare pe acuzați vinovați „numai pentru delictul de agitație comis prin răspîndirea *Memorandului*”, în locul apărării, pe care fiecare memorandist era invitat să o facă, președintele Partidului Național Român din Transilvania, Ioan Rațiu, „se ridică și, liniștit, cu ton demn și puternic citește în numele său și al soților săi acuzați”, nepieritoarea declarație plină de demnitate națională emanată din simțirea comună a întregului popor român⁸.

În cunoscuta declarație, pe care o publicăm în anexă după presa timpului, Ioan Rațiu arăta că membrii Comitetului Central au susținut și s-au identificat în totalitate cu hotărîrile luate de conferințele generale ale Partidului Național Român din anii 1881, 1884, 1887, 1890, 1892 și 1893. Se releva în continuare că, deoarece conferințele generale au decis așternerea, publicarea și răspîndirea *Memorandului*, membrii Comitetului Central, ca mandatarii ai Partidului Național Român, declarau că primesc „responsabilitatea solidară” pentru toate acestea.

Prima parte a declarației se încheia cu cîteva constatări de nemulțumire pe marginea instrucției și a dezbaterii finale a procesului, în legătură cu prezentarea incompletă a pasajelor „încriminate” din textul *Memorandului* în limba română.

În partea a doua a declarației prezentate de Ioan Rațiu, se preciza că *Memorandul*, pentru a cărui publicare și răspîndire, membrii Comitetului Central erau aduși ca niște răufăcători înaintea barei judecătorești, nu cuprindea decît doleanțele poporului român care i-a trimis să ceară scutul tronului pentru drepturile lui nesocotite și călcate în picioare. „Ceea ce se discută aici, domnilor — spunea Rațiu în concluzie —, este însăși existența poporului român. Existența unui popor nu se discută, se afirmă! De aceea nu ne e în gînd, să venim înaintea d-voastră să dovedim, că avem dreptul la existență. Într-o asemenea chestiune nu ne putem apăra în fața d-voastră, nu putem decît să acuzăm în fața lumii civilizate sistemul asupritor, care tinde să ne răpească ceea ce un

⁵ B.A.R., mss. S⁴⁰⁽⁵⁾ —; a se vedea și V. Netea, *op. cit.*, p. 278—279.
CLXX

⁶ *Tribuna*, nr. 99 din 13/25 mai 1894, p. 1; I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 274.

⁷ *Tribuna*, nr. 99 din 13/25 mai 1894, p. 2; I. P. P[app], *op. cit.*, vol. II, p. 293—302.

⁸ *Tribuna*, nr. 99 din 13/25 mai 1894, p. 2; [N. Cristea], *op. cit.*, p. 14.

popor are mai scump: legea și limba! De aceea nu mai sintem aici, acuzați, sintem acuzatori”⁹.

Finalul declarației, prin glasul autorizat al lui Ioan Rațiu, încheia, din partea celor acuzați, în chipul cei mai demn procesul de la Cluj: „Nevinovați sintem, dar d-voastră sînteți stăpîni pe individualitatea noastră fizică, nu însă și pe conștiința noastră, care în această cauză este conștiința națională a poporului român [...] Declar prin urmare în numele meu și al tuturor colegilor mei acuzați, că pentru cuvintele arătate nu ne putem apăra”¹⁰.

În consecință, Ioan Rațiu a vorbit în numele tuturor acuzaților și al românilor transilvăneni, declarînd că inculpații s-au transformat în decursul procesului din acuzați în acuzatori, făcînd cunoscut lumii întregi că ceea ce se judeca la Cluj în sala „Redutei”, era însăși existența poporului român. Acesta era de fapt adevăratul rechizitoriu al procesului, făcut de Ioan Rațiu la adresa guvernanților, și nu cel al procurorului general împotriva memorandiștilor.

La încheierea expunerii, asistența românească prezentă la proces a izbucnit în urale de „să trăiască”, iar acuzații, ridicîndu-se în picioare, au declarat că se alătură cu toții celor spuse de Ioan Rațiu, răspunzînd provocării președintelui tribunalului de a nu se lipsi de dreptul lor de apărare individuală, „că fiindu-le imposibil făcută apărarea, nu se pot folosi de acest drept iluzoric”¹¹.

Declarația lui Ioan Rațiu, la care instanța nu se așteptase, a căzut ca un stigmat asupra judecătorilor și juraților de la Cluj. Procurorul general a luat cuvîntul precipitat, încercînd să se apere și să recunoască în același timp că de fapt *Memorandul* „nu atacă pe maghiari, ci atacă valabilitatea și puterea obligatorie a unei legi fundamentale, adusă în dieta țării conform constituțiunii și legilor atunci valabile” și că „antagonismul dintre maghiari și români” n-a „putut forma baza acuzei”¹². Era prea tîrziu, pentru că, deși peste două zile, adică în 25 mai 1894, s-au pronunțat sentințe grele împotriva membrilor Comitetului Central, procesul acesta s-a încheiat printr-o strălucită victorie morală și politică a memorandiștilor și de afirmare a dezideratelor românești de dreptate, libertate și unitate națională.

Cunoscînd istoricul prezentării și conținutul declarației din 23 mai 1894, să vedem care sînt autorii ei, cine a redactat-o? Cert este că declarația nu diferă mult de ideile lui Ioan Slavici — cum a remarcat și istoricul Ioan Moga —, care îndemnase pe acuzați „să profite de indignațiunea generală, să părăsească țara, să declare prin un manifest adresat poporului că nu consideră pe jurații din Cluj ca judecători, ci ca violențatori”¹³.

Din mărturisirile juristului bucureștean Ionaș Grădișteanu, membru fondator al Ligii culturale, prezent la Cluj în timpul procesului „spre a da sfatul cuvenit și a susține moralul celor implicați în chestia Memo-

⁹ A se vedea anexa.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Tribuna*, nr. 99 din 13/25 mai 1894, p. 2.

¹² *Ibidem*; I. P. P[app], *op. cit.*, vol. II, p. 305—307.

¹³ I. Slavici, „*Tribuna*” și *tribuniștii*, Orăștie, 1896, p. 62; idem, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 35—36; I. Moga, *Tribuniștii și mișcarea memorandistă*, în *Gînd românesc*, 1934, nr. 5, p. 271.

randului“, reținem câteva informații edificatoare cu privire la autorii declarației: „Cunoscându-se mai dinainte intența justiției maghiare, la sugestia guvernului — cum declara Grădișeanu în anul 1929 — de a condamna pe semnatarii Memorandului, s-a hotărît în unanimitate: ca apărarea să se retragă din instanță, iar primul acuzat, dr. Rațiu, să dea citire unei declarații protestatoare. Discuția asupra conținutului acestei declarații a dat loc la aprinse discuții contradictorii. Părerea d-rului Rațiu a fost ca redacțiunea declarației să fie cât mai categorică și în tonul cel mai energic. La această părere m-am raliat și eu, evident, cu rezerve, avînd în vedere soarta cumplită ce îi aștepta pe memorandiști. În cele din urmă, părerea vajnicului prezident, dr. Rațiu, a ieșit biruitoare. În consecință, declarația a fost redactată în tonul cel mai energic. Comitetul care a redactat declarația de protest, a fost format din: Aurel Mureșianu, dr. Coroianu, dr. Amos Frîncu și cel care povestește aci“¹⁴.

Valeriu Braniște susținea că prima parte a declarației a fost redactată de Vasile Lucaciu, iar partea a doua de Ion Grădișeanu, care a adus-o, se pare, de la București¹⁵. Ioan Georgescu îi indică ca redactori ai declarației pe A. Mureșianu, I. Grădișeanu, A. Frîncu și pe A. Isac¹⁶, la fel ca și Emil Micu, dar care îl mai adaugă pe Iuliu Coroianu, precum și pe avocatul de mai tirziu, A. Olteanu, student în drept în perioada procesului de la Cluj și secretar în cabinetul avocațial al lui Aurel Isac¹⁷.

Concluzia noastră finală este că, la redactarea declarației prezentate de Ioan Rațiu în 23 mai 1894, au participat toți membrii Comitetului Central, fapt ce reiese și din scrisoarea studentului Nicolae Brînzeu către S. Periețeanu-Buzău, datată Cluj, 19 mai 1894: „... cu toții au făcut o declarație în care iau întreaga aprobare a Memorandului, a tipăririi și răspîndirii lui. Această declarație am tras-o azi pe poligraf și mîine după citirea Memorandului, de-i va lăsa prezidentul, o vor citi în fața Tribunalului“¹⁸.

NICOLAE CORDOȘ

¹⁴ I. Grădișeanu, *Reminiscențe politice. Cum s-a desfășurat procesul Memorandului*, în *Epoca*, nr. 3 din 7 februarie 1929, p. 1.

¹⁵ V. Braniște, *op. cit.*, p. 241.

¹⁶ I. Georgescu, *Aurel Mureșianu*, 1938, p. 53.

¹⁷ E. Micu, *Aurel Mureșianu și Memorandul. Contribuțiuni la istoricul Memorandului*, Brașov, 1944, p. 25.

¹⁸ V. Netea, *op. cit.*, p. 277.

ANEXĂ

*Declarațiunile Comitetului*¹⁹

Membrii comitetului Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria, care stau pe banca acuzaților înaintea curții cu jurați din Cluj, declară după citirea textului român al „Memorandului“ încriminat, că:

1. Susținînd întru toate hotărîrile luate de adunările generale ale partidului

¹⁹ Transcrierea textului s-a făcut potrivit normelor ortografice actuale, dar păstrîndu-se nealterate formele de limbă, după „Tribuna“ de la Sibiu, nr. 100 din 14/26 mai 1894, p. 1. Declarația a mai fost publicată integral, după presa timpului și după actele procesului sau stenograma Ligii culturale, de: T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 666—669; V. Netea, *op. cit.*, p. 292—296.

național, ținute în Sibiu la anii 1881, 1884, 1887, 1890, 1892 și 1893 primesc responsabilitatea pentru acele hotărâri identificându-se cu ele.

2. Ce atinge specialmente chestiunea „Memorandului”, noi am stat dintru început și stăm și astăzi pe baza concluzelor conferințelor naționale, care în mod precis și-au adus deciziunile sale în această privință, și anume în 1892 s-a hotărât expres, ca „Memorandul”, deosebit și stabil, să se aștearnă la înaltul Tron, fără aminare, ceea ce s-a și efectuat.

3. Reprezentanții alegătorilor români din Transilvania și Ungaria, întruniți în conferința națională, în Sibiu, la 23—24 iulie 1893, au votat următoarea rezoluțiune: „că conferința generală identificându-se în toate cu comitetul său central, declară de al său „Memorandul” depus în iunie 1892 în cancelaria Maiestății Sale, încuviințează pașii și procedura așternerii lui și aprobă cu viuă satisfacție și pe deplin activitatea acestui comitet”.

Prin urmare, noi membrii comitetului, ca mandatar ai Partidului Național Român primim responsabilitatea solidară pentru acest „Memorand”, depus în 1 iunie 1892 în cabinetul Maiestății Sale.

4. Deoarece conferințele generale naționale amintite au decis și publicarea și răspindirea „Memorandului” pentru informarea opiniei publice din țară și străinătate, deși publicarea și răspindirea lui s-au făcut înainte de termenul contemplat de comitetul național, ca mandatar ai conferințelor generale naționale nu putem decît să aprobăm publicarea și răspindire lui și prin urmare, primim responsabilitatea solidară și în privința aceasta.

Citindu-se întreg cuprinsul „Memorandului”, împreună cu pasajele incriminate în toată întregimea lor, constatăm următoarele:

a) că în cursul instrucțiunii procesului nu s-a comunicat acuzaților contextul „Memorandului” incriminat nici pasajele incriminate din el;

b) că nici în cursul actualei pertractări finale nu s-au citit în integritatea lor pasajele incriminate, ci numai unele fraze trunchiate;

c) că actul de acuză și prin urmare pasajele incriminate n-au fost citite în românește, deși acuzații am fost siliți a constata aici în fața tribunalului, că între traducerea oficială și între textul românesc incriminat sînt diferențe esențiale;

d) că prin urmare pînă la sfîrșitul interogatoriului n-am avut posibilitatea de a constata identitatea textului incriminat cu textul original al „Memorandului”.

Acum însă în intervalul de la sfîrșitul interogatoriului și pînă în momentul de față am ajuns în situațiunea de a putea constata identitatea textului român incriminat cu textul original, pe care noi l-am depus în cabinetul Maiestății Sale, și așa fiind, declarăm că primim responsabilitatea solidară pentru tot cuprinsul „Memorandului” incriminat²⁰.

Onorabilă Curte! Domnilor jurați!

„Memorandul”, pentru a cărui publicare și răspindire sîntem trași ca niște făcători de rele înaintea acestei bare judecătorești, nu cuprinde, precum v-ați putut convinge, decît gravaminele poporului român, care ne-a trimis pe noi ca să cerem scutul Tronului pentru drepturile lui nesocotite și călcate în picioare.

Ceea ce ne-a silit pe noi și pe întregul popor român ca să facem acest demers, este faptul, că atît legislațiunea, cît și guvernul ne-a adus la convingerea *nestrămuită, că în fața lor pentru noi vorbă de dreptate nu poate fi*.

În zadar au fost toate promisiunile, ce s-au dat în repetițe rinduri pentru respectarea drepturilor noastre naționale! În zadar am încercat toate formele și mijloacele legale! În zadar ne-am plîns la toți factorii competenți ai statului!

Exclusivismul de rasă a declarat război de exterminare limbii și naționalității noastre.

Nu ne mai rămăsese dar, decît această singură cale a apelului la factorul suprem al statului și la opiniunea publică a lumii civilizate.

Față cu acest act, care nu conține decît curatul adevăr și este icoana credincioasă a suferințelor și nedreptăților seculare ce le îndură poporul român din Transilvania și Ungaria, *trebuia ca regimul, ori să se dezvinovățească, ori să se răzbeună.*

Dezvinovățirea nu era cu putință, *a ales calea răzbunării!*

Ne-a împiedecat să ajungem la Tron și acum ne supune judecării aceloră, contra cărora ne-am plîns.

²⁰ Prima parte a declarației a fost publicată mai întîi în „Tribuna”. nr. 99 din 13/25 mai 1894, p. 2.

Ceea ce se discută aici, domnilor, este însăși existența poporului român.

Existența unui popor nu se discută, se afirmă!

De aceea nu ne e în gînd, să venim înaintea d-voastră să dovedim că avem dreptul la existență.

Într-o asemenea chestiune nu ne putem apăra în fața d-voastră, nu putem decît să acuzăm în fața lumii civilizate sistemul asupritor, care tinde să ne răpească ceea ce un popor are mai scump: legea și limba!

De aceea nu mai sîntem aici acuzați, sîntem acuzatori.

Ca persoane nu avem ce căuta înaintea acestei curți cu jurați, fiindcă noi am lucrat numai ca mandatar ai poporului român, și un popor întreg nu se poate trage la bara judecătorească.

Plîngerile poporului român nu pot fi judecate de un juriu exclusiv maghiar, care este și judecător și parte.

De aceea nu este de demnitatea poporului român de a se apăra în fața juriului din Cluj! Într-adevăr aceasta e o chestiune politică și de stat, care rezultă dintr-un proces secular între națiunea maghiară²¹ și autohtona națiune română. De judecată dar nu poate fi vorba! Ne puteți osîndi ca indivizi, nu ne puteți judeca ca mandatar ai poporului.

Dealtfel ați înțeles și d-voastră, că aici nu poate fi vorba de drept, ci numai de forță. Lucrul acesta nici nu ați mai încercat să-l ascundeți, căci ați nesocotit pînă și formele legale cele mai elementare, care se observă chiar pentru criminali înaintea curților cu jurați. Lumea va auzi cu uimire, că s-au putut judeca niște oameni de cătră o instanță judecătorească, fără ca să poată avea măcar apărători. Ați proclamat sus și tare că forța biruie dreptul, și nici că ați mai căutat să mascați în fața lumii aceea ce nu mai e judecată, ci executare.

Să nu ne cereți dar nouă să ne facem complici în acest simulacru de proces, încercînd să facem din partea noastră un simulacru de apărare. Au fost siliți prin violență și insulte apărătorii noștri să se depărteze. S-a agitat prin presă opinia publică maghiară, reprezentată prin juriul din Cluj, în contra noastră și a întregului popor român. Am fost violentați și aici și am fost terorizați totdeauna cum sîntem terorizați în toate de cînd am denunțat lumii civilizate asupririle, ce le îndurăm. Mai poate fi dar vorba aici de judecată, de apărare în înțelesul juridic? Nu! Faceți ce vă place.

Nevinovați sîntem, dar d-voastră sînteți stăpîni pe individualitatea noastră fizică, nu însă și pe conștiința noastră, care în această cauză este conștiința națională a poporului român. Dacă nu sînteți d-voastră competenți să ne judecați, este însă un alt tribunal mai mare, mai luminat și desigur mai nepărtinitor, care ne va judeca pe toți: e tribunalul lumii civilizate, care vă va osîndi odată mai mult și mai aspru, decît v-a osîndit pînă acum.

Prin spiritul de intoleranță, printr-un fanatism de rasă fără seamăn în Europa, osîndindu-ne, veți izbuti numai ca să dovediți lumii, că maghiarii²² sînt o notă discordantă în concertul civilizațiunii.

Declar prin urmare în numele meu și al tuturor colegilor mei acuzați, că pentru cuvintele arătate NU NE PUTEM APĂRA.

DIE ERKLÄRUNG IOAN RAȚIU'S IM MEMORANDUM-PROZESS VOM 23 MAI 1894

(Zusammenfassung)

Bei den Verhandlungen des Memorandum-Prozesses aus Cluj (7—25 Mai 1894) verteidigten sich die politischen Anführer der siebenbürgischen Rumänen — Persönlichkeiten mit vielseitiger, gründlicher Kultur und gute Kenner der leidvollen Geschichte des rumänischen Volkes — mit eiserner Logik, in gediegenen und

²¹ Se referă, evident, la autorități și nu la poporul maghiar propriu-zis.

²² Idem.

klaren Stil, mit flammenden patriotischen Schwung. Die Verteidigung gipfelte mit der Erklärung die Ioan Rațiu im Namen der Mitglieder des Zentralkomitees der Rumänischen Nationalpartei aus Transsylvanien, am 23 Mai 1894 vortrug.

Voll nationaler Würde und dem gemeinsamen Fühlen des rumänischen Volkes entsprungen, offenbarte die Erklärung der ganzen Welt dass in Cluj in 1894 eigentlich über die Existenz der siebenbürgischen Rumänen Gericht gesessen wurde, jedoch „das Dasein eines Volkes kann nicht diskutiert werden, es behauptet sich“, wie die Angeklagten in ihrer Schrift zeigten.

Die vorliegende Arbeit behandelt eben diese Deklaration, die Geschichte ihrer Entstehung, ihren Inhalt und ihre Autoren.

EMILIA RAȚIU, REPREZENTANTĂ DE SEAMĂ A MIȘCĂRII FEMEILOR DIN TRANSILVANIA

În curentul general revendicativ al mișcării feministe din Europa secolul al XIX-lea¹ se încadrează și mișcarea femeilor din Transilvania pentru emancipare națională și culturală cu particularitățile ei specifice izvorâte din condițiile deosebite existente aici. Situația specială a Transilvaniei a impus femeilor nu numai orientarea spre îmbunătățirea propriei lor educații culturale ci și spre familiarizarea cu realitățile politice existente în Transilvania acelei vremi.

Pentru început un teren propice în acest sens l-au creat reuniunile de femei². Întemeiate cu scopul de a sprijini sistemul educațional al fetelor prin înființarea de școli și cămine pentru ele, de a educa tinăra generație, de a încuraja portul național, literatura, muzica, industria casnică, reuniunile se transformă treptat în focare de răspindire a culturii și literaturii române, de cultivare a sentimentului național.

Una dintre întemeietoarele unei asemenea reuniuni și reprezentantă de frunte a mișcării femeilor din Transilvania a fost Emilia Rațiu. „Era pururea la culmea datoriei și reprezenta în viața noastră națională un far luminos care captiva și îndruma toate energiile feminine din vechiul Ardeal, spre culmile acțiunilor energice și demne ce se impuneau femeilor române în apărarea ideii naționale”³, scria Elena Pop Hossu-Longin în „Amintirile” sale.

Nu avem intenția de a prezenta întreaga activitate a Emiliei Rațiu, ci doar vom consemna câteva dintre aspectele ei mai importante pe tărâm cultural, național-politic și obștesc.

Emilia Rațiu s-a născut la Brașov în 1846, dintr-o familie cu veche tradiție. Tatăl, Dumitru Orghidan era preot în Brașov⁴. Înzestrată cu deosebite calități fizice și intelectuale, tinăra Emilia a primit o educație aleasă, pe care și-a completat-o continuu de-a lungul anilor.

În 1862, la 16 ani, s-a căsătorit cu avocatul Ioan Rațiu și s-au stabilit la Turda. Fire activă și întreprinzătoare, cu interes și înțelegere pentru activitatea soțului, Emilia Rațiu avea să-și îndrepte preocupările spre organizarea unei reuniuni a femeilor din Turda, care ia ființă la sfârșitul anului 1880, cu numele de „Societatea de lectură a femeilor

¹ A. Gociman, *Femeia română și ideea națională*, în *Piatră de hotar*, nr. 8—9, 1936, p. 38.

² Reuniuni de femei au fost înființate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea la Brașov, Lugoj, Satu-Mare, Sălaj, Blaj, Deva, Cluj, Caransebeș, Hunedoara, Turda, Sibiu etc. S-au unificat în primul deceniu al secolului al XX-lea în cadrul Reuniunii femeilor române din Ungaria și în 1913 a avut loc primul lor congres.

³ Elena Pop Hossu-Longin, *Amintiri. 1880—1930*, Cluj, 1932, p. 51.

⁴ Felicia Rațiu, *Emilia Dr. I. Rațiu. Memorii*, p. 1 (Memoriile rămase netipărite sînt în posesia fam. Dr. R. Rațiu din Turda).

române din Turda⁴. În statutele compuse și semnate de Emilia Rațiu, recunoscute oficial la 21 martie 1881, se precizează scopul societății: „progresarea membrilor ei în deosebite ramure în știință și în special în limba și literatura română”⁵. Pentru realizarea lui se întemeiază și o bibliotecă ale cărei fonduri sporeau an de an⁶. De atunci mai ales, Emilia Rațiu a muncit neobosit pentru cultivarea elementului românesc din medii în care trăia, pentru crearea unei școli românești, pentru deșteptarea sentimentului național.

Dovedind interes și receptivitate față de diverse probleme de literatură, filozofie și social-politice, ea a căutat să se autoperfecționeze continuu citind autori clasici, istorici, filozofi. A întreținut de asemenea, corespondență pe teme naționale și social-politice cu iluștri bărbați ai României: Ion Brătianu, M. Kogălniceanu, Titu Maiorescu, B. P. Haideu, I. C. Rosetti, Papiu-Ilarian, după cum reiese din memoriile fiicei sale, Felicia⁷.

Scrisori ale ei apăreau și în presa din București. „Românul” le publică sub pseudonimul „Doamna E... din culmea Carpaților”⁸. În semn de prețuire Al. Papiu-Ilarian, trimite Emiliei Rațiu cel dintâi exemplar din discursul său de recepție despre Gh. Șincai, rostit la Academia Română⁹.

Ca soție a dr. Rațiu, cunoscut om politic, l-a însoțit în călătoriile sale la București, participând la discuțiile purtate cu diverși oameni politici¹⁰, secondându-l în toate marile acțiuni care au avut loc în viața național-politică a românilor din Transilvania. Conștientă de rolul pe care trebuie să-l joace femeile române în această direcție, o găsim prezentă la acțiunile de sprijinire a războiului de independență al României. Alături de alte 19 românce transilvănene deschide liste de subscripție și inițiază o colecție constând din obiecte de îmbrăcăminte, scame etc. în orașul Turda și în împrejurimile lui. În acest scop lansează un vibrant apel la 20 septembrie 1877¹¹. Apoi, după ce a pus bazele centrului de colectare din Turda ea însăși inițiază colecte în Turda și în satele din împrejurimi (Iara, Hădășeni, Sinmihaiul Arieșului — azi Mihai Viteazul — și Chețani)¹². Tot la inițiativa ei femeile din Turda au organizat în ianuarie 1878 o loterie cu obiecte lucrate și donate de ele cu scopul de a le valorifica, iar suma obținută a fost trimisă Crucii Roșii din România. Apelează și la Al. Roman în calitatea lui de deputat pentru a-i obține autorizarea necesară organizării loteriei¹³. Toate colectele întreprinse în Turda

⁵ Vezi *Statutele Societății de lectură a femeilor române din Turda*, Gherla, 1895.

⁶ Vezi de ex. *Catalogul bibliotecii Societății de lectură a femeilor române din Turda*, Cluj, 1910 (Statutele și Catalogul se află în posesia fam. Dr. R. Rațiu).

⁷ Felicia Rațiu, l.c.

⁸ *Ibidem*; I. Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu (1826—1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor*, Sibiu, 1928, p. 149.

⁹ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 150.

¹⁰ Felicia Rațiu, l.c.

¹¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 72, 15/27 septembrie 1877, p. 4; G. Preda, *Emilia Dr. Rațiu*, în *Transilvania*, nr. 3, martie 1929, p. 164.

¹² P. Abrudan, *Turda, centru al solidarității cu România în anii războiului pentru independență 1877—78*, în *Potaissa*, I, 1978, p. 152.

¹³ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 152—153.

și în alte 16 localități au fost centralizate de E. Rațiu și expediate pe adresa Crucii Roșii din București¹⁴.

Pentru sprijinul acordat soldaților români, Emilia Rațiu va fi decorată de statul român cu crucea comemorativă „Elisabeta“, prin decretul din 16 noiembrie 1878 care purta semnătura ministrului M. Kogălniceanu, precum și cu alte două distincții¹⁵.

Pe Emilia Rațiu o găsim, de asemenea, prezentă la adunările și acțiunile despărțământului Turda al „Astreii“, ca și la adunarea generală a Asociațiunii, ținută în vara anului 1880 la Turda, adunare care avea să reprezinte preambulul conferinței de constituire a Partidului Național Român ce avea să aibă loc la Sibiu în 1881¹⁶.

Desele consfătuiri politice organizate la Turda se desfășurau de regulă în casa familiei Rațiu, prilej pentru Emilia de a lua contact cu reprezentanții mișcării politice¹⁷.

Dar personalitatea Emiliei Rațiu s-a evidențiat în mod deosebit în anii atît de frămînați ai mișcării memorandiste. Așa cum remarcă Elena Pop Hossu-Longin, altă cunoscută personalitate feminină din acea vreme „era firesc ca toate aceste frămîntări și lupte să nu lase impasibile nici femeile române, căci, ca tovarășe fidele ale soților, împărțeau și ele soarta lor și trebuiau în momente grave să aducă sacrificiile cele mai nobile pentru neamul lor“¹⁸. În adevăr, în timpul memorandumului, Emilia Rațiu a fost alături de soțul ei împărțînd cauza pentru care lupta.

A purtat o intensă corespondență cu diferiți fruntași politici, susținîndu-i pe memorandiști. Corespondența este, în același timp, edificatoare pentru convingerile ei politice și intențiile urmărite referitoare la cauza memorandiștilor. În scrisorile adresate lui Gheorghe C. Cantacuzino și George Moroianu¹⁹, face propuneri, caută soluții și comentează o serie de evenimente.

În epistolele scrise de G. Moroianu aflat la Paris în preajma lui 1894, acesta îi expunea acțiunile sale în sprijinul cauzei memorandiștilor și urmările acestei activități (de ex. mitingul de la Sorbona unde E. Picot vorbește despre lupta românilor). La rîndul ei, E. Rațiu i-a trimis date pe care G. Moroianu le-a publicat în presa franceză și i-a sugerat să mijlocească trimiterea de corespondenți străini la procesul ce urma să aibă loc la Cluj²⁰. Într-o scrisoare de răspuns același G. Moroianu elogiază munca și elanul Emiliei Rațiu și prin ea activitatea tuturor femeilor care s-au antrenat în mișcarea național-politică, subliniind rolul pe care l-au avut și îl aveau femeile în lupta pentru realizarea idealului național: „... femeia română are un rol sfînt în lupta noastră pentru libertate. Ea și-a înțeles acest rol. Iată de ce scrisorile d-tale mă însufle-

¹⁴ Emilia Dr. I. Rațiu, în *Calendarul Asociațiunii*, nr. 139, 1927, p. 9—13.

¹⁵ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 152; Felicia Rațiu, *op. cit.*, p. 2.

¹⁶ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 25—26; Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 143.

¹⁷ Vezi de ex. la N. Cordoș, *Turda în mișcarea memorandistă*, în *Potaissa*, I, 1978, p. 169—179; *Vandalismul de la Turda. Memoriile domnișoarei Felicia Rațiu*, București, 1893, p. 7; Elena Pop Hossu-Longin, *l.c.*

¹⁸ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 149.

¹⁹ Vezi scrisoarea către G. Cantacuzino, 4 septembrie 1893 și către G. Moroianu, 26 aprilie 1894 (S. Polverejan — N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente*, 1885—1897, Cluj, 1973, p. 221—222, 297—299).

²⁰ G. Moroianu către E. Rațiu, Paris, 15 aprilie, 11 mai 1894 și E. Rațiu către G. Moroianu, Sibiu, 26 aprilie 1894 (S. Polverejan — N. Cordoș, *op. cit.*, p. 284—285, 297—299, 310—311).

țesc totdeauna, căci din ele citesc în inima femeilor române entuziasmul, dragostea și hotărârea cu care știu seconda pe bărbații lor la luptă²¹.

La susținerea aceleiași activități și-a adus contribuția și fiica Emiliei, Felicia Rațiu. Memoriile sale referitoare la anii mișcării memorandiste, apărute în anul 1893, o definesc pe autoare ca o bună cunoscătoare a vieții politice din Transilvania și participantă activă la toate acțiunile vremii. Același lucru îl demonstrează și corespondența sa purtată cu diferiți oameni politici sau cu tinere sirbe și slovace, precum și activitatea „Ligii fetelor române” din Sibiu a cărei președintă era²².

Emilia Rațiu va fi împreună cu soțul său la Viena²³, făcând parte dintre cei 300 care au dus memorandumul împăratului și o găsim prezentă la Cluj, în ziua procesului, însoțită de cele două fiice: Felicia și Dorina. Alături de celelalte femei, împarte cocarde tricolore cu deviza „Totul pentru națiune”, participă la dezbateri, întruniri și adunări populare în cadrul cărora s-a manifestat deplina solidaritate cu atitudinea memorandiștilor²⁴. Va fi apoi alături de soțul său, împreună cu Felicia, la Seghedin, încurajându-i pe condamnații aflați în închisoare și ținând legătura cu ceilalți²⁵.

O importanță deosebită în timpul procesului memorandiștilor a avut-o propaganda desfășurată de E. Rațiu în străinătate, apelând la sprijinul moral al femeilor. A trimis scrisori, fotografii, costume, țesături populare Otnei Ball și Jeannei Del’Homme, fervente susținătoare ale cauzei românilor în Anglia prin scrierile și în conferințele lor. Numărându-se printre organizatorii cunoscutului miting de la Oxford²⁶ prima a vorbit îmbrăcată fiind în costum săliștenesc, iar cea de a doua a împărțit participanților fotografiile trimise de E. Rațiu.

Emilia Rațiu a sprijinit, de asemenea, acțiunea inițiată de soțul său și de fiica sa Felicia, de a crea o alianță cu celelalte naționalități asuprite din Imperiul austro-ungar. Corespondența cu reprezentante ale femeilor slovace, ca Therese Vansa, de pildă, cuprinde un schimb de opinii în legătură cu evenimentele vremii. Corespondența este însoțită de schimb de costume populare, broderii sau albume de artă populară²⁷.

Activitatea desfășurată de Emilia Rațiu, ca și de celelalte femei organizate în comitete la Brașov, Sibiu, Cluj cu scopul sprijinirii mișcării memorandiste, a găsit ecou și apreciere la femeile din România. Comitetele fondate de ele²⁸ prin care sprijineau activitatea Ligii Culturale și indirect cauza românilor transilvăneni au inițiat colecte și au trimis scrisori de adeziune. O asemenea adresă au trimis Emiliei Rațiu, femeile din Slatina, în iunie 1892, exprimându-și admirația și asentimentul față de activitatea femeilor din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina. În încheiere ele își manifestau convingerea că

²¹ G. Moroianu către E. Rațiu, Paris, f.d. (S. Polverejan — N. Cordoș, *op. cit.*, p. 313).

²² E. Glodariu, *Aportul femeilor din Transilvania la mișcarea memorandistă*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 503, 506.

²³ *Vandalismul de la Turda. Memoriile domnișoarei Felicia Rațiu*, p. 8.

²⁴ Felicia Rațiu, *Emilia Dr. I. Rațiu. Memorii*, p. 8.

²⁵ G. Moroianu, *Legăturile noastre cu Anglia*, Cluj, 1923, p. 37, 44—46; I. Georgescu, *op. cit.*, p. 146; G. Preda, *op. cit.*, p. 165.

²⁶ E. Glodariu, *op. cit.*, p. 504.

²⁷ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 130—132; G. Preda, *l.c.*

²⁸ E. Glodariu, *op. cit.*, p. 506—507.

„unirea și idealurile românilor... totuși se vor împlini, dreptatea va trebui să învingă”²⁹.

După stingerea din viață a lui Ioan Rațiu, în anul 1902, mama și fiica îi vor continua activitatea militând pentru desăvârșirea unității statale a poporului român. În acest scop va acționa în preajma izbucnirii războiului mondial, pentru a câștiga aderenți în Italia, stabilind contacte cu Roberto Fava, cunoscut filoromân, care a scos o gazetă în limba italiană și română la Padua³⁰, pledînd pentru rezolvarea problemei naționale a românilor transilvăneni.

Unirea din 1918, a însemnat pentru Emilia Rațiu, ca și pentru celelalte femei transilvănene, împlinirea idealului național spre care năzuiseră și de-atunci înainte activitatea ei, desfășurată susținut pînă la sfîrșitul vieții, va avea drept țel emanciparea civilă și politică a femeilor din România. Astfel, o vom găsi pe Emilia Rațiu în fruntea „Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeii române”. În această calitate va semna un apel către guvern, subscris de alte 27 femei, în care cere ca noua constituție să fie revizuită și să se cuprindă în ea drepturi civile și politice pentru femei: „Astăzi, cînd România Mare este înfăptuită și cînd D-vs. sunteți chemați a înfăptui România Nouă, refăcînd din adînc pactul nostru constituțional, așezînd viața statului pe principiile justiției sociale și politice... credem că nu este nici drept, nici prielnic dezvoltării morale și naționale a poporului român, ca numai emanciparea civilă și politică a femeii să fie lăsate pe seama viitorului”³¹.

În anii următori, pînă cînd i-a permis puterea fizică, ea va continua această activitate, alături de aceea culturală, de sprijinire a acțiunilor „Astre”³² sau a altor organizații culturale. De asemeni a adunat și pus la dispoziția celor interesați materialele documentare referitoare la viața și mai ales la activitatea politică a soțului ei, pentru a face cunoscute „acele vremi de însuflețire al căror cult trebuie să rămînă din generație în generație”³³.

În seara zilei de 1 februarie 1929, la vîrsta de 83 de ani, s-a stins la Sibiu cea care „a fost o perfectă tovarășe de muncă și viață a lui I. Rațiu, căci același ideal și dragoste de neam i-au călăuzit pe amîndoi pînă la moarte”³⁴.

Prin întreaga sa activitate Emilia Rațiu avea să rămînă în memoria urmașilor o pildă de dăruire pentru împlinirea idealurilor poporului din care s-a ridicat.

E. GLODARIU — M. RAȚIU

²⁹ Adresa de simpatie semnată de 44 femei este scrisă cu litere ornamentate în culorile tricolorului românesc și introdusă într-o mapă căptușită cu catifea și decorată (Se află în posesia familiei Dr. R. Rațiu din Turda).

³⁰ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 159.

³¹ Apelul tipărit și nedatat este în posesia fam. Dr. Rațiu. Apelul este adresat Senatului și Camerei Deputaților de către Comitetul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeii române; printre celelalte semnatare este și Felicia Rațiu.

³² Emilia Dr. I. Rațiu, în *Calendarul Asociațiunii*, nr. 139, 1927, p. 13.

³³ Emil Bolcaș către E. Rațiu, București, 5 septembrie 1908 (Muz. Ist. Trans. nr. inv. M. 2685); I. Georgescu către E. Rațiu, Constanța, 14 octombrie 1926 (scrisoare în posesia fam. Dr. Rațiu).

³⁴ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 59.

EMILIA RAȚIU, EINE HERVORRAGENDE PERSÖNLICHKEIT DER FRAUBEWEGUNG IN TRANSYLVANIE

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit werden bedeutsamere Momente aus dem Leben und der Tätigkeit Emilia Rațiu's (1846—1929), einer bekannten Persönlichkeit der siebenbürgischen Frauenbewegung vorgestellt.

Der Artikel unterstreicht ihre Aktivität im Rahmen des Lesekreises der rumänischen Frauen aus Turda, der dortigen Zweigstelle der „Astra“ für die kulturelle Emanzipation der Frauen, wie auch für die Förderung des Erziehungswesens junger Mädchen und die Unterstützung jedwelcher kulturellen Manifestation.

Als Gattin des bekannten rumänischen Politikers Ioan Rațiu und gute Kennerin der politischen Realitäten Siebenbürgens, nahm Emilia Rațiu aktiv an der nationalpolitischen Bewegung der Rumänen in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts teil. So veranlasste und betrieb sie selbst Sammlungen für die Unterstützung des Unabhängigkeitskrieges Rumäniens in 1877, nahm an verschiedenen politischen Kundgebungen teil, die mit der Memorandumbewegung in 1892 gipfelten, unterhielt einen regen Briefwechsel mit bedeutenden öffentlichen Persönlichkeiten Rumäniens und des Auslandes und verteidigte die Sache der Memorandisten. Auch setzte sich Emilia Rațiu konsequent für die Verwirklichung der staatlichen Einheit des rumänischen Volkes ein. Nach 1918 wirkte sie hauptsächlich auf kultureller Ebene und für die zivile und politische Emanzipation der Frauen in Rumänien.

ASPECTE DIN FRĂMÎNTĂRILE ȘI ACȚIUNILE MUNCITORILOR DIN UIOARA (1919 — MAI 1920)*

Unirea Transilvaniei cu România a realizat și un nou cadru de manifestare și dezvoltare pentru proletariatul român în ansamblul său ca și pentru fiecare detașament în parte. Muncitorimea conștientă de pe cuprinsul întregii țări, cunoscându-și și înțelegând în mod just menirea sa istorică și-a dat seama că succesul acțiunilor sale depinde de îmbinarea bătăliilor de clasă cu eforturile de organizare locală, provincială și în același timp, de unire a tuturor energiilor muncitorești la nivel național. Tocmai de aceea, în primii ani de la desăvârșirea unității politice, maturizarea și radicalizarea mișcării muncitorești s-a manifestat pregnant și s-a exprimat, în același timp, și prin desfășurarea unor puternice acțiuni cu un vădit caracter politic, fie că erau inițiate și conduse de Partidul socialist, fie de sindicate. Dreptul la organizare, la întrunire, libertatea presei, respectul demnității umane erau deziderate vitale pentru obținerea cărora proletariatul din România a acționat cu bărbăție și curaj, cu o neclintită hotărâre. Susținerea și apărarea drepturilor economice ale muncitorimii constituie o altă fațetă concludentă a fluxului revoluționar care a brăzdat acei ani.

În acel răstimp, muncitorimea condusă de Partidul socialist și de sindicate a folosit o gamă variată de mijloace de luptă, exprimată prin articole în presă și manifeste, întruniri, adunări și demonstrații, conferințe de partid și sindicale, petiții și memorii adresate autorităților sau conducerilor întreprinderilor și nenumărate greve.

Aceste succinte considerații cu caracter general sînt în cea mai mare parte valabile și pentru detașamentul combativ al proletariatului român, care-l constituia muncitorimea din Uioara — azi Ocna Mureșului —, de la Uzina Chimică și minerii de la saline¹.

Salinele fiind proprietatea statului erau administrate de o Direcție a salinelor, ce funcționa în cadrul Resortului de finanțe din Consiliul Dirigent, de aceea nedreptățile atît de ordin economic cît și politic abătute asupra minerilor din Uioara veneau din partea unor organe sau instituții de stat. Nenumăratele și feluritele abuzuri ale autorităților locale au amplificat cortegiul greutăților și nemulțumirilor muncitorilor din Uioara.

Minerii de la Uioara n-au trăit și n-au activat izolat, separat de restul muncitorilor mineri din Transilvania, ci s-au încadrat firesc și organic în marea familie a truditorilor din adîncuri, căutînd ca toți la

---

* Comunicare prezentată la Sesiunea științifică de comunicări 2050 de ani de la crearea primului stat dac centralizat și independent condus de Burebista. Turda — 17 mai 1980.

¹ Emil Balea, Iosif Mihu, *Aspecte ale luptelor greviste din Turda și Uioara în anii 1919—1920*, în „Acta Musei Napocensis”, 1971, 8, p. 675—683.

un loc să-și susțină interesele în fața autorităților și a conducerilor întreprinderilor.

La scurt timp de la Unire, după o temeinică pregătire s-a ținut la Sibiu între 19—20 ianuarie 1919, Congresul Partidului Social Democrat din Transilvania². Congresul era chemat să reafirme poziția socialiștilor români față de unire, să stabilească sarcinile imediate și de perspectivă ale partidului, să elaboreze programul și să analizeze relațiile concrete social-economice și politice din societatea românească. La acest important moment din viața muncitorimii, muncitorii din Uioara au fost reprezentanți prin 5 delegați, avându-l pe Vasile Rotar ca membru ales în Marele Comitet, organism compus din 27 persoane.

Muncitorii din Uioara au fost probabil prezenți și la Conferința Partidului Social-Democrat și a Uniunii sindicale din 10—11 mai 1919 ținută la Sibiu³. În schimb, minerii din Uioara n-au putut participa nici la conferința de constituire a Uniunii minerilor și topitorilor din martie 1919, din cauza piedicilor puse de autorități, conferință care a relevat printre altele că „singura lor putere e unirea fără deosebire de naționalitate”⁴, și nici la Congresul minerilor din decembrie 1919. „Nu sînt de față din cauza terorii administrative și militare Baia Nouă, Mureș-Uioara, Capnic, Aghireș, Racoșul de Jos și Ocna Dejului” — scrie „Minerul” din 1 februarie 1920, în care se prezentau lucrările congresului minerilor⁵. „Congresul acesta — se scria în același număr al organului de breaslă al minerilor — a fost o piatră de hotar la care muncitorimea s-a oprit pentru un moment spre a privi în trecutul apropiat și îndepărtat, și trăgînd învățăturile din această privire să croiască un drum nou, pentru viitorul mișcării sale.” Congresul a „scos Uniunea muncitorilor mineri dintr-o asociație de ajutor și au făcut din ea o Uniune puternică a luptei de clasă... Congresul acesta — continua ziarul — și din alt punct de vedere a avut o importanță foarte mare, a săpat și mai adînc solidaritatea clasei muncitoare fără deosebire de naționalitate”.

Chiar dacă minerii din Uioara n-au putut fi prezenți la cele două importante reuniuni muncitorești, viața lor, greutățile materiale pe care le îndurau, maltrătarile la care erau supuși, au fost aduse, mai ales, de la tribuna Congresului, la cunoștința tuturor, cerîndu-se răsplată schimbarea radicală a stărilor de lucruri de acolo. Astfel, în raportul prezentat de președintele Uniunii minerilor, Iosif Ciser, la subpunctul: *Cum stăm pe terenul politic?* se înfierează arestările abuzive și maltrătarile la care erau supuși în mod frecvent minerii din Uioara, citîndu-se chiar una din cele 17 declarații ale unor muncitori din Uioara arestați și bătuți în august 1919. Solidaritatea muncitorească a acționat și în acest

² Crearea Partidului Comunist Român (mai 1921). Sub redacția lui Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac. București, 1971, p. 152—153; *Greva generală din România — 1920*, București, 1970, p. 66; Vasile Șchiopu, *Congresul Partidului Social-Democrat din Ardeal și Banat de la Sibiu din 19—20 ianuarie 1919, mijloc însemnat de afirmare a muncitorimii române în viața social-politică a țării și de unificare a organizațiilor muncitorești*. Apulum, 1977, 15, p. 551—560.

³ Idem, *Semnificația conferinței socialiste de la Sibiu din 10—11 mai 1919*, „Studia Univ. Babeș-Bolyai, Historia”, 1977, 22, fasc. 1, p. 58—65.

⁴ „Adevărul”, nr. 11 din 17/30 martie 1919.

⁵ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1916—1921*, București, Ed. politică, 1966, p. 276—280.

caz, ca în multe altele, cu promptitudine și curaj, fiind o reală îmbărbătare și un tovarășesc sprijin pentru toți cei exploatați.

Cîteva noi documente de arhivă, două emanînd chiar de la autorități, și din presa muncitorească a vremii, aduc alte lămuriri cu privire la evenimentele din august 1919 și din lunile următoare, relevă lipsa dreptului de organizare, de întrunire, maltratările la care erau supuși muncitorii din Uioara.

La 29 august 1919 Uniunea muncitorilor mineri și topitori protesta printr-o adresă semnată de Iosif Ciser și înaintată Consiliului Dirigent Resortul de Interne, Siguranța Publică împotriva arestării și a schingiurii mai multor muncitori din Uioara și a lui Dumitru Gânju, secretarul Uniunii, sosit în localitate pentru a discuta cu minerii. „Deoarece sîntem convinși că intențiunile forurilor superioare nu e aceea, ca aci să se guverneze cu teroarea cerem o anchetă severă împotriva acelor care a făcut acest abuz, tot asemenea împotriva celor care a permis acestea abuzuri și pedepsirea lor exemplară ca să nu se statueze pilda în viitor pentru alții să nu mai facă astfel de abuzuri” — se spunea în finalul adresei⁶. Declarația semnată de D. Gânju la 15 octombrie 1919 la Sibiu, cuprinde alte relevante dovezi despre tratamentul inuman la care a fost supus în luna august la Uioara din partea autorităților locale⁷.

La cererea expresă a muncitorimii, la Uioara a avut loc o anchetă condusă de un căpitan, delegat al Resortului de Interne, și la care au participat și I. Flueraș, președintele Comisiei generale a Sindicatelor și D. Gânju, în cursul căreia au fost ascultați „... cei care au fost nedreptățiți și în contra cărora s-au făcut abuzurile” — așa cum reiese din adresa Uniunii Minerilor din 27 octombrie 1919 trimisă serviciului Siguranței Publice din Resortul de Interne⁸. „Din declarațiile lor — continuă adresa — reiese, că Jandarmeria din loc. și în special comandantul ei e responsabil de toate abuzurile care s-au făcut și prin urmare cerem pedepsirea lor strictă și strămutarea din Mureș-Uioara“.

Nici această intervenție nu s-a soldat cu rezultate așteptate de muncitori, astfel încît „Tribuna Socialistă” din 23 octombrie 1919, reluînd un articol din „Minerul” intitulat: *Să înceteze teroarea* prezenta un tablou sumbru al realităților din Uioara: „La Mureș-Uioara organizația noastră e suspendată, nu de ministerul de interne, de forurile centrale, ci de domnul Roșca, astăzi prim-pretor și preot. Acolo sub amenințare de închisoare și moarte nimeni nu mai îndrăznește să spună că e muncitor organizat socialist. Comitetul grupei de acolo a fost arestat, bătut, vreo cîțiva și astăzi zac în pat și numai după multe intervenții și alergături au fost puși pe picior liber. În comună nimeni nu îndrăznește să se miște în afară de notarul comunal, de comandantul de jandarmi și de domnul primpretore...”. Același ziar în numărul din 29 februarie 1920 sub titlul *Barbăriile de la Murăș-Uioara*, aduce noi exemple de atacuri ale autorităților împotriva acțiunii de organizare a muncitorilor, împotriva conducătorilor lor, prezentînd și demersurile întreprinse pe lîngă președintele Consiliului Dirigent și ale șefului Siguranței Publice pentru eliberarea celor arestați fără nici o vină.

⁶ Arhivele Statului București, fond. *Consiliul Dirigent, Mișcarea muncitorească*, dosar 1/1919—1920, f. 38; Bibl. Acad. Fil. Cluj-Napoca. Fotocopii.

⁷ Loc. cit., fond. cit., f. 48—49.

⁸ Ibidem. f. 47.

În fața valului de proteste ale muncitorilor, ale conducerii Partidului Socialist și a Sindicatelor, la 29 ianuarie 1920 Resortul de Interne cerea printr-o adresă prefectului județului Alba, trimițându-i și „Arătarea” Uniunii Muncitorilor mineri și topitori trimisă la 11 IX — 1919 Resortului, să cerceteze „... că cine, pentru ce, de cine și între ce împrejurări au fost bătuiți muncitorii în localurile judecătoreiei de ocol, casă comunală și localul jandarmeriei, iar după cercetare amănușită să ne faci raport detaliat despre stările din Uioara, deoarece în continuu sosesc acuze în contra modului cum se tratează muncitorii din Uioara. Plîngerile se îndreaptă în contra primpretorului și în contra Jandarmeriei”. Resortul cere în continuare prefectului ca să dea dispoziții severe organelor subordonate „că față de socialiști ca și față de toți cetățenii să se poarte într-u toate conform instrucțiunilor date de Consiliul Dirigent”⁹.

Cu toate aceste dispoziții, la 16 martie 1920 Președinția Consiliului Dirigent se vede silită că ceară Resortului de Interne curmarea abuzurilor de la Uioara, prin care se nesocoteau prevederile Ordonanței Consiliului Dirigent și a comandantului trupelor din Transilvania¹⁰ cu privire la funcționarea Uniunilor muncitorești¹¹. „O deputație de muncitori — se spune în adresă — condusă de dl. Dumitru Gânju, emis prin plenipotența dată de Uniunea muncitorilor mineri și topitori din Cluj, cu data de 4 Februarie a.c. pentru a vizita grupele muncitorilor mineri și topitori din teritoriul administrat de Cons. Dir. și să controleze și înființeze filiale, se plînge că deși Comandantul militar din Uioara a luat act de întrunirea anunțată, Jandarmeria și primpretorul de acolo, nu admit adunarea. Direcțiunea Poliției și Siguranței și Res. Interne sînt invitați să dea imediat ordin, ca organele subalterne să se conformeze ordonanței referitoare la funcționarea Uniunilor muncitorești, publicată în Nr. 68 al „Gazetei Oficiale”.

Evitarea unor eventuale atacuri ale autorităților locale din Uioara împotriva muncitorilor rezultă și din consultarea listelor cu sumele adunate de muncitori în vederea constituirii Fondului electoral pentru alegerile parlamentare din toamna anului 1919¹². Astfel, în aceste liste, Uioara apare o singură dată în „Tribuna Socialistă” din 26 octombrie 1919 și atunci persoana e doar cu inițialele NN, situație cu totul singulară raportată la alte localități.

După lungi demersuri, rămase fără rezultat, care vizau o reală libertate de desfășurare a campaniei electorale, Partidul Socialist din întreagă țară a hotărît în unanimitate abținerea de la alegerile parlamentare la care am făcut referire.

Sărbătorirea zilei de 1 Mai 1919 în Transilvania, ca și în întreaga țară dobîndea sensuri deosebite, determinate de condițiile interne și externe specifice. Era primul întîi mai care găsea proletariatul român în cadrele statului unitar. În ciuda stării de asediu, în fața hotărîrii nestrămutate a muncitorilor de a folosi ziua de 1 mai ca prilej de trecere

⁹ Ibidem, f. 3—4.

¹⁰ Gh. Iancu, *Luptele social-economice și politice ale muncitorilor din Transilvania în perioada decembrie 1918 — martie 1920*, „Marisia”, 1978, 8, p. 397.

¹¹ Arh. Stat. București, fond. cit., dosar 1/1919—1920, f. 10.

¹² Gh. Iancu, *Campania electorală pentru alegerile parlamentare din 1919 în circumscriptiile Transilvaniei*, Studia Univ. Babeș-Bolyai, Història”, 1973, 18, fasc. 1, p. 113—118.

în revistă a succeselor și de indemn la noi lupte, de manifestare plenară a spiritului său internaționalist, autoritățile au fost silite să admită sărbătoarea muncitorească, e drept cu unele îngrădiri. La 14 aprilie 1919 Consiliul Dirigent a decis ca ziua de 1 mai „e permis a sărbători evitându-se serbarea zgomotoasă și demonstrativă”¹³. Chestiunea zilei de 1 Mai va reveni în discuția Consiliului Dirigent în 28 aprilie 1919, când, la indicația Secției de Siguranță, se precizează din nou că: „serbarea se va permite, dar cu program bine stabilit și aprobat de comandament și poliție”¹⁴. Hotărîrea Consiliului Dirigent de a recunoaște ziua de 1 Mai ca sărbătoare muncitorească, precum și modalitatea de sărbătorire, fără demonstrații și doar sub forma unei ceremonii în local închis, au fost aduse la cunoștința muncitorimii, de gazeta „Adevărul” din 20 aprilie 1919. Cu toate interdicțiile impuse de autorități „... muncitorimea organizată a serbat ziua de 1 Mai cu un entuziasm și hotărîre demnă de timpurile în care trăim — scria „Adevărul” din 11 mai 1919. „Ceea ce nu s-au văzut pînă acum și în orașele mai mici ale Ardealului, unde industria abia a început să se dezvolte și acolo muncitorimea a serbat ziua de 1 Mai”. La Uioara sărbătorirea zilei solidarității internaționale a celor ce muncesc a avut loc în sala de la Saline. S-a cîntat Marseillaise după care Vasile Rotar a deschis adunarea și a dat cuvîntul lui Gheorghe Grădinar. În continuare au vorbit Szilagyi în limba maghiară, Aranyosi și Miklósi în limba română despre semnificația zilei de 1 Mai¹⁵. În 1920 ziua de 1 Mai a fost sărbătorită printr-o demonstrație de stradă urmată de o serbare cîmpenească, la care au vorbit de asemenea mai mulți muncitori: Marian Drăghici, Eugen Codrea, Vasile Rotar și Nicolae Nicoră¹⁶.

Vara și toamna anului 1920 au cunoscut o intensificare a acțiunilor revendicative ale muncitorilor de la Uioara, culminînd cu marea grevă desfășurată între 18 august — 20 septembrie 1920 și încheiată cu o victorie a muncitorilor și în special cu participarea la greva generală din octombrie 1920¹⁷.

GHEORGHE IANCU

ASPEKTE AUS DEN BEWEGUNGEN UND AKTIONEN DER ARBEITER VON UIOARA (1919 — MAI 1920)

(Zusammenfassung)

Aufgrund neuer Dokumente hebt der Verfasser vor allem die Bemühungen der zum Verein der Bergarbeiter und Schmelzer gehörenden Arbeiter aus den Salzwerken von Uioara, für die Verbesserung ihrer materiellen Lage und für eine wirkliche politische Aktionsfreiheit hervor.

¹³ Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, inv. M. 168 Proces verbal al Consiliului Dirigent din 14 aprilie 1919.

¹⁴ Ibidem, Proces verbal din 28 apr. 1919.

¹⁵ „Adevărul”, nr. 17, din 11 mai 1919.

¹⁶ E. Balea, I. Mihu, *op. cit.*, p. 678.

¹⁷ Ibidem, p. 679.

CONTRIBUȚII PRIVIND LUPTA MASELOR POPULARE DIN TURDA ȘI ÎMPREJURIMI ÎMPOTRIVA FASCISMULUI ȘI RĂZBOIULUI

Cel de-al patrulea deceniu al secolului XX și primii ani ai celui de-al cincilea, au reprezentat pentru întreaga țară, ca de altfel pentru lumea întreagă, o perioadă de profunde frământări politice și sociale, de puternice acțiuni revoluționare ca urmare a instaurării hitlerismului în Germania, crescînd astfel pericolul fascist al războiului în întreaga lume.

În România acești ani au fost marcați de puternice frământări politice și sociale.

Partidul Comunist Român era forța politică principală în lupta pentru bararea drumului fasciștilor spre putere, pentru formarea unui front antifascist în România.

Împotriva primejdiei fasciste s-au ridicat și masele populare din Turda și împrejurimi, manifestîndu-și îngrijorarea față de perspectiva ce se deschidea României. Atît comuniștii cît și social-democrații pregăteau și mobilizau masele de muncitori, țărani, intelectuali în vederea unor acțiuni care prin amploarea și combativitatea lor să demonstreze că poporul nu dorește fascism.

Punctul culminant, după temeinice pregătiri de luptă, l-a constituit marea demonstrație de la 1 August 1931 organizată și condusă de organizația locală a Partidului Comunist. Un rol însemnat în desfășurarea acestei acțiuni antirăzboinice și antifasciste l-a avut și Comitetul antirăzboinic creat și la Turda în acel an.

În perioada premergătoare acestei demonstrații, precum și în ajunul ei au fost răspîndite în oraș și împrejurimi afișe și fluturași cu lozinci democratice. Ca urmare a unor descinderi din partea reprezentanților autorităților, a oamenilor siguranței au fost găsite și confiscate materiale de propagandă în casa comunistului Szekay Ianoș, arestat și condamnat și el mai tîrziu alături de Csiki Ianoș, Baci Alexandru și a altora dintre cei 80 participanți arestați, dintre care 29 judecați iar 11 condamnați la ani de închisoare și amenzi prin sentința pronunțată la 30 octombrie 1932.

Semnificativ este faptul că în apărarea muncitorimii s-au ridicat țărani din comunele din jur eliberînd un număr de demonstrați din ghiarele oamenilor ordinii, dezarmînd poliștii și militarii veniți să înăbușe, să lichideze demonstrația.

De fapt aceste demonstrații de stradă¹ au fost precedate de o serie de alte acțiuni desfășurate încă din primii ani de criză economică, așa cum au fost cele organizate la 4 august 1929 cînd în sala teatrului, în prezența a peste 1000 persoane s-a cerut participanților, în cea mai mare parte muncitori din fabrici și ateliere, să se organizeze, să se grupeze în jurul partidului social-democrat². O altă întrunire este organizată un

¹ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., fond 10, dosar 1243 partea I-a fila 141.

² Ziarul *Socialismul*, din 11 august 1929.

an mai târziu, respectiv la 5 octombrie 1930, desfășurată împotriva organizațiilor de dreapta, împotriva fascismului care-și arăta colții la noi în țară³.

Un lucru plin de semnificație este acela că la aceste lupte participau împreună comuniștii, social-democrații, socialiștii că masele organizate doreau pace, libertate, eliberare socială, adică se îmbinau revendicările politice cu cele de ordin economic și social.

În perioada ce a urmat demonstrației de la 1 august 1931, cu toate măsurile drastice luate de organele de represiune acțiunile n-au încetat, dimpotrivă se consolidează caracterul lor de amploare și continuitate, crește combativitatea revoluționară a maselor populare.

La începutul anului 1932 au fost răspândite în oraș, pe liniile ferate Turda — Cîmpia Turzii — Aiud, Turda — Abrud, manifeste ce se adresa muncitorilor, soldaților, recruților, în care se scria: „Jos războiul”⁴. Asemenea manifeste au fost introduse și în cadrul Batalionului 6 Vinători de munte din Aiud, manifeste trimise de comunistul Avram Iancu⁵. Toate aceste acțiuni, pe lângă cele desfășurate în fabrici, uzine, sate, au făcut ca și în 1932 la 1 august să aibă loc o altă demonstrație anti-războinică, chiar dacă ea nu a mai avut aceeași amploare ca cea din anul precedent, așa cum de altfel se arăta și în raportul Regionalei P.C.R. Transilvania din august 1932⁶. Cauzele sînt cunoscute pe deplin, guvernanților, poliției dîndu-li-se ordinele din timp și clare în legătură cu lichidarea încă din fașă a unor asemenea acțiuni ale maselor populare.

Poziția maselor populare față de fascism, față de organizațiile sale, era tot mai fermă, acțiunile desfășurate veneau să confirme cu toată puterea că acestui feroce dușman al civilizației nu-i este rezervat teren pe pămîntul românesc.

Acest lucru ne este confirmat în legătură cu starea de spirit a populației din Turda și prin faptul că pregătirile făcute cu timp înainte pentru primirea lui Ioan Zelea Codreanu în oraș (tatăl șefului mișcării legionare) participarea populației la adunarea din parc din 25 martie 1933 a fost deosebit de redusă și așa cum reieșea din raportul prim-procurorului din Turda, și această prezență a fost realizată fiind o zi de tîrg, la adunare participînd unii țărani veniți la Turda, studenți și membrii organizației fasciste din localitate.

De asemenea cu toate că la sfîrșitul anului 1933 mișcarea legionară intensificase acțiunile și în cadrul județului, oamenii muncii, masele populare din județ au văzut în fascism nu numai un pericol pentru țară, dar și pentru pacea lumii. Așa se și explică poziția luată de populația orașului Turda în adunări organizate prin care și-a manifestat solidaritatea și simpatia față de lupta forțelor democratice din Franța.

Iată deci de ce simpatie se bucura Garda de Fier la Turda. Muncitorimea din fabrici și ateliere, intelectualii nu s-au prezentat la adunare, n-au răspuns nici chemărilor, nici amenințărilor adresate în legătură cu participarea în masă la data stabilită.

Anii ce au urmat fac ca acțiunile să capete o și mai mare amploare în condițiile instaurării în Germania a dominației lui Hitler, în condi-

³ *Ibidem*, 12 octombrie 1930.

⁴ *P.C.R. în viața social-politică a României 1921—1944*. Ed. militară, 1971, p. 225.

⁵ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., fond 106, dosar 157.

⁶ Arhiva Istorică Centrală, fond Min. Justiției, dosar 74/1933.

țiile în care pericolul de război este tot mai puternic, în condițiile în care Garda de Fier trece la acțiuni teroriste.

La aceste acțiuni antifasciste, alături de comuniști participau social-democrații, lucru ce dovedea că se realiza într-o tot mai mare măsură apropierea dintre cele două partide muncitorești și membrii acestora. De asemenea, ca urmare a activității organizațiilor locale ale Ajutorului Roșu, Comitetului Antifascist, Comitetului Antirăzboinic, a MADOSZULUI, în toată perioada de care ne ocupăm la luptele organizate și desfășurate, luau parte oameni ai muncii, tineret și femei, muncitori și țărani, intelectuali, indiferent dacă erau români, maghiari, germani, cauzele și scopurile fiind aceleași.

Un rol important în pregătirea acțiunilor de stradă, a maselor muncitoare l-a avut intensă muncă de răspîndire a cuvîntului partidului prin materialul tipărit — afișe, fluturași, broșuri etc., — materiale ce în perioada de după criză a căpătat o răspîndire și mai mare. Maselor li se arăta ce însemnează fascism și război, erau chemate la luptă hotărîtă.

Spre exemplu pe străzile orașului Turda, în plasele din jur au apărut în cursul anului 1935 afișe pe care se scria: „Jos capul lui Hitler și Musolini, Jos Regele, Jos războiul, Jos fascismul”⁷. În anul următor poliția a operat percheziții în fabrici și uzine și la 62 persoane bănuite de propagandă comunistă, așa după cum reieșea dintr-un raport adresat internelor⁸.

Analizînd starea de spirit a populației din județ, prefectul județului Remus Pașca în cadrul ședinței Consiliului de colaborare, organ ajutător prefecturii, în ședința sa din 13 martie 1934 referindu-se la acțiunile de propagandă făcea următoarea precizare că situația este foarte gravă și reînnoiește cererea, sa către autoritățile de la București de a se institui în județ starea de asediu⁹.

Doi ani mai tirziu s-a și introdus la Turda, ca de altfel și în alte orașe ale țării, starea de asediu concomitent fiind operate arestări din rîndul comuniștilor, a social-democraților, a revoluționarilor democrați¹⁰.

Semnificativ este și memoriul trimis de către prefectul județului, ministrului de interne în aprilie 1936 prin care se arăta că la situația critică din județ trebuie, și cere a fi instalată la Turda „o puternică unitate militară, de preferință cu obuziere deoarece există pericolul mare al muncitorilor din fabrici și al moșilor, că muncitorii sînt pururea ajutați și preocupați de ideea unei orînduiri mai bune decît cea burgheză”¹¹.

Despre moți arăta că sînt oricînd gata să se revanșeze să răspundă cu atac la cea mai mică provocare¹².

Aceeași stare de frămîntare a întregii populații o găsim la Turda, ca de altfel în întreaga țară pînă la sfîrșitul deceniului patru care va determina noi acțiuni de luptă.

La toate acestea s-a adăugat Dictatul de la Viena din august 1940 în urma căruia a fost răpită o parte din teritoriul sfînt al României și dată Ungariei hortiste.

⁷ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., fond U.T.C., dosar Ardealul.

⁸ Arhiva Consiliului popular municipal Turda, fond prefectură.

⁹ Ibidem.

¹⁰ P.C.R. în viața politică a României, Ed. militară, 1971, p. 177—178.

¹¹ Arhiva Istorică Centrală, fond Min. Justiției, dosar 19/1936.

¹² Ibidem.

În acele împrejurări poziția Partidului Comunist a fost clară, de cel mai înalt patriotism. Acest dictat a stîrnit protestul legitim al maselor populare, exprimat prin demonstrații, puternice organizate de Partidul Comunist, Partidul social-democrat în toate orașele țării.

La Turda și Cîmpia-Turzii mii de muncitori, țărani, intelectuali, au invadat străzile arătînd că sînt gata să apere cu prețul vieții lor independența și integritatea țării împotriva fascismului.

Încă din primele ore de la auzirea acestei triste vești, în întreg județul au fost organizate mari acțiuni prin care era condamnat acest act apărînd lozinci, în mod deosebit la Turda și Cîmpia-Turzii, pe care se scria „Jos Dictatul de la Viena, Vrem dreptate“, „Nici un petec de pămînt“. Pe fețele tuturor participanților la demonstrațiile organizate se putea citi ura față de guvernării din interior, față de rege, față de Germania hitleristă, Italia fascistă și Ungaria hortistă. Se vedea de asemenea dorința și hotărîrea de a face orice sacrificiu pentru redobîndirea teritoriului pierdut.

Poziția populației locale față de războiul antisovietic era din ce în ce mai fătîșă, în sensul împotrivirii acesteia față de rechizițiile ce se făceau, față de încorporările ce aveau loc.

Prefectura județului raporta superiorilor săi la 19 iunie 1941 că „o parte din locuitori, în mod deosebit din munți se depărtează de acasă cu scopul de a scăpa dacă nu pe multă vreme, cel puțin vremelnic de concentrare“¹³.

Rapoartele adresate de poliție, de prefectură, mai arătau că în fabrici și ateliere, cum sînt fabricile de ciment și var, au apărut puternice acțiuni de agitație în rîndul muncitorilor prin lansarea unor avize scrise prin care familiile muncitorilor concentrați erau îndemnate a cere primăriei reîntoarcerea bărbaților și ajutoare. Iar într-un manifest difuzat, pe lîngă demascarea urmărilor ocupației hitleriste și a participării la războiul antisovietic, se chema la luptă împotriva ocupanților nemți și a slugilor lor, pentru o Romînie liberă și independentă¹⁴.

Masele populare au fost profund indignate, pline de revoltă la auzul că legionarii porniți pe răfuială, pe organizarea în țară a unei „noi ordini“ au trecut la lichidarea fizică a tot ce le stătea în cale. Așa s-a întîmplat și la aflarea veștii că marele istoric și patriot Nicolae Iorga a fost asasinat în mod mișelesc.

În telegrame adresate prefectului județului, populația din județ dezaproba evenimentele de la București cu ocazia rebeliunii și mai ales în cazul Iorga. Din Cîmpia-Turzii, Baia de Arieș, Luduș, Mihai-Viteazul, precum și din alte plase și comune au sosit în acele momente telegrame prin care populația condamna în mod categoric Garda de Fier, acțiunile acesteia.

Un bun prilej în lupta pentru cucerirea de drepturi și libertăți politice, pentru o democrație reală, pentru condiții de muncă și de trai, l-a constituit sărbătorirea zilei de 1 Mai atît pentru mitinguri, serbări cît și demonstrații.

Acum la împlinirea a 90 de ani de la primul 1 Mai muncitoresc se cuvine a arăta că și la Turda, vechi centru muncitoresc și cu tradiții de

¹³ Arhiva Istorică Centrală, fond MAI 755, dosar 217/1941.

¹⁴ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., fond 10, dosar 2799.

luptă revoluționară, ziua de 1 Mai era sărbătorită și constituia un moment de luptă revoluționară.

Încă la 1 Mai 1929, spre exemplu, rapoartele autorităților locale arătau că la Turda, Partidul Social-Democrat a organizat o întrunire la care au luat parte peste 400 persoane, o asemenea adunare fiind organizată și la Cîmpia-Turzii¹⁵.

Semnificativă este, în ce privește apropierea ce se realizau între comuniști și social-democrați pe linia pregătirii unor mari acțiuni muncitorești, informarea șefului jandarmeriei din Turda, adresată prefectului în ședința consiliului de colaborare din aprilie 1934 în care se arăta printre altele că „între comuniști și social-democrați s-a realizat o înțelegere cu privire la sărbătorirea în comun a zilei de 1 Mai și că vor trebui să fie luate măsuri severe împotriva comuniștilor, împotriva acelor care se ocupau de acest lucru¹⁶. La 30 aprilie într-o ședință la care au luat parte prefectul județului, comandantului legiunii de jandarmi, șeful poliției, s-a hotărât să se ia măsuri drastice împotriva comuniștilor de a nu reuși demonstrația¹⁷. Printr-o telegramă adresată de prefectul Grigore Popescu Comandamentului Corpului IV armată Cluj se cerea „să se trimită la Turda 60 militari și un ofițer pentru ziua de 1 Mai“.

Pentru a împiedica organizarea unor asemenea demonstrații, întruniri, autoritățile recurgeau la arestări din rîndul comuniștilor, a capilor organizației Partidului Comunist, a celor mai revoluționari, fermi din P.S.D. și așa după cum relatează comunistul cu stagiul dinainte de 23 August 1944 Baci Alexandru, dacă la început erau ridicați și duși la poliție cu 1—2 zile înainte de 1 Mai, mai târziu pentru a nu-i „scăpa“ (unii se ascundeau sau părăseau locuința pentru a nu fi arestați) arestările se făceau cu o săptămînă sau mai mult înainte de 1 Mai.

De fapt în instrucțiunile trimise de Ministrul de Interne tuturor inspectorilor regionale de poliție în 1935, se arăta că „începînd cu 28 aprilie ora 22 vor fi organizate razii generale, vor fi urmăriți toți fruntașii comuniști aflați în localitate, vor fi realizate descinderi la capii conducători ai comuniștilor în scopul găsirii și confiscării manifestelor și a instrucțiunilor referitoare la ziua de 1 Mai“¹⁸.

Însă în rapoartele trimise de la Turda către ministrul de interne se arăta că încă la 27 aprilie o serie de comuniști erau deja arestați, că o serie de conducători comuniști încă din 23 aprilie stabiliseră măsuri de organizare a zilei de 1 Mai, că deja la 2 mai a fost organizată împotriva celor arestați dintre capii comuniștilor 5 la număr, acțiune publică de judecare pentru delictul de agitare¹⁹.

Cu toate aceste măsuri luate de autorități, în noaptea de 26 spre 27 aprilie 1935, spre exemplu, orașul a fost împînzit de manifeste în vederea zilei de 1 Mai. Așa după cum se arăta mai departe în raportul șefului poliției în colonia fabricii de sticlă, în întregul cartier al fabricii, pe străzile din oraș, pe terasamentul căii ferate înguste ce ducea la Sticla

¹⁵ Arhiva Consiliului popular municipal Turda, fond prefectură.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Arhiva Istorică Cerntală, fond Min. Justiției, dosar 29/1935.

¹⁹ Ibidem, dosar 39/1935.

și stația C.F.R., pe străzile Dragalina, Cloșca, Crișan, Iorga și altele s-au găsit multe manifeste²⁰.

Iată doar câteva exemple cu privire la contribuția adusă de organizațiile locale ale Partidului Comunist și Partidului Social-Democrat, de muncitorime, de populația orașului și din împrejurimi la acțiunile revoluționare prilejuite de sărbătorirea zilei de 1 Mai.

Aceste acțiuni se înscriu în cadrul tuturor luptelor revoluționare organizate și conduse de Partidul Comunist Român, de organizațiile sale în perioada dintre cele două războaie mondiale și în mod deosebit după criza economică din 1929—1933.

Este o contribuție a organizațiilor locale ale Partidului Comunist și Partidului Social Democrat la tezaurul ce-l are mișcarea revoluționară din România în decursul întregii sale istorii.

EUGEN GERGELY

BEITRÄGE ZUM KAMPF DER VOLKSMASSEN AUS TURDA UND DESSEN UMGEBUNGEN GEGEN DEN FASCHISMUS UND DEN KRIEG

(Zusammenfassung)

Im 4. Jahrzehnte des XX. Jhs. erhoben sich auch die Volksmassen aus Turda und dessen Umgebungen gegen die faschistische Gefahr und den Krieg. Jetzt finden zahlreiche Handlungen statt, die von Kommunisten und Sozial-Demokraten vorbereitet waren. Am 1. August 1931 findet in Turda eine große Demonstration statt; diese Demonstration gegen den Krieg und den Faschismus wurde von der lokalen Organisation der Rumänischen Kommunistischen Partei geführt. Zu dieser Gelegenheit werden 30 Teilnehmer verhaftet; am 30. Oktober 1932 wird Urteil gegen einige von ihnen gesprochen.

Die Bevölkerung aus Turda hat seine Solidarität und Sympathie zum Kampf der demokratischen Kräfte aus Frankreich ausgedrückt. Viele Werktätigen, Jungen und Frauen, Arbeiter und Bauern, Intellektuellen, Rumänen, Deutschen, Ungarn haben an diesen Handlungen teilgenommen, weil sie dieselben Sachen und Zwecke hatten.

Eine wichtige Rolle für die Vorbereitung der Handlungen, der Arbeiter spielte die Verbreitung des Parteiwortes durch gedrucktes Material — Anschläge, Broschüren. Im Jahre 1935 erschienen auf den Straßen von Turda zahlreiche Plakate. So geschah es in der Nacht von 26. zum 27. April 1935, als Flugblätter zum 1. Mai verbreitet wurden. Die Behörden behaupten, die Situation sei sehr kritisch und verlangen darum die Einführung der Belagerungslage.

Das Diktat von Wien hatte Proteste zahlreicher Arbeiter, Bauern, Intellektuellen aus Turda und Cimpia Turzii zur Folge. Sie haben auf Straßen demonstriert und gezeigt, daß sie bereit sind, mit dem Preis ihres Lebens die Unabhängigkeit des Landes gegen den Faschismus zu verteidigen.

Diese Handlungen zählen zu den revolutionären Kämpfen, die in den Jahren zwischen den beiden Weltkriegen von der Rumänischen Kommunistischen Partei und deren Organisationen organisiert und geführt wurden.

²⁰ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., fond 10, dosar 2798, filele 15—16.

DIN ACTIVITATEA POLITICO-IDEOLOGICĂ A PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN ÎN PERIOADA 23 AUGUST 1944 — 6 MARTIE 1945

Victoria insurecției naționale armate antifasciste și antiimperialiste din august 1944, organizată și condusă de Partidul Comunist Român, „a dat un nou curs dezvoltării țării noastre, a deschis calea înfăptuirii idealurilor de libertate și dreptate socială pentru care au luptat veacuri de-a rîndul forțele cele mai înaintate ale poporului român“. Ea „nu a afectat însă baza economico-socială a regimului burghezo-moșieresc“¹, și nu a fost însoțită de trecerea imediată a puterii politice în mîinile reprezentanților maselor populare. Dar victoria insurecției antifasciste a creat condiții favorabile desfășurării cu succes a luptei maselor, în frunte cu clasa muncitoare, condusă de P.C.R., pentru instaurarea unui regim democratic și înlăturarea completă a burgheziei și moșierimii de la putere, marcînd începutul revoluției populare.

La 23 august 1944 la cîrma țării a fost instalat un guvern prezidat de generalul Constantin Sănătescu, format din militari și tehnicieni, reprezentanți ai Palatului regal și cîte un reprezentant al partidelor politice din Blocul Național-Democrat, ca miniștri fără portofoliu: Lucrețiu Pătrășcanu, care era și ministru interimar la Ministerul Justiției, din partea Partidului Comunist Român, Constantin Titel-Petrescu din partea Partidului Social-Democrat, Iuliu Maniu din partea Partidului Național-Țărănesc și Constantin I. C. Brătianu din partea Partidului Național Liberal.

În declarația publicată la 24 august, P.C.R., arătînd temeiurile participării sale în guvernul format la 23 august, menționa: „Încheierea imediată a armistițiului, scoaterea României din Axă și curățirea teritoriului românesc de ocupația hitleristă, instaurarea unui regim de drepturi și libertăți politice, acestea sînt unele din obiectivele pe care Comitetul Central al Partidului Comunist din România le-a fixat încă din septembrie 1941. Aceste obiective, care formează programul actualului guvern, constituie temeiul participării Partidului Comunist din România în cadrul politicii de Bloc Național în actuala formațiune guvernamentală“². Exprimînd interesele comune ale forțelor care-l constituiau, noul guvern, în declarația adresată țării imediat după constituire, se angaja să asigure lupta armatei române alături de Armatele aliate, pentru eliberarea teritoriului de nord al Transilvaniei de sub ocupația străină și să înfăptuiască un regim democratic, în care să fie garantate libertățile și drepturile cetățenești³.

¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilaterale dezvoltate*, vol. 4, Edit. Politică, București, 1970, p. 364 și 624.

² *România Liberă*, din 24 august 1944.

³ *Ibidem*.

În țara noastră, revoluția populară a început în condițiile puternicului avînd al luptei popoarelor din întreaga lume pentru zdrobirea fascismului, pentru înfrîngerea Germaniei hitleriste și a aliaților ei, pentru democrație și progres social. Victoriile obținute pe front de Uniunea Sovietică, principala forță a coaliției antihitleriste, au stimulat și au ușurat lupta antifascistă a forțelor progresiste de pretutindeni. Înfrîngerile din ce în ce mai zdrobitoare suferite de fascism au slăbit considerabil poziția forțelor imperialismului internațional, determinînd schimbarea raportului de forțe pe arena mondială în favoarea democrației și socialismului.

Sarcinile politice și social-economice de bază ale primei etape a revoluției populare erau: mobilizarea tuturor forțelor poporului în scopul ducerii războiului pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei și participarea în continuare, alături de Armata Sovietică, la lupta pentru victoria finală împotriva fascismului; intensificarea luptei maselor largi populare, a tuturor forțelor democratice și patriotice pentru apărarea intereselor celor ce muncesc; înfăptuirea unor reforme economice și îndeosebi a reforei agrare; democratizarea țării; instaurarea unui guvern care să garanteze realizarea tuturor acestor țeluri⁴.

Organizînd lupta maselor largi populare în vederea susținerii războiului antihitlerist și a democratizării vieții social-politice a țării, P.C.R. avea o viziune clară în perspectivă, era conștient că acestea sînt părți organice ale unui întreg proces revoluționar de desăvîrșire a transformărilor burghezo-democratice, a căror înfăptuire era menită să deschidă calea spre o treaptă superioară a dezvoltării — trecerea la revoluția socialistă. În declarația din 24 august 1944, P.C.R. sublinia în acest sens că „politica sa de bloc național, ca și aceea de front național patriotic, nu a răpit, și nu răpește independența sa organizatorică, ideologică și politică, el păstrîndu-și deplina libertate în rezolvarea problemelor de bază ale României de azi și de mîine”⁵.

Obiectivele multiple și complexe ce stăteau în fața Partidului Comunist Român, a forțelor democratice, cereau o muncă politică și organizatorică de mari proporții, ele trebuiau duse la bun sfîrșit și, totodată, concomitent. „Odată cu victoria istorică de la 23 August 1944, în dezvoltarea și activitatea partidului nostru — se arată în *Programul P.C.R.* — a început o etapă nouă. Punînd pe prim plan mobilizarea forțelor poporului în războiul împotriva Germaniei hitleriste, partidul a trecut imediat după 23 August la reorganizarea pe baze noi, în condiții legale, a activității sale, a sindicatelor unitare, a organizațiilor de tineret, de femei, a altor organizații democratice. Au fost asigurate astfel condițiile organizatorice și politice pentru unirea clasei muncitoare, pentru intensificarea luptei în vederea transformărilor democratice în România”⁶. P.C.R. a reușit să rezolve cu succes aceste probleme extrem de grele, pentru că a știut să transpună în practică în mod creator tezele învățăturii marxist-leniniste, aplicînd o tactică adecvată situației concretet a

⁴ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, vol. 4, p. 627.

⁵ *România Liberă*, din 24 august 1944.

⁶ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multi-lateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Edit. Politică, București, 1975, p. 52—53.

țării și folosind diferite forme de luptă în vederea antrenării maselor, în scopul desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice.

Reorganizarea activității Partidului Comunist Român în condiții legale, necesitatea de a asigura conducerea luptei maselor pentru instaurarea puterii populare și transformarea revoluționară a societății românești, a cuprins în mod necesar desfășurarea unei ample și multilaterale activități politico-ideologice. Partidul și-a precizat cu claritate poziția față de evenimentele din România și a elaborat programul concret de soluționare a problemelor majore care se ridicau în fața poporului, de mobilizare într-un singur front a tuturor forțelor sociale interesate în dezvoltarea progresivă a țării.

Pornind de la importanța lămuririi maselor și a propagării liniei partidului comunist, P.C.R. a acordat o mare atenție tipăririi și difuzării în masă a operelor clasicilor marxism-leninismului, a istoriei P.C.U.S. și a altor lucrări privind revoluția și construcția socialistă în U.R.S.S. a unor cărți despre lupta de rezistență a popoarelor din Europa etc. Numai în editura P.C.R., în anii 1944—1945, au fost tipărite în tiraje de masă — 5.000—200.000 de exemplare — un număr mare de titluri, din care amintim: *Salar-preț-profit*, *Muncă salariată și capital*, *Scrieri alese, vol. I* și altele de Karl Marx; *Decăderea feudalismului și ridicarea burgheziei*, *Rolul muncii în procesul transformării maimuței în om*, *Originea familiei, a proprietății private și a statului* etc. de Friedrich Engels; *Despre impozitul în natură*, *Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului*, *Sarcinile proletariatului în revoluția noastră*. *Scrisori din depărtare* și alte lucrări ale lui V. I. Lenin.

În același timp P.C.R. aducea la cunoștința maselor o serie de date din activitatea celor trei titani ai teoriei și practicii revoluționare: Marx, Engels, Lenin, pentru a sublinia caracterul universal valabil al învățăturii marxist-leniniste, viabilitatea acesteia, dar și necesitatea de a fi privită nu ca o dogmă, ci ca o călăuză în acțiune. Dintre multiplele aspecte ale acestei activități menționăm că, începînd din 14 ianuarie pînă în 16 iulie 1945, „Scînteia” a publicat 83 de fragmente biografice din viața și activitatea lui V. I. Lenin. În ianuarie 1945, cu prilejul comemorării a 21 de ani de la moartea lui Lenin, „Scînteia” a publicat un număr închinat activității lui V. I. Lenin și un articol redacțional în care se sublinia hotărîrea poporului român de a da viață ideilor leniniste, conchizînd: „Lenin și leninismul trăiesc ca forță mobilizatoare în lupta pentru libertate, democrație și progresul omenirii”⁷. Ample articole publicate în presa de partid și democrație, conferințe și simpozioane, organizate cu prilejul împlinirii a 62 de ani de la moartea lui Karl Marx⁸ și 50 de ani de la cea a lui Friedrich Engels⁹ au reprezentat evenimente de seamă ale științei și culturii românești.

Acțiunea de răspîndire și însușire a marxism-leninismului organizată de P.C.R. în acești ani a cuprins, de asemenea, traducerea și tipărirea cursului scurt de *Istorie a Partidului Comunist (bolșevic) al U.R.S.S.*, *Marxismul și chestiunea națională*, *Despre bazele leninismului și Pro-*

⁷ *Scînteia*, nr. 116 din 23 ianuarie 1945.

⁸ Idem, nr. 168 din 17 martie 1945.

⁹ Idem, nr. 295 din 8 august 1945.

blemele leninismului de I. V. Stalin și altele¹⁰. Numeroase opere ale clasicilor marxism-leninismului și alte cărți politice au fost tipărite în editurile comitetelor regionale ale P.C.R., în editura „Scinteia”, „Emineescu”, U.T.C., P.S.D. etc. Un număr mare din lucrările la care ne-am referit au fost publicate și în limbile naționalităților conlocuitoare.

Un capitol deosebit de important al activității editoriale îl constituie publicarea în tiraje de masă a unor lucrări de istoria patriei și a mișcării muncitorești, biografii de eroi ai poporului, articole și studii de analiză a realităților social-politice din țară și a soluțiilor elaborate de P.C.R. etc. În acest cadru amintim culegerile de articole ale conducătorilor P.C.R. grupate sub titlurile *Pentru o Românie democrată și O politică românească de realizări democratice*, cele trei lucrări ale lui Lucrețiu Pătrășcanu: *Problemele de bază ale României*, *Sub trei dictaturi* și *Un veac de frământări sociale*, discursurile politice, conferințele și interviurile dr. Petru Groza — grupate în culegerea *Reconstrucția României* —, studiile privind *Problema agrară în revoluția din 1848*, *Cucerirea și redobândirea independenței naționale*, *Răscola țăranilor din 1907*, *Luptele din februarie 1933*, *În legătură cu mișcarea muncitorească din România*, *Alianța muncitorimii cu țăranimea* și altele.

În colecția *Luptătorii pentru libertatea poporului român* și în Editura „Apărării Patriotice” s-au publicat reușite portrete biografice ale lui Tudor Vladimirescu, Nicolae Bălcescu, Ana Ipătescu, Nicolae Zubcu-Petrovici, Popa Radu Șapcă, Mihail Kogălniceanu, Gh. M. Vasilescu-Vasia, Pavel Tcacenco și alții, iar editura P.S.D. s-a ocupat de figurile luptătorilor socialiști: C. Dobrogeanu-Gherea, I. C. Frimu, Ilie Moscovici, Costa-Foru, Ștefan Petică etc. La această enumerare trebuie adăugate documentele P.C.R. și ale celorlalte organizații democratice, rapoartele și cuvântările conducătorilor de partid și de stat, platformele și programele care au stat la temelia coalițiilor politice realizate în acest timp — a Frontului Patriotic Antihitlerist, a Frontului Național-Democrat.

Această succintă enumerare permite să concludem că Partidul Comunist Român a considerat restabilirea tradițiilor progresiste și democratice, valorificarea bogatei moșteniri culturale, critica nonvalorilor și a concepțiilor burgheze ca o parte inseparabilă a luptei pentru triumful ideologiei marxist-leniniste în România. În procesul luptei revoluționare, P.C.R. a adus însemnate contribuții teoretice, completând sau modificând principii și teze elaborate anterior — problema agrară și națională, atitudinea față de burghezie și monarhie în etapa desăvârșirii transformărilor burghezo-democratice —, elaborând puncte de vedere noi asupra chestiunilor privind refacerea și dezvoltarea economiei naționale, formele luptei pentru cucerirea puterii etc.

Răspîndirea în rîndurile maselor muncitoare a marxism-leninismului, activitatea revoluționară desfășurată de clasa muncitoare și aliații săi pentru transpunerea în viață a acestei ideologii revoluționare, potrivit condițiilor specifice din țara noastră, orientarea științei și culturii spre fundamentarea lor pe bazele materialismului dialectic și istoric au fost pași însemnați pe drumul asigurării preponderenței ideologiei clasei muncitoare asupra celei burgheze.

¹⁰ Raportul editurii P.C.R., pe anii 1944—1947, în Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 542, filele 6—15.

Traducerea în limba română și în limbile naționalităților conlocuitoare a unui însemnat număr de opere fundamentale ale clasicilor marxism-leninismului a reprezentat mult mai mult decât un act de îmbogățire a literaturii marxiste existente. Ancorată în fondul democratic și revoluționar al culturii românești și legată strâns de cerințele practicii, literatura marxist-leninistă, editată și difuzată în tiraje de masă, nu a avut caracterul acclimatizării unei „plante exotice” pe un sol străin, ci al unei acțiuni firești, care s-a încadrat în mod organic într-un proces continuu, susținut de mișcarea muncitorească încă de la începuturile sale, de ridicare a nivelului științei românești, a marcat o nouă treaptă în dezvoltarea acestui proces.

În perioada la care ne referim, în confruntarea permanentă cu reacțiunea, Partidul Comunist Român și-a precizat cu claritate poziția față de clasele și păturile sociale din țară, a indicat fiecărei categorii de oameni ai muncii rolul și locul ce le revine în revoluție. Subliniind că rolul clasei muncitoare este de a sta în fruntea poporului în lupta sa pentru libertate și independență, că țărănimea reprezintă un izvor uriaș de energie și forțe care pot și trebuie să se unească cu cele ale proletariatului, P.C.R. a acordat o mare atenție clarificării și atragerii la lupta revoluționară a intelectualilor, a oamenilor muncii din rîndul naționalităților conlocuitoare. Arătînd că poziția mișcării muncitorești față de intelectualitate nu este o poziție de conjunctură, ci decurge în mod organic din însăși esența teoriei și practicii revoluționare, Partidul Comunist Român a combătut „teoriile” reacționare referitoare la așa-zisa criză a culturii, a ajutat cu tact și cu răbdare intelectualitatea să depășească momentele de șovăială și să se alăture ferm forțelor revoluționare.

Pornind de la faptul că România este un stat unitar, iar lupta pentru rezolvarea problemei naționale reprezintă o parte a revoluției democrat-populare, rezolvabilă numai în cadrul acesteia, P.C.R. a demascart partidele reacționare, care-și atribuiu merite hotărîtoare în formarea și dezvoltarea națiunii române moderne, arătînd că mișcarea muncitorească este moștenitoarea și continuarea celor mai bune tradiții de luptă ale poporului, că ea cultivă mîndria națională, dar este străină de orice șovinism.

În cadrul luptei împotriva ideologiei burgheze, desfășurată consecvent de către P.C.R., se cuvin a fi amintite și numeroasele conferințe publice, din care se desprinde, prin importanță așa, conferința *Curențe și tendințe în filozofia românească*, expusă la 18 ianuarie 1945 de Lucrețiu Pătrășcanu. Criticînd pozițiile idealiste pe care s-au situat o serie de filozofi: Rădulescu-Motru, Lucian Blaga, P. P. Negulescu și Nae Ionescu, vorbitorul, teoretician marxist recunoscut, a reliefat atît opoziția între influențele idealiste, mistice existente în filozofia burgheză și materialismul dialectic, cît și faptul că acesta din urmă este singura „concepție care va sta fără îndoială la baza sistemelor de gîndire și cercetare a lumii de mîine”.

Asigurarea tipăririi, difuzării și studierii operelor clasicilor marxism-leninismului, a lucrărilor prin care se generalizează experiența altor partide comuniste ca și propria noastră experiență, munca politică de masă și lupta împotriva ideologiei reacționare sub toate variantele ei au permis Partidului Comunist Român ca încă în primii ani ai revo-

luței populare să asigure preponderența ideologiei marxist-leniniste asupra celei burgheze, factor principal al trecerii la revoluția și construcția socialistă.

În activitatea politică și ideologică desfășurată de P.C.R., un loc important revenea învățămîntului politic. Prima școală de partid a fost deschisă la 23 decembrie 1944, fiind frecventată de 20 de cursanți cărora li s-au predat patru teme: *Fascismul; Clasele și conștiința de clasă; Partidul; Cum lucrează comuniștii în syndicate*¹¹. Ulterior numărul școlilor de cadre și al cursanților a crescut rapid, ajungînd ca în noiembrie 1945 numai regiunea București să aibă 63 de școli cu 1.650 cursanți. În același timp s-a dezvoltat învățămîntul politic și în alte centre regionale și județene; în octombrie 1945 Clujul avea 50 de școli, Oradea 50, Oltenia 24, Brașovul 15, Prahova 7 etc. Corespunzător cerințelor muncii de partid, tematica școlilor de cadre a cunoscut o apreciabilă evoluție atît sub aspectul măririi numărului de probleme cu caracter teoretic, cît și, mai ales, prin introducerea de cursuri legate nemijlocit de practica revoluționară. Un exemplu în această direcție îl constituie cursul de 14 zile cu scoatere din producție, organizat la Brașov în iunie 1945, la care au fost expuse 10 lecții: *Partidul, Principiile organizatorice ale P.C.R. și metodele de muncă, Frontul Unic Muncitoresc, Problema țărănească, Problema națională, Problema organizațiilor de masă, Guvernul de concentrare democratică și sarcinile organizațiilor de partid pentru sprijinirea lui, Despre victorie și sarcinile actuale, Situația României și a partidelor în timpul războiului lui Hitler și cotitura poporului român alături de U.R.S.S., Despre U.R.S.S. și constituția stalinistă*¹².

Caracteristic pentru concepția pe care P.C.R. a pus-o la temelia învățămîntului de partid și a orientării acestuia este programul și evoluția școlii superioare de partid „Universitatea muncitorească a Partidului Comunist din România“, care și-a deschis porțile la 11 martie 1945, în prezența unor conducători de partid și a numeroase cadre ale frontului ideologic. Pe baza indicațiilor conducerii P.C.R. această școală nu trebuia să devină un corp cărturăresc izolat, rupt de marea bătaie, ci un detașament aflat în primele linii. Cursanții, care la început nu au fost scoși din producție, erau chemați să-și însușească teoria revoluționară ca pe o călăuză în activitatea lor practică, să studieze aprofundat istoria patriei, ca o cerință a luptei pline de abnegație, pusă în slujba intereselor poporului¹³.

Avînd la început un program ce cuprindea trei cursuri de bază: *Istoria P.C.U.S., Filozofia marxistă, Istoria României* și mai multe cicluri de lecții asupra unor probleme pe care partidul era chemat să le soluționeze, astfel: problema agrară, problema națională și alte chestiuni curente ale politicii P.C.R. Școala superioară de partid, care ulterior, din februarie 1946, poartă denumirea de „Ștefan Gheorghiu“, și-a mărit durata cursurilor la 6 luni, iar apoi la 1 an, a crescut la 100 numărul studenților care acum erau scoși din producție.

Preocupîndu-se de editarea, difuzarea și studierea operelor marxism-leninismului, de organizarea unei largi rețele de școli și cursuri de

¹¹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 946, fila 15.

¹² Idem, fila 34.

¹³ *Scînteia*, nr. 167 din 12 martie 1945.

partid, Partidul Comunist Român a desfășurat, totodată, o amplă muncă politică în masă, a clarificat permanent probleme ce se ridicau, a demască perseverent ideologia reacționară. Munca neprecupețită a organelor și organizațiilor de partid, de lămurire a maselor, expunerile și cuvântările conducătorilor de partid și de stat, organizarea de conferințe și simpozioane, cercurile de citit presa și alte numeroase forme de activitate au contribuit la răspîndirea în mase a liniei politice și ideologice a partidului.

Un instrument deosebit de eficient în activitatea politico-ideologică a P.C.R. a fost presa.

La 20 septembrie 1944 și-a început activitatea legală ziarul *Scînteia*, organul de presă central al P.C.R., avînd drept redactor responsabil pe Miron Constantinescu*. Definindu-și obiectivele pentru care ziarul urma să militeze, *Cuvîntul înainte*, publicat în primul său număr legal, arăta că „*Scînteia*“, este organizatorul și mobilizatorul clasei muncitoare, al țărănimii, al intelectualilor, al ofițerilor și soldaților, pentru apărarea intereselor celor ce muncesc, pentru lupta hotărîtă împotriva dușmanului din afară și dinlăuntru, pentru democratizarea și refacerea țării, pentru independență națională, pentru pace și prietenie cu țările vecine și cu celelalte popoare iubitoare de libertate.

Deținînd un rol de frunte în publicistica de după eliberare, *Scînteia*, cel mai consecvent și combativ ziar în lupta pentru apărarea intereselor vitale ale poporului nostru, a devenit în scurt timp ziarul cel mai iubit de mase și totodată cel mai temut de reacțiune. Purtător consecvent al liniei politice a partidului, al chemărilor și lozincilor sale, *Scînteia* a jucat încă de la apariția sa un rol de mare însemnătate în mobilizarea la acțiune a maselor, a fost un instrument indispensabil în activitatea de partid.

Scînteia a avut un rol important în munca de clarificare desfășurată de partid, în definirea calităților moral-politice ale comuniștilor. Astfel, în articolul intitulat *Comunist, luptător pentru patrie*, apărut în 24 septembrie 1944, se scria: „A fi comunist, adică a fi membru al Partidului Comunist nu este un lucru simplu. A fi comunist este o mare cinste. Un comunist trebuie să fie un luptător neînfricat pentru cauza clasei muncitoare și a poporului, pentru interesele lor imediate și fundamentale. Un comunist este un organizator și un conducător de masă. El pune întotdeauna interesele generale ale clasei muncitoare, ale poporului deasupra intereselor personale. El se înarmează cu știința avansată marxist-leninistă, cu cunoașterea legilor care determină dezvoltarea progresului istoric și a schimbărilor fundamentale ale diferitelor orînduiri sociale“.

Alături de „*Scînteia*“ și „*România Liberă*“, imediat după 23 August a început apariția ziarelor de partid editate de comitetele regionale: „*Cuget liber*“ la Constanța, „*Luptătorul*“ la București, „*Dezrobirea*“ la Galați, „*Luptătorul Bănățean*“ la Timișoara, „*Înainte!*“ la Craiova, „*Drum Nou*“ la Brașov, „*Adevărul Ardealului*“ și „*Igazság*“ la Cluj, „*Moldova liberă*“ la Iași, „*Ūj Elet*“ la Oradea, „*Prahova Nouă*“ la Ploiești, „*Che-marea*“ la Tîrgoviște și „*Zori noi*“ în Valea Jiului.

---

* Ulterior Miron Constantinescu a devenit director al ziarului, iar din Comitetul de redacție făceau parte: Lucrețiu Pătrășcanu, Gheorghe Vasilichi, Iosif Chișinevski, Leonte Răutu, N. Popescu-Doreanu și Alexandru Buican.

Presa de partid și în primul rând organul central al C.C. al P.C.R., „Scinteia“, a popularizat larg programul de luptă și lozincile partidului, mobilizând masele pentru traducerea lor în viață. Apărind pentru prima dată în condiții legale, „Scinteia“, al cărui prim număr este datat din 21 septembrie 1944, a continuat și a dezvoltat tradițiile glorioase ale presei comuniste din timpul ilegalității, fiind un adevărat propagandist, agitator și organizator colectiv. În presa centrală și locală de partid și a organizațiilor democratice, pe lângă materiale propagandistice și documente de partid, apăreau cu regularitate scrisori ale oamenilor muncii și ale personalităților politice marcante, precum și răspunsul partidului la întrebările puse în legătură cu problemele fundamentale ce frământau diferitele categorii sociale. Organul central al partidului comunist, „Scinteia“, a consacrat o pagină anume, intitulată *Uzine, fabrici și mine*, problemelor clasei muncitoare și o pagină intitulată *Țăranii și pământul* situației și cerințelor vitale ale țăranimii. Presa de partid și presa organizațiilor democratice au fost o adevărată călăuză, un sfătuitor și învățător, reazim și mobilizator al maselor populare.

În anii 1944—45 presa centrală și locală de partid a cunoscut o continuă dezvoltare, reprezentând un puternic instrument de educație politică și ideologică. Pentru a ilustra acest lucru este suficient, credem, să ne referim la faptul că în regionala P.C.R. Brașov, în octombrie 1945 se difuzau 19 ziare democratice: *Scinteia*, *România Liberă*, *Sportul Popular*, *România Viitoare*, *Veac Nou*, *Drum Nou*, *Poporul*, *Szabad Szó*, *Népi Egység*, *Szabadság*, *Igazság*, *Világosság*, *Erdély*, *A Hét*, *Képes Újság*, *Dreptatea Nouă*, *Vestea* etc.¹⁴. Precizăm ca un element ilustrativ, pentru a ne face o imagine asupra raportului cititor-presă, că în mediul urban al județului Brașov în octombrie 1945 la o populație de peste 200.000 de locuitori se difuzau 42.300 de numere de reviste și ziare¹⁵.

Larga răspîndire a presei de partid și democratice¹⁶ în limba română și a naționalităților conlocuitoare, expresie a democrației militante care se instaurase în România, a reprezentat în același timp o forță puternică în lupta pentru triumful politicii P.C.R., al ideologiei marxist-leniniste.

¹⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 497, fila 109.

¹⁵ Diametral opus cu procesul de creștere a presei de partid și democratice, s-a îngustat cu fiecare zi sfera de acțiune a presei burgheze. Pe „drept cuvînt“ se plîngea Ghiță Pop, unul dintre conducătorii P.N.Ț., în ședința Consiliului de Miniștri din 6 februarie 1945, arătînd următoarele: la Arad P.N.Ț. are un cotidian și un săptămînal. Pe teritoriul Ardealului, din 10 cotidiene și săptămînale au dispărut 8. Comuniștii au în Ardeal 7 cotidiene și 17 săptămînale. În vechiul regat, P.N.Ț. are un cotidian și 3 săptămînale. Comuniștii au aici 9 cotidiene și 22 săptămînale. În București P.N.Ț. a avut 2 cotidiene și 2 săptămînale, care au dispărut. În Capitală, comuniștii au 4 cotidiene și 7 săptămînale, iar social-democrații 6 cotidiene și 2 săptămînale. În total partidele muncitorești au numai în București 10 cotidiene și 9 săptămînale, pe cînd P.N.Ț. n-are nici unul. „Aceasta este libertatea presei!“ — își încheia cu amărăciune cuvîntarea domnul Gh. Pop. Ce-i drept, poporul muncitor, condus de P.C.R., înțelegea altfel „libertatea presei“ decît conducătorii partidelor „istorice“. (Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., dosarul nr. 302 [Buletinul presei, nr. 5/1945], fila 55).

¹⁶ În acest timp P.S.D. tipărea 23 de publicații în limbile română, maghiară și germană.

Date fiind caracteristicile etapei istorice, presa centrală și locală a avut un rol de prim ordin în demascarea politicii partidelor reacționare, a șovinismului și naționalismului, în ridicarea nivelului de conștiință patriotică și democratică al maselor. O contribuție valoroasă au adus la această acțiune și publicațiile de literatură și artă, îndeosebi *Tribuna Poporului* și *Viața Românească*. Definind poziția majorității intelectualilor față de procesul ce începuse a se desfășura în România, G. Călinescu scria în primul număr al ziarului *Tribuna Poporului*, apărut la 15 septembrie 1944: „Ar fi o lipsă de spirit civic, acum la începutul noii ere democratice, să stăm la o parte“, iar M. Ralea, în cuvântul intitulat „La reparația Vieții Românești“, arăta în noiembrie 1944 că: „Tot ce triumfă acum face parte din crezurile noastre... Ca și altădată ne alăturăm luptei duse de toți acei care voiesc omenie, dreptate și libertate“.

O latură esențială a activității desfășurate de Partidul Comunist Român în primii ani ai revoluției populare o constituie preocuparea sa de afirmare pe arena internațională, de dezvoltare a relațiilor de colaborare cu celelalte partide comuniste și muncitorești, cu mișcările de eliberare națională, educarea maselor largi în spiritul patriotismului și al internaționalismului proletar. Detașament activ al mișcării comuniste și muncitorești internaționale, P.C.R. a considerat în permanență că activitatea sa pentru a asigura victoria democrației și socialismului în propria țară este o parte a luptei generale dintre forțele înaintate și reacționare, o contribuție pe care poporul român o aduce procesului social. Partidul Comunist Român, în întreaga perioadă la care ne referim, a studiat atent experiența de stat, economică și socială a altor partide, îndeosebi a P.C.U.S. și a partidelor comuniste care se aflau antrenate cu toate forțele în lupta pentru făurirea noii orînduiri, a urmărit activitatea desfășurată de partidele comuniste din țările capitaliste și a făcut cunoscute maselor rezultatele obținute pe calea democrației și progresului social. Pe această linie se înscriu vizitele din septembrie 1944, schimburile de experiență organizate între Partidul Comunist Român și partidele comuniste din Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria, studierea experienței obținute în organizarea alegerilor generale, a politicii de alianță, a poziției față de regimul monarhic, publicarea în presă a unui important număr de materiale privind activitatea altor partide comuniste etc.

Toate acestea ne arată că și în această perioadă revoluționară, cînd Partidul Comunist Român a devenit un partid de masă, iar ideologia sa, marxism-leninismul, ideologie dominantă, internaționalismul proletar a fost una din trăsăturile esențiale ale activității sale și ale fizionomiei moral-politice a membrilor cadrelor de partid care s-au format și au activat în etapa istorică la care ne referim.

Întărirea organizatorică a P.C.R., creșterea rapidă a influenței sale politice, procesul de organizare și de educare al maselor muncitoare, desfășurat în strînsă legătură cu antrenarea lor în lupta revoluționară, și lupta nestăvilită a maselor largi populare, au determinat schimbarea raportului de forțe pe arena politică în favoarea poporului muncitor, asigurînd dezvoltarea democratică și progresistă a societății românești.

PETRU BUNTA

AUS DER POLITISCH-IDEOLOGISCHEN TÄTIGKEIT DER RKP IM ZEITRAUM 23 AUGUST 1944—6 MÄRZ 1945

(Zusammenfassung)

Im Zeitraum 23 August 1944—6 März 1945, gleichzeitig mit der Umorganisierung seiner Tätigkeit, der Organisierung und Mobilisierung der Massen, entfaltete die RKP eine umfangreiche und vielseitige politisch-organisatorische Tätigkeit.

Der Verfasser geht auf diese Seite der Tätigkeit der RKP ein und erörtert folgende Hauptformen dieser Tätigkeit: Herausgabe der Werke des Marxismus-Leninismus in rumänischer Sprache und den Sprachen der mitwohnenden Nationalitäten, Veröffentlichung von Daten über das Leben und Schaffen der Gründer der revolutionären Theorie und Praxis, Übersetzung anderer Schriften über die revolutionäre Theorie und Praxis, Veröffentlichung in Massenaufgaben von Broschüren über die Geschichte des Vaterlandes und der Arbeiterbewegung, Biographien der Volkshelden, Aufsätze und Studien die die sozial-politische Wirklichkeit einer gründlichen Analyse unterziehen, Rundgespräche und Darlegungen zu politisch-ideologischen Themen, Erfahrungsaustausche mit anderen kommunistischen und Bruderparteien.

Der Verfasser kommt zu der Schlussfolgerung dass die organisatorische Stärkung der Partei, die rapide Steigerung ihres politischen Einflusses, der Organisations- und Erziehungsprozess der Massen, ihr Heranziehen in den revolutionären Kampf die Veränderungen im Kräfteverhältnis im politischen Bereich zugunsten der Volksmassen massgebend bestimmten und somit die demokratische und fortschrittliche Entwicklung der rumänischen Gesellschaft sicherten.

VALORIFICAREA COMPLEXĂ A PATRIMONIULUI CULTURAL-NAȚIONAL

EVOLUȚIA CERCETĂRILOR PRIVIND POTAISSA ROMANĂ

1. Secolele XVI—XVIII. Primele informații despre Potaissa

Ruinele Potaissei, ale orașului antic, dar mai ales ale castrului — impozante pînă în veacul al XVIII-lea — au atras atenția cărturarilor, călătorilor, anticarilor, începînd cu peste patru veacuri în urmă. Primele descrieri ale acestor vestigii, din ultimul sfert al secolului al XVI-lea, pot fi considerate „debutul” istoriografiei despre Potaissa romană. Asemenea însemnări, împreună cu copierea inscripțiilor găsite printre ruine, constituie întregul aport al veacurilor XVI—XVIII la cunoașterea Potaissei. De altfel, autorii lor — pătrunși de respectul pentru cultura clasică, instaurat de spiritul umanismului și perpetuat apoi secole de-a rîndul — nu urmăreau reconstituirea istoriei orașului antic, ci numai prezentarea unor curiozități și alcătuirea unor culegeri de inscripții latinești. În secolul al XVIII-lea studiul vestigiilor materiale ale antichității cunoaște metode noi, ajungîndu-se chiar pe teritoriul Daciei, la efectuarea unor mici sondaje arheologice, dar Potaissa n-a beneficiat de asemenea cercetări, informațiile menținîndu-se în vechile limite ale descrierilor.

Francezul Pierre Lescalopier menționează, la 1574, într-o savuroasă limbă a epocii, ruinele văzute la Turda, anume un portal de marmură (*sic!*) mai curînd din castru decît din orașul antic¹. Cîțiva ani mai tîrziu, spre sfîrșitul veacului și începutul celui următor, umanistul Șt. Zamosius (Szamosközy) vizitează castrul, transmițîndu-se prețioasa și celebra descriere a unei porți încununate cu statuia Minervei². Dacă în legătură cu poziția porții respective, așezată de Zamosius pe latura nordică a castrului, păstrăm anumite rezerve (determinate de unele inadvertențe cu mărturiile mai tîrzii și mai ales de orientarea castrului, recent stabilită, cu *porta praetoria* spre răsărit), în schimb, descrierea sistemului de construcție se dovedește corectă, prin analogiile oferite de cercetarea arheologică a porții *decumana*³.

Inscripțiile romane aflate în Turda atrăseseră atenția chiar mai înainte: cîteva au fost notate la începutul secolului al XVI-lea de clericul transilvănean Ioan Mezerzius⁴, iar în 1585 de diplomatul francez Jacques Bongars⁵, aflat în drum spre Constantinopol. Zamosius însuși,

¹ P. I. Cernovodeanu, în *Studii și materiale de istorie medie*, București, IV, 1960 și nota 6; I. I. Russu, în *SCȘ (Iași). Istorie*, XIII 1, 1962, p. 151.

² *Monumenta Hungarica Historica*, XXX, 1880, p. 277; I. I. Russu, în *ProblMuz*, 1960, p. 213—224; id., în *SCȘ (Iași). Istorie*, XIII, 1, 1962, p. 151; D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 211—212; *IDR*, I, p. 41 și nota 9 (I. I. Russu).

³ Cercetările arheologice de la *porta decumana* (1976—1979) au scos la iveală blocuri cu secțiune pentagonală și hexagonală, provenite dintr-o *boltă* — ceea ce confirmă descrierea umanistului transilvănean.

⁴ *IDR*, I, p. 37 și nota 6 (I. I. Russu).

⁵ *Ibid.*, p. 40.

căruia epigrafia dacică îi rămîne îndatorată⁶, reproduce inscripții din Potaissa, printre care una, considerată falsă în CIL, s-a dovedit a fi autentică⁷.

Interesul pentru ruinele vizibile la suprafața terenului este alimentat și de descoperirile unor piese arheologice; mai ales din obiectele „frumoase” și prețioase — statuete, reliefuri, inscripții, mozaicuri, monede etc. — se înjghebează acum primele colecții pe la curțile nobiliare din preajmă ori mai depărtate, poate chiar la curtea princiară din Alba Iulia și, eventual, unele sînt trimise în străinătate. Asemenea descoperiri se produc fortuit, cu prilejul lucrărilor agricole și edilitare; castrul este scormonit încă din secolul al XVI-lea⁸ — și acțiunea distructivă va continua trei veacuri — fiind transformat într-o „carieră” de piatră gata fasonată și nesecat izvor de antichități. Atenția acordată studiilor clasice întreținea, de asemenea, pasiunea pentru antichități: școala unitariană din localitate avea o colecție de monumente sculpturale și monede romane, căzută din păcate, pradă soldaților lui Basta în pragul secolului al XVII-lea⁹. O colecție de statui, inscripții, monumente funerare descoperite la Turda își formase la Petrești, în secolul al XVII-lea și secretarul principelui Mihai Apafi I — F. Lugossy¹⁰.

Wolfgang Bethlen¹¹ în secolul al XVII-lea și Franciscus Fasching¹² în veacul următor amintesc starea castrului și surpările succesive ale ruinelor. În prăbușirea parțială a porții de nord a castrului, la 1657, Bethlen vedea prevestirea nenorocirilor care urmau să se abată asupra Transilvaniei.

La începutul secolului al XVIII-lea italianul Giuseppe Ariosti, ofițer în armata austriacă, a întreprins o meritorie cercetare a inscripțiilor antice din mai multe localități transilvane. Participînd la lucrările de construcție a cetății lui Carol al VI-lea de la Alba Iulia, el reproduce în manuscrisul său nu numai inscripții din Apulum, ci și din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Ampelum și Potaissa¹³. În 1723 un transport de monumente romane, descoperite în special la Apulum, ia calea Vienei, pe Mureș, Tisa și Dunăre. Dar printre piesele care ajung la destinație (unele s-au scufundat în Tisa) și vor fi încastrate la Hofbibliothek¹⁴ sînt și inscripții din Potaissa (de pildă, CIL, III, 892). Cîte monumente potaissense, mai ales inscripții și sculpturi, vor fi fost trimise atunci sau altădată, spre Viena ori Budapesta, este imposibil de stabilit. Putem să ne imaginăm, cu regret, că multe n-au împărțit soarta celor de la Hofbibliothek; intrate în colecții neștiute, ori „pierdute” în comerțul de antichități, ele nu au putut fi consemnate și cercetate.

⁶ I. I. Russu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 437—450.

⁷ CIL, III, 38 = I. I. Russu, în *ActaMN*, I, 1964, p. 479, nr. 3.

⁸ În cercetările arheologice recente din castru (zona centrală, 1978) s-a găsit o monedă din 1539, în urmele unui zid demantelat (desigur, pe la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al XVI-lea), iar ceramica smălțuită din secolele XVII—XVIII apare, foarte semnificativ, în nivelul de distrugere tîrzie a castrului.

⁹ Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest 1889, p. 251.

¹⁰ *Ibid.*, p. 43, 54, 426.

¹¹ W. Bethlen, *Historiae Pannonico-Dacicae*, p. 331; cf. I. I. Russu, în *SCȘ (Iași)*. Istorie, XIII, 1, 1962, p. 151, nota 2.

¹² F. Fasching, *Vetus Dacia ex probatis scriptoribus deprompta*, Claudiopolis, 1725, p. 38—39; cf. B. Orbán, *op. cit.*, p. 40.

¹³ *IDR*, I, p. 44—45 (I. I. Russu).

¹⁴ *Ibid.*, loc. cit., și nota 15.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea J. Benkö lărgeste sfera informațiilor privitoare la Potaissa, interesându-se nu numai de monumentele găsite în oraș, ci și de descoperirile fortuite din preajmă¹⁵ — ca de pildă urmele unui apeduct roman din direcția Copăcenii.

2. Secolul al XIX-lea între romantism și spiritul științific

Secolul al XIX-lea aduce un spor considerabil al mărturiilor despre Potaissa, o preocupare deosebită pentru obiectele antice ieșite la iveală fortuit; este vremea marilor colecții și a studiilor științifice. Într-adevăr, între primele decenii ale veacului și ultimii săi ani se cuprinde o întreagă epocă: de la romantica admirație pentru ruine — la lucrările științifice ale lui I. Téglás.

Un succint ghid latinesc al Transilvaniei, anonim, redactat pe la începutul secolului (poate în mediul săsesc) — și care a aparținut probabil colecției de manuscrise a lui Kemény — menționează și „colonia romanilor” de la Turda, dovedită prin numeroasele inscripții și materialul tegular aflat acolo; de asemenea, atrage atenția asupra urmelor drumului roman din preajmă¹⁶.

În 1810 se afla în trecere prin Turda Moise Nicoară. Canalul care aducea apa dinspre Copăcenii și mai ales urmele drumului antic îl entuziasmaseră; emoția care-l cuprinsese la vederea vestigiilor strămoșești și-o revarsă într-o scrisoare adresată lui Petru Maior¹⁷. Un cronicar local, Csipkés Elek¹⁸, furnizează știri interesante privitoare la starea castrului în prima jumătate a veacului, excavarea porții de răsărit în 1821 și descoperirile făcute cu acea ocazie etc.

Urmărind realizarea unui *Corpus Inscriptionum antiquarum Imperii Austriaci*, Anton von Steinbüchel, directorul Cabinetului imperial de

¹⁵ J. Benkö, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus*, Viena, I. 1778, p. 23, 33—34, 540, 545; cf. *Repertoriul arheologic al R.S.R., s.v. Turda* (I. I. Russu), mss. la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca.

¹⁶ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 173, 185—186.

¹⁷ O scrisoare (neexpediată), adresată lui Petru Maior, în 5—8 XII. 1810, a fost publicată de C. Bodea, *Moise Nicoară (1784—1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a Românilor din Banat și Crișana*, Arad, 1943, p. 145—153 (Anexe, XI). Asupra acestui document ne-a atras atenția colegul Nicolae Bocșan; deoarece se pare că pînă acum n-a fost cunoscut arheologilor, redăm aici pasaje din scrisoare care interesează cercetarea Potaissei: „... Însă săltarea inimii cînd am sosit la Calea lui Traian părintelui nostru!! Întia rămășiță al noștrilor... Mi-a descoperit (un tovarăș de călătorie al lui Moise Nicoară, n.n., M.B.) canalul de la Torda de carele întrebînd mulți acolo, nimenea nu mi-a știut spune ceva afară de un preavoiitor de bine al D-tale Demeter protopopol, după a căruia îndreptare am și mers mai tîrziu la Copand, spre vederea țeglelor din canal scoase, cu care biserica de acolo podită e. Forma lor de a elor de astăzi, prin mărime, și lățimea lungimei cumplit asemenea se deschilînește, iară forțimea lor vrednică de mirat. Insuși oamenii de acolo nu știeau spune, de unde și cum au venit la biserică. Cu Demeter de două ori am grăit (era culesul mălaiului). Inscriptii în unele locuri s-ar vut afla dar nici scoposul meu nu era acela, la carele gătiri nu aveam, nici timpul nu mă lăsa... M-am suit la locul Canalului, pe un lat au coastă de deal... Plecarăm de la Torda... În pratul lui Traian am ajuns. Cîtă izvorire de desfătăciune...”

¹⁸ Manuscrisul acestuia, intitulat *Torda város Historiája* a fost consultat de B. Orbán, care (*op. cit.*, p. 41) reproduce informațiile referitoare la castru.

numismatică și antichități din Viena, întreprinde prin anii 1828—1830 acțiunea de culegere a tuturor inscripțiilor antice din provinciile imperiului habsburgic. Cele din Transilvania a încercat să le obțină pe cale administrativă — prin intermediul guvernatorului și al conducătorilor comitatelor. Informațiile obținute¹⁹, copii și desene ale inscripțiilor, au fost utilizate mai târziu în CIL, căci plănuitul *Corpus* al lui Steinbüchel nu s-a realizat niciodată. Informațiile din Turda, din aprilie 1831, sînt destul de sărace: nu se menționează inscripții, ci numai câteva monumente sculpturale, cu locul lor de păstrare. Oricum, locotenentul nobililor din comitatul Turda raporta cu acel prilej că a dat dispoziție ca pietrele cu inscripții să fie astfel refolosite în diferite clădiri din oraș, încît textele să se poată citi ușor, să nu fie acoperite cu tencuială ori vopsea²⁰. Chiar dacă această hotărîre n-a prea fost respectată, merită a fi relevată aici măsura administrativă luată în Turda acum un secol și jumătate pentru protejarea monumentelor antice. O seamă de descoperiri întîmplătoare din anul 1833 printre ruinele castrului (monumente epigrafice și sculpturale, monede), în orașul modern (urmele unui pod roman peste Arieș) și pe Dealul Zinelor (morminte) sînt consemnate de J. Ercsei²¹.

Prin deceniile patru-cinci își alcătuiește o vestită colecție contele J. Kemény²², în castelul de la Luncani, cuprinzînd antichități de tot felul: monumente epigrafice, sculpturi în piatră, bronzuri, geme²³, sute de monede etc., majoritatea adunate din Potaissa și împrejurimi. Pasiunea de colecționare a fost dublată la Kemény de preocupări științifice, vizibile în manuscrisele sale referitoare la aceste antichități. Pentru valorificarea imensului tezaur acumulat, contele Kemény a permis studierea sa și de către alți erudiți ai vremii; în intențiile sale colecția urma să constituie, prin donație, începuturile unui Muzeu la Cluj. Lăudabilul gînd nu s-a realizat, fiindcă în vîltoarea evenimentelor din 1848—1849 cea mai mare parte a colecției a fost distrusă și risipită — pierdere ireparabilă pentru arheologie și știința istorică.

Spre mijlocul secolului, consulul prusac J. F. Neigebaur vizitează Turda și împrejurimile (în martie și iunie 1847), înregistrînd obiectele antice (multe văzute în colecția Kemény) și făcînd anumite precizări topografice. Lista sa de inscripții, sculpturi, monede, material mărunt

¹⁹ Vezi răspunsuri din Transilvania publicate de N. Lascu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 137—142.

²⁰ Acest raport, ca și altele, inedite pînă acum, urmează a fi publicate în colaborare cu descoperitorul lor — într-o recentă cercetare arhivistică budapestană — colegul Ladislau Gyémánt.

²¹ J. Ercsei, în *Nemzeti Társalkodó*, I, 19, 1837, p. 293—296; cf. B. Orbán, *op. cit.*, p. 45, 48; I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 16.

²² E. Veress, *Gróf Kemény József*, Cluj, 1933; I. Winkler, în *Numizmatikai Közöny*, 62—63, 1963—1964, p. 59—72; I. Winkler, A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 27—42 (colecția monetară); *IDR*, I, p. 48 (I. I. Russu).

²³ Printre altele, aici se afla celebra gemă paleocreștină cu reprezentarea scenei „Bunului Păstor”. Piesa a fost identificată de B. Mitrea (*RIR*, XVI, 1946, p. 51—62) cu un desen din manuscrisul lui J. Kemény, *Römische Alterthümer die zu Torda aufgefunden und durch mich angekauft wurden*, pe care îl descoperise la Biblioteca Universității din Cluj. În prezent manuscrisul se află în posesia Bibliotecii Academiei R.S.R. — filiala Cluj-Napoca, unde a fost văzut de noi, împreună cu alte manuscrise keményene în volumul „*Miscellanea. Tom IX. Varia*”.

este de-a dreptul impresionantă²⁴. Informațiile despre castru, deși sumare, se dovedesc utile prin coroborarea lor cu rezultatele arheologice recente²⁵. Alte mărturii despre castru și asupra diferitelor descoperiri din preajmă ne transmite A. Kurz²⁶. Poate însoțindu-l pe Neigebaur, sau separat de acesta, un pasionat de arheologie, medicul Lugosi Fodor András descrie și mai ales ilustrează într-un manuscris²⁷ mai multe monumente din Potaissa, unele aflate în colecția Kemény. În toamna anului 1847 monumentele epigrafice și sculpturale vizibile în Turda au fost cercetate de colecționarul și arheologul sas M. J. Ackner, care le înregistrează în manuscrisele sale²⁸. Cîțiva ani mai tîrziu (1856) el publică impresiile lăsate de castru, apeductul de la Copăceni, amintind bogăția de inscripții și obiecte antice care ies la iveală cu fiecare lucrare agricolă²⁹.

Pentru Ackner, ca și pentru predecesorii săi, Turda se identifica cu *Salinae*. În culegerea de inscripții realizată de M. J. Ackner, încheiată de Fr. Müller, epigrafele descoperite în Turda, cunoscute pînă atunci — adică la 1865 — încă apar sub *Salinae*³⁰, Potaissa fiind localizată la... Klausenburg (Cluj)³¹. Peste opt ani, alcătuiind volumul III din *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen stabilea definitiv localizarea Potaissei la Turda³². Nu este lipsit de interes a aminti aici că în vederea realizării monumentului *Corpus*, pentru verificarea inscripțiilor publicate și depistarea celor inedite, Th. Mommsen a întreprins o călătorie prin Transilvania, în toamna anului 1857³³, cînd poposește și la Turda și Luncani.

În a doua jumătate a secolului trecut descoperirile întimplătoare din cuprinsul Turzii atrag tot mai mult atenția. Sînt publicate inscripții, monumente sculpturale, fragmente arhitectonice, monede, morminte, dar interesul cercetătorilor se extinde acum și asupra altor categorii de materiale romane, prea puțin sau deloc luate în seamă pînă atunci, cum

²⁴ J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums*, Kronstadt (Brașov), 1851, p. 199—221; V. Wollmann, în *Potaissa*, I, 1978, p. 40—46.

²⁵ Informația transmisă de Neigebaur cu privire la descoperirea grîului carbonizat în castru (*op. cit.*, p. 199) confirmă ipoteza noastră cu privire la funcționalitatea clădirii depistate arheologic în campaniile 1971—1973 în *latus praetorii sinistrum*: magazie de cereale — *horreum* (M. Bărbulescu, Z. Milea, A. Cătinaș, A. Hopârtean, în *Potaissa*, I, 1978, p. 9).

²⁶ A. Kurz, în *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*, (Brașov), 1847, p. 389—390, 405—409.

²⁷ Fodor A., *Erdélyi ritkaságai és természeti nevezetességei*, ms., vol. II (BCU Cluj-Napoca). Despre Fodor: I. I. Russu, în *SCIV*, XXIII, 4, 1972, p. 648, nota 5; monumente romane din Potaissa, reluate din manuscrisul lui Fodor, la M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 183, nr. 39, pl. 1/4 și V. Wollmann, *op. cit.*, p. 48—48.

²⁸ Despre Ackner: *IDR*, I, p. 51, nota 23 (I. I. Russu). Parte din manuscrisele sale au fost publicate de K. Horedt, în *Mitteilungen aus dem Brukenthalischen Museum*, 11, 1946, p. 11—14 și mai ales V. Wollmann, *op. cit.*, p. 48—54.

²⁹ M. J. Ackner, în *Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, I, 1856, p. 22; cf. V. Wollmann, *op. cit.*, p. 48—49.

³⁰ M. J. Ackner — Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865, p. 138—148, nr. 643—707.

³¹ *Ibid.*, p. 152.

³² *CIL*, III, p. 172—173.

³³ M. Stoia, în *SCIV*, XXIII, 1, 1972, p. 132; I. I. Russu, în *SCIV*, XXIII, 4, 1972, p. 649.

ar fi cărămizile și țiglele șampilate, ceramica comună etc. Progresul se vedește și în preocupările de topografie arheologică — de la menționarea locului exact și al contextului descoperirii, pînă la efectuarea măsurărilor pe teren; pe la 1870 C. Torma obținea, mai ales pentru laturile lungi ale castrului, dimensiuni foarte apropiate de cele reale³⁴. Încep să se stabilească diferite „sectoare” distincte în întinsul teritoriu arheologic al Potaissiei; în primul rînd se depășește confuzia (care persista încă la mijlocul veacului³⁵) între castru și așezarea civilă antică, aceasta din urmă fiind acum corect plasată sub străzile orașului, în zona „Turda Veche”. În modernizarea cercetării și orientarea ei de la simpla consemnare și descriere a unor obiecte spre formularea unor concluzii istorice, un evident rol a jucat progresul studiilor privind epoca romană în general. Dar, paralel cu acest însemnat pas înainte pe care-l face cercetarea prin netăgăduite acumulări cantitative și sporuri calitative, se mențin pe mai departe fenomene contrare: multe vestigii antice erau lăsate în voia sortii, sau distruse chiar cu bună știință (cum se întîmplă cu castrul³⁶), iar numeroase piese arheologice (mai ales după dispariția colecției de la Luncani și a eruditului ei proprietar și pînă la formarea altor colecții — cum vor fi cele ale lui I. Botár și I. Téglás) se pierd pentru totdeauna sau dispar în comerțul de antichități. E adevărat că unele monumente potaissense au fost trimise în anul 1852 la Viena; cîteva au intrat cu timpul în patrimoniul colegiului din Aiud sau în muzeele din Sibiu și Cluj, iar altele împodobeau curțile nobiliare din Luna, Pănet, Trascău și Petrești³⁷. Printre obiectele de artă romană cu loc de proveniență Potaissa, o serie de statuete de bronz înfățișînd divinități ajung la Budapesta (Serapis, Pluto, Minerva³⁸) și Viena (Venus³⁹).

Fără a se preocupa în mod special de arheologia și istoria Potaissiei (cum o va face mai tîrziu I. Téglás), o seamă de învățați istorici și arheologi publică acum în revistele de specialitate ale vremii⁴⁰ articole referitoare la orașul roman de pe malurile Arieșului. Se cuvine a fi amintiți aici F. Kenner, H. Finály, C. Torma, C. Gooss.

În 1889 apărea prima monografie a orașului Turda, datorată istoricului Orbán Balázs, în care partea de istorie veche⁴¹ tratează mai întîi așezarea dacică, apoi cea romană, totul circumscris datelor generale ale istoriei Daciei. După anumite aspecte introductive (plasarea topografică, discuții asupra numelui Potaissiei), se tratează separat castrul, drumul și podul roman peste Arieș, descoperirile de pe Dealul Zinelor, cele din orașul antic propriu-zis, apeductele, diferite monumente sculpturale cu locul lor de păstrare și un corpus (după CIL) al inscripțiilor potaiss-

³⁴ B. Orbán, *op. cit.*, p. 42, nota 1.

³⁵ Așa de pildă, la M. J. Ackner, *vezi supra*, nota 29.

³⁶ Vezi distrugerea progresivă a incintei castrului pentru nevoi edilitare în oraș, după anul 1865, consemnată de B. Orbán, *op. cit.*, p. 41.

³⁷ B. Orbán, *op. cit.*, p. 41, 43, 50, 54.

³⁸ C. Petranu, *Revendicările artistice ale Transilvaniei*, Arad, 1925, p. 29, fig. 7; p. 134.

³⁹ R. Florescu—I. Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979, p. 31—32, nr. 47, fig. 35—36.

⁴⁰ *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* (Viena), *Archaeologiai Közlemények* (Budapesta), *Erdélyi Múzeum* (Cluj), *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (Sibiu), *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn* (Viena) ș.a.

⁴¹ Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 27—84.

sense. În repetate rânduri autorul își exprimă regretul cu privire la soarta obiectelor antice descoperite la Potaissa. În lipsa unui muzeu turdean care, după opinia lui B. Orbán, s-ar putea ușor constitui dacă ar fi adunate piesele romane din localitate, acestea sînt transportate în străinătate sau dispar în comerțul de antichități.

Piese romane, mai ales sculpturi, se aflau în multe locuri din oraș, formînd chiar mici colecții: așa avea gimnaziul unitarian, familia Nagy, farmacistul J. Wolff, S. Csorba etc.⁴². Dar cea dintîi dintre marile colecții care se alcătuiesc spre sfîrșitul veacului este aceea a învățătorului, cantorului și fotografului I. Botár. Colecția s-a format în principal între anii 1886 și 1897 și cuprinde sute de obiecte romane: ceramică, ustensile, arme, podoabe, monede, obiecte mărunte de bronz, reliefuri, statuete de bronz și teracotă etc.⁴³. Botár a profitat de o conjunctură favorabilă, fiindcă extinderea în acei ani a cultivării viței de vie pe dealurile din oraș scotea la lumină numeroase antichități. Din păcate sîrguința sa de a strînge nu s-a împletit cu preocupări științifice, ci cu dorința de a vinde colecția pe un preț cit mai bun. Așa se face că între anii 1900 și 1910 colecția sa se risipește, cea mai mare parte ajungînd în străinătate; unele piese fuseseră însă studiate și publicate, iar I. Téglás a reușit să cumpere cîteva obiecte.

Învățătorul și inspectorul școlar I. Téglás⁴⁴ a urmărit cu multă pasiune și interes, pe parcursul a două decenii (1894—1915) descoperirile întîmplătoare (pe teritoriul castrului și în zonele învecinate, în necropolele de pe Dealul Zinelor, Dealul Șuia și pe traseul liniei ferate Turda — Abrud — atunci construită —, apoi în valea Sîndului, Tîrgul de vite — în apropierea actualei piețe Ecaterina Varga etc.) lăsînd prețioase însemnări, cu descrieri topografice, schițe, desene; a adunat cu hărnicie și perseverență obiectele ieșite la iveală fortuit, alcătuiindu-și o valoroasă colecție din monumente epigrafice și sculpturale, fragmente arhitectonice, sute de monede, alte antichități, precum și obiecte etnografice. Prin numeroase lucrări⁴⁵ a introdus în circuitul științific și a valorificat o bună parte din materialul arheologic pe care-l poseda sau despre care avea știre, contribuția sa la cunoașterea Potaissiei romane fiind cu totul remarcabilă.

Pentru ultimii ani ai secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea e de semnalat și aportul altor cercetători: G. Téglás, care se ocupă de cariera de piatră, exploatată în epoca romană, de la Cheile Turzii⁴⁶, R. Münsterberg de la Muzeul imperial și J. Oehler, profesor la Viena, care vizitează împreună Turda în august 1901, publicînd cîteva materiale epigrafice văzute în oraș⁴⁷, A. Buday⁴⁸ etc.

⁴² *Ibid.*, p. 39, 44, 50, 56—60.

⁴³ R. Ardevan—A. A. Rusu, în *ActaMP*, III, 1979, p. 387—409.

⁴⁴ I. I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 878, nota 1; I. I. Russu—Z. Milea, în *ProblMuz*, 1964, p. 15—16, nota 1; I. Winkler, A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 43—71, (colecția numismatică); *IDR*, I, p. 59, nota 38 (I. I. Russu); I. I. Russu, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 193.

⁴⁵ Publicate mai ales în *ArchÉrt* (XIX, 1899, p. 280—283; XXI, 1901, p. 60—62; XXIV, 1904, p. 249—251, 410—413; XXVIII, 1908, p. 270—273; 415—418; XXIX, 1909, p. 159—163, 436—438; XXX, 1910, p. 123—130, XXXII, 1912, p. 93—96; XXXV, 1915, p. 44—49 etc.) dar și în alte reviste.

⁴⁶ G. Téglás, în *ArchÉrt*, IX, 1889, p. 289—295.

⁴⁷ R. Münsterberg—J. Oehler, în *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 103—109.

⁴⁸ A. Buday, în *ErdMúz*, XXVI, 1909, p. 146—153, 304 etc.

În anul 1913 a fost inaugurată (în localul actualului muzeu) Casa culturală, care își propunea să cuprindă și un muzeu⁴⁹. La moartea lui I. Téglás se formulase dezideratul ca importanta colecție să devină baza acestui muzeu local, dar anii primului război mondial au împiedicat realizarea inițiativei⁵⁰.

3. Cercetările din secolul XX

După Marea Unire de la 1 Decembrie 1918, Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, creată în 1921 (secretar C. Daicoviciu) i-a revenit misiunea cercetării și conservării vestigiilor antice din teritoriul intracarpatic⁵¹.

Proiectul de a se înființa un muzeu județean în sediul Casei culturale este reluat după război, când se spera din nou în aducerea aici a colecției Téglás⁵². Monumentele romane din Potaissa intră și ele în atenția Comisiunii, care constata în anul 1929 că unele inscripții sînt adunate la Casa culturală. Din păcate, încercările CMIT de a achiziționa colecția lui I. Téglás n-au dat rezultate⁵³; mare parte a colecției s-a împrăștiat în perioada interbelică, puține obiecte intrînd mai tîrziu în patrimoniul muzeului turdean, iar cîteva, după alte peregrinări, în Muzeul Național de Antichități din București⁵⁴.

Descoperirile întîmplătoare (inscripții, sculpturi, fragmente arhitectonice) în valea Sîndului, pe străzile Panait Cerna și Traian, ca și cîteva morminte aparținînd necropolei de la sud de oraș, aflate în 1936—1937, cu prilejul construirii cazarmii „Mihai Viteazul” sînt acum studiate și publicate⁵⁵.

O parte din aceste recente descoperiri, împreună cu altele, cunoscute dinainte, se aflau în mici colecții particulare (A. Rațiu, K. Kovrig), la Casa culturală și pe la școlile din oraș. În deceniul al patrulea devenea tot mai stringentă necesitatea înființării unui muzeu local care să păstreze antichitățile din Turda și împrejurimi, să organizeze și să execute cercetări de teren. Ideea era „agitată” mai cu seamă de avocatul A. Rațiu⁵⁶. Dar au trecut cîteva ani încă pînă la înființarea, deocamdată formală, a muzeului turdean. La 22 noiembrie 1943, în prezența lui C. Daicoviciu și I. Berciu, se semnează de un grup de intelectuali turdeni actul de constituire a muzeului⁵⁷. Primăria orașului a pus la dispoziție sediul Casei culturale — clădirea pe care o ocupă muzeul și în prezent — „casa princiară”, monument de arhitectură ce păstrează elemente gotice (sfîrșitul secolului al XV-lea) și renascentiste (sec. XVI), iar diferite

⁴⁹ C. Petranu, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Trecutul, prezentul și administrarea lor*, București, 1922, p. 158.

⁵⁰ I. Winkler—A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 44.

⁵¹ E. Panaitescu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. V—VII; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. IX—X.

⁵² C. Petranu, *op. cit.*, p. 159.

⁵³ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 310.

⁵⁴ E. Bujor, în *Apulum*, VI, 1967, p. 195, nr. 10, după informațiile lui I. I. Russu.

⁵⁵ C. Daicoviciu, în *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 61; I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 319—340.

⁵⁶ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

⁵⁷ D. Pop, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 431.

instituiții din oraș și județ au contribuit ori s-au arătat dispuse să contribuie cu fondurile materiale necesare. Vremurile grele de război au făcut imposibilă înființarea practică a muzeului. Deabia în noile condiții create după 1945 se reia inițiativa, astfel încît prin anii 1947—1948 încep să se înjghebeze colecțiile muzeului, activitate în care se distinge și cel care avea să devină primul director al muzeului — omul de aleasă cultură, Ioan Țigăra⁵⁸. În cinstea zilei de 23 August 1951 muzeul își deschide porțile pentru vizitatori⁵⁹.

Înființarea muzeului turdean — împlinirea unui deziderat de un secol — a însemnat și pentru cercetările privind Potaissa romană începutul unei noi etape. Într-adevăr, pe lângă rolul său educativ-patriotic, muzeul a reușit să salveze și să concentreze materialul arheologic risipit prin oraș, facilitînd astfel studierea sa de către personalul propriu sau alți cercetători; a urmărit apoi descoperirile fortuite și a participat la săpături arheologice sistematice.

În deceniile șase și șapte lucrările edilitare din oraș au contribuit din plin la îmbogățirea patrimoniului muzeal. Se remarcă descoperirile din Piața Ecaterina Varga, prilejuite de construirea unei școli generale în anul 1952 (urme de construcții și un abundant material arheologic — ceramică, monede, piese mărunte din os și metal, fragmente arhitectonice etc.), descoperirile de morminte din necropola de la sud de oraș, în 1956, cu ocazia săpării unui șanț, ca și mormintele dezvelite pe Dealul Șuia între 1951 și 1957 prin exploatarea carierei de argilă. Alte lucrări în valea Sindului, în 1960, au scos la iveală clădiri, cuptoare, inscripții și sculpturi⁶⁰, iar cu ocazia construirii noii artere a șoselei pe sub poalele estice ale Dealului Zinelor, în 1964, s-a dat peste construcții, șase cuptoare, multă ceramică, monumente epigrafice și sculpturale; în același an a apărut un mormînt din secolul al IV-lea lângă Arieș și alte morminte din necropola sudică. În acest cimitir s-au descoperit întîmplător morminte și în 1969, ceea ce a determinat efectuarea unei săpături de salvare⁶¹. În sfîrșit, numeroase descoperiri cu caracter izolat s-au făcut și în alte puncte: castru, străzile Traian, Romană, Cheii etc. Materialele descoperite, împreună cu o parte din cele cunoscute dinainte intră acum în circuitul științific⁶². În felul acesta cunoașterea Potaissei înregistrează noi progrese, reflectate parțial în cîteva prezentări sintetice ale istoriei orașului antic⁶³.

⁵⁸ *ProblMuz*, 1964, p. 225—226.

⁵⁹ I. Țigăra, în *ActMuz*, 1955, p. 45.

⁶⁰ *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 139, nr. 59 (D. Popescu).

⁶¹ *Dacia*, XIV, 1970, p. 448, nr. 101 (D. Popescu).

⁶² I. I. Russu, în *ActMuz*, 1955, p. 100—106; id., în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 883—888; I. Țigăra, în *ActMuz*, 1956, p. 93—98 (descoperiri în piața Ecaterina Varga, 1952); I. I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 878—882; I. Țigăra, în *ProblMuz*, 1960, p. 195—212 (descoperirile dintre 1951 și 1957 pe Dealul Șuia și în necropola sudică); id., în *SCN*, III, 1960, p. 547—553; I. I. Russu—Z. Milea, în *ProblMuz*, 1964, p. 14—31 (descoperirile din valea Sindului, 1960, și altele); C. Pop—Z. Milea, în *ActaMN*, II, 1965, p. 196—198; C. Pop, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465—466; E. Bujor, în *Apulum*, VI, 1967, p. 183—208; I. Mitrofan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 517—523 (descoperirile din 1964) etc.

⁶³ C. Daicoviciu, s.v. *Potaissa*, în *RE*, XXII, 1, 1953, c. 1014—1020; I. I. Russu, s.v. *Potaissa*, în *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Roma, VI (1965), p. 410—411; D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 209—216; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 129.

Castrul legiunii a V-a Macedonica, obiectivul arheologic cel mai important al Potaissei, nu și-a aflat locul în Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul R.P.R., aprobată prin H.C.M. 1160 din 1955. Descoperiri fortuite în castru s-au făcut cu prilejul construirii unor rezervoare de apă, prin anii 1950—1952, când s-au găsit urmele unui mare edificiu⁶⁴ (identificat de noi, în urma recentelor cercetări arheologice ca un *horreum*) și apoi în 1957, când un șanț săpat pentru construcții a intersectat elementele de fortificație ale castrului⁶⁵. Documentația întocmită cu aceste ocazii de personalul muzeului pare a se fi pierdut, ori zace încă, necunoscută (?) și prin urmare nu-și poate împlini rosturile pentru care fusese alcătuită — de a servi cercetărilor arheologice ulterioare. Primele săpături arheologice sistematice în castru s-au efectuat deabia în anul 1958, cercetându-se bastionul din colțul sud-estic și elementele de fortificație. Deși în raportul publicat⁶⁶ se specifica necesitatea continuării săpăturilor, lucrările au fost abandonate, cercetările sistematice fiind reluate după treisprezece ani.

După 1970 cercetările privind Potaisa se intensifică în conținut și se diversifică în forme. Cercetările arheologice sistematice se întreprind anual în castru, începînd cu 1971, cu fonduri puse la dispoziție de Academia R. S. R., Academia de Științe Sociale și Politice, Ministerul Educației și Învățămîntului. De pe acum s-au obținut rezultate importante, de așteptat într-un asemenea obiectiv și care vor fi publicate monografic. S-au cercetat (1971—1979) elementele de fortificație, *porta decumana*, bastionul din colțul nord-vestic, două bastioane de curtină, un canal deversor, drumurile principale (*via praetoria*, *via principalis*, *via decumana*, *via sagularis*), iar deocamdată parțial un *horreum*, câteva bărăci (?) și construcțiile din zona centrală (*principia* și *praetorium*). Unele observații și date furnizate de aceste săpături, dincolo de importanța lor pentru reconstituirea aspectului și vieții castrului, pentru istoria legiunii a V-a Macedonica și a armatei romane în provincie, sînt prețioase și pentru lămurirea unor aspecte de istorie politică în Dacia. Cercetările au scos la iveală un bogat și variat material arheologic constînd din: ceramică, unelte, arme și piese de echipament, podoabe, monede, inscripții, fragmente arhitectonice etc. Datorită solitudinii organelor locale de partid și de stat, întreprinderile și școlile din localitate au contribuit la lucrările de protejare, conservare și consolidare efectuate la *porta decumana*, bastionul din colțul nord-vestic, un turn de curtină și canalul deversor, care au devenit astfel puncte vizitabile. În sprijinul cercetării castrului a venit hotărîrea Comisiei Centrale a Patrimoniului Cultural Național din aprilie 1978, prin care se stabilesc, în zona castrului, limitele cu restricții de cultivare a plantelor care ar afecta urmele arheologice și zona cu restricții pentru construcții; totodată castrul a fost declarat rezervație arheologică.

Săpături de salvare s-au efectuat în 1978 pe Dealul Șuia — în cariera de argilă — punîndu-se în evidență un complex roman de producere și păstrare a vinului (*cella vinaria* și *torcular*) și în necropola sudică a Potaissei („Uzina de apă”).

⁶⁴ *Repertoriul arheologic al României, s.v. Turda* (I.I. Russu), ms. la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca.

⁶⁵ I. Reteganu, în *ProblMuz*, 1964, p. 149.

⁶⁶ I. H. Crișan, în *Materiale*, VII, 1961, p. 431—439.

A continuat acțiunea de urmărire a lucrărilor edilitare din diferite puncte ale orașului, muzeul turdean îmbogățindu-se cu piese epigrafice, sculpturale, unele de mare valoare științifică, ceramică, monede etc., provenite din piața Ecaterina Varga, străzile I, Rațiu, Cheii, Barițiu, Dealul Zinelor, Dealul Șuia etc.

Cercetările arheologice recente, studierea unor descoperiri mai vechi, asamblarea datelor arheologice și epigrafice pe domenii, reluarea în discuție a unor piese se reflectă în ultimul deceniu prin numeroase studii și articole. Au devenit cunoscute rezultatele cercetărilor arheologice⁶⁷; s-au prezentat descoperirile numismatice și circulația monetară⁶⁸; alte articole au fost consacrate epigrafiei și onomasticii potaissense⁶⁹, arhitecturii, artelor plastice și religiei⁷⁰ sau epocii romane târzii la Potaissa⁷¹. Diferitele aspecte ale vieții romane în orașul de pe Arieș au constituit subiectul unor comunicări prezentate la sesiunile științifice organizate de muzeele din Turda, Cluj-Napoca, Alba Iulia, Caransebeș, Zalău, Constanța și de Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca.

4. Bilanț și perspective

În momentul de față s-a acumulat un material documentar însemnat, valorificat în mare parte, de la urme de construcții, drumuri, morminte, pînă la obiectele cele mai variate — ceramică, unelte, podoabe, monede, inscripții, lucrări de artă.

Topografia Potaissaei se conturează mai limpede: a) castrul legiunii a V-a Macedonica (care devine pe an ce trece obiectivul cel mai bine

⁶⁷ M. Bărbulescu, Z. Milea, A. Cătișă, A. Hopârtean, în *Potaissa*, I, 1978, p. 5—15 (cercetări arheologice în castru, 1971—1976); Z. Milea, A. Hopârtean, C. Luca, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 201—206; (descoperirile din necropola sudică, 1969); A. Cătișă—M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 101—126 (*cella vinaria*, Dealul Șuia, 1978).

⁶⁸ I. Winkler, A. Hopârtean, M. Milea, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 383; I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973; I. Winkler, în *Potaissa*, I, 1978, p. 55—57.

⁶⁹ Z. Milea—M. M. Jude, în *SCIV*, XXIII, 4, 1972, p. 667—670; M. Bărbulescu—Z. Milea, în *SCIVA*, XXVI, 4, 1975, p. 571—576; I. I. Russu, în *SCIVA*, XXVIII, 1977, p. 217—223; A. Cătișă—M. Bărbulescu, în *Potaissa*, I, 1978, p. 17—20; C. Luca—Z. Milea, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 189—194; M. Bărbulescu—A. Cătișă, *Apulum*, XVII, 1979, p. 215—223.

⁷⁰ C. Pop, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 151—155; I. Mitrofan—L. Teșosu, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 531—536; D. Isac, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 549—553; Z. Milea, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 577—578; C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 554—556, 563—569; Z. Milea—M. Bărbulescu, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 477—495; M. M. Jude, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 497—501; Z. Milea, în *SCIV*, XXIV, 3, 1973, p. 539—540; M. M. Jude, în *SCIV*, XXIV, 4, 1973, p. 661—665; O. Floca, W. Wolski, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 4—50; C. Pop, în *Apulum*, XI, 1973, p. 733—736; M. Jude — C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1973; I. I. Russu, în *SCIVA*, XXVII, 3, 1976, p. 405—412; D. Isac — M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 181—182; N. Vlăsa, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 217—218; M. Bărbulescu, în *AIIA*, XX, 1977, p. 281; R. Rațiu, I. I. Russu, în *SCIVA*, XXVIII, 1977, p. 597—602; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 177—178, 183—185; A. Cătișă, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 195—200; A. Cătișă — A. Hopârtean, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 207—211; C. Pop, în *Potaissa*, I, 1978, p. 35—37; V. Wollmann, în *Potaissa*, I, 1978, p. 39—54; A. Cătișă, în *StCom* (Caransebeș), 1979, p. 265—275.

⁷¹ K. Horedt, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 215—216, 220—221; Idem, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 209—211.

cunoscut din Potaissa); b) zona cu construcții pe platoul de la vest de castru; c) urmele de pe pantele dealului „Cetății”; d) „centrul” orașului antic — sub actuala piață Ecaterina Varga și străzile din apropiere; e) cartierul (meșteșugăresc?) din valea Sindului; f) cartierul meșteșugăresc de la poalele estice ale Dealului Zinelor; g) necropola vestică, din zona Dealul Zinelor—Dealul Șuia (pe acesta din urmă și construcții romane); h) necropola sudică („Rîtul Sînmihăienilor” — cazărmi — Uzi-na de apă).

Prin urmare există astăzi o cantitate de informații mai mare decît cea pe baza căreia s-au întocmit prezentările generale mai vechi (vezi *supra*, nota 63).

Astfel, „raionarea” topografică prezentată mai sus reușește să ilustreze întrucîtva aspectul orașului antic. În această privință persistă însă cîteva lacune, datorate absenței oricăror cercetări sistematice în orașul antic propriu-zis. Suprapunerea orașului medieval-modern peste Potaissa antică constituie un impediment serios pentru efectuarea unor asemenea cercetări; situația nu e singulară în Dacia, într-o stare similară aflîndu-se Apulum, Napoca, Drobeta. Nu știm dacă Potaissa era înconjurată cu ziduri, după cum nu știm nimic despre eventualele extensiuni teritoriale ale orașului antic, pe faze cronologice. Dacă în privința racordării orașului la principalul drum imperial din provincie și în legătură cu aprovizionarea orașului cu apă prin apeducte cercetările de teren din ultimii 2—3 ani par să se apropie de o rezolvare satisfăcătoare, în schimb știrile despre marile edificii publice ale orașului sînt aproape exclusiv de natură epigrafică. Aspectele organizării vieții municipale sînt cunoscute din izvoare epigrafice și literare⁷²; la acest capitol însuși momentul ridicării *vicus*-ului la rangul de *municipium*, apoi *colonia* este insuficient lămurit. Inscripțiile și cercetările arheologice din castru conturează tot mai bine viața militară și problemele armatei la Potaissa. În domeniul vieții economice descoperirile arheologice bogate și unele date epigrafice contribuie la stabilirea locului Potaissei în producția de mărfuri din Dacia. Rolul agriculturii și al ocupațiilor anexe, în special viticultura, a fost reliefat de descoperirea „complexului de vinificație” de pe Dealul Șuia. Abundentul material ceramic, descoperirea mai multor cuptoare, documentează o „industrie” ceramică înfloritoare. Studiarea ceramicii este în curs; la fel, produsele lăpicizilor din localitate. Alte meșteșuguri — printre care de o anumită importanță pare să fi fost la Potaissa prelucrarea osului — sînt mai puțin cunoscute. Cercetări arheologice speciale în „cartierele meșteșugărești” nu s-au făcut, iar informațiile despre ateliere, cuptoare etc. provin din urmărirea unor descoperiri întîmplătoare, ceea ce explică documentația incompletă. Circulația monetară la Potaissa a fost temeinic studiată și este acum bine cunoscută; relațiile comerciale, în special cele cu alte provincii sînt dovedite de mai vechi știri epigrafice, la care se adaugă recente descoperiri arheologice, unele deosebit de interesante. Populația orașului este relativ bine cunoscută; onomastica și alte date oferite de inscripții precizează compoziția etnică, îndeletnicirile locuitorilor precum și stratificarea socială. Diferitele aspecte ale vieții cultural-religioase au

⁷² Vezi în acest sens și N. Gostar, în *AIIA* (Iași), VI, 1969, p. 131—133; C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 156.

fost mereu în atenția cercetării, cu bune rezultate. Sfârșitul epocii romane la Potaissa și problemele continuității au fost dezbătute în studii recente; există însă la acest capitol noi dovezi arheologice care urmează a fi valorificate.

Este de la sine înțeles că realizările de pînă acum în cunoașterea Potaissei romane cuprind numeroase elemente a căror importanță depășește istoria locală, contribuind la lămurirea unor probleme ce interesează provincia Dacia.

Prezenta încercare de bilanț oferă puncte de plecare pentru mai multe aspecte care trebuie urmărite în continuare, sugerînd orientarea viitoarelor cercetări arheologico-istorice cu privire la Potaissa.

1. Cercetările arheologice în castrul legiunii a V-a Macedonica vor continua și, paralel cu acestea, se vor efectua lucrări de consolidare și conservare; e de dorit începerea săpăturilor arheologice la alte obiective, în primul rînd în necropola sudică a orașului, unde terenul permite aceste cercetări, poate și în necropola de pe Dealul Zinelor—Dealul Șuia. Investigarea arheologică sistematică a orașului propriu-zis, deși deosebit de necesară cercetărilor actuale asupra Potaissei, rămîne (deocamdată) un deziderat. Mai realizabilă pare, în acest sens, o cercetare arheologică în cartierul meșteșugăresc de la panta răsăriteană a Dealului Zinelor.

2. Prin urmărirea în continuare a lucrărilor edilitare se pot salva eventualele descoperiri mai ales în cuprinsul orașului antic, unde cercetările arheologice sistematice sînt îngreunate de actualele străzi și edificii; concursul mai susținut din partea întreprinderilor care execută aceste lucrări ar fi binevenit.

3. Cercetările arheologice din castru, împreună cu toate descoperirile și încadrarea istorică necesară vor fi publicate. Rămîne de cercetat și de valorificat prin publicare materialul arheologic provenit din alte puncte ale Potaissei, în special bogatul material ceramic, produsul atelierelor locale⁷³; se resimte lipsa lucrărilor asupra vieții economice. Lucrarea monografică a prof. I. I. Russu despre Potaissa dacică și romană, anunțată „indirect”⁷⁴ de mai mulți ani, este așteptată în continuare cu legitim interes de toți acei care se ocupă în prezent de cercetarea epocii romane la Potaissa.

4. Date interesante poate furniza încă documentația veche: însemnările manuscrise, desenele, schițele, rapoartele care se referă la Potaissa, la descoperiri din cuprinsul orașului roman, la vechile colecții. Asemenea manuscrise care cuprind adesea observații ce azi nu se mai pot face, ori prezintă materiale arheologice dispărute, urmează a fi depistate și publicate⁷⁵; e utilă apoi semnalarea unor informații publicate, dar neutilizate de cercetarea istorico-arheologică (vezi mai sus, scrisoarea lui Moise Nicoară). Îndeosebi publicarea carnetelor de însemnări ale lui I. Téglás ar aduce servicii considerabile cercetărilor actuale asupra Potaissei.

⁷³ Un început în acest domeniu s-a făcut: A. Cătinaș — M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 108—119.

⁷⁴ I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, p. 103 și nota 5.

⁷⁵ Parțial acțiunea de valorificare a informațiilor vechi s-a întreprins, în cazul manuscriselor și colecțiilor lui Kemény, Fodor, Ackner, Botár, Téglás. Vezi *supra*, notele 22, 23, 27, 28, 43, 44.

5. Alcătuirea hărții arheologice a Potaissei romane, prin cartarea tuturor descoperirilor⁷⁶ (lucrările preliminare sînt în curs) va contribui substanțial la stabilirea limitelor orașului antic, a diferitelor sale zone, la încadrarea viitoarelor descoperiri arheologice.

MIHAI BĂRBULESCU

L'ÉVOLUTION DES RECHERCHES CONCERNANT POTAISSA ROMAINE

(Résumé)

On passe en revue les préoccupations concernant Potaissa depuis les XVIe-XVIIIe siècles (les premières descriptions des ruines, les premiers recueils des inscriptions et les sondages faits pour découvrir les antiquités, entrées dans des collections). Le XIXe siècle est illustré par l'activité de Neigebaur, Ackner, Téglás etc. et les collections de Kemény, Botár, Téglás. Puis on présente les recherches du XXe siècle. La fondation du musée de Turda, après la deuxième guerre mondiale a favorisé pendant les trois derniers décenniums les recherches archéologiques, l'action de sauvegarde des vestiges romains, la publication des matériaux. En fin, on fait le bilan des connaissances actuelles concernant Potaissa et on dresse une esquisse indiquant l'orientation des futures recherches.

---

⁷⁶ Pentru două categorii arheologice (fragmente arhitectonice și monede) asemenea hărți s-au întocmit deja. Z. Milea — M. Bărbulescu, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 495, fig. 26 și I. Winkler — A. Hopârtean, *op. cit.*, fig. 21.

MIȘCAREA MUZEISTICĂ DIN ROMÂNIA DUPĂ 1918

Desăvârșirea statului național unitar român prin Unirea din 1918 a avut urmări pozitive asupra mișcării culturale românești. Noul cadru politic a oferit condiții pentru dezvoltarea unitară a instituțiilor culturale, care primesc sprijin substanțial din partea statului. Muzeele, ca instituții cultural-științifice și educative, cunosc, în perioada interbelică, o nouă etapă în evoluția lor.

În muzeistica română din perioada interbelică muzeul de istorie rămâne predominant. Instituționalizarea istoriografiei românești s-a realizat și prin crearea și extinderea rețelei de muzee, cu un rol sporit în cercetarea arheologică îndeosebi. În fruntea Muzeului național de antichități, fondat oficial în 1864, prin decretul lui Alexandru Ioan Cuza, se găsesc istorici și arheologi de prestigiu ca Vasile Pârvan (pînă în 1927), I. Adrieșescu 1927—1935), Vl. Dumitrescu și Scarlat Lambrino (1935—1944), sub egida lui intensificîndu-se săpăturile arheologice și achizițiile de obiecte din categoria vestigiilor istorice.

O nouă etapă în dezvoltarea lor cunosc muzeele mai vechi, cum erau Muzeul militar central, Muzeul de la Constanța etc.

Unirea Transilvaniei cu România a condus, după 1918, la reorganizarea muzeelor existente în această parte a țării („Brukenthal“ din Sibiu, Muzeul Banatului din Timișoara, cele din Oradea, Deva, Tîrgu Mureș, Alba Iulia, Arad, Lugoj). Muzeul din Suceava se îmbogățește prin vestigiile recoltate cu prilejul săpăturilor arheologice întreprinse în vechea capitală a Moldovei și împrejurimi. La Cluj, din colecțiile fostului Muzeu ardelean, se constituie, pe lângă Catedrele de Istorie veche și arheologie și Institutul de studii clasice de la noua universitate, Muzeul arheologic.

Se extinde, totodată, rețeaua de muzee din întreaga țară, reorganizîndu-se cele înființate cu puțin înainte. La Iași, prin stăruința profesorului Orest Tafrali, luase ființă, pe lângă Catedra de istorie veche și arheologie, Muzeul de antichități (în 1916), mărit în perioada interbelică. La Craiova, muzeul înființat în 1915 se reorganizează, în 1927, ca Muzeu al Olteniei, iar la Turnu Severin, Muzeul Regiunii Porților de Fier (creat în 1912), se reorganizează și el în 1926, primind localul din apropierea castrului roman Drobeta. Alături de acestea se pun bazele unor noi muzee, cu deosebire de interes regional sau local, dintre care menționăm crearea Muzeului de istorie al Capitalei, în 1921, deschiderea oficială, la 24 ianuarie 1939, a Muzeului „Cuza Vodă“ din Galați, întemeierea muzeului din Piatra Neamț (1935).

Reorganizarea muzeelor de istorie și arheologie după 1918 și crearea altora noi a avut, ca urmare, redimensionarea mișcării muzeistice din România în perioada interbelică. Alături de funcția de conservare a vestigiilor istorice, atît de necesare reconstituirilor istoriografice, care

fac permanent apel la urmele materiale directe, muzeele își prevalează funcția de cercetare științifică. La intensificarea săpăturilor arheologice își aduc acum contribuția și muzeele, întregindu-se totodată apariția primelor periodice, sub îngrijirea muzeelor: *Analele Banatului*, *Buletinul Muzeului din Timișoara*, (1928—1931); *Buletinul Muzeului militar național* (1937—1942); *Sargetia*, (1937); *Apulum* (1939). Sporește corpul muzeografilor, care se specializează în tehnica muzeală, a organizării de expoziții pentru public, fiindcă muzeele își dovedesc acum tot mai mult și funcția instructiv-educativă.

În vederea protejării și restaurării monumentelor istorice este adoptată *Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice* (publicată în „Monitorul Oficial” no. 82 din 29 iulie 1919), prin care se perfecționează legislația mai veche (legile din 1893 și 1913), realizându-se un cadru de măsuri unitar, la nivelul întregii țări, pentru inventarierea și conservarea monumentelor istorice. Se prevede, de asemenea, în temeiul acestei legi, instituirea, sub autoritatea Ministerului cultelor și instrucțiunii publice, a Comisiunii monumentelor istorice, care primește largi competențe cu privire la ocrotirea monumentelor istorice și pentru a înlesni înființarea de muzee regionale. Pe baza experienței Inspectoratului general al Muzeelor din Transilvania, instituit de Consiliul Dirigent, emanație a Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, se înființează, în anul 1921, Secția pentru Transilvania a Comisiunii monumentelor istorice. *Buletinul* Comisiunii, precum și cel al Secției pentru Transilvania, vor înlesni și publica, în perioada interbelică, numeroase studii de muzeologie și cu privire la monumentele istorice (cercetarea, restaurarea, conservarea lor etc.).

Îmbogățirea colecțiilor muzeale prin cercetări proprii, achiziții și donații, extinderea rețelei muzeelor, a expozițiilor permanente și temporare, specializarea lor și creșterea numerică a muzeografilor, au contribuit la acumularea unei experiențe românești în materie de muzeologie, sintetizată chiar în lucrări teoretice proprii, experiență care a stat la baza mișcării muzeistice românești din perioada interbelică. Muzeul de istorie, prin conservarea vestigiilor din trecut și cercetările efectuate, a devenit, astfel, o instituție de mare utilitate pentru cercetarea istorică.

*

Transformările revoluționare prin care trece România după Revoluția de eliberare națională și socială de la 23 August 1944 se reflectă și în planul culturii, care primește noi valențe. Cultura devine, sub conducerea partidului comunist, o direcție principală a politicii statului democrat popular și socialist. În acest context mișcarea muzeistică din România primește un cadru instituțional adecvat, devine un element de politică culturală, menit să contribuie la democratizarea culturii.

Muzeele din România, între care muzeele de istorie și arheologie ocupă locul de frunte, sînt subordonate Direcției Muzeelor, care trece de la Ministerul Învățămîntului Public la Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă (din 1972 Consiliul Culturii și Educației Socialiste). Prin decretul nr. 703/1973 (republicat în 1977), au fost stabilite normele unitare de structură pentru instituțiile cultural-educative, la secțiunea *Muzee*, organizate ca unități bugetare, și cu personalitate juridică, în-

scriindu-se, ca primul tip de muzee, cele de istorie și arheologie. Muzeele primesc cadrul oficial, legal, pentru desfășurarea activităților lor de cercetare, cultural-educative, manifestări științifice, popularizare, publicații, expoziții permanente și temporare, cercetări arheologice, de evidență, restaurare și conservare a patrimoniului constituit și de lărgire a acestuia. Colecțiile — etalon pentru muzeele de istorie și arheologie sînt stabilite a fi cele de istorie veche și arheologie (de artă primitivă, epocă sclavagistă — daci și romani —, de prefeudalism și feudalism timpuriu) și de istorie medie, modernă și contemporană.

Îndrumarea muzeelor este exercitată de Consiliul Culturii și Educației Socialiste și de comitetele de cultură și educație socialistă județene, al municipiului București, ale sectoarelor municipiului București, municipale și orașenești.

După proclamarea Republicii (1947) muzeele de istorie existente trec prin mai multe reorganizări, în scopul îndeplinirii funcțiilor multiple pe care le au în societatea socialistă. Expozițiile permanente sînt reînnoite, obiectele muzeale expuse reflectînd activitatea productivă a maselor populare de-a lungul istoriei patriei noastre, aspirațiile și lupta acestora pentru eliberare socială și națională, dezvoltarea culturii și artei. Dacă cele mai multe muzee din România erau, pînă atunci, muzee arheologice și de istorie veche, cu rare excepții unele avînd și secție de istorie medievală, acum ele își organizează și deschid secții noi, în expoziția permanentă, de istorie medie și modernă, de istorie contemporană (muzeele din Cluj-Napoca, Iași, Sibiu, Timișoara, Oradea, Craiova, Constanța etc.). Aceste secții sînt încadrate cu specialiști (muzeografi medievști, moderniști, contemporaniști), care se alătură mai vechilor arheologi, al căror număr se află, de asemenea, în creștere.

Un alt aspect important și semnificativ pentru dezvoltarea mișcării muzeistice românești în anii construcției socialiste este extinderea rețelei muzeale într-un ritm fără precedent. Sînt înființate noi muzee cu specific regional sau cu specific aparte, determinînd creșterea densității rețelei muzeistice și asigurînd o distribuire teritorială armonioasă a acesteia.

Astfel, între anii 1948—1951 se organizează Muzeul de istorie a partidului comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România, iar în 1949 Muzeul Doftana, care oglindesc lupta eroică a poporului român sub conducerea partidului comunist pentru eliberare socială și națională, tradițiile luptei revoluționare din România. Sînt organizate noi muzee județene, ca cele de la Brașov, Ploiești, Bacău, Focșani, Zalău, Slobozia, Miercurea Ciuc, Botoșani, Tîrgu Neamț, Reșița, Caransebeș etc., și muzee orașenești noi (Caracal, Giurgiu, Mediaș, Bistrița, Cîmpulung, Corabia, Tîrnăveni, Curtea de Argeș etc.). La Iași se înființează Muzeul Unirii (1955), iar Muzeul din Alba Iulia este reorganizat, în 1975, ca Muzeu al Unirii.

Alături de aceste muzee sînt organizate, cu destinație muzeală, Cetea Făgărașului, Castelul Bran, vechea clădire a școlii românești din Brașov (devenit Muzeul culturii românești din Șcheii-Brașovului), casa Bălceștilor din Bălcești-Vilcea, Casa Dosoftei din Iași etc.

O mare extensiune cunosc muzeele satești, casele memoriale, muzeele și expozițiile etnografice și de cultură populară, muzeele de artă, toate

conservînd vestigii care ajută pe istoric la reconstituirea istoriei și civilizației românești.

Marile complexe arheologice și monumentele istorico-artistice sînt restaurate prin grija statului și introduse apoi în circuitul muzeal-turistic. Prin strădaniile specialiștilor din cadrul Direcției monumentelor istorice (D.M.I.) și de la muzee au fost restaurate și conservate marile complexe arheologice de la Histria, Munții Orăștiei, Adamclisi, Sarmizegetusa (Hațeg), cetatea de scaun a Sucevei, curțile domnești de la Tirgoviște și București, Castelul Corvineștilor din Hunedoara, mănăstirile din Bucovina și Moldova, bisericile de lemn din Transilvania etc., acumulîndu-se o prețioasă experiență românească în materie de restaurări, care a stîrnit admirația specialiștilor străini.

O încununare a mișcării muzeistice de istorie de la noi reprezintă inaugurarea, la 8 mai 1972, în prezența conducătorilor partidului și statului, a Muzeului de Istorie al Republicii Socialiste România. Înfiițat în baza Hotărîrii Comitetului Central al Partidului Comunist Român din noiembrie 1968 și H.C.M. nr. 294 din 20 martie 1970, acest muzeu traduce în fapt un vechi deziderat al numeroșilor cîrturari români, în primul rînd istorici, de a se crea un *muzeu național*. Adăpostit într-o impozantă clădire din zona centrală a capitalei, Muzeul de istorie al Republicii (62 săli cu 15.000 m² spațiu de expunere, avînd cinci secții de bază: comuna primitivă, veche, medie, modernă și contemporană și patru secții auxiliare: tezaurul istoric, cabinetul numismatic, lapidarul și secția de istoria culturii românești) a devenit un lăcaș al istoriei poporului român, o nouă înfăptuire cultural-științifică ce se adaugă moștenirii progresiste din trecut din domeniul activităților muzeografice.

Extinderea rețelei muzeale a necesitat și permis creșterea numărului muzeografilor, personal științific specializat în știința muzeului, față de care există grija permanentă de perfecționare, sporind, astfel, capacitatea de cercetare științifică a muzeelor. Acest fapt se reflectă și în numărul mare de publicații științifice ale muzeelor. Alături de mai vechile reviste muzeale *Apulum* (Alba Iulia), *Sargetia* (Deva), *Cercetări istorice* (Iași), care își reiau apariția, încep să apară publicațiile periodice — multe anuale — ale muzeelor „Brukenthal” din Sibiu (*Studii și comunicări*), din București (*Materiale de istorie și muzeografie*), Cluj-Napoca (*Acta Musei Napocensis*), Brașov (*Cumidava*), Galați (*Danubius*), Constanța (*Pontica*), Bacău (*Carpica*), Oradea (*Crisia*), Reșița (*Banatica*), Timișoara (*Tibiscus*), Arad (*Ziridava*), Baia Mare (*Marmația*), Bistrița (*File de istorie*), Năsăud (*Arhiva Someșană*), Tîrgu Mureș (*Marisia*), Zalău (*Acta Musei Porolissensis*), Suceava (*Studii și materiale*), Argeș (*Studii și comunicări*), Turnu Severin (*Drobeta*), Satu Mare (*Studii și comunicări*) etc., între care se înscrie de acum și publicația Muzeului de istorie din Turda, intitulată *Potaissa. Studii și comunicări* (I, 1978), în care sînt publicate prețioase studii de arheologie și istorie, numismatică, epigrafie și muzeologie.

Începînd din 1964 apare la București, sub egida Comitetului de stat pentru cultură și artă — Consiliul Culturii și Educației Socialiste, *Revista muzeelor*, unificată în 1974 cu *Buletinul Monumentelor istorice*, cînd devine *Revista muzeelor și monumentelor*, iar după crearea Muzeului de istorie al R. S. România publicația acestuia, *Muzeul Național* (I 1974

—), în care sînt dezbătute principalele probleme ale muzeisticii din țara noastră.

Prin aderarea României la Consiliul Internațional al Muzeelor (ICOM, rezultat din reorganizarea în 1947 sub egida UNESCO a vechiului Oficiu Internațional al Muzeelor întemeiat la Paris în 1926 pe lângă Societatea Națiunilor din inițiativa istoricului H. Focillon) s-au facilitat schimburile științifice și de expoziții cu numeroase muzee și țări din Europa și din lume.

Pentru protejarea monumentelor de cultură, socotite bunuri de o importanță deosebită (arheologică, istorică, arhitectonică sau artistică), reprezentînd dovezi materiale ale dezvoltării culturii pe teritoriul patriei noastre sau ale desfășurării unor evenimente importante din trecutul său, se instituie asupra acestora protecția Statului prin H.C.M. nr. 661 din 22 aprilie 1955 (art.1). Prin aceeași *Hotărîre* atribuirea sau pierderea calității de monument de cultură se face de Consiliul de Miniștri, la propunerea Comisiei științifice a muzeelor, monumentelor istorice și artistice (înființată prin decretul nr. 46/1951), și se aprobă *Regulamentul privind păstrarea și folosirea monumentelor de cultură*. Prin H.C.M. nr. 1160 din 23 iunie 1955 sînt declarate monumente de cultură monumentele arheologice, de arhitectură, de artă plastică și istorie din listele din anexă.

Dar marele pas în protejarea bunurilor culturale este făcut prin *Legea ocrotirii patrimoniului cultural-național al Republicii Socialiste România* (Legea nr. 63 din 30 octombrie 1974). În înțelesul acestei legi, bunurile cu valoare deosebită: istorică, artistică sau documentară, care reprezintă mărturii importante privind dezvoltarea istorică a poporului român și a omenirii în general sau evoluția mediului natural, constituie patrimoniul cultural național al Republicii Socialiste România și se bucură de protecția statului, a întregii societăți, făcînd parte din avuția societății socialiste. În vederea asigurării unitare a evidenței, ocrotirii, conservării, cercetării și valorificării științifice și cultural-educative a patrimoniului cultural național s-au înființat, pe lângă Consiliul Culturii și Educației Socialiste, Comisia Centrală de Stat a Patrimoniului Cultural Național, Direcția patrimoniului cultural național (prin reorganizarea Direcției monumentelor istorice și de artă), precum și oficii județene și al municipiului București pentru patrimoniul cultural național, în cadrul muzeelor.

Restaurarea bunurilor ce constituie patrimoniul cultural național se realizează în laboratoarele zonale de conservare și restaurare organizate în București, Iași, Cluj, Sibiu, Craiova, Timișoara, Constanța și Suceava, existente în cadrul muzeelor din aceste centre și extinse acum, reutilate cu instalațiile necesare. Unele lucrări de restaurare și conservare se fac și în secțiile celorlalte muzee județene.

Mișcarea muzeistică românească a înregistrat, așadar, în ultimele trei decenii, o dezvoltare fără precedent, într-un cadru instituțional și legislativ propriu orînduirii socialiste, acumulîndu-se o bogată experiență, care a permis teoretizări în materie de muzeologie, ea devenind, astfel, un prețios auxiliar al mișcării istoriografice din țara noastră.

NICOLAE EDROIU

BIBLIOGRAFIE

Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice. Publicată în *Monitorul Oficial* no. 82 din 29 iulie 1919.

Decretul nr. 703/1973 privind stabilirea normelor unitare de structură pentru instituțiile cultural-educative. Publicat în *Buletinul Oficial*, Partea I, nr. 2 din 4 ianuarie 1974; republicat în *Buletinul Oficial*, Partea I, nr. 114 din 9 noiembrie 1977.

Legea nr. 63 din 30 octombrie 1974. Legea ocrotirii patrimoniului cultural național al Republicii Socialiste România. Publicată în *Buletinul Oficial* nr. 137 din 2 noiembrie 1974.

Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul R.S.R., Edit. Academiei, <București, 1956>, 194 p.

*

Buletinul monumentelor istorice (București, 1970—1973).

Muzeul Național (București, I — 1974 —).

Revista muzeelor (București, 1964—1973); din 1974, *Revista muzeelor și monumentelor* (cu Seria Muzei și Seria Monumente istorice și de artă).

*

Activitatea muzeelor, Cluj, 1956, 201 p.

Cucu, Vasile, Marian Ștefan, *Ghid-atlas al monumentelor istorice*, Edit. științifică, București, 1970, 411 p.

Enciclopedia istoriografiei românești, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1978, 470 p.

Mihalache, Marin, *Ghidul muzeelor din România*, Edit. pentru turism, București, 1972, 183 p.

Nicolescu, Corina, *Muzeologie generală*, Edit. didactică și pedagogică, București, 1975, 195 p.

Petranu, Coriolan, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Trecutul, prezentul și administrarea lor*, Cartea Românească, București, 1922, 227 p.

LE MOUVEMENT MUSÉISTIQUE EN ROUMANIE APRÈS 1918

(Résumé)

Dans cet étude l'auteur passe en revue les préoccupations existants en Roumanie pour le développement des Musées, la constitution et l'élargissement de système des Musées, l'encadrement des ces Musées avec des cadres spécialisés (muséographes), la constitution de la législation pour le fonctionnement et pour l'activité des Musées.

Il est évident — écrit l'auteur de cet étude — qu'après la constitution de l'Etat national roumain unitaire, le mouvement muséistique en Roumaine a reçu des nouvelles dimensions, atteindre à un niveau sans précédent, auparavant de la seconde guerre mondiale.

Après la Révolution de l'émancipation nationale et sociale de 23 Août 1944, le mouvement muséistique de la Roumanie a développé son base matérielle et a enregistré le plus dense réseau de son histoire. Les Musées roumaines ont valorifiés pleinement ces fonctions des dépositaires, conservatrices et restauratrices des vestiges et des monuments historico-artistiques. et à la fois, ils ont parachévé les fonctions de la recherche scientifique et celles de l'instructions et l'éducation patriotique.

DESPRE ÎNCEPUTURILE MUZEOGRAFIEI LA TURDA

Amintind că „înăvuierea cu material românesc a muzeelor județene va trebui să fie continuată pînă în momentul cînd aceste muzee vor înfățișa icoana fidelă a județelor respective”¹, Coriolan Petranu stabilea, cu ocazia comemorării unui deceniu de la unirea din 1918, un adevărat program de lucru al respectivelor instituții, program de altfel riguros trasat, încă în 1923, de marele om de știință și totodată distins muzeolog Grigore Antipa². Cu ocazia retrospectivei oferite de lucrarea amintită, C. Petranu amintea, printre alți promotori ai muzeografiei din Transilvania, pe profesorul A. Nanu, de la Turda, care încă-n deceniul al III-lea se străduia să pună bazele unei instituții muzeale.

Despre un muzeu propriu-zis nu putem discuta în această perioadă la Turda, deși încă înainte de primul război mondial, sub raport muzeografic, era recunoscută colecția Téglás³, colecție mixtă, de altfel valoroasă dar destul de eterogenă; imediat după înființarea la Cluj a secției regionale a Comisiunii Monumentelor Istorice, aceasta se interesează îndeaproape de soarta colecției⁴. Din păcate intervențiile de a proteja sau achiziționa colecția Téglás, făcute de Al. Lăpedatu, Ion Lupaș, D. M. Teodorescu, Marton Roșca și C. Dalcoviciu, care o văzuseră la fața locului, la 1. I. 1922, Roșca revenind pe parcurs pentru a face un inventar detaliat⁵, nu dau rezultate, colecția dispersîndu-se și fiind amenințată cu dispariția totală⁶, cum aproape s-au și petrecut lucrurile.

Comisia Monumentelor Istorice urmărea cu foarte mare atenție ce se petrecea în zonele bogate în vestigii arheologice, astfel că Turda, situată și imediat în apropierea Clujului și cunoscută prin monumentele

¹ Coriolan Petranu, *Muzeele, monumentele, învățămîntul, artele și mișcarea artelor plastice din Ardeal, în Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918—1928*, *Cultura Națională*, Buc., 1929, vol. II, pag. 1178.

² Grigore Antipa, *Organizarea muzeelor din România*, *Academia Română. Memoriile secțiunii științifice, seria III, tomul I, Mem. 9, Cultura Națională*, Buc., 1923, pag. 19—32.

³ Încă I. E. Rădulescu, vizitînd orașul, luase contact cu colecția, deținătorul oferindu-i unele obiecte cu valoare memorială, atribuite mai ales lui Mihai Viteazul (cf. Silviu Dragomir, *Mormîntul lui Mihai Viteazul și vechea catedrală de la Alba Iulia*, în *Acad. Rom., Memoriile Secțiunii Istorice, seria III, tom. XXI*, Buc., 1939, pag. 488—89); în 1921 Inspectoratul Muzeelor din Transilvania cerea C.M.I. avizul pentru a cumpăra colecția, din păcate tratativele duse de Iuliu Marțian și D. M. Teodorescu, însărcinați în acest scop, eşuează cf. Procesul verbal nr. 5 al C.M.I. secția Trans., ședința din 3 nov. 1921.

⁴ Ioan Opris, *Unele probleme privind începuturile activității C.M.I. secția pentru Transilvania*, în *ActaMN, XIV, 1977*, pag. 553—554.

⁵ Vezi în acest sens *Procesele verbale ale C.M.I., Secția Transilvania, nr. 7/181, 1922 și nr. 10/15. IV. 1922*, ca și raportul lui Marton Roșca din 5. V. 1922 (nr. de înreg. 97).

⁶ C. Dalcoviciu, *Cronica arheologică și epigrafică a Transilvaniei (1919—1929)*, în *ACMIT, 1930*, pag. 311.

sale, a constituit un obiectiv constant. Astfel, la începutul anului 1922, sub semnătura lui I. Lupaș, Comisia îl înștiința pe prefectul județului Turda-Arieș că la diferiți locuitori se găsesc bunuri arheologice valoroase „cu ajutorul cărora s-ar putea pune bazele unui muzeu regional al Turdei... care va putea în scurtă vreme deveni unul din cele mai de seamă muzee regionale din țară”⁷, care trebuie „să adune toate monumentele antice răzlețe în localul liceului și a pune astfel bazele viitorului muzeu turdean”⁸. Pentru a oficializa activitatea prof. Nanu, Comisia eliberează o autorizație prin care acesta este împuternicit cu „stringerea obiectelor antice de pe teritoriul orașului Turda”⁹, iar în semn de omagiu a activității pe care o depune în vederea protejării patrimoniului cultural, același organ, la data de 15 nov. 1922, îl numește membru corespondent¹⁰.

Credem că activitatea prof. Nanu a dat unele rezultate, o seamă de piese arheologice fiind strânse în localul liceului, prima dintre clădirile destinate a adăposti un muzeu într-o formă incipientă, fapt ce determină autoritățile să găsească un local adecvat. Astfel, în 1925, la cererea Comisiei Monumentelor Istorice, secția pentru Tarnsilvania, Ministerul Cultelor și Artelor anunță că a cedat Casa Culturală din localitate Astrei, care o va utiliza în scop muzeal¹¹.

În anul 1929, Em. Panaitescu vizitînd cu C. Daicoviciu biserica ortodoxă din oraș, trecută pe planul de restaurare al Comisiei, a văzut posibilitatea efectuării unor săpături arheologice sistematice, mai ales că, în vizita lor, au descoperit pe castru 4 monumente epigrafice, ei „luînd înțelegere cu conducerea Casei Culturale locale să se formeze din toate aceste obiecte un muzeu local și să înștiințeze Comisiunea ori de cîte ori s-ar afla noi monumente”¹². Comisiunea cere Prefecturii din Turda, în urma raportului celor doi specialiști, să achiziționeze colecția Téglás pe seama „muzeului casei culturale”¹³.

Soarta colecției ce va fi fost adunată și organizată la „Casa Culturală” din Turda, prin anii 1928—1930, nu o cunoaștem prea bine, cert ni se pare faptul că tematica și personalitatea ei nu erau stabilite. Acest lucru, motivează, poate, sprijinul pe care-l dă din nou Comisiunea, în 1933, cînd înaintează președintelui Astrei cererea dr. Aug. Rațiu pentru înființarea unui muzeu la Turda, comisia notînd că astfel s-ar salva „de la pierie o seamă de monumente arheologice, etnografice etc., monumente cari adunate și expuse într-un muzeu ar constitui o frumoasă icoană a trecutului și prezentului neamului nostru în regiune Turdei”¹⁴.

În toată perioada interbelică, Turda a fost în atenția Comisiunii de la Cluj, mai ales în ceea ce priveau monumentele arheologice, cu atît mai mult cu cît amplasamentele industriale și sistematizarea au pertur-

⁷ I. Opriș, *op. cit.*, pag. 553—554.

⁸ Idem, pag. 554.

⁹ Documentul se află în arhiva C.M.I., secția Trans., nr. de înreg. 337/1922.

¹⁰ Vezi proc. verbal nr. 12/15. XI. 1922, în arhiva C.M.I., secția Trans.

¹¹ Adresa Min. Cult. și Artelor nr. 10764/7. III. 1925, în arhiva C.M.I. secția Trans., nr. de înreg. 511/1. V. 1925.

¹² Raportul și anexa în arhiva C.M.I. secția Trans., nr. înreg. 173/13. II. 1929.

¹³ Idem.

¹⁴ Adresa de însoțire în Arhiva C.M.I. secția Trans., cu nr. de înreg. 426/10. VIII. 1933.

bat numeroase stațiuni arheologice: astfel în 1936, luna iunie, profesorul I. I. Russu, trimis de C. Daicoviciu, efectuează săpături în zona actualelor cazărmi, dezvelind o necropolă romană (cu 2 sarcofage cu acrotere, 2 cutii de sarcofag, 2 acoperișuri, 6 sicrie de cărămidă, monede, o medalie de la Annia Lucilla, diverse fragmente), propunând ca obiectele descoperite să intre în patrimoniul Palatului Cultural¹⁵. În martie și octombrie 1937, noi descoperiri sint efectuate în aceeași stațiune — sarcofage și fragmente de sarcofage vor fi duse la Cluj — „întru-cît vechiul muzeu arheologic din Turda, din Casa Culturală, e în totală dezorganizare și pe cale de dispariție...“¹⁶.

În 1943 săpăturile de la așezarea romană de la Săndulești efectuate de Ion Berciu, completează cu noi date și obiecte informațiile privitoare la Potaissa¹⁷.

Mereu fiind descoperite diverse valori epigrafice, monumente funereare, piese sculpturale romane, din perimetrul așezărilor antice, acestea obligă la reînnoirea măsurilor de protecție, la inițiative care au ca scop să fuzioneze o instituție specializată pentru păstrarea și valorificarea lor. Astfel, din nou, unul din profesorii orașului, inspectorul școlar Dariu Pop, inițiază în toamna anului 1943 o societate muzeală¹⁸. La 22 nov. 1943, un colectiv de „12 inițiatori“, între care C. Daicoviciu, Valer Moldovan, Aug. Rațiu, Petre Suci, Ioan Modrigan, Vasile Candrea, Dariu Pop, Birlea Ioan, Vasile Iluțiu, Albin Morariu, I. Berciu și dr. Iosif Chioreanu, primarul orașului, pun temelia „Muzeului orașului și județului Turda“. La 29 nov. 1943 Muzeul anunța președintele Comisiunii Monumentelor Istorice că a fost creat ca instituție care „își va începe activitatea cu organizarea muzeului arheologic, avînd în vedere că atît orașul cit și județul Turda este o adevărată vatră arheologică reprezentînd toate epocile istoriei umane. Localul a fost desemnat și cedat de către Primăria orașului Turda în așa numîta Casă Princiară în care, pe vremuri, a mai fost o colecție muzeală, azi răvășită și aproape inexistentă“¹⁹.

Dacă este mai greu să stabilim ca dată de înființare a muzeului anul 1922, cînd prof. Nanu alcătuiește colecția adăpostită la Liceul turdean, deși de atunci se reclamă începuturile muzeografiei la Turda, se cuvine să atribuim ca dată certă de înființare 29 nov. 1943, care marchează constituirea unei instituții cu patrimoniu și autoritate juridică recunoscută.

La acest muzeu va fi delegat în luna aprilie 1945 prof. I. I. Russu, însărcinat de Comisiune „Cu organizarea muzeului arheologic din Turda“²⁰, astfel că instituția, în scurt timp, va putea să-și deschidă porțile.

¹⁵ I. I. Russu, *Raport despre recente descoperiri arheologice de lângă Turda*, în Arh. C.M.I., secția Trans., nr. de înreg. 638, 4 anexe, 10. VII. 1936.

¹⁶ I. I. Russu, *Raport către C.M.I., secția Trans., despre noile descoperiri romane de la Turda*, în Arh. C.M.I. secția Trans./I. XI. 1937 și *Raport către C.M.I. secția Trans.*, nr. înreg. 690/9. III. 1937.

¹⁷ I. Berciu, este autorizat pentru a efectua săpături aici prin autorizația nr. 48/15. X. 1943, în arhiva C.M.I. secția Trans.

¹⁸ C.M.I. secția Trans. îi mulțumește și-l felicită pe animatorul Societății muzeale turdene prin scrisoarea semnată de C. Daicoviciu, dată 11. XII. 1943, în arhiva C.M.I. secția Trans., nr. înreg. 54/1943.

¹⁹ Adresa Muzeului cu nr. de înreg. 2, semnată Dariu Pop, delegat cu conducerea instituției, în Arhiva C.M.I., secția Trans., nr. înreg. 40/1. dec. 1943.

²⁰ Delegația nr. 37, în arh. C.M.I. secția Trans.

Născut din imperioasa necesitate de a păstra și ocroti patrimoniul cultural, muzeul din Turda, la dezvoltarea căruia și-au adus contribuția savanți reputați și numeroși oameni de cultură, s-a dezvoltat după anul 1945 din ce în ce mai mult, contribuind plener la teaurizarea și punerea-n larg circuit public a unor importante vestigii de cultură și civilizație.

IOAN OPRÎȘ

ÜBER DIE ANFÄNGE DER MUSEOGRAPHIE IN TURDA

(Zusammenfassung)

Dieser Beitrag hebt die ständigen Bemühungen der Kulturmenschen, der örtlichen Behörden und der Kommission für historische Denkmäler hervor, eine Modalität zum Beschützen der archäologischen Überreste von Turda zu entdecken.

Im Jahre 1922 genehmigte die Kommission Professor Nanu, dass er die antiken Gegenstände auf dem Gebiet der Stadt Turda sammelt. 1925 wird das Kulturhaus von Turda überlassen der Astra zum musealen Zweck.

In den Jahren zwischen den beiden Kriegen schenkte die Klausenburger Kommission der Stadt Turda eine besondere Aufmerksamkeit. 1936 wurde hier infolge der Ausgrabungen eine romanische Nekropole entdeckt.

In den folgenden Jahren fanden archäologische Entdeckungen in Turda und dessen Umgebungen statt.

Am 22. November 1943 wird „Das Museum der Stadt und des Kreises Turda“ mit dem Sitz im „Fürstenhaus“ gegründet.

COLABORAREA DINTRE TOPOGRAF ȘI ARHEOLOG ÎN DIFERITE ETAPE ALE LUCRĂRILOR DE RIDICARE DE TOPOGRAFIE ARHEOLOGICĂ

Problema care se pune este aceea de a reliefa care este rolul fiecăruia dintre cei doi colaboratori în cadrul ridicărilor topo arheologice, ce trebuie să știe fiecare dintre ei, care sînt atribuțiile fiecăruia și cu ce trebuie să contribuie pentru reușita lucrării. În cadrul lucrărilor de topografie arheologică se disting mai multe etape în cadrul cărora atît topograful cît și arheologul își au rolul lor bine definit.

1. Proiectul lucrării

În această etapă trebuie să se cunoască zona în care se vor face ridicările de „situ“ arheologic făcîndu-se localizarea ei pe hartă, de preferință la scara 1 : 25.000 iar în unele cazuri pentru detalii la o scară mai mare 1 : 5000. Este indicat ca această localizare să se facă și pe aerofotograma zonei pentru a se observa detalii de referință pe care vom marca zona arheologică prin încercuirea sau perimetrarea ei punctat. Acest lucru este necesar pentru că numai în acest fel se poate ține o evidență strictă a tuturor obiectivelor dintr-o regiune, mai cu seamă a celor arheologice.

Marcarea se va face la fața locului deoarece fotogramele și hărțile sînt în general la scări mici 1 : 25.000, 1 : 10.000 și uneori la 1 : 5000 iar o eroare mică poate duce la erori grave de fixare greșită a obiectivelor care ar atrage după sine compromiterea întregii lucrări.

În această fază de teren de recunoaștere a lui, deplasarea topografului se va face numai împreună cu arheologul care răspunde de șantierul arheologic.

La fața locului arheologul va trebui să prezinte topografului pretențiile sale privind executarea lucrării. Din cele ce dorește topograful își va forma o idee despre procedeele și metodele pe care le va aplica prezentîndu-i arheologului cîteva variante de concepție asupra lucrării, precum și detalii privind forma finală a planului ce se va redacta — planul arheologic.

Lucru esențial este stabilirea scării, care trebuie să se facă tot la fața locului unde topograful va demonstra pe „viu“ care detalii vor apărea bine conturate, și care nu vor apărea pentru o anumită scară ex. pentru scara 1 : 1 000 un intrînd sau ieșînd de zid sau val de 0,30 m nu va putea fi redat pe plan decît folosînd o scară mai mare 1 : 200 pe care el va putea fi reprezentat. De datorita topografului este și arătarea avantajelor și dezavantajelor folosirii diferitelor scări sau stiluri de muncă, cît și timpul necesar efectuării lucrării de ridicare și redactare. Se știe că scările mari 1 : 100, 1 : 200, 1 : 500 necesită un grad de precizie mai mare și lucrări de teren cu o concentrare de forțe mai mare, iar măsură-

torile cu un maxim de atenție și precizie vor necesita și un timp mai îndelungat de efectuare. Pentru evitarea oricăror discuții ulterioare arheologul va întocmi o temă scrisă referitoare la lucrare ce va cuprinde: felul și natura obiectivului, suprafața de ridicat, scara planului, numărul de profile longitudinale și transversale precum și scara lor. De asemenea va specifica și cotele pe care le dorește și în ce puncte le dorește (înălțimi, adâncimi) la diferite ziduri sau valuri, canale sau conducte. De comun acord se va fixa și termenul de predare a lucrării, parțial sau total, în funcție de urgența lucrărilor și de timpul disponibil al topografului. Înainte de predarea planului, topograful trebuie în mod obligatoriu să confrunte lucrarea cu terenul, de a-l verifica pentru a-l putea cataloga „corespunzător cerințelor temei”.

2. Recunoașterea traseului

La prima recunoaștere a terenului topograful își va schița planul de atac al lucrării, întocmind schița cu suprafața respectivă pichetînd-o cu țaruși, buloane sau borne în timp ce arheologul își va consemna în carnetul de săpături poziția acestora pentru ca în timpul campaniei de săpături să nu fie distruși. Conlucrarea dintre cei doi factori trebuie să se bazeze pe înțelegere reciprocă, grija și atenția față de lucrările celuilalt fiind în interesul ambelor părți, ca și o obligație profesională ce trebuie tratată cu toată răspunderea. Grija față de reperele plantate, față de modul lor de păstrare asigură reușita lucrării. Un caz fericit este atunci cînd arheologul este inițiat în probleme elementare de topografie terestră, să consulte dacă nu cunoaște anumite chestiuni pentru a ști care sînt posibilitățile topografului de a-i realiza cerințele. Arheologul trebuie să se conformeze normelor topografice în ce privește timpul afectat întregului ansamblu de operațiuni de teren și birou, să-și consulte agenda termenelor de execuție în funcție de deciziile topografului singurul în măsură să aprecieze în funcție de o serie de caracteristici a lucrărilor care cer timpi de execuție diferiți. Înainte de începerea ridicării topo, topograful trebuie să efectueze și anumite lucrări ajutătoare *preliminare* ca: fixarea pe hartă a principalelor puncte de reper, căutarea drumurilor de acces, spre obiectiv, care este orientarea lui, căutarea principalelor puncte de triangulație pentru *legarea lucrării* de ele. În funcție de aceasta urmează conceperea planului de ridicare topo a obiectivului arheologic stabilind soluțiile cele mai eficiente și mai precise adaptabile la terenul respectiv, atribuții ce-i revin topografului singur răspunzător în final de reușita lucrării.

În afara operațiunilor amintite pentru ridicarea canevassului de ansamblu mai trebuiesc efectuate cîteva operațiuni ca:

— *lucrări de triangulație* — cele mai dificile deoarece ele includ întreaga lucrare în sistemul de proiecție și sistem de referință (cote) a țării sau a zonei respective pentru ca în acest fel zona arheologică să fie foarte bine localizată.

— *drumuiuri, intersecții înainte și intersecțiile înapoi (retrointersecții) sistem de triunghiuri, patrulatere cu punct central etc.*

Numai după transmiterea datelor din punctele de triangulație în zona de ridicat se va trece la executarea unui sistem de sprijin chiar pe obiec-

titul ce trebuie redat topografic pe hirtie (planul) și care sistem de sprijin va apărea pe plan împreună cu toate detaliile obiectivului.

Dorim să subliniem că păstrarea punctelor de sprijin ne oferă posibilitatea identificării diferitelor detalii de teren chiar dacă au fost acoperite sau au fost luate de la locul lor (ex. dif. monede, statui etc.) pentru a fi conservate în muzee de specialitate.

Topografia arheologică fiind o ramură a topografiei generale implică o serie de operațiuni în plus de teren dar și lucrări aparte de birou. Avantajul ei constă în aceea că poate fi executată concomitent cu lucrările de săpături arheologice sau după terminarea lor când ne apar toate detaliile pe care dorim să le reprezentăm și foarte ușor ne putem verifica dacă eventual apar greșeli sau erori.

O mai mică importanță pentru arheolog are „punerea la zi” a hărții sau fotogramei care pentru topografia generală are mare importanță. În cazul nostru ne interesează în ce măsură ar afecta zona arheologică planul de sistematizare a localității, dacă intră în perimetrul construiilor sau dacă nu prezintă pericolul de a fi afectată de anumite exploatări de carieră. În punctele de detaliu pentru arheolog planul poate fi redat și la o scară mai mare ce va figura în *medalion*, dar cuprins în cadrul planului general la scara dorită ex., planul general este la scara 1 : 5000 dar detaliile se pot da în medalion la scara 1 : 5000.

Topograful va informa pe arheolog ce suprafață de hirtie va ocupa planul la diferite scări, timpul necesar și oamenii necesari pentru efectuarea lucrărilor.

3. Ridicarea propriu-zisă

care se efectuează cu theodolitul sau cu tahimetrul. Trebuie neapărat amintită echipa care trebuie să însoțească topometrul în lucrările de teren: un secretar care va consemna într-un caiet special de teren datele citite la aparat de către topometru-distanțe, unghiuri, doi stadieri care să știe ține și umbla cu mira cit și cu ruleta dar care să poată fi folosiți la diferite lucrări de defrișare a terenului la manevrarea instrumentelor cit și de bornare. În cazuri ideale desigur că este bine ca separat să fie tehnician care să facă schița terenului și să marcheze pe ea fiecare punct citit la stadie cit și punctele de reper luate la începutul lucrării. Această schiță este *memoria topometrului* adică o fotografie a terenului și care va reflecta forma și conținutul viitorului plan arheologic. Pe această schiță este bine ca prin semne convenționale să fie redată toate caracteristicile terenului care ar putea servi la întocmirea mai precisă a planului. Urmează *culegerea datelor de pe teren*, o etapă foarte importantă în cadrul lucrărilor de topografie. Aici intervine pregătirea topometrului cit și experiența sa, care sînt factori esențiali în desfășurarea lucrării, dar care trebuie supliniți de calitatea instrumentelor theo sau tahimetre reglate perfect, mire și rulete etalonate conform normelor în vigoare. Un factor de care trebuie să se țină cont este timpul, care poate fi un prieten, dar este și un „dușman” al topometrului, atunci cînd perioadele de căldură excesivă sau ger alternează cu perioade ploioase de lungă durată întrerupte de fenomene de ceață sau pîclă, care împiedică efectuarea lucrărilor, dar chiar influențează negativ aparatul

Theo. În aceste cazuri topograful trebuie să aplice anumite corecții aparatului, care se datoresc variațiilor de temperatură. Topograful este acela care trebuie să sesizeze punctele „sensibile“ ale terenului“ cu ridicăturile și excavațiile sale, cu schimbările de pantă ce urmează a fi vizate pentru ca odată planul redactat să reflecte obiectiv terenul. Arheologul în această etapă va preciza punctele sale arheologice ce dorește să apară cu maxim de precizie.

În concluzie, această etapă cuprinde probleme de topometrie:

- ridicarea detaliilor cu instrumentul Theo sau tahimetru;
- măsurători de distanțe și unghiuri (distanțele se trag la *lanț*);
- operațiuni de perimetraj și cote radiate (sus și jos).

4. Etapa de birou

Cuprinde operațiuni de topografie, ce se referă la extragerea drumuirii separat din carnetul de observații, efectuarea mediilor unghiurilor orizontale și verticale, reducerea la orizont a distanțelor, calculul orientărilor și compensarea lor în funcție de toleranțele admise, calculul coordonatelor X, Y, Z, (deoarece neînchiderea se va compensa în funcție de toleranțe. În prima fază se vor calcula numai relațiile iar după compensare absolutele, care se vor trece și în carnetul de teren. Se vor calcula orientările și coordonatele punctelor radiate unde este cazul, iar unde nu-i cazul se va calcula numai cota relativă Z.

Raportarea rectangulară a punctelor care au coordonate și raportarea polară a punctelor care se efectuează în funcție de datele citite în teren la care se vor menționa cotele absolute.

Aceste puncte raportate urmează a fi *legate* în desen pe baza schiței din teren fără de care se pot comite grave erori. Planul în creion, punctat de semnele convenționale este cartografiat prin copiere pe hîrtie de calc. O atenție deosebită trebuie să acordăm planului în creion pentru că el este „*originalul*“ adevărat al întregii lucrări, care va fi utilizat la redactarea planului dorit de specialist, adică a *planului arheologic*. Redactarea planului nu este altceva decît transpunerea pe hîrtie a datelor culese în teren, și care la scara dorită redau în plan suprafețele cu toate detaliile „ridicate“ din teren. Reușita acestei etape depinde în foarte mare măsură de precizia lucrărilor de teren, orice eroare comisă în teren se va transmite și pe plan după cum și o raportare greșită a datelor va duce la erori pe plan. Un loc primordial în raportarea punctelor trebuie acordat celor ce prezintă importanță pentru arheolog, ba chiar să le scoatem în evidență prin renunțarea la o serie de detalii topografice care ar „umbri“ *claritatea și semnificația planului arheologic*. Așa de exemplu cum se va folosi arheologul de un plan pe care vor apare o serie de detalii ca: limite de clădiri, garduri, stîlpi de telegraf, tufe, pomi, magazii ce vor brăzda obiectivul arheologic? Orientarea pe un astfel de plan se va face greoi și nu-și va atinge scopul. În cadrul topografiei arheologice aceste detalii nu mai sînt necesare decît în cazuri speciale și pe un plan separat (de control) de cel care va trebui să scoată în evidență detaliile arheologice (vezi schița).

Desenarea planului arheologic se va face de către un desenator care să cunoască specificul meseriei de arheolog și să sublinieze detaliile nece-

sare prin semne convenționale specifice. Desenul se va face pe hirtie milimetrică, de desen sau calc numai în creion — plan care constituie „minuta“ lucrării. Pentru desenarea propriu-zisă a planului pe hirtie sau pânză de calc în vederea multiplicării se cer cunoștințe temeinice de cartografie mai ales că este necesar ca la diferite scări să se folosească anumite tipuri de scris, la fel pentru ape, diferite direcții etc. La fel cifrele se vor scrie cu alte caractere conform scării planului ținând cont că orice exagerare poate încărea sau sărăci planul dându-i și un aspect inestetic.

În final planul trebuie să apară ușor de citit și de orientat, trecându-se pe el toate indicațiile necesare asupra poziției sale din punct de vedere geografic.

Numai această strînsă colaborare dintre topograf și arheolog poate duce la întocmirea unor planuri arheologice care să facă față celor mai exigente cerințe.

DORIN URSUȚ — PETRICĂ PAUL

BIBLIOGRAFIE

1. Al. Săndulache—V. Sficlea, *Cartografie, Topografie*, Editura didactică și pedagogică, București, 1970.
2. * * * *Manualul inginerului geodez*, București, 1972. Vol. I—III.
3. R. Florescu, *Utilizarea aviației și a aerofotogramelor pentru identificarea stațiunilor arheologice ale vechilor drumuri în general, ale urmelor pe care activitatea umană le-a lăsat de-a lungul istoriei*, în *RevMuz*, 2, 1965.

THE TOPOGRAPHER AND THE ARCHAEOLOGIST COLLABORATION IN DIFFERENT STAGES OF THE TOPOGRAPHICAL ARCHAEOLOGICAL RAISING WORKINGS

(Summary)

Through their paper the authors suggest the necessity of permanent collaboration between the topographer and the archaeologist in all the stages of the archaeological investigation.

This collaboration also means the elaboration of a special plan an archaeological one, as a result of a harmonious and correct connection of the topographical and archaeological dates.

PROSPECȚIUNEA SEISMOMETRICĂ ÎN ARHEOLOGIE

Aplicarea legilor fizicii în arheologie a dus la formarea unei ramuri ajutătoare numită arheometrie care face mari precizări pentru arheolog acolo unde nu poate pătrunde cu mijloace clasice de investigație. Dar întrucît aceste vestigii se află în pămînt la diferite adîncimi se apelează la o știință ajutătoare *geofizica* a cărei metodologie are la bază studiul proprietăților rocilor cum sînt: densitatea, permeabilitatea magnetică, conductibilitatea electrică, termică, radioactivitatea etc. Aceste proprietăți diferă ca intensitate în cîmpurile naturale cum ar fi: cîmpul gravitațional, magnetic, electric, radioactiv, termic sau în cîmpurile fizice artificiale provocate de curenții electrici ori de către undele elastice dînd naștere la fenomene fizice ce produc *anomalii* care se pot înregistra cu o aparatură specială.

Una dintre metodele cele mai eficiente de prospecție a geofizicii aplicată în arhetologie este metoda seismometrică. Prospecțiunea seismometrică produce la suprafața pămîntului unde elastice care se propagă în interiorul pămîntului și care-și schimbă direcția de propagare datorită suprafețelor de separare pe care le întîlnesc — ziduri antice, canale, morminte etc. cu proprietăți fizice diferite reîntorcîndu-se la suprafața pămîntului unde sînt înregistrate de către „stațiile“ amplasate special pentru a înregistra semnalele reflectate. Ținînd seama de timpul scurs de la producerea undelor elastice și revenirea lor la suprafață se poate calcula viteza medie de propagare a acestora în interiorul pămîntului, dîncimea la care se află vestigiile arheologice și chiar poziția lor.

Trebuie deci să reținem că factorul fizic de care depinde aplicarea acestei metode este viteza de propagare a undelor elastice. Întrucît adîncimea la care se lucrează nu este prea mare se folosesc unde de frecvență ultraacustice sau puțin acustice de ton foarte înalt.

Materialele petrografice din care sînt alcătuite în general zidurile subterane, canalele, sînt considerate ca materiale cvasielastice adică la eforturi mici se comportă ca materiale elastice suferind mici deformări care se anulează odată cu încetarea efortului în timp ce la eforturi (presiuni) mari se comportă ca materiale plastice suferind deformări permanente.

Tocmai datorită acestui comportament elastic în anumite condițiuni în cadrul prospecțiunii seismometrice se apelează la legile teoriei elasticității, la parametri cu care se lucrează pentru interpretarea datelor furnizate de această prospecțiune. Deci enumerarea succintă a acestor parametri de elasticitate este strict necesară iar arheologul trebuie să țină cont de ei.

1. Coeficientul de elasticitate (Alfa) reprezintă raportul dintre alungirea (la tensiune) sau scurtarea (la compresiune) a unui volum de

material față de lungimea lui inițială după direcția aplicării unei forțe unitare.

2. Modulul de elasticitate „Modulul lui Joung“ (E) este inversul coeficientului de elasticitate $E \frac{1}{\alpha}$

3. Coeficientul contracției transversale (β) reprezintă raportul dintre contracții (la tensiune) sau dilatare (la compresiune) a suprafeței transversale pe direcția forței și suprafeței secțiunii inițiale a volumului de material.

4. Coeficientul lui Poisson (μ) este raportul dintre coeficientul de contracție transversală și coeficientul de elasticitate.

5. Coeficientul de compresibilitate (k) reprezintă raportul dintre presiunea aplicată și variația relativă a volumului de material.

6. Modulul de compresiune sau factorul de incompresibilitate (K) reprezintă valoarea inversă a coeficientului de compresibilitate.

7. Modulul de forfecare sau rigiditate (n) este raportul dintre presiunea la forfecare și alungirea relativă longitudinală în planul forfecării.

8. Coeficienții lui Lamé (λ) și (ν) rezultă din dezvoltarea matematică a teoriei elasticității pe care nu o dăm pentru a nu îngreuna înțelegerea materialului.

$$\lambda = \frac{\mu}{(1 + \mu)(1 - 2\mu)} E$$

9. Între parametrii elastici ai mediilor elastice prin care se propagă undele elastice și viteza de propagare a acestora există o strinsă legătură dată de următoarea relație valabilă numai pentru undele elastice longitudinale.

$$v_p = \sqrt{\frac{3(1 - \mu)}{k\delta(1 + \mu)}} = \sqrt{\frac{\lambda + 2\nu}{\delta}}$$

în care δ este densitatea mediului elastic, celelalte elemente ale formulei au fost amintite mai sus.

Deci cunoscând viteza de propagare a undelor elastice putem cunoaște parametrii elastici ai mediului. Avantajul acestei metode constă în faptul că dă valorile medii ale vitezelor de propagare pe pachete de roci (ziduri, drumuri antice) care se află îngropate în pământ și care pot fi separate de mediul înconjurător. Viteza de propagare a undelor elastice diferă de la o structură petrografică la alta. Factorii de care depinde viteza de propagare sînt: porozitatea rocilor, adîncimea la care se află în pământ, alterarea și conținutul în apă. Astfel viteza de propagare scade pe măsură ce crește porozitatea și gradul de alterare.

Mai jos dăm un tabel cu rocile din care sînt alcătuite principalele vestigii arheologice ale castrului roman de la Turda-Potaissa (cu parametrii lor elastici) și viteza de propagare a undelor elastice

Tipul rocii	Locul unde se află	$E \times 10^{11} \text{ da.N.cm}^2$	V (m/s)
Gresii	drum roman	0,80—1,80	2.100—3.000
Calcare	ziduri	1,93—7,25	3.560—5.800
Calcare cristaline	ziduri, drum	6,12—9,90	5.300—6.600
Argile compacte	apeducte	1,37—1,80	2 700—3 000

Un alt avantaj al metodei este acela că concomitent cu depistarea vestigiilor arheologice obținem și profilele transversale ale geologiei zonei castrului roman.

Aparatura și principalele operațiuni ale prospecțiunii arheologice seismometrice.

Principalele operațiuni constau în: *producerea undelor elastice* care se face prin declanșarea unei explozii (dinamită) acționată electric sau prin căderea liberă a unei greutăți de la o anumită înălțime. Declanșarea electrică a exploziei se face cu ajutorul unui explozor (C) care este acționat manual. Deosebit de important este înregistrarea momentului exploziei cu mare exactitate pentru a putea calcula intervalul de timp care se scurge de la producerea undelor elastice și revenirea lor la suprafață după ce au fost reflectate de vestigiile arheologice.

În acest scop se utilizează un circuit electric care se intrerupe în momentul exploziei (circuit care leagă capsă de amortizare a explozibilului de aparatul de înregistrare (E).

aparatura de înregistrare este compusă din:

— *geofoni* (D) dispozitive așezate pe sol într-o anumită formațiune care au rolul de a transforma undele elastice ce revin la suprafața solului în variații de curent electric.

— *amplificatoarele* (G) care au rolul de a amplifica curentul electric ce se naște în geofoni și rolul de a filtra frecvența, amplificând numai curentul electric generat de oscilațiile solului rezultat al undelor elastice longitudinale de reflecție sau refracție

— *regulatorul de amplitudine* are rolul de a suprima amplificarea pentru o perioadă scurtă de timp ce urmează imediat sosirii undelor la suprafață permițând înregistrarea undelor elastice pe care le urmărim în prospecțiunea arheologică seismometrică.

— *mixerul* are rolul de-a selecta spațial înregistrarea impulsurilor pe seismogramă

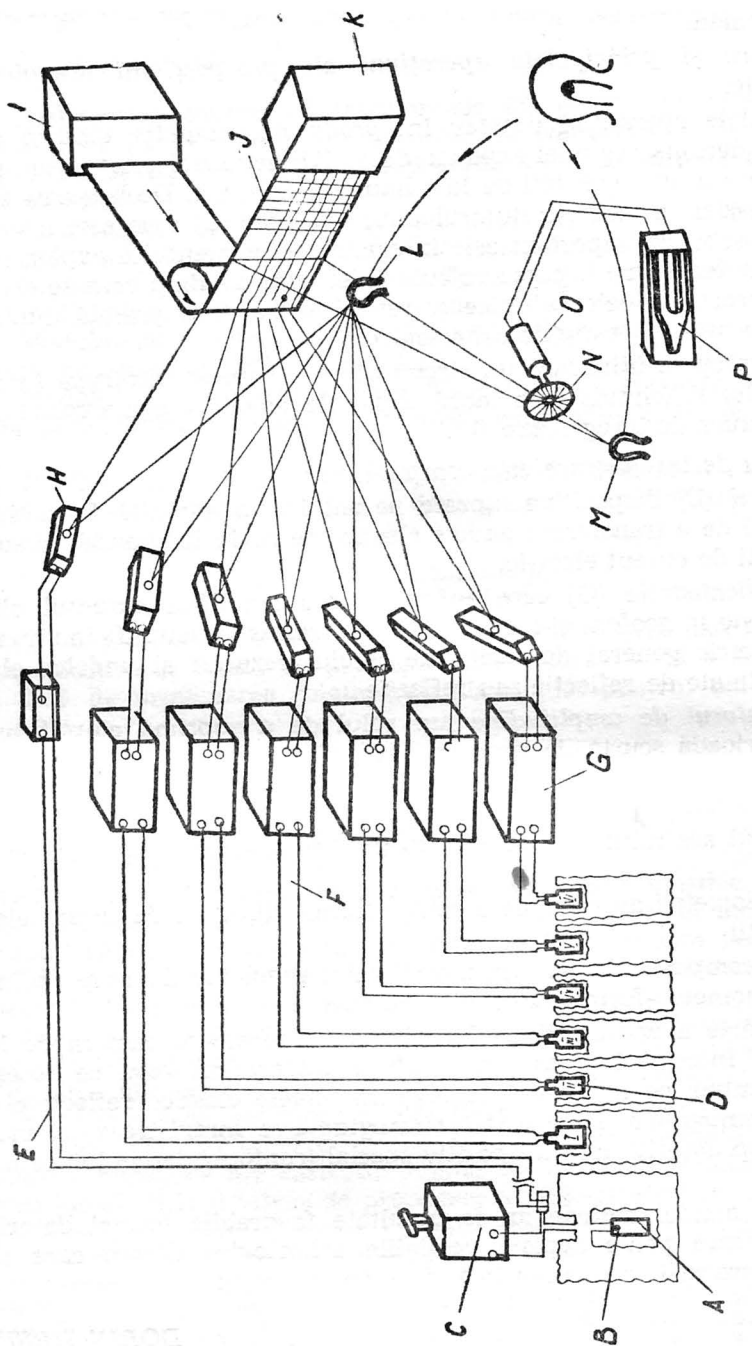
— *galvanometriei* au rolul de a retransforma vibrațiile de curent electric în vibrații

Rețeaua compusă din geofoni-amplificator-regulator de amplitudine-mixer-galvanometru-formează *canalul seismic*

Ultima parte a aparatului de înregistrare o formează camera de înregistrare în interiorul căreia pe o hirtie fotografică, care se rotește de pe un tambur pe altul se înregistrează undele elastice reflectate ce formează seismograma. Pe această seismogramă se înregistrează și marcajele de timp datorită unui dispozitiv special (conform desenului de mai jos).

Aplicarea acestei metode ar da rezultate favorabile tocmai datorită preciziei cu care poate depista vestigiile arheologice despre care am amintit și aparatului care la noi în țară se poate procura.

DORIN URSUȚ

Schema de principiu a instalației pentru prospecțiunea seismometrică

BIBLIOGRAFIE

- A. Petre, A. Apostol — *Prospecțiuni geofizice magnetice și electrice-experimentale aplicate în perimetrul arheologic al castrului antic de la Beroe (Piatra Fre-căței)*, în SCIV, Nr. 1, 1970.
- Ștefan Andrei, *Geofizica pentru geologi*, Editura tehnică, București.
- Radu Botezatu, *Curs de prospecțiuni geofizice și interpretarea geofizică*, București, 1977.
- Arona Popa — *Prospecțiuni și explorări miniere*, București, 1978.
- Dorin Ursuț — Curs special de „Metode moderne de prospectare arheologică”, (manuscris).

LA PROSPECTION SÉISMIQUE EN ARCHÉOLOGIE

(Résumé)

La prospection séismique se trouve parmi les méthodes utilisées à bon rendement dans les recherches archéologiques.

Le principe fondamental de cette méthode c'est la vitesse de propagation des ondes élastiques conditionnée par les paramètres d'élasticité des roches qui forment les dépôts archéologiques souterrains.

Pour le camp romain de Potaissa on présente le tableau des roches principales qui constituent les diverses vestiges archéologiques (murs, voies, canaux) et la vitesse de propagation des ondes élastiques dans ces roches. On présente aussi l'esquisse d'une installation nécessaire à la prospection séismique en archéologie et la façon de fonctionnement.

RESTAURAREA UNUI OPAIȚ ROMAN

Denumirea: opaiț roman, sec. II e.n.

Locul descoperirii: castrul roman de la Gilău.

Dimensiuni: L = 18 cm., l = 9 cm.

Descrierea: Ceramică confectionată dintr-un lut de calitate superioară, arsă foarte bine. Prezintă o angobă roșie. Are două arzătoare dispuse în poziție opusă. Ajunge în laborator curățat și lipit provizoriu pe șantier. Prezintă numeroase depuneri de carbonați, desfolieri ale angobei și straturi groase de aracet de la lipire. Lipiturile sînt efectuate nesatisfăcător, ivindu-se deci necesitatea desfacerii acestora.

Prima operație la care am supus obiectul a fost desalinizarea lui. În acest scop timp de 24 de ore l-am introdus în apă distilată. Apa a fost schimbată de două ori la intervale de 5—6 ore cu apă proaspătă. Cu această ocazie s-a înmuiat aracetul cu care au fost lipite cioburile iar sărurile solubile au fost îndepărtate.

Pentru a se putea desface lipiturile, fără riscuri de a rupe unele fragmente minuscule de ceramică, am introdus cioburile în acetona. După cca. 3 ore toate lipiturile s-au putut desface cu ușurință. Suprafața rupturilor s-a curățat mecanic cu o ansă avînd cea mai mare grijă, de orice urmă a vechiului adeziv. La această operație s-a recurs de multe ori la ajutorul microscopului și a unei lupe.

Pentru curățirea carbonaților am testat patru substanțe și anume: complexon 4%, acid citric 5%, hexametrafosfat de sodiu 12% și acid clorhidric 5%. Acesta din urmă a fost aplicat prin pensularea doar în locurile cele mai rebele. Ciobul a) de pe figura nr. 2 a fost tratat cu complexon, ciobul b) de pe aceeași figură cu acid citric, iar ciobul c) cu hexametrafosfat de sodiu. Toate trei cioburile au fost ținute în substanțele respective timp de o săptămînă. Din cînd în cînd am încălzit soluțiile și am verificat eficiența lor.

După o săptămînă am constat că cel mai eficient s-a dovedit a fi hexametrafosfatul de sodiu, deci în continuare am tratat cu această substanță și restul cioburilor aparținătoare opaițului. După îndepărtarea totală a carbonaților am clătit fragmentele în apă distilată, operație pe care am efectuat-o de 5 ori. Uscarea s-a făcut lent.

Conservarea și consolidarea angobei s-a efectuat prin impregnare la vid de 12 mm. coloană mercur cu nitrolac dizolvat în acetona. Impregnarea la vid se face în felul următor: se introduce în recipientul de vidare obiectul sau fragmentele pe care dorim să le impregnăm. Se închide recipientul și se pune în funcțiune pompa de vidare. Pe manometrul care este conectat la recipient se urmărește gradul de vidare la care s-a ajuns. Se închide supapa dinspre pompa de vid, se deschide supapa care este conectată printr-un tub de cauciuc la recipientul care

conține nitrolacul dizolvat în acetonă (sau altă substanță cu care dorim să impregnăm). Din cauza presiunii atmosferice lichidul pătrunde în recipientul de vidare unde presiunea este mai scăzută. Din aceeași cauză soluția pătrunde profund și în porii ceramicii. Procesul se poate urmări printr-un vizor. Cât timp durează procesul de impregnare la suprafața soluției se formează o spumă, dispariția căreia indică sfârșitul operației. Scoaterea obiectului se face prin deschiderea supapei prin care intră aerul atmosferic egalizând presiunea, permițând astfel ridicarea capacului.

După impregnare s-a trecut la reconstituirea opaițului, fragmentele fiind lipite cu aracet D 50 fără plastifiant.

Pentru întregirea părților lipsă am folosit ipsos colorat în masă cu oxid de fier. Partea superioară a opaițului nu a fost completată din cauza lipsei de analogii.

MARIA ELISABETA LUKÁCS

DIE RESTAURIERUNG EINER RÖMISCHEN TONLAMPE

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit sind die Restaurierungs- und Konservierungsetappen einer römischen Tonlampe beschrieben.

Für die Entfernung der Kalkablagerungen wurde Natriumhexamethaphosphat angewendet.

Zum Schluss wird der Imprägnierungsvorgang im Vakuum dargestellt.

Fig. 1. Opaițul, în starea în care a fost predat laboratorului.

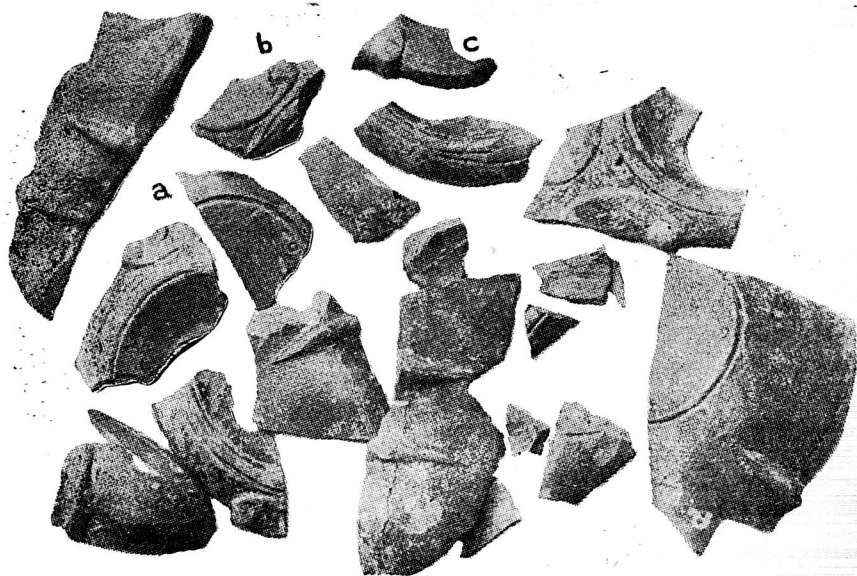
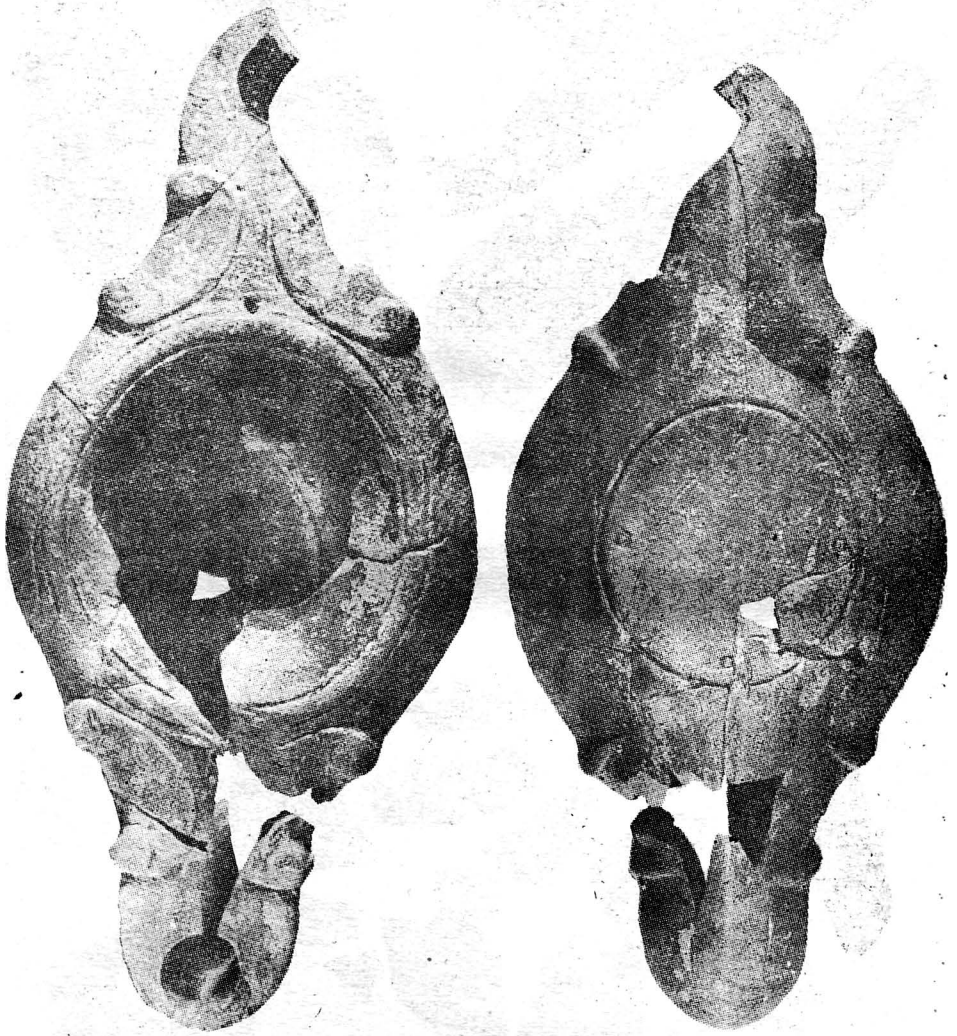

Fig. 2. Obiectul, cu părțile componente curățate.

Fig. 3. Opaitul după lipire.

Fig. 4. Opaițul, întregit și conservat.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

- ACMIT — Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—1928) — IV (1932—1938)
- ActaMN — Acta Musei Napocensis. Cluj (Cluj-Napoca), I (1964) sqq.
- ActaMP — Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) sqq.
- ActClDebr — Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen (1965) sqq.
- ActMuz — Activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
- AIHA — Anuarul Institutului de istorie și arheologie. Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC) (=AIAC; AIACN).
- AIHA Iași — Anuarul Institutului de istorie și arheologie Iași. Iași, I (1964) sqq.
- AISC — Anuarul Institutului de Studii clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
- AKÖG — Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen. Wien, I (1848) sqq.
- AnnÉp — Année Épigraphique. Paris.
- Apulum — Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia (Acta Musei Apulensis). Alba Iulia, I (1942) sqq.
- ArchAnz — Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) sqq.
- ArchÉrt — Archaeologiai Értesítő. Budapest, I (1869) — XIV (1880); seria nouă I (1881) sqq.
- Banatica — Banatica. Reșița, I (1971) sqq.
- BCMI — Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
- BerRGK — Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a/M., I (1904) sqq.
- BIAB — Bulletin (Izvestiia) de l'Institut archéologique bulgare. Sofia, I (1921) sqq.
- BMI — Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 sqq.
- BRV — I. Bianu — N. Hodoș — D. Simonescu, *Bibliografia românească veche (1508—1830)*, București, I—IV (1904—1944).
- CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, I (1863) sqq.
- Civiltà — Civiltà romana in Romania. Roma, 1970.
- DA — Ch. Daremberg et Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités*, Paris, I—V, 1877 — 1919.
- Dacia — Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948). Nouvelle série: *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*. București, I (1957) sqq.
- DACL — Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol—Leclercq). Paris, I (1924) sqq.
- Dacoromania — Dacoromania. Jahrbuch für Latinität. München, I (1973) sqq.
- Danubius — Danubius. Galați, I (1967) sqq.
- DissPann — Dissertationes Pannonicae. Ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes. Budapest.
- EDR — Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma. Roma, I (1923) — X (1945).
- EmiKel — Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- ErdMúz — Erdélyi Múzeum. Kolozsvár (Cluj), I (1860) — L (1945).
- FVL — Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
- Germania — Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) sqq.
- IDR — Inscriptiile Daciei romane. București.
- IstRom — Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- JÖAI — Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) sqq

- JRGZM — Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz, I (1954) sqq.
- Latomus — Latomus. Revue d'études latines. Bruxelles.
- LexMyth — Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W.H. Roscher). Leipzig, I–IV, 1884–1937.
- Materiale — Materiale și cercetări arheologice, București I (1953) sqq.
- MBBM — Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum. Sibiu.
- MemCD — *In memoriam Constantini Daicoviciu*. Cluj, 1974.
- Monumente — M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*. Cluj, 1972.
- OltR — D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1942 (ed. II–1958; ed. III–1968; ed. IV–1978).
- OmD — *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*. București, 1960.
- Potaissa — Potaissa. Studii și comunicări. Turda, 1978.
- ProblMuz — Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, 1964.
- RE — Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly–Wissowa). Stuttgart, I (1893) sqq.
- RevMuz — Revista muzeelor. București, I (1964) sqq.
- RIR — Revista Istorică Română. București, I (1931) — XVII (1947).
- SAI — Studii și articole de istorie. București, I (1952) sqq.
- Sargetia — Sargetia. Buletinul Muzeului județului Hunedoara (Acta Musei Devensis). Deva, I (1937) sqq.
- SCIA — Studii și cercetări de istoria artei. București.
- SCIV — Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) sqq. (din 1974 Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
- SCN — Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) sqq.
- SCȘIași — Studii și cercetări științifice, Iași, I (1950) sqq.
- StCl — Studii clasice. București, I (1959) sqq.
- StCom — Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
- StComCaran- —
sebeș — Studii și comunicări. Etnografie—istorie. Caransebeș, I (1975) sqq.
- Studia — Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj, I (1956) sqq.
- Tibiscus — Tibiscus. Timișoara, I (1970) sqq.
- TransAnt — C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945 (ed. III).

I. P. Cluj, Municipiul Cluj-Napoca cd. 607.

VERIFICAT
2007

